II г
3311

Българска академия на науките
арски национален комитет на славистите

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

том 22

ЧИТА

Доклади за XII международен конгрес
на славистите

Краков, 1998

Анубис

ПЗЗ11

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

том 22

Доклади за XII международен конгрес
на славистите

Краков, 1998

ЧИТАЛНЯ

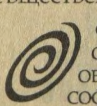
БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Анубис

РЕДАКЦИОНЕН КОМИТЕТ

Тодор Бояджиев, Светлина Николова, Любомир Стаматов,
Иван Павлов, Иван Божилов, Милена Беновска-Събкова,
Васил Балевски

Изданието е осъществено със съдействието на

ФОНДАЦИЯ
ОТВОРЕНО
ОБЩЕСТВО
СОФИЯ

А П 3311 лит. (Бор)

Българска академия на науките
Български национален комитет на славистите

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

том 22

Доклади за XII международен конгрес
на славистите

Краков, 1998

Издателство •Анубис•
София, 1998

80(=81)(063)

ISBN 954-426-184-2

® Издателство „Анубис“
® АНУБИС

ПРОВЕРЕНА
2009 - 2010

Б 2363/98

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

том 22

Доклади за XII международен конгрес на славистите
Краков, 1998

Редакционен комитет
Тодор Бояджиев, Светлина Николова, Любомир Стаматов,
Иван Павлов, Иван Божилов, Милена Беновска-Събкова,
Васил Балевски

Корица Михаил Руев
Коректор Татяна Джунова
Технически редактор Павлина Стоименова

БАН
БИБЛИОТЕКА

Българска. 1998. Издание първо. ISBN 954-426-184-2
Формат 70×100/16. Печатни коли 20
Издателство „Анубис“, 1504 София, ул. „Кракра“ №2А
тел./факс 464 739, тел. 463 222, 946 16 76, 946 14 32

ДАР

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ЕЗИКОЗНАНИЕ

Руселина Ницолова — Мястото на лексиката в граматиката на ролята и референтността 7
Стефана Димитрова — Втори семантичен план 25
Ценка Иванова — Южнославянският езиков ареал — наследени и нови тенденции и конвергентните и дивергентните процеси 34
Иван Куцаров — Морфологични категории на глагола в славянските езици 47
Георги Герджиков — Развитие болгарского языка к аналитизму в историко-типологическом освещении 63
Дина Станишева — Валентная и семантическая структура глаголов движения в славянских языках 72
Василка Радева — Мотивираност на производната дума 85
Кина Вачкова, Веселин Вачков — Словообразуване и аналитизъм 95
Вяра Малджиева — Механизми на действие на семантичната категория "модалност" в славянското изречение 102
Искра Ликоманова — Експлицитният подлог в славянското изречение като типологичен критерий 110
Тодор Тодоров — Проблеми на заетата лексика в славянските етимологични речници 123
Михаил Виденов — Ролята на общественото мнение за утвърждаване статута на разговорната реч в славянските езици 129
Лиляна Димитрова-Тодорова — Структурни типове еднокоренни ойконими в съпоставка със западнославянски ойконими 138
Ангел Давидов — Ролята на косвените източници при определяне обема на старобългарската лексика 146
Иван Буюклиев — Езиковата философия на славянското средновековие 151

II. ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ. ФОЛКЛОР

Людмила Боева — Slavia Ortodoxa и Slavia Romana. Исторические повести VII века в русско-польском культурном контексте 161
Валери Стефанов — Славянските литературни истории и конструиране на националната идентичност 173
Албена Иванова — Поетика на южнославянския символизъм 178

Маргарита Каназирска — Русская эмиграция в контексте болгарской культуры. О предпосылках диалога 186
Милена Цанева — Иван Вазов и Н. В. Гогол. Различия в близостите 200
Екатерина Даскалова — Ренесансови мотиви в творчеството на руските и българските символисти 210
Калина Бахнева — Театрализирането на епистоларния диалог между Боян Пенев и Мария Каспарович 218
Лиляна Минкова — Българите през погледа на Карл-Емил Францоз 236
Николай Даскалов — Кладенецът и лабиринтът 247
Николай Аретов — Българският книжовник от XIX век. Далеч от дома 257
Радост Иванова — Масмедии и фолклор 265
Любомир Миков — Естетически аспект на антропоморфната пластика в славянската календарна обредност 274
Евгения Мицева — Вярата в добри и лоши сили — митология на славяните 293
Владимир Пенчев — Между своечуждото и чуждосвоето 299
Магда Карабелова — Полската емигрантска литература в контекста на съвременното българско литературознание 311

Руселина Ницолова

ЛИТЕРАТУРА

МЯСТОТО НА ЛЕКСИКАТА В ГРАМАТИКАТА НА РОЛЯТА И РЕФЕРЕНТНОСТТА

Съвременните лингвистични теории се различават според това, как представят взаимоотношението между лексика и граматика, какво място отделят на речника в теорията, особено що се отнася до връзката между лексикално значение и синтактична структура в правилата за пораждането ѝ. Съществуват два полюса в това отношение – от една страна са теориите, в които лексиката играе съвсем малка или никаква роля (напр. релационната граматика или Generalized Pharase Structure Grammar), а от друга страна са теориите, в които някои правила със синтактичен характер намират място в лексикона (напр. лексикално–функционалната граматика и Head–Driven Phrase Structure Grammar). Между тези два полюса се намират теорията за управлението и свързването и граматиката на ролята и референцията (по–нататък: ГРР), които използват лексикални и синтактични правила и принципи (вж. по–подробно за това у Ван Валин, Уилкинс (1993:501 – 502). В славистиката специално трябва да бъде отбелязан моделът „Смисъл – Текст", предложен от Мелчук (1974) и разработван от цяла група лингвисти, според който „словарь является неотъемлемой частью полного теоретического описания языка, во всех существенных отношениях уравненной с грамматикой" (Апресян 1995: 10). От литературата за отношението между лексика и синтаксис за другите славянски езици не може да не спомена работите на Данеш (1968) и на неговата група – Данеш, Хлавса, Коженски (1973) за чешки и на Каролак в Gramatyka Składina (1984) на полски, както и на Корítковска (1992) за български и полски в съпоставителен план (подробен преглед на славистичната литература по въпроса прави Корítковска).

Теориите, които изследват отношението между лексика и синтаксис, по различен начин го представят. В една част от тях без каквато и да е генерализация в речника при всяка лексема се дава нейната синтактична или семантично–синтактична съчетаемост. Други теории (напр. тероията за управление и свързване, моделът „Смисъл–Текст", ГРР) се стремят да стигнат до генерализация при извеждане на синтактичната съчетаемост от лексикалното значение на думата, като Апресян подчертава и обратното отношение – синтактичната обусловеност на значенията. (Апресян 1995: 538–553). Във връзка с това придобива важно значение начинът за представяне на лексикалното значение.

Някои теории (напр. граматиката на Монтегю, с изключение на Даути, лексикално–функционалната граматика, Generalized Phrase Structure Grammar) не си служат с декомпозиция на лексикалното значение. Пре-

дикатите например се представят като логически константи, срв. *kill* (*x*, *y*). В други теории при представяне на значението се използва декомпозиция или парафраза (напр. у Вежбицка 1972, 1980 и др., Апресян 1995). При декомпозицията и парафразата се очертават два подхода: максималистки (у Вежбицка), при който чрез парафраза с помощта на речник от семантични примитиви от естествения език се представя максимално пълно значението на лексемата, и минималистки, напр. в известната четиричленна класификация на английските предикати на З. Вендлер (1967) и в модифицирания вариант на тази класификация от Даути (1979), в която активните и статичните предикати се смятат за примитиви и от тях се извеждат с помощта на оператори като BECOME, CAUSE, NOT предикатите за постижение или инхоативни (achievement) и каузативните (accomplishment). В своята начална версия ГРР (Фоли, Ван Валин 1984) възприема минималисткия подход на Вендлер–Даути, който е подходящ за най–обща семантична класификация на предикатите, но в по–късната работа на Ван Валин, Уилкинс (1993) се посочва неадекватността на този подход, когато е необходимо да се представи лексикалното значение на отделна лексема. Затова се предлага един комбиниран подход за създаване на семантичен метаезик, в който се включват както семантични примитиви от естествения език, както у Вежбицка и Диксон (1971), така и операторите от метаезика на Даути като BECOME, CAUSE, NOT. Ван Валин и Уилкинс си поставят за цел да покажат по какъв начин синтактичните признаци на предиката могат да бъдат изведени от неговата семантика в комбинация с едно независимо мотивирано множество от морфо–синтактични принципи (Ван Валин, Уилкинс 1993:508–509). Те разглеждат видовете комплементи, т.е. аргументите на предиката, които са представени с пропозиция (подчинено изречение, инфинитивна или причастна конструкция) и тяхната форма при английския глагол *remember* и неговите съответствия в един австралийски език – Мпарнтве Аррернте. Тук искаме да проверим доколко този предложен подход, разширен от нас и с анализ на пресупозициите на някои комплементи, може да бъде приложен при съпоставително проучване на два близкородствени славянски езика (български и руски) и да се помъчим да очертаем независимо мотивираните множества от морфо–синтактични принципи, които оказват влияние в тези езици при избора на комплемент към съответствията на англ. remember. При това искаме да покажем, че в дадения случай има голяма семантична близост между комплементите в сложното изречение и изразите, означаващи аргументите на разглежданите предикати в простото изречение.

Както отбелязват Ван Валин и Уилкинс (1993: 509), според известната семантична класификация на Вендлер (1967), модифицирана и допълнена с граматични признаци на класовете глаголи в английски от Даути (1979), *remember* се използва и като статичен (*John remembers his first day at school very vividly*), и като активен (*John consiously remembered the names of all of the linguists that he met at the party*), и като инхоативен

(achievement) предикат (*John suddenly remembered the faucet he left on*) за предаване на различни ситуации. За разлика от английски славянските езици разполагат с отделни лексеми, срв. бълг. *помня*, рус. *помнить* от несв. вид – статичен предикат; бълг. *спомням си*, рус. *вспоминать* от несв. вид – активен предикат, като по-често се означава неконтролирано от субекта действие, което може да се представи в семантичната структура без използвания от Даути (1979) оператор DO за активно контролирано действие (Апресян отбелязва и наличието на корелация между признаците 'моментност' и 'неконтролируемост' на действието в рус. *вспоминать*, вж. Апресян (1995: 228–229), бълг. *спомня си*, руск. *впомнить* от св. вид– предикат за постижение – инхоативен (achievement).

Общият елемент в семантичната структура на посочените глаголи в български и руски е същият, както и при трите разновидности на английския глагол *remember* – (*x*) мисли отново за (*y*) нещо, което преди е имал в съзнанието си, като *мисля* е семантичен примитив, както доказва Вежбицка (1972, 1980). Двата аргумента имат семантични особености, предопределени от тази семантична структура на предиката – *x* изпълнява семантичната роля експериенцер и е лице или антропоморфно същество, а *y* е тема и може да бъде в следните семантични разновидности:

1. Обект на перцепция, т. е. нещо, което *x* е възприел, се появява в съзнанието му –something.xperceived.be.in.mind; 2. знание, т. е. нещо, което *x* знае, е отново в съзнанието му – something.x.knows.be.in.mind; 3. мнение (belief), т.е. *y*, което *x* смята, че може да е вярно, е отново в съзнанието му, something.*x*.believes.be.in.mind; 4. възнамерявано действие (psych–action), свързано не винаги с интенцията на самия *x*, е отново в съзнанието на *x*–something.x.intends.be.in.mind (Ван Валин, Уилкинс 1993:513).

Трябва да отбележим, че в семантичната структура на посочените три глагола се свързват три ситуации, от които първите две са обусловени от процеси в човешкото съзнание, а третата е ментална проекция на ситуация от реалния или някакъв възможен свят. Тези три ситуации са следните: 1. ситуация на ментална дейност (перцепция за отразяване на ситуация от действителността, мисловна дейност за отразяване на ситуация от действителността или за конструиране на ситуация от някакъв възможен свят, интенция за извършване на определено действие, т. е. за реализиране на ситуация от някакъв възможен свят); 2. ситуация, която е „продукт" от менталната ситуация (1) и представлява отражение на реална ситуация или пък е новосъздадена ситуация от някакъв възможен свят. Тази ситуация се съхранява в съзнанието на x. Тя може да бъде редуцирана само до един индивид (или множество), които се мислят във връзка с признаци, означени, или не експлицитно. В зависимост от това, дали тази ситуация е от реалния свят или от някакъв възможен свят, се изменят маркерите за модалност в структурата; 3. ситуация на помненето, при която ситуация (2) в различните ѝ варианти отново изплува в съзнанието на *x*.

В изречението се означават експлицитно само ситуации (2) и (3). Ситуация (1) остава „скрита", но тя определя някои важни семантични и формални признаци на изречението, свързани не само с избора на съюзните думи, но и с темпоралността и модалността на подчиненото изречение, ако конструкцията е сложно изречение.

1.1. Когато *у* е обект на перцепция, *у* може да бъде индивид (или множество) или ситуация. Когато у е индивид (или множество), той се мисли като съвкупност от неексплицитно изразени признаци, които притежава. Тогава в български при глагол и в положителна, и в отрицателна форма *у* се означава с пряко допълнение – именна група с основна част съществително име без предлог или с лично местоимение във В.п., а останалите местоимения са в Им.п., като само при въпросителното местоимение *кой* и образуваните от него форми за неопределително, отрицателно, обобщително и относително местоимение при референт лице от мъжки пол се употребява винително–родителната форма, която в узуса все по–често се замества с именителна вследствие на развоя към аналитизъм.

В руски *у* в ролята на пряко допълнение се означава с име или местоимение във В.п., като при имената и местоименията от м.р. ед.ч. с референти одушевени същества (хора и животни) В.п. съвпада с Р. п., а при останалите имена от м.род в ед.ч. В.п. съвпада с Им.п. Казаното важи за пряко допълнение към глагол в положителна форма, а при глагол в отрицателна форма прякото допълнение е в Р. п. Напр. *(1) Ти помниш ли морето и машините... (Н. Вапцаров); (2) Аз още го помня; (3) Не помня никого /никой от съучениците си; рус. (4) Старик вдруг вспомнил мать, отца, его красивого белого жеребца, большие деревья во дворе, друзья в школе; (5) Мальчик не помнил отца и матери, друзей и родных.*

1.2. Освен като съвкупност от неексплицитно изразени признаци *у* може да се мисли и във връзка с експлицитно означен признак или признаци, тъй че семантичната структура на изречението става бипропозиционална, като *у* е общ аргумент и на предиката за помнене P , и на предиката Q, означаващ признак на *у*, т.е. P (*x*, *y*) Q (*y*...). Тогава са възможни два синтактични варианта:

1.2.1. В простото изречение *у* е пряко допълнение на глагола за помнене P , което се определя от второстепенния предикат Q в ролята на второ сказуемно определение към прякото допълнение. Q в български се означава с нечленувано прилагателно име или причастие, съгласувано по род и число с прякото допълнение. В руски сказуемното определение е в Тв.п., с който се представя непостоянността, темпоралната ограниченост на признака, означен с него. Това е един много странен начин за оформяне на синтактична връзка между определяемо и определение – прякото допълнение, което е определяемо, е във В.п. (във всичките му формални

варианти и съвпадения с други падежи), а неговото определение е в Тв. п. Несъмнено това се дължи на факта, че всъщност тези прости изречения са резултат от контракция на две изречения, срв. *(6) Я помню его бодрым и энергичным* и *(7) Я помню его – он был добрым и энергичным; бълг. (8) Аз го помня бодър и енергичен; (9) Помня старицата седнала на прага.*

1.2.2. Второстепенният предикат Q под формата на второ сказуемно определение може да се представи и чрез съществително име или именна група с предлога *като* в български, *как* + В.п. в руски или с безпредложен Тв.п., които означават 'в качеството на' или 'по времето, когато *у* беше Q', както и с именната група в *качестве* + Р.п. в руски. В руски изреченският модел с безпредложен Тв.п. е свързан с ограничения – напр. необходим елемент в подчиненото изречение е и темпорален модификатор като *еще*, срв. *(10) Помню Марию еще ученицей*, но е невъзможно: (11) **Помню Марию ученицей. Срв.* бълг. (12) *Помня Мария (още) като ученичка; (13) Всички го помнеха като председател на съвета; рус. (14) Стуенты помнили Ивана как музыканта; (15) Все помнили его в качестве председателя совета.*

1.3. Когато предикатът Q се представя в синтактичната структура като основен предикат в подчинено изречение, са възможни следните синтактични варианти:

1.3.1. Предикатът Q е основен предикат в подчинено сказуемноопределително изречение към прякото допълнение на глагола за помнене от главното изречение. Докато в 1.2.1. второстепенният предикат Q означава признак, който е само в отношение на едновременност спрямо признака, означен от сказуемото, тук Q като основен предикат в подчиненото изречение може да означи признак, който е в трите възможни отношения (едновременност, предходност, следходност) към признака, означен от предиката в главното изречение, вж. напр. (19). Когато в руски Q се означава с именно сказуемо, прилагателното в него в кратка форма е по–често в Тв.п., отколкото в Им.п. Подлогът на подчиненото изречение най–често е кореферентен с прякото допълнение в главното изречение и поради това е в нулев вариант в български, но в руски е означен с лично местоимение. Подчинените изречения в български се въвеждат със съюза *че*, с въпросителна дума и с относително местоимение (*какъвто, който*) със или без корелат показателно местоимение в главното изречение и с *что* (като съюз), и с въпросително–относително местоимение в руски. Руските изречения от този модел се конкурират силно от сложните изречения от модел 1.4. с подчинено допълнително изречение и поради това в редица случаи в руски няма съответствия на българските изречения, които понякога са стилистично маркирани като битово–разговорни, вж. (20). Напр. бълг. *(16) Аз го помня, че беше бодър и енергичен; (17) Аз го помня как (какъв, колко) беше добър и енергичен; (18) Иван си я*

спомни как пееше; (19) Майката често си спомняше Мина как беше застанала на прага и как тъжно я гледаше; (20) Аз я помня кога дойде на работа и какво свърши; рус. *(21) Я помню его, что он был бодрым и энергичным; (22) Я помню его, как бодр и энергичен он был; (23) Мать часто вспоминала свою дочь, как она стоит на пороге и печально смотрит.*

Най–бедни в семантично отношение са бълг. съюз *че*, рус *что*, които означават само, че ситуацията, представена в подчиненото изречение, е факт, т.е. принадлежи към реалния свят. При това в изреченията с тези съюзи всички аргументи са означени „нормално", както в съобщителните изречения. За разлика от изреченията със съюзите *че* и *что* в подчинените изречения с въпросителна дума, които също така означават ситуацията като факт, въпросителната дума не означава елемент от изречението, за който говорещият няма необходимата информация и желае да я получи евентуално от слушателя, както е при същинските въпроси, а маркира само най–общо класа на референта, напр. *кой* означава лице, *какво* означава нелице, *къде* означава място и т.н. По такъв начин въпросителното по форма изречение се използва вместо съобщителното изречение, което е негов отговор, т.е. според илокуционната си сила този вид подчинени изречения са съобщителни, но с редукция на информацията посредством въпросителната дума. Подобно тълкуване на разглеждания вид изречения в руски (когато те не са сказуемноопределителни, а допълнителни) предлагат и Мелчук, Жолковски (1984:620) „получив информацию Y о Z–е, являющуюся ответом на вопрос W относительно Z–а, X хранит..." (*Ясно помню, где я впервые ее встретил*)".

Освен това отделни въпросителни думи имат и по повече от едно значение. Така *как* в двата езика има три значения, които невинаги ясно могат да се различат едно от друго, но се различават съществено от значението на *как* в преките въпроси: а) *как се* използва, за да маркира мястото на израз, означаващ начин на действие, вж. (18); б) *как* означава в най–общ план начина на протичане на събитието, представено в подчиненото изречение (Петкова–Шик използва признака '+описващ' – Петкова–Шик 1982:237), и поради това е изключително подходящо за предаване на ситуация, която е била обект на перцепция, вж. напр. (19); в) *как* служи като интензификатор за означаване на висока степен на признак, качествен или количествен, или признак на признак, както и *колко*, и *какъв* в бълг. и *какой, насколько* в руски, вж. (17), (22). За разлика от самостойните възклицателни изречения за интензификация подчинените изречения за интензификация губят емоционалната си маркираност в сложното изречение, тъй като представляват възпроизведена, а не пряка реч.

Според традиционната класификация на сложните съставни изречения в българската граматика подчинените изречения с *какъвто*, които в случая означават признак на аргумента *y*, означен с пряко допълнение към

глагола за помнене в главното изречение, се определят като сказуемноопределителни, ако в главното изречение няма корелат показателно местоимение на *какъвто*, и като определителни, ако има такъв корелат, вж. (24). Тъй като в руски въпросителните местоимения се използват и като относителни, наличието на корелата *такой* сигнализира, че става дума за относителна употреба на местоимението, срв. (25) и (26). Напр. *(24) Той винаги я помнеше (такава), каквато беше на двадесет години;* рус. *(25) Он помнил ее всегда, какой она была в свои двадцать лет; (26) Он помнил ее всегда такой, какой она была в свои двадцать лет.*

1.3.2. Отделна, макар и доста рядко срещана разновидност, представляват сложните изречения с главно изречение с глагол за помнене и пряко допълнение към него, означаващо *у*, и подчинено изречение, въведено с темпоралните съюзи *когато* и *като* в български, *когда* в руски, което означава ситуация, елемент от която е *у*. Тази ситуация служи като темпорален ориентир за локализиране на ситуацията, която е била обект на перцепция (не на ситуацията на самото помнене!), по оста на времето. Тъй като най–често подчинените изречения означават едновременност на действие или резултат от действие, в което участва *у* по същото време, когато е бил обект на перцепция, имплицира се, че всъщност *х* е възприемал у като елемент от представената в подчиненото изречение ситуация. За разлика от сложните изречения от 1.3.1. в сложните изречения с *когато* и *като* освен кореферентност на прякото допълнение от главното изречение с подлога (експлицитно или неекспликитно означен в руски и български) в подчиненото изречение може да съществува и кореферентност на у с друга част на подчиненото изречение, вж. (28), (29), където у е корефентен с прякото и непрякото допълнение в подчиненото изречение. И в двата езика тези видове подчинени изречения може да функционират и като подчинени определителни, ако се отнасят към определяемо от главното изречение, означаващо период. Напр. бълг. (*27) Всички помнеха Стоян, като (след като) стана хайдутин; (27) Всички помнеха Мария, като беше кмет на селото; (28) Аз го помня (по времето),когато го бяха назначили за министър и му възложиха непосилни задачи;* рус. *(29) Все помнили Марию, когда ее выбрали старостой; (30) Студенты помнили Петра в период (тогда), когда он был музыкантом.*

1.4. Отделен вариант е случаят, когато *у* се означава с пропозицията р с предикат R, т.е. семантичната структура на сложното изречение е: P (*х*, *у*) = P (*х*, *р*) = P (*х*) R (*и*...). Подчинените изречения в двата езика са от същите видове, както в по–горните варианти 1.3.1. и 1.3.2., и имат същото значение. Различават се от тях само по това, че аргумент от подчиненото изречение може да бъде кореферентен единствено с аргумента *х* от главното изречение, тъй като цялата пропозиция, означена с подчиненото изречение, заема позицията на аргумента *у* към глагола за помнене. В руски, когато сказуемото е именно, прилагателното или

причастието в неговия състав може да бъде в Тв.п., за да се подчертае непостоянността на признака, означен с него, и по-рядко в Им.п., който е лишен от посоченото значение. Напр. бълг. *(31) Помня, че тогава бях добър и енергичен; (32) Момичето си спомни как се играеше този танц; (33) Аз помня, когато американец стъпи на Луната;* рус. *(34) Я помню, что он был тогда бодрым и энергичным; (35) Я помню, как (насколько, каким) бодрым и энергичным он был/как (насколько, какой) бодр и энергичен он был; (36) Девушка вспомнила, как танцуется этот танец.*

Подчинените изречения, които означават ситуация, обект на перцепция, могат да представят гледната точка към въпросната ситуация на различни лица: а) на този, който чрез перцепция е възприел ситуацията, и след това си я спомня; б) на този, който говори за спомена от възприета чрез перцепция ситуация, като в този случай изказването представлява пряка реч; в) евентуално на този, който възпроизвежда изказването на помнещия или на трето лице за спомен от възприета чрез перцепция ситуация, като при това изказването може да бъде възпроизведена или резюмирана реч.

Най-простият случай е, когато говорещият е субект на перцепцията на ситуацията и на помненето ѝ, т.е. едно и също лице съвместява ролите на (а) и (б), като говори за собствената си ментална дейност и резултатите от нея с пряка реч, вж. (31), (34). Тогава в български в подчиненото изречение се използват или времената на индикатива с минал момент на референтността (имперфект, аорист, плусквамперфект – оставяме настрана бъдеще в миналото поради модалните му значения, изискващи специално разглеждане), който момент се свързва със свидетелско отношение на говорещия към реалното минало действие, или сегашно историческо време, което служи на говорещия да възпроизведе ситуацията така, като че ли сега я възприема отново. В този случай е налице едно семантично ограничение: със сегашно историческо време се предава не една ситуация, а поредица от ситуации. Поради това синтактичната структура представлява сложно смесено изречение с най-малко две съподчинени допълнителни или сказуемноопределителни изречения към главното изречение с глагола за помнене. Напр. *(37) Аз помня как професорът по старогръцки влиза величествено в аудиторията, поздравява и ни поглежда строго.*

Когато говорещият не съвпада със субекта на менталната дейност, са възможни два сулчая:

1) говорещият също така е възприел ситуацията, за която друг си спомня и говори за нея, или пък просто желае да остави непроменена гледната точка на помнещия субект (напр. в авторската реч в художествения стил), тъй че при възпроизвеждането на информацията за този спомен говорещият запазва свидетелското отношение към нея на помнещия. Затова се използват „свидетелските" времена на индикатива (имперфект, аорист, плусквамперфект) и сегашно историческо време, вж. (28), (32), (33). Напр. *(38) Иван помни как дойдоха немците в града.*

2) говорещият означава собственото си отношение към ситуацията, което не е свидетелско. Тогава има две възможности: а) ако говорещият предава информация, която е влязла във фонда на неговите знания (т.е. той е уверен, че пропозициите в изказването са истина и поради това предава информацията като собствена, макар че я е получил от другиго), той използва в подчиненото изречение перфект на индикатива. Напр. *(39) Иван помни как са дошли немците в града.* Тъй като перфектът има момент на референтността, който съвпада с момента на говоренето и е следходен спрямо действието, това му позволява да не е маркиран с признака 'свидетелственост' на говорещия спрямо действието, понеже човек е свидетел на действие в определен минал момент. Не случайно В. Станков поставя перфекта всред неутралноизказните времена – Станков 1976:363–364. (Друг е въпросът, че в 1 л. перфектната форма имплицира свидетелско отношение на говорещия към действието, понеже говорещият съвпада с глаголното лице.) Поради това перфектът е изключително подходящ за предаване на ситуация, която не е била обект на перцепция, а информацията за нея е получена по друг път;

3) ако говорещият предава информация, получена от другиго (това може да бъде самият *x* и тогава обикновено глаголът в главното изречение е в изявителна форма, но може да бъде и трето лице и тогава глаголът в главното изречение е в преизказна форма), и желае да означи това, в подчиненото изречение се използва преизказна или пък емфатична презказна форма, с която говорещият изразява съмнение относно истинността на пропозицията в подчиненото изречение (най–често, когато не се възпроизвежда речта на *x*, а на трето лице). Напр. *(40) Иван помни как дошли немците в града; (41) Иван помнел как дошли/били дошли немците в града.* В руски всички тези различия не се означават по граматичен път, тъй като в руски има само едно минало време и липсват форми, отговарящи на българските начини на изказване. Затова на бълг. примери (38), (39) може да съответства в руски изречението *(42) Иван помнит, как немцы вошли в город* и на *(40)* и *(41)* изречението *(43) Со слов других я знаю, что Иван помнит, как немцы вошли в город.*

В случаите, когато *y* е ситуация, свързана не пряко с перцепция, а с мисловна дейност, чийто продукт е влязъл във фонда на знанията на помнещия *x*, съществуват няколко синтактично–семантични варианта. Започваме със синтактичните варианти прости изречения.

2.1.1. Първият вариант представлява резюмирана реч. Той е непълен от семантична гледна точка, тъй като в изречението фигурира само един елемент от ситуацията у, означен в бълг. с именен израз с предлога *за*, след който личното местоимение е във В.п., а същ. име е в обща форма, а в руски – израз с предлога *о* + Пр. п. или с предлога *про* + В.п., като двата варианта са синонимни без разлика в значението (вж. Мелчук, Жолковски 1984: 620, Апресян 1995: 542). За да може слушателят

правилно да интерпретира такова изречение, той трябва да има вече информация за въпросната ситуация от контекста или от предварителни знания. Напр. бълг. *(44) Момчето си спомни за ключа,* което може примерно да означава 'момчето си спомни, че ключът е скрит във вазата', но същото това изречение може да означи и възнамерявано действие – примерно 'Момчето си спомни, че трябва да вземе ключа от сестра си'; *(45) Аз помня за утре;* рус. *(46) Он помнит об отце/про отца.*

2.1.2. Вторият вариант в двата езика е просто изречение с номинализиран предикат или съществително, означаващо продукт от когнитивна дейност (напр. *хипотеза, теория, стихотворение, текст, думите и др.*), които са пряко допълнение към глагола за помнене, което в руски се означава с име във В.п., а в бълг. – в обща форма, обикновено с квантификатор определителен член или *един*. Напр. бълг. *(47) Момчето си спомни урока за парната машина; (48) Учителката помнеше оригиналното решение на задачата;* рус. *(49) Учительница помнила оригинальное решение задачи; (50) Я вспомнил ответ на этот вопрос.*

2.3. Когато ситуацията, заемаща позицията на аргумента *у*, е представена с подчинено изречение, то се въвежда в бълг. със съюза *че*, с въпросителна дума и с относително местоимение, а в руски със съюза *что* и с въпросително–относително местоимение. Подчинените изречения в двата езика имат същите особености, както подчинените изречения, означаващи ситуация, която е била обект на перцепция, вж.1.4. Напр. *(51) Аз помня, че бях намерил тогава определено решение; (52) От уроците по химия момчето помнеше само, че молекулата на водата е съставена от водород и кислород; (53) Студентът си спомни как се извеждаше теоремата;* рус. *(54) Из уроков по химии он помнил только, что молекула воды состоит из водорода и кислорода; (55) Иван вспомнил, где находится Ангола.*

В определителните и доплънителните изречения с релатив той означава номинализирано ситуацията *у*, като в първия случай в главното изречение има транспозитор, най–често показателното местоимение *това* в български, *то* в руски. Напр. бъл. *(56) Той помни само (това), което му е необходимо за бъдещата работа;* рус. *(57) Он помнит только то, что ему необходимо для работы.*

3. Отрицанието, свързано с глагола за помнене в главното изречение, води до някои варианти в синтактичната структура на сложното съставно изречение, които са резултат от различия в семантичната структура от гледна точка на модалността и свързаните с подчиненото изречение пресупозиции. В този случай има значение дали ситуацията *у*, която се означава в подчиненото изречение, е обект на перцепция, респ. на знание от страна на говорещия, или се означава от него като предполагаема ситуация от някакъв възможен свят, т. е. бихме могли да говорим за мнение.

3.1. Когато *x* съвпада с говорещия, пропозицията *p* в подчиненото изречение, означаваща ситуацията *y*, може да бъде свързана с пресупозицията, че говорещият (най–често вследствие на съобщение от друго лице в процеса на общуването или от предварителни знания) знае, че *p* е факт, т. е. ситуация от реалния свят, въпреки че ситуацията не изплува в съзнанието му отново, или с пресупозицията, че говорещият смята, че става дума за ситуация от някакъв възможен свят, т. е. за нефакт. Когато *x* не съвпада с говорещия, подчиненото изречение се свързва с пресупозиция, съдържаща знанието на говорещия относно фактичността или нефактичността на представената там ситуация. По такъв начин маркирани с признака 'фактичност' в български са изреченията със съюза *че* и с въпросителна дума, а маркирани с признака 'нефактичност' са изреченията със съюза *да*, в които глаголът е само в перфект или в сег. време, докато глаголът в *че*–изреченията и в изреченията с въпросителни думи е в 'свидетелско' минало време на индикатива.

Напр. *(58) Аз не помня, че той е идвал у вас;* Пресупозиция: *Аз зная сега, че p* (*p – той е идвал у вас*). Асерция: *Аз твърдя, че не помня, че p*, т.е. Аз не мисля отново, че *p*, тъй като не откривам в съзнанието си информация, че *p*.

(59) *Аз не помня той да е идвал у вас.* Пресупозиция: *Аз зная сега, че Mp* (*Mp – възможно е той да е идвал у вас*). Асерция: *Аз твърдя, че не помня Mp —> p*, т.е. Аз твърдя, че не мисля отново, че *Mp* е станало p (т.е. че възможността той да е идвал у вас, се е превърнала във факт), тъй като не откривам в съзнанието си информация, че *Mp —> p*.

Когато не съвпада с *x*, експериенцера на глагола за помнене, говорещият означава собствената си преценка относно фактичността на ситуацията *y*, представена с пропозицията *p* в подчиненото изречение. Тази преценка е свързана с пресупозицията на изказването и може да съвпада, или не с преценката на *x* за фактичността на *p*, но това не се означава в самото изказване. Напр. *(60) Старецът не си спомня, че синът му е взел/взе парите.* Пресупозиция: *Аз зная, че p* (*p* – синът му е взел парите), когато глаголът е в перфект, или *Аз зная, тъй като бях свидетел, че p* (когато глаголът е в аорист или в друго „свидетелско" време). Асерция: *Аз твърдя, че старецът не си спомня, че p,* т.е. Аз твърдя, че старецът не мисли отново, че *p* (т.е. че синът му е взел парите), тъй като не е открил в съзнанието си информация, че *p*.

(61) Старецът не си спомня синът му да е взел парите. Пресупозиция: *Аз зная, че Mp (Mp – възможно е синът му да е взел парите).* Асерция: *Аз твърдя, че старецът не помни, че Mp —> p,* т.е. аз твърдя, че старецът не мисли отново, че възможността синът му да е взел парите е факт, тъй като не е открил в съзнанието си информация, че *Mp —> p*.

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

В руски положението не е като в български, тъй като синтактичното поведение на *помнить*, от една страна, и на *вспомнить*, *вспоминать*, от друга, е различно: комплементът на *помнить* след отрицание е само подчинено изречение с *чтобы*, което е свързано с пресупозицията, че говорещият смята *p* за възможно, т.е. за нефакт, а комплементите на *вспомнить*, *вспоминать* са само подчинени изречения с *что*, които са свързани с пресупозицията, че *p* е факт. Диференциален семантичен признак на *помнить* и другите два глагола е признакът 'резултативност', който се съдържа в значението на *вспомнить* и се имплицира в значението на *вспоминать* (вж. по-подробно за този признак у Падучева 1996: 20–21). Оказва се, че при наличие на отрицание този признак корелира с пресупозицията за фактичност на подчиненото изречение, а липсата на този признак корелира с пресупозицията за нефактичност на *p*, за разлика от български, където и в двата случая е възможна корелация както с признака 'фактичност', така и с признака 'нефактичност'. Напр. *(62) Я не помню, чтобы он был отличным студентом; (63) Старик не вспомнил, что твой друг его посетил; (64) Она не любила вспоминать, что тогда именно Сергей спас ее.*

В (60) и (61) *p* е пропозиция, която представя определена по време единична ситуация с определен аргумент *парите*. При различия в квантификацията на глагола (използва се глагол от несв. вид за означаване на многократност) на евентуалното обстоятелствено пояснение за време и на този именен аргумент (използване на нулев член за означаване на неспецифичност и неопределеност) може да се отрече въобще съществуването на цялото възможно множество от такива еднородни ситуации във всеки възможен период. Срв. *(65) Старецът не си спомня някога (когато и да е) синът му да е вземал пари.* В руски също така се изразяват посочените различия в квантификацията на глаголната фраза с помощта на вида и с помощта на неопределителните наречия *когда-нибудь* или *когда-либо*, но поради липса на определителен член не се означават по граматичен път различията от гледна точка на определеност и специфичност, от една страна, и неопределеност и неспецифичност, от друга страна, в именните фрази. Срв. *(66) Старик не помнит, чтобы его сын взял* (св.в.) *деньги; (67) Старик не помнит, чтобы его сын брал* (несв. в.) *когда-нибудь* (или *когда-либо) деньги.*

3.2. Подчинените изречения с въпросителни думи към главно изречение с глагол за помнене в отрицателна форма са два вида: с въпросителната частица *дали* в български и *ли* в руски и с пълнозначна въпросителна дума. В първия случай подчиненото изречение означава всъщност елиптично дизюнкция (*p* V не *p*). Естествено е, че при това положение подчиненото изречение не може да се свърже с пресупозиция на говорещия относно фактичността или нефактичността на *p*. Семантичната структура на изречението (68) е следната:

бълг. *(68) Старецът не си спомня дали синът му е взел парите.* рус. *(69) Старик не помнит взял ли его сын деньги.*

Асерция: *Аз твърдя, че старецът не помни (p V не p),* т.е. аз твърдя, че старецът не мисли отново, че *p*, и не мисли отново, че не p, тъй като не открива в съзнанието си информация относно (*p* V не *p*).

3.3. Подчинените изречения с пълнозначна въпросителна дума имат друга структура. За разлика от същия вид подчинени изречения в сложни съставни изречения с главно изречение с глагол за помнене в положителна форма в случая подчинените изречения не са съобщителни с редукция на информацията посредством въпросителната дума, а са косвено въпросителни, т.е. посочват с въпросителната дума празнота в информацията на *x*, експериенцера към глагола за помнене, без при това обаче да се апелира към слушателя да запълни тези празноти. Освен това тези подчинени изречения са свързани с пресупозиция за фактичността на *p*, пропозицията в подчиненото изречение, от което пък следва екзистенциалната пресупозиция за референта на въпросителното местоимение. С такава екзистенциална пресупозиция са свързани и същинските въпроси от този тип. Ето каква е семантичната структура на (70), респ. на (71): бълг. *(70) Старецът не помни кога синът му е взел парите;* рус. *(71) Старик не помнит, когда его сын взял деньги.* Пресупозиция: *аз зная, че p* (*p* – синът на стареца е взел парите) *и поради това съществува момент z, в който синът на стареца е взел парите.* Асерция: *Аз твърдя, че старецът не помни z.*

4. Добре обособени формално в двата езика са примерите, когато аргументът *y* на глагола за помнене означава ситуация от някакъв възможен свят, свързана с интенция за превръщането ѝ в реална ситуация, като източникът на интенцията може да съвпада, или не с *x*. В този случай съществуват следните семантично–синтактични варианти:

4.1. Вариант с глагол за помнене в императив или с *да* + сег. време в български, *пусть* + сег. време в руски. (За семантично–прагматичните различия между императива и *да*–формите вж. у Ницолова 1984:132–136). Главното изречение е подбудително – то означава интенция, съпроводена и с волеизява от страна на говорещия, а *x*, субектът на това изречение, най–често е слушателят, който е и вършител или влиза в множеството на вършителите, които трябва да реализират исканото действие. Рядко подлогът в подчиненото изречение, който означава този вършител, не е във 2 л., а в 1 или 3 л. Подчинените изречения в български се въвеждат със съюзите *да, че,* рядко с въпросителни думи, а в руски – със съюза *что* и с въпросителни думи – в руски липсва аналог на българските *да*–изречения. В изреченията с *что* задължително се съдържа някакъв модален маркер за необходимо действие (*нужно, должен, не следует)*, както и в българските *че*–изречения (*трябва* елиминира пресупозицията за фактичност, свързана с *че*–изреченията) и в изреченията с въпросителни думи, в които

се използва или модалната частица *да*, или модалният глагол *трябва* най–често. Сказуемото в българските подчинени изречения е verbum finitum, а в руските *что*–изречения – инфинитив, но в изреченията с въпросителни думи е verbum finitum. Напр. бъл. *(72) Помни да не изключваш апарата от контакта; (73) Помни, че не трябва да изключваш апарата от контакта; (74) Спомняй си (да си спомняш) да ми се обаждаш; (75) Иван да помни да занесе писмото утре, а аз да помня да му върна книгата; (76) Помни кога да изключиш/кога трябва да изключиш печката!;* рус. *(77) Помни, что не следует выключать аппарат из контакта; (78) Вспоминай, что ты должен мне звонить; (79) Пусть Иван помнит, что он должен завтра отнести письмо; (80) Помни, когда нужно выключить печь.*

4.2. Вариант с индикативна форма на глагола за помнене в съобщително главно изречение и същите видове подчинени изречения със същите особености, както в 4.1. Напр. бълг. *(81) Жената си спомни да изключи печката навреме; (82) Аз си спомних, че трябва да ти върна книгата утре; (83) Чиновникът помнеше добре кога да се обади/кога трябва да се обади на началника си;* рус. *(84) Женщина вспомнила, что нужно вовремя выключить печку; (85) Я помню, что я должна возвратить тебе книгу завтра; (86) Чиновник хорошо помнил, когда нужно позвонить начальнику.*

Наличието на модалната частица *да* в българските подчинени изречения с въпросителна дума може да доведе до модална двузначност – поради общото си значение 'нефактичност' *да* може да означи както възможно, така и необходимо действие. Срв. (87) *Аз помнех къде да завием* и (88) *Аз помнех къде може да завием; (89) Аз помнех къде трябва да завием.* Двузначността се премахва чрез употребата на модален оператор с по–частно значение или се снема от контекста, от ситуацията или от знанията за света на слушателя.

4.3. Непълен вариант, в който фигурира само един елемент от ситуацията *y*, който е аргумент на липсващ предикат R. Този вариант има същите формални особености, както 2.1.1. (вж. по–горе).

Изводи. Направеният анализ потвърждава идеята на ГРР, че лексикалното значение на предикатите в двата езика в комбинация с независимите множества от специфични морфо–синтактични принципи предсказва вида на синтактичната структура на неговите аргументи – (експериенцера), който не се влияе от вариантите в лексикалното значение на предиката, и *y* (темата – обект на помненето), който се оформя по различен начин, когато *y* е обект на интенция, когато *y* представлява мнение (случаите, когато глаголът за помнене е в отрицателна форма, а подчиненото изречение означава ситуация от някакъв възможен свят, която според говорещия не се е реализирала и затова не е запомнена от *x*), когато *y* е обект на перцепция и когато *y* е елемент, получен чрез мисловна дейност, от знанието на *x*, респ. на говорещия.

Различията във вида (индивид, множество или ситуация) и начина на означаването на *у* в тези четири случая са свързани с: вида на синтактичната конструкция и нейното отношение към семантичната ѝ структура – обикновено просто изречение, контрахирано просто изречение с два предиката (главен и второстепенен – сказуемно определение), сложно съставно изречение, усложнено сложно съставно изречение с инфинитивна конструкция в подчиненото изречение (само в руски), сложно смесено изречение. Някои модели изречения са свързани само с определен вид *у*, напр. за *у* като обект на перцепция са характерни моделите 1.1., 1.2.1., 1.2.2., 1.3.1., 1.3.2., в които *у* задължително е аргумент на глагола за помнене, а в сложните изречения – и на предиката в подчиненото изречение. Най–тичипен съюз за перцепция в бълг. и рус. е *как*. Преобладават в бълг. „свидетелските" минали времена на индикатива и сегашно историческо време, в руски – прошедшее время и сег. ист. вр.

Когато *у* е обект на знание, придобито чрез мисловна дейност, се използват модели 2.1.1., 2.1.2., еднакъв с модел 1.1. при перцепция, но с лексикално–семантични ограничения за прякото допълнение *у* към глагола за помнене, 2.2., който съвпада с модел 1.4., когато *у* е обект на перцепция. Основен съюз в сложното изречение – бълг. *че*, рус. *что*, както и въпросителните думи. Преобладава сегашно неактивно време и перфект в бълг., в руски – сег. вр. и прош. вр.

Когато *у* е обект на мнение, се използват моделите 3.1. и 3.2. с глагол за помнене в отрицателна форма и подчинени изречения със съюза *да* в бълг., *чтобы* в рус. и с въпросителната частица *дали* в бълг., *ли* в руски. Преобладава при означаването на предположение сег. вр. и перфект на бълг., сег. вр. и прош. вр. в руски.

Когато *у* е обект на интенция, има само два модела сложни съставни изречения 4.1. и 4.2. , които се различават по илокуционната сила на главното изречение, и един модел елиптично просто изречение, съвпадащ с 2.1.1. при знание. Основни съюзи – бълг. *да*, *че* и въпросителни думи, рус. *что* и въпросителни думи. Задължително наличие на модални маркери за необходимост в подчиненото изречение. В бълг. основно време в подчиненото изречение – сегашно, а в руски се използва инфинитив.

Както се вижда, в четирите случая вариантите в лексикалното значение на предикатите за помнене от гледна точка на аргумента *у* (не без някои изключения) се съчетават със специфични формални признаци на синтактичните структури и в двата езика. Общият компонент в лексикалното значение на двете тройки глаголи *(х) мисли отново за (у) нещо, което преди е имал в съзнанието си,* е причина за еднаквото им в общи линии синтактично поведение.

Само в един случай се набюдава съществено различие в това поведение, което е обусловено от факта, че признакът 'резултативност', който се съдържа в лексикалното значение на рус. глагол *вспомнить* и се

имплицира при *вспоминать*, корелира с пресупозицията за фактичност на подчинено изречение с *что*, докато липсата на този признак в значението на *помнить* корелира с пресупозицията за нефактичност на подчинено изречение с *чтобы*. В български и в двата случая е налице корелация с пресупозициите за фактичност и за нефактичност на изреченията с *че* и *да*. (Тук се абстрахираме от някои синтактични ограничения, свързани с някои семантични признаци в лексикалното значение на предикатите, които могат да варират – напр. признакът 'контролираност на действието' може да бъде и да не бъде застъпен при рус. *вспоминать*, бълг. *спомням си.)* Апресян говори за два класа употреби или значения – 'намеренные' и 'ненамеренные', което води до известни различия в синтактичната съчетаемост на глагола с подчинени изречения, означаващи *у* като обект на мисловна дейност, ср. *(90) Я мучительно вспоминал, когда у жены день рождения и (91) *Я мучительно вспоминал, что завтра у жены день рождения (*Апресян 1995: 228). Не се спираме и на синтактичните ограничения във връзка с вида, времето, наклонението, залога, лицето, числото и други граматически значения на разглежданите глаголи.

В български се граматикализира различното отношение на говорещия към ситуацията *у*, което може да съвпада или да се различава от отношението на *х* към нея – означава се, дали тази ситуация принадлежи към реалния, или към някакъв възможен свят, и какъв е източникът на информацията на говорещия за нея. При това в български се наблюдава в някои случаи еднакво означаване на възможност и необходимост (със съюза *да*), но и експлициране на тези два варианта на модалността с лексеми като *трябва, може* и др., докато в руски съюзат *чтобы* е маркер само за възможност, а необходимост се означава от лексеми като *нужно, должен* и др.

Когато синтактичните различия в изреченията не се определят от лексикалното значение на предикатите, те са обусловени от независимо множество от морфо–синтактични принципи, както и от това, какви значения са граматикализирани или въобще експлицитно означени в дадения език. Във връзка с това в български се оказват релевантни за синтактичната структура на изреченията с глаголите за помнене следните независими морфо–синтактични принципи: липса на падежна система при имената и наличие на падежни форми при местоименията с диференциален признак в системата 'персоналност', наличие на граматикализирано означаване на детерминация при имената, богата темпорална система и начини на изказване (modi loquendi), които диференцират източника на информация в изреченията с глагол за помнене, специфични правила за вида на кореферентния израз в подчиненото изречение.

В руски пък са налице следните независими морфо–синтактични принципи: наличие на падежна система, в която са диференциални при-

знаците 'одушевеност' и 'непостоянност на признака' (при Тв. предкативен), наличие на кратки и разширени форми на прилагателните, бедна темпорална система и липса на начини на изказване, наличие на комплементи с инфинитив, специфични правила за кореферентност в подчиненото изречение. Отрицанието на глагола за помнене води освен до морфологични промени в простото изречение в руски и до най–съществените различия в сложното съставно изречение между български и руски (вж. по–горе).

В български се означава експлицитно с помощта на глаголните времена и начините на изказване (modi loquendi) отношението на говорещия към ситуацията *y*, обект на помнене, от гледна точка на начина, по който той е получил информация за нея, като отношението на говорещия може да съвпада или не с отношението на *x*, експериенцера, към тази ситуация. В руски това отношение не само че не се граматикализира, но в повечето случаи остава въобще неозначено. Между двата езика има различия и според това, как се означава обективната модалност в подчинените изречения в разглежданите структури – в български частицата–съюз *да* може да означи и възможност, и необходимост, докато руският съюз *чтобы* се използва само за означаване на ситуация от предполагаем свят, а за означаване на необходимост се използват лексеми като *должен, нужно* и др. в подчинено изречение със съюза *что*, както и в бълг. *че*–изречения.

В заключение би трябвало да подчертаем, че лексикалното значение на предикатите определя не само броя и семантичните роли на техните аргументи, но и част от техните формални особености; останалите формални особености се определят от независимо множество от морфологично–синтактични принципи. Когато аргументната позиция на предиката се заема от предикативна единица, се наблюдава съчетаемост не само на значението на тази предикативна единица с определени семантични признаци на предиката, но и на значението на свързаните с предикативната единица пресупозиции.

---

* Сърдечно благодаря на проф. Д. С. Станишева за прегледа на всички руски примери и за ценните научни коментари към тях, както и към авторския ми текст

БИБЛИОГРАФИЯ

Апресян 1995 – Ю. Д. Апресян, Интегральное описание языка и системная лексикография. *Избр. труды, т. II, Москва, 1995.*

Ван Валин, Уилкинс 1993 – Robert D.Van Valin, Jr., David P. Wilkins, Predicting Syntactic Structure from Semantic Representations: Remember in English and its Equivalents in Mparntwe Arrernte. – *In: Robert D. Van Valin, Jr., (ed.),* Advances in Role and Reference Grammar, (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, *Series IV* – Current issues in Linguistic Theory, *vol. 82), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.*

Вежбицка 1972 – Anna Wierzbicka, Semantic Primitives. *Frankfurt.*

Вежбицка 1980 – Anna Wierzbika, The Case for Surface Case. Ann Arbor.

Вендлер 1967 – Zeno Vendler, Linguistics in Philopsophy. Ithaca.

Gramatyka – Składnia 1984 – Gramatyka współczesnego języka polskiego. *Składnia. S. Karolak,* Składnia wyrażeń predykatywnych, *Warszawa, 11–121.*

Данеш 1968 – F. Daneš, Sémantická struktura větneho vzorce. *In:* Otázky slovanské syntaxe *II, Brno, 45–49.*

Данеш, Хлавса, Коженски 1973 – F. Daneš, Z. Hlavsa, J. Kořenski, Práce o sémantické struktuře věty, *Praha.*

Даути 1979 – David Douty, Word Meaning and Montague Grammar, *Dordrecht.*

Диксон 1971 – R. M. W. Dixon, A Method of Semantic Description. – *In: Semantics ed. by D. Steinberg, L.Jakobovits, 436–471, Cambridge.*

Жолковски, Мельчук 1984 – И.А. Мельчук, А.К. Жолковский. Толково–комбинаторный словарь русского языка / Опыты семантико–синтаксического описания русской лексики, *Вена, Wiener Slavistischer Almanach, Sonderband 14.*

Коритковска 1992 – M. Korytkowska, Typy pozycji predykatowo–argumentowych. *Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Bułgarska Akademia Nauk, Institut Języka Bułgarskiego.* Gramatyka konfrontatywna bułgarsko–polska, *t.5, cz.1, pod red. V. Koseskiej – Toszewej i Jordana Pencewa, Warszawa.*

Ницолова 1984 – P. Ницолова, Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език, *София.*

Падучева (1996) – Е. В. Падучева. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива). – *Москва.*

Петкова–Шик 1962 – Ив. Петкова–Шик, Към постановката на проблема и моделирането на българските „да"–конструкции. – *В: Х. Валтер, К. Гутшмит, Св. Иванчев, Св. Иванчев (съст.),* Езиковедската българистика в ГДР, *София, 232 – 239.*

Станков 1976 – В.Станков, Категории на индикатива в съвременния български език. *В: П. Пашов, Р. Ницолова (съст.),* Помагало по българска морфология. Глагол, *София.*

Стефана Димитрова

ВТОРИ СЕМАНТИЧЕН ПЛАН

Историята на научното изследване на езика е сложен процес, в който се преплитат разнопосочни дирения. Групирани според крайната им цел, те се свеждат до три основни вида: теоретични, описателни и приложни. В съвременното езикознание се наблюдават два противоположно насочени процеса. Първият е свързан с все по-категоричното отделяне на трите вида споменати изследвания. Вторият е подчинен на целта изолацията им да бъде максимално редуцирана. Затова много лингвисти са склонни да говорят за триединството в насочеността на съвременното езикознание. Това триединство много добре се проявява, когато се говори за изследване на явлението, наречено тук втори семантичен план.

Какво трябва да се разбира под понятието втори семантичен план? Общоизвестно е, че всяко изречение има две информационни линии. Едната е свързана с това, което се съобщава в него, другата – със сведенията за езика, на който то е създадено. Тези две информационни линии могат да бъдат обозначени съответно като съдържателна и структурно-типологическа. В приетата тук терминология първата линия съвпада с първия семантичен план. При това положение естествено е да се очаква, че в концепцията се предвижда някакъв друг, втори семантичен план. Названието е предложено по аналогия с термина на Полдауф втори синтактичен план. Вторият семантичен план е свързан със субективния фактор, действащ в езиковата комуникация. Ако първият семантичен план съдържа семантична информация, задължителна и еднозначна за всички нормални носители на езика, вторият семантичен план съдържа информация, която се възприема индивидуално от всеки човек. Тя зависи от неговата осведоменост, от взаимоотношенията му с говорещия (степен на уважение, доверие, симпатия, социална йерархия и т.н.), от езиковата му компетенция и т.н., например: *Проф. Михайлов знае не само английски и немски, той знае и исландски.* Първият семантичен план е свързан със съобщението, че проф. Михайлов знае тези три конкретни езика. Но за слушателя с по-голяма предваритена лингвистична осведоменост това изречение носи и друга информация: проф. Михайлов знае три германски езика и следователно има основание да се мисли, че той е добре ориентиран в проблемите на германистиката. Това е вече факт на втория семантичен план, който няма облигаторен характер за всички носители на езика. Друг пример: *Разбрах от проф. Николаев, че засега у нас няма нито един добър познавач на келтски език.* Първи семантичен план: У нас няма нито един добър познавач на келтски език. Това твърди проф. Николаев. Аз го научих от него. Втори семантичен план: Казаното е истина, защото аз, говорещият, вярвам на

проф. Николаев. Отпратката към източника на информацията (така наречената авторизация) може да бъде за слушателя несъществена и тогава за него вторият семантичен план ще бъде пасивен. Но по–често говорещият, особено ако е с по–добра лингвистична компетенция, се стреми да използва авторизацията така, че тя да работи за раздвижването на втория семантичен план и комуникацията да бъде от максимална полза за него.

Ние всички – без изключение – винаги имаме огромното желание (било то осъзнато или неосъзнато) да общуваме така, че да не си навредим, а по възможност и да извлечем някаква полза за себе си. Ползата от комуникацията включва не само получаване на определени знания, сведения, но и самопредставянето на говорещия. Говорещият винаги иска да завърши всеки комуникативен акт по начин, който да е от полза за личностното му самоутвърждаване, за неговия образ в средата, в която живее и общува. В различните сфери на живота това се постига по различни начини. Един от начините е така наречената езикова демагогия. Тя е много важен компонент на втория семантичен план, който действа по–активно или по–пасивно в зависимост от личностните качества на говорещия и от нуждите му в конкретния речев акт. Езиковата демагогия не се вписва в онова тълкуване, което подсказва самата дума демагогия в ежедневния си смисъл. Тя е по–сложно понятие и е свързана с преразпределението на информацията в езиковите формации. Като форма на езикова комуникация тя дава възможност за въвеждане на някаква допълнителна информация, която при нормалното общуване не подлежи на обсъждане и по такъв начин се налага на слушателя. Например: *Иванов получил държавна награда. При неговата бездарност това е просто чудо.* Фрагментът *при неговата бездарност* е толкова безапелационен и така въведен, че той като че ли задължава слушателя да мисли по същия начин за лицето Иванов. Говорещият не пита слушателя *Но той не е ли бездарен?*, не откъсва това съобщение във вид *Аз мисля, че той е бездарен* и т. н. и избягва конструкциите, които така или иначе водят до някаква дискусия, а въвежда конструкцията, която е най–неуязвима и особено при по–динамична комуникация е защитена от обсъждане. Както се вижда, при езиковата демагогия се въвежда неизвестна за слушателя информация в качеството на известна. Това може да стане най–добре с помощта на сливане на два или повече информационни потока в едно езиково съобщение. Езиковата демагогия винаги е свързана с постигането на някаква прагматична цел. Нейните механизми са много и твърде разнообразни. Може би те са най–интересното явление, свързано с втория семантичен план, затова на тях ще бъде посветено по–нататъшното изложение.

Наблюдаването на езиковата демагогия в диахронна плоскост е свързано с повече трудности от наблюдаването ѝ в синхронна плоскост. Колкото по–назад в историята на езика се вглеждаме, толкова по–малко знаем за всичко, свързано с втория семантичен план и толкова по–буквално възприемаме всеки текст. По–съществени наблюдения бихме могли да

правим само въз основа на самите текстове, като разсъждаваме за принципите на построяването им. В старобългарския език, както и в историята на другите славянски езици, се наблюдават безкрайни верижни конструкции, свързани паратактично със съюзите *и...и...и...* или *а...а...а...* Първият тип конструкции са възможни, макар и редки в съвременните славянски езици, вторият тип е категорично невъзможен – сега съюзът *а* изразява строго противопоставяне и обикновено се употребява еднократно при изразяване на контрадикция. Старите славянски текстове, базирани предимно на паратактични отношения, са изградени предимно от автосемантични изречения, практически много слабо зависещи от контекста. Колкото повече автосемантични изречения има в един текст, толкова по–ограничени са възможностите на втория семантичен план. След втората половина на XVII в. забележимо нараства броят на синсемантичните изречения, които са пълноценно разбираеми само в контекста. Те правят семантичната структура на текста по–сложна и създават добри условия за субективни тълкувания, а следователно – и за езикова демагогия, например: *Сигурно ще вали. Такова е едно навъсено, мрачно. А пък и вятърът е един тревожен. Също като в Лабрадор. Сякаш не е март, а ноември.* Чрез предпоследното изречение се въвежда съмнителната информация, че говорещият е бил в Лабрадор, но за слушащия това може би няма да предизвика съмнения, защото разговорът е за друго – за времето у нас. Тук се използва механизъм на езиковата демагогия, при който се въвежда синсемантично изречение, не подлежащо на обсъждане в момента на говоренето. В информативно отношение то има само подчинен характер.

Разгледаният механизъм може да обслужва и друга комуникативна цел – чрез поставянето на псевдоосновна тема за разговор – времето – да се предизвика интерес у слушателя към истинската според комуникативната цел на говорещия тема – пътуването му до Лабрадор. Тогава демагогията се свежда към това, че желаната от говорещия тема се поставя не от самия него, а формално от събеседника му.

Не само тези примери, но и редица други могат да ни покажат, че в европейските езици комфортни условия за езикова демагогия се създават, когато започват значителни промени в структуриращата и семантична роля на отделните части на речта. От XVIII в. е особено показателно нарастването на ролята на частиците в различните езици за изграждането на текстовите формации. При това трябва да отбележим, че ролята на частиците нарства не само в правия текст, който по принцип е по–удобен за осъществяването на езиковата демагогия, тъй като говорещият не е прекъсван от слушащия; тяхната роля нараства и в диалогичния текст, който винаги съдържа в една или друга степен полемичен момент и в който поднасяната информация е подложена постоянно на контрол и апробация. Особено важна за всички славянски езици е ролята на частиците, съответстващи на българските частици *та, нали, та нали* (срв. руск. *ведь, ведь ... же*;

полск. więc, przecież), служещи за доближаване на позицията на говорещия и слушащия; *Как не помниш за такъв разговор, та нали толкова пъти сме говорили с тебе на тази тема?* Частицата *та нали* играе не само усилителна роля, но и напомняща и едновременно задължаваща роля, слушателят като че ли е принуден да се съгласи с говорещия. Не всяка употреба на споменатите частици е непременно демагогска, те се срещат предимно в сериозна употреба, но именно това им свойство да се „раздвояват" семантично ги прави удобни за езиковата демагогия.

Езиковата демагогия има и много други механизми. Към тях се отнася въвеждането на характеристики на дадено явление, предмет, факт не чрез описание на определени действия, а с помощта на прилагателни и причастия във вметнати изрази и конструкции, които според езиковата конвенция в дадения социум би трябвало да се приемат безрезервно, например: *Възхищавам се от детето му, четящо по цял ден.* Същата информативна същност има и изречението *Възхищавам се от детето му, което чете по цял ден.* Но във втория случай четенето се приема за нещо ново, неизвестно, а в първия – за априорно известно и не подлежащо на обсъждане.

При езиковата демагогия се среща и представяне на възможното за безспорна реалност. Това е една характерна черта на рекламните текстове, например:

„Тази година абитуриентките ще празнуват с удобни и модни обувки. Пловдивският завод „Петър Ченгелов", специализиран за производство на дамски обувки, е разработил богата колекция за девойките, завършващи средните училища."

Не е нужно да се доказва, че разработването на нови модели още не е гаранция, че абитуриентките ще празнуват с тях, че ще бъдат в състояние да си ги закупят и следователно, че *ще* (!) празнуват с удобни и модни обувки. В този модел на езикова демагогия има и още един нов аспект. Чрез въвеждането на актуализатора от темпорален тип *тази година* се създава лъжливото впечатление, че никога досега абитуриентките не са разполагали с удобни и модни обувки и че тяхното наличие зависи едва ли не само от производството на рекламиращия завод. Фактически в цитирания пример се съчетават два механизма на демагогия, вторият от които е представяне на един от варантите на събитие, факт, явление за единствен. Това също е модел, най–често свързан с рекламни цели, например:

„Посетете хотел „Глобус" на Слънчев бряг. Първите туристи от Германия, Швеция, Белгия и Англия са настанени именно там, защото в този хотел те могат да използват закрит плувен басейн с морска вода, да се занимават с най–модерни видове спорт, да посещават курсове по сърфинг, ветроходство, плуване и обучение на минискутери и картинг–спорт."

И тук коментарът е излишен, защото предлаганото в този хотел се предлага почти във всички други хотели на Слънчев бряг.

Езиковата демагогия често прибягва до изтъкване на преден план на някакъв емоционален момент, зад който се крие политическа, социална, икономическа и др. оценка, нямаща нищо общо с емоционалния свят на човека, например:

„Заставам на тази трибуна, трибуната на Десетия конгрес на Българските порфесионални съюзи, и с голямо внимание, и с голямо задоволство. С вълнение, защото така се случи в моя живот, че израснах в редовете на работническата класа. В редовете на работническата класа се калих като комунист, като революционер, като общественик, а работническата класа е ядрото на профсъюзите – от тяхното зараждане до наши дни. Затова се радвам, че съм делегат на вашия, на нашия конгрес." (Т. Живков)

Тук, зад многословието, свързано с личната биография на говорещия и с емоционалното му състояние, се крие един акцент: работническата класа е ядрото на профсъюзите, затова вашият профсъюзен конгрес е наш партиен конгрес. С други думи, става въпрос за диктатурата на пролетариата, обхванала всички страни на обществения живот в недалечното минало.

Политиците от всички времена винаги са спекулирали в една или друга степен с емоционалната си ангажираност – това кара хората по-лесно да им се доверяват. В езика на сегашните политици от най-различни партии и групировки се срещат изтърканите и все още действащи върху съзнанието на хората лексеми и словосъчетания: *Със задоволство, С чувство на гордост и удовлетворение, Щастлив съм да, Гордея се, че* и т. н. Наистина, в последно време патосът е малко приглушен и понякога в езика на политиците прозвучават нотки на състрадание към обеднелия народ, на желание да споделят несгодите и мъките му. В този случай се задейства нов механизъм на езикова демагогия, който се свежда до „присъединяване" на говорещия към слушателите, въпреки че това не отговаря на реалната действителност. Когато един политик ни казва: *Трябва да позатегнем коланите,* най-често това на него самия не му се налага или най-малкото в такава степен, в каквато се налага на неговия електорат. Когато някой държавник твърди, че ще ни се наложи още известно време да бъдем под границата на социалния минимум, това съвсем не означава, че и той ще бъде под тази граница. Този механизъм на замяна на *вие* с *ние* е известен отдавна и в ежедневното общуване с хората. Той изразява съучастие, съпричастност, съчувствие, симпатия, разбиране, дори обич. При среща на стари приятели може да се чуе: *Как сме, как сме*? Често лекари говорят по този начин с пациентите си, например: *Е, вече сме по-добре*. Случва се употребата на този модел и в общуването на учители с ученици: *Е, деца, готови ли сме за контролното?*

Всички изразено с езика и не отговарящо точно на действителното положение е по един или друг начин свързано с езиковата демагогия. Но, както се вижда от последните примери, невсичко, свързано с нея, е нещо,

което може да се оцени негативно. Напротив, някои механизми създават обстановка на взаимно доверие или са просто свидетелство за определено предразположение. Има случаи, когато езиковата демагогия е едва ли не облигаторна от гледна точка на речевия етикет. Това се отнася преди всичко за механизма, свързан с въвеждането в зоната на говорещия на личности, които реално не влизат в нея. Така например, когато сегашните политици говорят за бедственото положение на пенсионерите, те много често използват израза нашите *бащи и майки*, като говорят, че тези хора мизерстват. Но реално именно техните бащи и майки едва ли са в толкова лошо положение, а ако пък са – това би било много лоша характеристика за самите държавници, които все пак не бедстват. По същия начин се говори за *нашите деца, нашите братя и сестри* и т. н. Тези примери не разобличават политиците и не ги обвиняват в неискреност. Те едва ли биха могли да говорят по друг начин, защото показаните форми на демагогия са станали вече общоприети, те са част от нашата езикова конвенция. Всеки език има конвенционален характер, той функционира в рамките на някакъв обществен договор, който никъде не е записан, но в доста строги рамки се предава от поколение на поколение, като същевременно търпи и промени. В нашата езикова конвенция е залегнало разбирането, че е по–добре един политик да говори за *нашите бащи и майки*, отколкото за *вашите баши и майки*, дори когато ни най–малко няма намерение да демагогства. В изрази от този тип вторият семантичен план е свързан с една изместена, неканонична посесивност или съпричастност – „Аз, говорещият, съм част от вас, аз ви съчувствам, аз споделям страданията ви...“ и т. н.

Много механизми на езиковата демагогия са свързани с номинацията – назоваване на лица, предмети, вещи, факти, явления, събития, принципи и т.н. Обикновено при всеки социален катаклизъм започва едно бурно преназоваване на обектите с обществена значимост. Така след 09.09.1994 г. *всички станаха другари и другарки*, макар че социалното разслоение в обществото беше по–силно от всеки друг път. След 10.11.1989 г. всички станаха *господа и дами,* макар че повечето от нас все още нямат качествата на такива. След 09.09.1994 г. бе заличена от официалните регистри думата *чиновник* по неизвестни причини и бе обявена за бурожазно понятие. Тя бе изместена от *служащ* – една неоправдана операция на замяна на съществително със субстантивирано причастие, при това със заимстван руски суфикс, за номиниране на лица.

Понякога разглежданият механизъм е лингвистично брутален. Пример за това е номинацията *народна демокрация* – една абсолютна тавтология. Не по–малко брутален лингвистично е терминът *демократически централизъм*, който беше свързан с йерархията на партийните структури и тяхната вътрешна архитектоника и нямаше нищо общо с демоса, с народа. Щом нещо е централизирано, то по принцип не може да бъде демократично – тук просто имаме работа с езикови антоними, които по определение не могат семантично да се съчетават или могат, но категорично само за създаване на комичен ефект.

Всеки елемент на езиковата структура – и морфемата, и фонемата, имат някакви семантични измерения, които в определени случаи могат да играят роля в процесите, свързани с езиковата демагогия. Не случайно през последните 30–35 години психолингвистите активно заговориха за така нареченото фонетично значение, което е свързано най–вече с емоциите, пораждани от дадени фонеми и съчетанията им. При това интересното е, че тези емоции се променят много активно с времето, те стават плод на някакви модни увлечения и предпочитания. Само от гледна точка на комбинаториката на фонемите е трудно да се обясни, защо името Кераца сега ни дразни, но думата *царица* не предизвиква у нас отрицателни емоции. Много имена от художествени произведения (*Гочоолу* и *Дочоолу* на А. Константинов, *Бобчински* и *Добчински* на Н. Гогол, сър *Андрю Егчик* на У. Шекспир и др.) предизвикват комичен ефект и употребени в друг контекст по един „невинен" начин често омаловажават личността, назована с някое от тях. Аналогично въздействие могат да имат някои морфеми, напр. суфиксът *–ува–* (*приветствувам*), който доскоро беше абсолютно задължителен, произнасянето на пълния вариант на числителните (*четиридесет, петдесет*) и проч. Тези факти, свързани с фонемиката и морфемиката на езика, както и някои други подобни от прозодичното му равнище, могат също да се използват за целите на езиковата демагогия. Например при предаване на пряка реч, говорещият може да вмъкне в собственото си изречение форми от изговора на обсъжданото лице без коментар и така да покаже неговата несъстоятелност в дадена област (некомпетентност, необразованост и др. под.): *Тя каза, че децата ѝ ще участвўват в конкурса за най–добра рисунка. Много амбициозна майка е.* Второто изречение ни отдалечава от информацията за произношението на тази майка, но това не значи, че съответната информация е изтрита от паметта ни.

Лексикалните единици на езика, за разлика от фенемите и морфемите, много по–активно участват в езиковата демагогия. В процесите на номинацията, за която вече бе споменато, участват понякога чуждици или калки от друг език, които трябва да изпълнят определена социална поръчка. Така след Втората световна война чрез редица чужди на българското езиково съзнание номинации се създава нов, фалшив ореол около определени личности, например *баща на народите, знатен тракторист* и т. н. Съчетанието *знатен тракторист* е не само чуждо на българските закони за лексикална валентност и съчетаемост. То предполага така нареченото във философията и логиката изпреварващо отражение – трактористът не е знатен, т. е. известен до момента, докато не бъде обявен за тъкъв.

Под чуждо влияние в съвременния български език се употребяват словосъчетания от типа на *начаник гара*, *ръководител смяна* и др., които нарушават законите на единствения аналитичен славянски език. Тяхната употреба създава фалшивото впечатление, че говорещият е „навътре" в нещата, че е професионалист, че е делови и т. н. Всъщност тук

има две езикови нарушения – замяна на предложна конструкция с безпредложна и неоправдано отпадане на артикъла – правилната форма е *началик на гарата*, *ръководител на смяната* и т.н.

Напоследък в езикознанието се заговори много за така наречените дискурсивни думи. С тях се занимават френски учени (А. Кюлиоли и др.), интерес към тях се проявява и в някои руски лингвистични кръгове (А. Баранов и др.). Техните инвариантни значения се проявяват в силните контексти и тогава езиковата демагогия трудно би могла да се опре на тях. Но в слабите контексти техните модификации могат да служат за активно нейно средство. Така например, ако една дискурсивна дума има инвариантен образ идеята за непълнота (напр. *малко*), то количественото измерение на тази непълнота е винаги плод на някаква повече или по–малко субективна оценка. Тази субективна оценка може да бъде свързана и с желанието за смекчаване на комуникативното намерение. Например, ако едно изкаляно до шията дете каже на майка си *Аз малко се поизцапах* или ако един зъболекар предупреди пациента си *Сега малко ще Ви позаболи,* всеки знае, какво значи кванторът *малко.* Това са безспорни случаи на езикова демагогия, която лесно се проверява чрез компонентите на конситуациата. Но има и чисто лингвистичен механизъм за проверка на употребата на дискурсивните думи. При езиковата демагогия те като правило не се удвояват. Говорещият подсъзнателно (или съзнателно!) се стреми да ги направи по–незабелязани. Затова изречението *Едва успя да дойде навреме* в определен контекст може да бъде демагогично, но изречението *Той едва–едва ходи* трудно ще бъде такова.

Откакто съществува езикознанието, още от древността, от времето на Панини и после на Аристотел, въпросът за истинността на езиковите съобщения не е преставал да вълнува учените. Виждането за истинността на изказите е претърпяло много метаморфози, докато повечето езиковеди започнат да се интересуват не толкова от истинността, колкото от искреността на езиковите формации. Езиковият материал показва много случаи, при които един изказ може да не е истинен, но да е искрен, например: *Мъжът ми е решил да купува вила, съвсем е полудял!* Такива примери доказват, че истинността на един изказ не е достатъчно доказателство, че в него няма скрита езикова демагогия. По–надежден филтър за откриването на демагогията е проверката на искреността на изказа. И тъй като искреността се проверява по принцип по–трудно от истинността, то и демагогията далеч невинаги може да бъде лесно разпозната. Тя изпъква повече в едни регистри на реча, в други може да бъде просто симулирана. Комфорт за симулантски речеви действия създава например регистърът за съчувствие, съучастие. Под формата на съчувствие може да се съобщи най–различна негативна информация за дадено лице, например: *Горкият Петър, пак се провали на изпита. А бе не му върви на този човек, нещо го затруднява в ученето.* Под формата на съчувствие в случая говорещият може да прикрие желанието си да покаже, че споменатият Петър не е от най–надарените студенти.

Показаните дотук механизми на езиковата демагогия не изчерпват нейните средства и възможности. Но те са най–характерни за индоевропейските езици и са най–фреквентни в текстовете от последните няколко десетилетия. Разбира се, тези механизми се намират в пряка зависимост от репертоара на езиковите средства. Различията в репертоара на езиковите средства се проявяват различно в отделните комуникативно–прагматични ситуации. Така например в ситуацията на избор и преференция руският език дава възможност за вариране на конструкциите от типа *Ана лучше Елены* и *Аня лучше, чем Елена,* докато българският и полският език такива възможности не предлагат (срв. *Аня е по–хубава от Елена; Ania jest ładniejsza od Heleny*). Следователно, ако такива изкази се използват демагогично, в руския текст може речево да се разчлени демагогията при субективната оценка и при ситуативно–целевото оценяване на дадено лице, факт, събитие. Липсата на дублети в полски и български за същата цел би направила опитите за езикова демагогия в тези езици значително по–трудни за говорещя и по–прозрачни за слушащия. При изразяването на битийност и посесивност съотношенията между трите езика се променят. Така например идеята за правота в български може да бъде изразена чрез битийно–атрибутивно изречение *Ти си* прав и чрез посесивно изречение *Имаш право*. Следователно носителите на езика имат възможност за избор, който може да бъде от решаващо значение при езиковата демагогия. Възможностите на носителите на руския и полския език в случая са по–ограничени, защото в руски се употребява само битийно–атрибутивно изречение *Ты прав*, а в полски – само посесивно Masz rację.

По–достъпни за наблюдение са универсалните механизми на езиковата демагогия в различните езици. Несъвпадащите форми все още чакат своето адекватно наблюдение и описание.

БИБЛИОГРАФИЯ:

ЧИТАЛНЯ

Апресян, Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря. Прагматика и проблемы интенсиональности. *Москва, 1988.*

Баранова, А. Н., В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. Путеводитель по дискурсивным словам. *Москва, 1993.*

Болинджър, Д. – Bolinger D. J. Meaning and Form. *London & New York: Longman, 1977.*

Кюлиоли, А. – *Culioli, A.* Pour une linguistique de l'énonciation: Opération et représentation. *Paris, Orphis, 1990*

Николаева, Т. М. Диахрония или эволюция (об одной тенденции развития языка). *Вопросы языкознания, 1991, № 2: 12–26.*

Падучева, Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. *Москва, 1985.*

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Ценка Иванова

ЮЖНОСЛАВЯНСКИЯТ ЕЗИКОВ АРЕАЛ – НАСЛЕДЕНИ И НОВИ ТЕНДЕНЦИИ В КОНВЕРГЕНТНИТЕ И ДИВЕРГЕНТНИ ПРОЦЕСИ

1. Периодически от миналото столетие до днес в славистиката се поставя един и същ въпрос: колко са на брой славянските езици? В края на двадесети век тази проблематика почти напълно се идентифицира с книжовноезиковата – предметът на дискусии отчита сложните разграничителни критерии между завършена езикова еволюция на определен етап със съвкупност от дистинктивни признаци и стандартен език. Тласък в научните анализи и прогнози за поведението и предпочитанията на езиковите общества в определен активиран ареал дава социолингвистиката в качеството си на консолидиращо и прагматичноориентирано научно направление. Различното съдържание в традиционните и синонимни названия *национален, книжовен, литературен, съвременен език*[1] налага в последните десетилетия терминологични предпочитания и към лингвистични понятия като *стандартен език, диасистема, идиом*, които са мотивирани от усилия за адекватна интерпретация на сложни социолингвистични ситуации, с каквито изобилстват общославянската и южнославянската езикова територия – в частност балкано-славянският ареал, според ареално-типологически класификации от по-ново време[2].

1.1. Общотеоретичните и конкретни изследвания за славянските книжовни езици прогресивно нарастват от времето на Пражката лингвистична школа до днес, когато възникналите нови проблеми се проявяват като последици от конвергентни и дивергентни процеси в лингвистичния

---

[1] **Д. Брозович**. Славянские стандартные языки и сравнительный метод. – Вопросы языкознания 1967, № 1, с. 4–7; **D. Brozović**. Standardni jezik. Zagreb, 1970, 10–42; **St. Babić**. Štokavština i današnji književni idiomi na njoj utemeljeni. – Hrvatski dijalekatski zbornik. Zagreb, 1985, 13–27; **R. Bugarski**. Jezik od mira do rata. Beograd, 1995, 17–21; **K. Nejlor**. Sociolingvistički problemi medu južnim Slovenima. Beograd, 1996, s. 77; **A. Spagińska-Puszak**. – Sytuacja językowa w byłej Jugosławii. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1997. **Хр. Първев**. Страници от историята на българския книжовен език. София, 1987, с. 18; **Ф. П. Филин**. Что такое литературный язык. – Вопросы языкознания, 1979, № 3, с. 10–11.

[2] **А. Н. Соболев**. Сербохорватская диалектология и изучение истории балканославянских языков. – Зборник Матице Српске за филологију и ленгвистику, XXXII/2. Нови сад, 1989, с. 216; **Г. А. Цыхун**. Типологические проблемы балканославянского языкового ареала. Минск, 1981, стр. 9; **Г.А. Цыхун**. Арэальная тыпалогія славянскіх моў. –X міжнародны з'езд славістаў (даклады). Мінск, 1988, 15–16; **М. Павловић**. Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса. – Јужнословенски филолог, XXII, 1957–1958, 1–4, 207–236. Л. Лашкова. За балканизацията на сърбохърватски и български език. - Јужнословенски филолог, LIX,1993.

и социокултурен статус. Въпреки многократно провежданите дискусии на различни форуми след настъпилите в последното десетилетие на нашия век глобални обществени промени, които изцяло засегнаха славяноезичния свят, въпросът остава отворен поради динамиката в езиковите ситуации, които генерират нов тип социални и междуетнически взаимоотношения[3]. Устойчивостта и трайността на техните лингвистични измерения ще бъдат предмет на наблюдения и предизвикателство към прогностиката на следващите десетилетия.

1.2. Редица актуални за славистиката въпроси с научна, но и с прагматична (социокултурна, интернационално-комуникативна, образователна) ориентация търсят нова интерпретация: а) Как да се дефинират типовете езикови контакти и билингвизмът (или диглосията) като лингвистичен статус при генетично-ареална близост и при неизяснени критерии за разграничаване на близкородствените езици един от друг; б) Кои са задължителните специфики, които да отчита приложната лингвистика в психолингвистичните измерения и перспективи на междуезиковите комуникации; в) Могат ли екстралингвистичните фактори да бъдат водещи за формиране на езиковото самосъзнание, а езиковата структура да остава назад в скалата от типологически характеристики и аргументи; г) Кои са границите на допустимо администриране, без да се засягат правата на личен избор и как се вписва задължителното изискване за ползване на абсолютно идентичен езиков код в комуникативна среда без ясни вътрешни разграничители; д) В съвременните напреднали и натоварени с други функции стандартноезикови процеси къде е мястото на диалектите и в кои случаи те могат да се приемат като фактор на подновена или възродена стандартизация вследствие на възраждане или нови импулси в обществените процеси на политически еманципирали се народи в края на XX век; е) Доколко книжовният/стандартният език може да се идентифицира с езика на художествената литература или да я ползва като доказателствен източник, при положение че днес езикът на художествената литература представлява най-индивидуализиращия функционален стил в точно обратен ред на началния романтичен период от езикова стандартизация.

2. Вековните констатации, че за разлика от други езици между славянските и особено южнославянските съществува по-висока степен на близост, многократно се изтъкват и доказват в научни и обществени среди с исторически и лингво-социокултурни аргументи. Основни са общото историческо самосъзнание за потомствена принадлежност към някогашен праетнос с общ праезик и отсъствие на резки междуетнически граници. Политически променливите държавни образувания (наред с междусъседски противоречия, териториални спорове, васални отношения

[3] Международният проект **Współczesne przemiany języków słowiańskich (1945–1995)** под патронажа на Полската академия на науките и на Международния комитет на славистите с координатор проф. Ст. Гайда е още едно активиране на проблематиката в съвременна проекция.

с различни интереси) не съвпадат с езиковите, но им влияят[4] и се очертават говорни зони с плавен преход от един съседен език към друг[5], като установените в резултат на закономерна еволюция структурноезикови различия не заличават хармонията на генеалогично мотивираната цялост. Въпреки това проблемът „граница“ присъства като комплекс от фактори в миналите и в съвременните социални и езикови комуникации.

От древността до наши дни Балканите като геополитическо понятие и реалност са своеобразна палитра от контрасти – етнически, цивилизационни, религиозни, езикови, политико-икономически, етнопсихологически. Състоянието на перманентна подозрителност и честа конфронтация между отделните етноси формира особени стереотипи в ценностната система, които се проявяват отчетливо както в представата сами за себе си, така и в регламентирането на взаимоотношенията с другите. Езикът в балкански контекст става основен наследствен компонент в набора от разграничителни признаци със съседа, дори в съвременната сложна ситуация придобива ореола на непреодолим конфликт в най-разнообразните му прояви[6].

2.1. От гледна точка на лингвотеоретичното описание и класификация въпросът за критериите, по които определен език получава статут на самостоятелна реалност (структура), е твърде съществен и дискусионен. Според историка на българския език Беньо Цонев “отделен език е оня, или онова наречие, което се е отдалечило толкова от другите сродни говори или наречия, че вече не може да се разбира, без да бъде предварително изучено”[7]. Посоченият критерий спрямо определени двойки езици, особено южнославянски, е трудно приложим. Оказва се, че разбирането не е достатъчно условие за езиково единение в едно общество – релеван-

---

[4] Тази констатация фигурира още в печата от миналия век: **Д. М[атов]**. Лъ. Стојановић. Приступна беседа, говорена на свечаном скупу Академије 11. јан. 1896. – Бълг. преглед, 3, 1896, № 6, 103–108.

[5] **Б. Цонев**. История на българския език, София, 1984., т. 1, 13–14; **Фр. Славски**. Взаимоотношенията между южнославянските езици. – Бълг. език, 1956, № 2; **П. Ивић**. Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнославенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима. – Јужнословенски филолог, XXII, 1957–1958, 179–181; **J. Belic**. Hranice mezi příbuznými jazyky a pomězní nařeční izoglosy. – Československé přednášky pro V. Mezinarodni sjezd slavistů v Sofii, 1963, s. 136.

[6] Различните критерии за класификация приобщават или ограничават причисляването на славяноезични народи към даден ареал – южнославянски и балканославянски не са еднозначни определения (вж. бележка 2). Границите са размити и стават повод емоционално да се отричат допирни точки в социолингвистичен и структуроопределящ аспект. Най-отдалечен от сложните контакти се смята словенският и той почти не е засегнат в дискутираната тема, въпреки че още през миналия век е стоял въпросът съществува ли определена граница между словенски и съседните езикови формации: **Л. Милетић**. В. Облак. Няколко бележки към най-старата югославянска история. – В: Archiv fur slavische Philologie, XVIII, 1896 [отзив] – Бълг. преглед, 3, 1896, № 5, 153.

[7] **Б. Цонев**, цит. съч., т. II, стр. 226.

тно е самосъзнанието за собствен (колективен) езиков код, независимо от недостига на разграничителни лингвистични параметри между самите кодове. По отношение на субекта – носител на определен език, проблемът за езиковото самосъзнание, за неговите компоненти, устойчивост и мобилност в една съвременна на индивида езикова структура и в предадената му езикова памет[8] е елемент от дефинирането на самостоятелния статус на която и да е езикова формация.

2.2. В науката и в езиково чувствителни общества, каквито са южнославянските, в комплексно разглеждан аспект, си струва да се дискутира за механизмите, които формират у носителя на езика усет за езикова принадлежност и единство[9] чрез самия езиков инвентар. От гледна точка на прагматиката владеенето на лексиката се оказва първо необходимо условие за изразяване както на родния, така и на чужд език. От друга страна стои въпросът за приемствеността: съдържа ли се тя в по-малко абстрактното, т.е. в лексиката и семантиката, или е закодирана в повече абстрактното, в реда и закономерностите на езиковата структура. Ограниченията, свободата и приемствеността в езика в синхрония и диахрония са все още открит въпрос: вътрешните сили на сцепление в езиковата система се нагаждат за допустим предел на външни въздействия чрез степен на проницаемост. По възходяща скала фонологичното равнище се поставя в основата на най-слабо изразена мобилност/проницаемост в рамките на един език, следва го морфосинтактичната структура, а лексикалният инвентар се проявява като най-широко отворен[10]. Типологическата разлика на книжовноезиковите взаимоотношения с класическия тип езикови контакти, при които трайно засегнатата структура се пренася в дълбочина от субстандартно равнище, извежда на преден план лексикалната проницаемост, придобила още по-важна ключова роля при клонирането на езици с висока степен на генетично родство.

2.3. Контрастивният анализ на лексиконите на близкородствени езици показва, че разнопосочни фактори, на базата на метафоризация и различия в семантичните преходи, довеждат до специфичен феномен – семантична синестезия, позната в лингвистичната прагматика като междуезикова омонимия и полисемия[11]. В общославянски план лексико-семантичната (скри-

---

[8] Този въпрос крие много неизследвани страни – основната е има ли индивидуална езикова памет без колективна и как те си влияят взаимно. Южнославянските езикови ситуации илюстрират различно комбинирани и променливи във времето величини.

[9] **М. М. Маковский**. Соотношение индивидуальных и социальных факторов в языке. – Вопросы языкознания, 1976, № 1, 45–49.

[10] **D. Brozović**. Цит. съч., стр. 24; **У. Вайнрайх**. Языковые контакты. Киев, 1979, с. 22; **Н. И. Толстой**. Српскохрватска дијалекатска диференцијација. – Лексикографија и лексикологија. Нови сад – Београд, 1984; **R. Filipović**. Teorija jezika u kontaktu. Zagreb, 1986, 20–23; **R. Jakobson**. Dva aspekta jezika i dva tipa afatičkih smetnji. - **R. Jakobson, M. Halle**. Temelji jezika. Zagreb, 1988, str. 57-59.

[11] **Ц. Иванова**. Славянската междуезикова омонимия в приложната лингвистика. – Проглас, 1995, №1, с. 24.

тата) интерференция е особено явление: при близкородствено двуезичие, достатъчно дискусионно само по себе си като явление, не се стига до рушене на нормата в структурата, която за определени двойки езици е обща или с минимални различия и фактически са налице по-малко от две и повече от една езикови системи[12]. Развилата се южнославянска омонимия и полисемия, която особено в интелектуализиращия лексикален слой е един от релевантните признаци на езиково отграничаване от съседния и близкородствен идиом, както и "парцелирането" на диалектни зони с пренасочване на население към различни езикови стандарти (кайкавските говори, размитите граници в българо-македоно-сръбския ареал), са важен елемент на съвременните дивергентни процеси.

2.4. През южнославянската територия минава единственият славянски структурноезиков разграничител в континуант на праезикова хомогенна структура, дефиниран (но и оспорван!) като някогашен южнославянски макродиалект. Езиковата диахрония отбелязва усложнени промени в т. нар. примарни диалекти: границите на важни изоглоси се придвижват и преместват, а активирането или заглъхването на някои от тях променя из основи заложените тенденции за развитие. Структурноезиковите аналитични промени в българо-македонския ареал заедно с наличието на смесени типове в зони с преход от синтетизъм към аналитизъм в посока на сръбско-черногорската територия потвърждават констатацията, че езиковото самосъзнание не е равнозначно единствено на езиково маркирани белези. То е и "провокиран" избор: групов, но също (неосъзнато) личен, зависим от обществените предпочитания, особено след смяна на поколенията и ориентация на езиковото общество в друга посока, и който на свой ред изисква признаване на правото за избор от аналогични езикови общества. Посочената специфика е елемент от особен *лингвистичен пейзаж* – дял от територия, на която се говори един и същ или толкова близки езици, че разликата между пограничните им диалекти не достига степен на неразбираемост[13] и единствено комплексно формираното езиково самосъзнание на индивида го причислява към единия от двата съседни и близкородствени езика. Лингвистичният пейзаж се усложнява от особеното положение на езикови носители с етническа самоопределеност – континуант на съседна политическа и езикова територия, но по исторически причини от по-далечно или по-близко минало останала в рамките на друга съседна държава. Такова население се изправя пред сериозни социо- и психолингвистични проблеми, в чиято основа лежи невинаги успешното разграничение на контактуващи си системи с различен тип структура и статус във вертикалната йерархия диалект: книжовен език. От едната страна е диалектът (майчин език), който гравитира

---

[12] **Э. Хауген**. Языковый контакт. – Новое в лингвистике. Москва, 1972, с. 62.

[13] **П. Ивић**. О језику некадашњем и садашњем. Београд, 1990, с. 35.

към стандарта в "езиковата метрополия", но е извън административните ѝ граници и същевременно прилежи към зоната на преходни говори; от другата страна е официалният езиков стандарт с най-висок ранг в съвременните държавни граници – генетически близък на съседния, със съвпадащи си компоненти в някои от езиковите равнища: български в сръбски езиков континуум, сръбски в хърватски, хърватски в сръбски, македонско-сръбска разграничителна зона, българо-македонски и кайкавски вътрешни разграничители, босненски езиков конгломерат.

3. Южнославянските езикови взаимоотношения доказват, че сложните и променящи се езикови ситуации с течение на времето ги превръщат в свои антиподи или губят качеството си на константни величини поради противоречия с логиката на вътрешноезиковия развой. Проследяването на своеобразния циклизъм в междуезиковите взаимоотношения, противоречия и спорове става достатъчно основание да се постави въпросът за рационалните и емоционални решения[14] при формирането и разформирането на определени езикови стандарти, но същевременно може да подпомогне разрешаването на съвременни дилеми чрез асоциации и изводи от предходни периоди на социокултурни взаимоотношения.

3.1. В своята същност крайният резултат на съвременната славянска езикова стандартизация следва европейските модели, въпреки различията във времетраенето и скоростта на процесите, които причисляват славянските книжовни езици по съвкупност от характеристики към "младите" типове[15]. Необходимостта от ускореното постигане на задължителен набор собствени дистинктивни признаци с полифункционални измерения предопределя социокултурните ориентации, взаимствания и влияния[16]. На фона на средновековния, конфесионално институционализиран книжовен/писмен език, националният период поражда качествено различни стандартизационни процеси[17]. За източноправославното южнославянско

---

[14] **Ц. Иванова.** Южнославянските езикови стандарти между рационалното и емоционалното (исторически и съвременен аспект). – Българистични проучвания, т. 2, Велико Търново, 1997 г., 217–247.

[15] **А. Йедличка.** Литературный язык в современной коммуникации. – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XX Москва 1988, с. 58; **К. Гутшмит.** Типологически прилики и отлики във формирането на националните литературни езици на Балканския полуостров. – В: Езиковедската българистика в ГДР, София, 1982., с. 89.

[16] **T. Lewaszkiewicz.** Pola kontaktów językowych we wstępnim okresie formowania się słowiańkich języków literackich (na tle ogólniejszym). – Z polskich studiów slawistycznych, seria VIII, Warszawa, 1992.

[17] **Ив. Леков.** Отговор на въпроса от научната анкета за V славистичен конгрес – София'63: "Какви са били общите закономерности и основните различия в процеса на възникване на славянските национални литературни езици?" – Славянска филология, т. 1., 1963; **S. Heřman.** Počátky spisovné bulharštiny a jejího poměr k sousedním jazykům na Balkaně do konce XIX. století. - Československé prednášky pro V. Mezinarodni sjezd slavistů v Sofii, 1963; **Е. Демина.** Типологическая характеристика раннего этапа формирования балканских литературных языков. – Балканские исследования. Проблемы истории и культуры. Москва, 1976; **К. Попов.** Общность и различия в становлении балканских литературных языков –болгарского и сербского. –Linguistique balkanique

население книжовноезиковата конвергенция всъщност е ползване на модели от изградения и функциониращ в широк социален обсег църковнославянски език, който поради генеалогичната хомогенност не се възприема като чужд. Своеобразните коекзистенции с народния, т. е. с майчиния език на автора, формират един неспокоен период (славяносръбски и славянобългарски) в социокултурната история на южнославянските общества. На църковнославянския се отрежда ролята на източник за "изобразяването" (усъвършенстването) на езика: оттам идват "важността и достойнството на говора" (интелектуализацията), а пътят за езикова интеграция[18] е вливане на народния език в него.

3.2.Типично конвергентно южнославянско течение е илиризмът, чиито корени възхождат както към идеята за общославянско единство, така и към широка идейно-политическа и етнокултурна платформа, с цел обединение на Източната и Западната църква. На пръв поглед рационалната идея за общо езиково средство за комуникация чрез създаването на смесен по тип език с многопластов характер от различни южнославянски изоглосни области е нереална поради преминаването на допустимите граници в който и да било тип езикова конвергенция: възможната проницаемост за изграждане на стилообразуващи средства и терминология от лексикалното и синтактичното равнище изкуствено се разпростира върху основния фонетичен, граматичен и домашен лексикален корпус[19]. Общата философия на XIX век възприема по друг начин ранните илирийски идеи.

3.3. Въпреки напредналия стадий на дезинтеграционни процеси при повечето славянски езици и формиращите се техни стандарти, в средата на миналия век в определени културни среди въпросът "Могат ли всички

XX (1977), № 3; **К. Гутшмид**. Цит съч.; **Н. И. Толстой**. История и структура славянских литературных языков. Москва, 1988; **Н. Иванова.** Основни тенденции в кодификацията на българския и сърбохърватския книжовен език през Възраждането. – Годишник на СУ "Кл. Охридски", т. 77/1, 1983; Некоторые вопросы исторической типологии балканских и славянских литературных языков в эпоху Возрождения. – Балканско езикознание, 1985, № 1; Социолингвистична характеристика на южнославянските книжовни контакти през XVII–XVIII век. – Славянска филология, т. 19, 1988; **И. Грицкат.** Језик књижевности и књижевни језик – на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха. Јужнословенски филолог, 1969, књ. 18; **Б. Цонев**. Цит. съч., т. II, с. 17; **А. Пачев.** Малка енциклопеция по социолингвистика. Плевен, 1993, стр. 137–144.

[18] **С. Сретеновић**. О црквено-словенском језику, његовом почетку, образатељима и историјским судбинама. – Гласник Српског ученог друштва, 1855 г. **Ал. Младеновић.** Славеносрпски језик. Нови Сад, 1989; Термините славеносрпски и славеноболгарски - един паралел. – Съпоставително езикознание, 1990, № 4-5, 228–230. Езиковата практика на Паисий Хилендарски, Й. Кърчовски, К. Пейчинович, по-късно Софроний Врачански също може да се посочи като славянобългарски период. Представителите на църковнославянската "школа" К. Огнянович, Хр. Павлович и К. Фотинов определят езика, който се стремят да наложат в книжовноезиковата практика, също като славянобългарски. За влаганото съдържание в понятието вж. **Н. Рилски.** Болгарска граматика, сега перво сочинена. У Крагујевицу, 1835.

[19] **Н. Иванова**. Кръстьо Пейкич в южнославянските книжовноезикови контакти от началото на XVIII век. София, 1990.

славянски народи да си служат с един книжовен език?" е още актуален[20]. На южнославянска почва той приема свои модифициращи черти и е дълго обсъждан в периодичния печат, което свидетелства за достатъчно широка съпричастност[21]. Идеята за дискусия, инициирана първо от "австрийските" славяни, е била на път да се реализира на свикания в Прага през 1848 година Всеславянски събор – начинание, чиято работа е прекъсната с тогавашните бурни събития в Централна Европа. В следващите десетилетия то периодически се активира, но и политизира. Типичен подход е предложението първоначално добре да се проучат и приближат всички славянски наречия (неизвестно за самите привърженици колко време и как точно), да се съхрани и знае традиционният книжовен език, който варира от стари до по-нови редакции, и постепенно чрез обща интеграция да се върви към уеднаквяване на общославянския книжовен език. Поставят се конкретни задачи, към които отделни книжовници пристъпват най-добросъвестно[22].

Своеобразното "застъпване" или едновременното протичане на типологически разминаващи се процеси сочи, че при напреднал стадий на славянски дезинтеграционни процеси през миналото столетие, се срещат убедени в общославянското книжовноезиково единство привърженици, за които реализирането на идеята е въпрос на време[23]. Нейно по-нататъшно продължение е предложението за унифицирана обща славянска азбука, базираща се на кирилицата[24]. Около този ключов компонент на езиковата стандартизация, който е следствие от дълбоки конфесионални и социокултурни връзки на езиковото обще-

---

[20] **І.С. Поповић**. – Српске новине, бр. 24/1.III. 1851 г.

[21] Въздействието на печатното слово върху по-широка аудитория е невинаги отчитан компонент на книжовноезиковите процеси на фона на преписваческата традиция и ограниченията ѝ възможности от преходните типове книжовен/писмен език: вж. противоречивите мнения по въпроса в **Српске новине** – бр. 38/3.V. 1848; бр. 74/3.VII. 1851, бр. 80/17.VII. 1851, бр. 83/24.VIIV 1851, бр. 87/2.VIII. 1851, бр. 131/17.XI. 1851 и др.; също в печатания в Белград български вестник **Въстокъ**, 1865 г.

[22] **О езыку славянскомъ.** – Подунавка, бр. 1–17/1874 г., автор Матия Бан; вж. и полемиката с него.

[23] "Књижевна радња Славена" – Српске новине, 1851 г. автор **S. Z.**; **Гр. Пърличев**. Кратка славянска грамматика. Цариград, 1858, в точка 3 от увода: "За поводъ на учены-тѣ да съставятъ пространнѫ, която бы послужила да слѣе Славянскы-тѣ нарѣчія въ едно обще, което бы могла да се употреби отъ списатели-тѣ."

[24] Вж. полемиките в: Ползa за югославенску књижевность одъ обштегъ употребленія kvріллске азбуке. – Подунавка, бр. 33/14.VIII.1847; **St. Novaković. Ъ** u srpsko-slovenskoj i bugarsko-slovenskoj književnosti od XV. vieka md dslje. – Rad Jugoslovenske akademije znanosti i imjetnosti, knj. XLIV. U Zagrebu, 1878; Г. Іовану Добровићур уреднику "Мирозрѣнія". – Српске новине, бр. 54/12. V. 1851; **Н. Първанов.** Бележки връх Грамматика-та за новобългарския език от Ив. Н. Момчилов. Русчук, 1868; Правописание ли, или кривописание. – Право, V, 46, 1871, 1–2; също полемиките няколко десетилетия по-късно в българската социокултурна среда в сп. Български преглед, 1895 и 1896 г.; А. **Т[еодоров]**. Йотата. – Бълг. преглед, 2, 1895, № 6.

ство, в следващите периоди ще се завързват едни от най-заплетените и неразрешими спорове в ареала, на който в резултат на дълготрайно установена конюнктура като lingua communis фактически се налага сърбохърватският двувариантен стандарт[25].

4. Утвърждаването на "младите" езикови стандарти бележи дивергентни тенденции чрез ограничения на приемствеността с традиционния книжовен език посредством своеобразна "селекция" на допустимото му присъствие основно на лексикално (със словообразувателно) и синтактично равнище, т. е. поощрява се придържането към специфичната структура на съответните народни/диалектни бази, а проницаемостта за интелектуализация, стилистична обработеност и диференциация се подлага на унификация. Това "доизграждане" е постигнато с по-голяма и сравнително бърза нивелация на интелектуализираща и терминологизираща лексика с различен произход в българската социокултурна среда посредством очевидното и прекомерно в определени стилове руско посредничество, което със стабилизирането на българските интелектуални среди от края на миналия и началото на нашия век постепенно се балансира, а последното десетилетие, следвайки доктриналните преориентации, регистрира закономерно изразени социолингвистични тенденции към оттласкване (доколкото е вече възможно на този етап) от "благотворното руско влияние" върху българския книжовен език. Именно в този пункт сръбският и хърватският вариант се разминават и никога не са проявявали единство, което пък днес е достатъчно основание да се оспорва езиковото единение, когато и да било. Противоречията са заложени в ориентираните към различни конфесионални и социокултурни центрове южни славяни. Очертава се своеобразен "трагизъм" на езиковата ситуация, която се люшка сред екстралингвистично променлива конюнктура. Типичен е примерът с терминологията като надстроечен компонент, която се въвежда в сръбския и хърватския стандартноезиков вариант: сърбите са повече склонни към интернационална лексика, не елиминират докрай и руското посредничество, докато хърватите калкират основно немски образци или по чешки и унгарски маниер създават така наречените "новокованици". Някои образовани кръгове още в миналото са предусетили, че не би могло да има книжовноезиков стабилитет без единство в този слой от изграждащите се нови типове езикови стандарти (което не само се оказва вярно след столетие, но дори повежда в посока към задълбочаване на лексикалните различия). Свидетелство е прагматично мотивираното предложение на редовния член на Сръбското учено дружество Стоян Бошкович за южнославянски общ научен речник на сръбско-хърватски и български език[26].

---

[25] **Р. Мародјевић.** Ћирилица на раскршћу векова. Г. Милановац, 1991.

[26] Предлог **Стојана Бошковића**, редовног члана Српског ученог друштва, о Југословенском општем наечном речнику на српско-хрватском и бугарском језику. – Гласник Српског књижевног друштва, 1872.

4.1. В социокултурен план, от гледна точка на историческата закономерност и на базата на самосъзнанието за обща етническа принадлежност, интеграционните процеси в българо-македонския ареал, които се опират на общ езиков генезис и на типологически обща езикова структура, преминават в дезинтеграционни. Въпреки множеството изписани страници "за" или "против" резултатите от тези процеси в езиковото статукво[27], безспорно определящ и решаващ фактор за обособяването на два отделни езикови стандарта е политическият – за него допринасят както неукрепналите млади държави на Балканите от миналото столетие, така и конкуренцията помежду им. Паралелно с убежденията за езикова неделимост и интеграционни книжовноезикови процеси с българската езикова среда, в края на XIX и началото на XX век се отчита спад на езиковата активност, появяват се изказвания за еманципация на "македонските работи"[28]. Принципно различният подход към македонската езикова стандартизация (първо се прокламира езикът) обяснява някои нейни специфики и продължаващи процеси на унификация в правописа и в говоримата норма. Конюнктурно предизвиканото преориентиране към интеграция със сръбската езикова среда до началото на 90-те години на нашия век води до особено развитие на интелектуализацията на македонския езиков стандарт чрез навлизането на сърбизми или интернационална лексика със сръбско посредничество. След разпада на Югославската федерация най-проницаемото, лексикалното, равнище отново се подлага на промени, този път целящи дистанциране от сръбския езиков стандарт и водещи до паралелизъм с българската норма. Красноречиво, но не и изолирано явление е фактът, че целенасочено на кодификация се подлагат дистинктивни признаци, които да дистанцират два съседни и много близки идиома.

4.2. Исторически променливите и нетрайни българо-сръбски граници през вековете предопределят нестабилност в етническото самоопределение на немалка част от населението в преходните езикови зони поради разнопосочния характер на процеси, ускоряващи или забавящи приобщаването към съответната съвкупност от езикови характеристики и чрез които езикът придобива ролята на "арбитър" за национално самоопределение. Показателна е езиковата съпоставка на факти от един и същ ареал, но с разлика в състоянието им от едно столетие: нишкият говор, представен от писателя Стеван Сремац в повестта "Ибиш-ага" чрез ин-

ЧИТАЛНЯ

[27] **Bl. Koneski**. Makedonski jezik u razvoju slavenskih književnih jezika. Zagreb, 1968. **Сл. Величкова**. Тенденции в езиковата политика на Република Македония, София, 1991; **Г. Савов**. Да се инатим ли на езика на македонците? – Балканите днес, № 16, 1994; **М. Огнянов**. Още ли да спорим. – Литературен форум, № 20, 1997.

[28] **Кр. Мисирков**. За македонцките работи. 1903; **Бл. Корубин**. Македонски историосоциолингвистички теми. I част, Скопје, 1994.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

дивидуализиращата местна реч, във втората половина на миналия век притежава много повече черти от преходен тип (свързани с аналитичната структура), отколкото съвременният градски говор, чийто узус по трайни социолингвистични причини е ориентиран към сръбския езиков стандарт[29].

Вследствие на изразени конюнктурни фактори, преходните езикови зони са многопосочно "атакувани": полагат се неимоверни усилия за събиране на доказателства, че носителите на съответните диалекти имат едното или другото езиково (задължително и етническо) самосъзнание. При подходящи екстралингвистични обстоятелства, в услуга на близка или далечна цел, се стига до частично или пълно отрицание на предходни закономерни процеси в езиковата конвергенция и противодействащи похвати залагат нови вътрешни и междуособни конфликти.

5. Разглеждан в един общ типологичен план, книжовният договор, подписан във Виена през 1850 година, който бележи началото на съществуване на сърбохърватския/хърватскосръбския книжовен език, може да се представи като отзвук от предходната илирийска езикова тенденция, но в другояче мотивирана проекция. Показателен е и още един факт, който в по-късните социокултурни и езикови спорове и конфликти се използва с различна доказателствена цел: никъде в този уникален по същността си езиков документ не се споменават определения за етническа принадлежност и за моноетничен идиом – добавката към Договора гласи: "Главна правила за јужно нарјечје."

5.1. През XIX век водачите на хърватското национално възраждане приемат за естествена общата основа на книжовния език като редуцирана реализация на идеите на илиризма. Ориентацията към групата новощокавски диалекти, при които вече са факт напреднали интеграционни процеси и която обхваща територии от население с различно етническо и религиозно самосъзнание, се преценява като перспективна, а съставът на подписалите Договора показва полиетнична поддръжка. Преди този съзнателно проведен акт хърватската общност има определени успехи на кайкавски хърватско-славонски диалект с правопис по чешки модел; наред с това са налице и други многообразни писмени системи[30] в богатата на традиции хърватска литература. Посочените балкански различия обаче предопределят още в началото и до днес възникналите стари и нови разногласия. Общото в различията е, че според резултатите от всички

---

[29] **Paul-Louis Thomas.** Говори Ниша и околних села у социолингвистичкој перспективи. – Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката. Ниш, 1994, 137–147; Стеван Сремац као информатор социолингвисти и дијалектологу. – В: Књижевно дело Стевана Стремца – ново читање. Ниш, 1997, 9–18; **Ц. Иванова.** Типолошки осврт на језик Стевана Сремца. –В: Књижевно дело... , 93–98.

[30] **Ђ. Даничић.** Разлике између језика Србскога и Хрватскогъ. – Гласникъ друштва српске словесности, св. IX, 1857.

конвергентни и дивергентни процеси в последно време се различават книжовни идиоми (терминът език трудно се вписва в параметрите на назоваваните обекти) с обща основа – т. нар. стандартна новощокавщина, като посредник между една основна фонетика, една основна граматика и един основен речников фонд от една страна, и чертите, които дават индивидуалния облик на съответния езиков стандарт. Броят на книжовноезиковите идиоми все още не е уточнен поради незавършени дезинтеграционни обществени процеси – моноетнично-моноезиковият модел не е намерил формула за разделение на общата щокавска диалектна база, съответно структура. Най-разграничаващо до момента, но и с най-дълъг стаж в тази посока, е надстрояването в хърватския и сръбския стандарт[31], срещу езиково по-слабо протичащи процеси в черногорския и босненския/мюсюлмански ареал, но декларирани с административни актове, в които основният аргумент е отново природното право на самоопределение[32]. Разногласията между хърватската и сръбската страна не стихват десетилетия наред дори след преподписването на Виенския договор в Нови Сад през 1954 г. (езиковото единство се поддържа от официалната политика на югославската федерация за братство и единство на югославянските народи: Конституцията от 1974 г. дава права на езиците на малцинствата, но на сръбския и хърватския се отрежда мястото на варианти). Конституцията на Хърватска от 1990 г. обаче къса с двойното название на своя езиков стандарт. Още същата година Сръбската академия на науките излиза със становище за единната основа на книжовния език и че научните класификации нямат основание за друга интерпретация на проблема независимо от политическата конюнктура. В последните години тази позиция придобива по-друг аспект: сръбските специалисти считат, че сръбският никога не е бил сам на себе си вариант, тъй като е изграждан изцяло на своя диалектна основа[33], но политизирането на езиковите въпроси е довело до изопачаване на вариантите и до обявяването на йекавското произношение за несръбско. Хърватските процеси на рестандартизация целят колкото се може по-голяма диференциация и от-

---

[31] **Р. Бошковић**. О лексичкој и стилској диференцијацији српскога и хрватскога књижевног језика. – В: **Р. Бошковић**. Одабрани чланци и расправе. Титоград, 1978; Povijest hrvatskoga književnog jezika. – **St. Težak, St. Babić**. Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb, 1992, 12–16; Leksička norma i hrvatska narječja. – Hrvatsko slovo, 19.X.1997.

[32] **Senahid Alilović**. Bosanski jezik postoji sve dok budu postojala dvojica Bošnjaka koji njime komuniciraju. – Bosna, 18.02.1994; **Alija Isaković**. Slovo o bosanskome jeziku. – Rječnik Bosanskoga jezika. Sarajevo, 1995. **J. Baotić**. Književnojezička standardizacija u BiH. – LICA, časopis za kulturu, Sarajevo, juli 1996, br. 3–4] **V. Nikčević**. Glavma pravila crnogorskoga standardnoga (književnoga) jezika. – Piši kao što zboriš. CDNK, Podgorica, 1993, s. 11; Pošetnik o Crnoj i crnogorstvu (sočinitelj prof. dr. **S. Zeković**), Cetinje, 1996.

[33] **Р. Симић**. О нашем књижевном језику. Никшић, 1991; Посвађани лингвисти. – НИН, 23.12.1994; 03.02.1995; 17.02.1995; Још једном о старом питању: да ли су српски и хрватски два језика? – НИН, 18.10.1996; Знамен 2, 1995.

тласкване от сръбския езиков стандарт – аналогията с българо-македонския ареал е повече от очевидна. В определени сръбски обществени среди обаче също се поставя въпросът за рестандартизация и за обнова на сърбистиката[34].

5.2. Състоянието на двата основни варианта през XX век до официално декларираното им разделение показва в кои езикови равнища различията са проявили устойчивост, независимо от предначертанията на езиковата политика (определени интелектуални среди изобщо оспорват съществуването ѝ през втората половина на XX век). От началния етап остават трудностите в унификацията на правописа и на фонологично равнище (ятовият рефлекс), както и някои морфологични фреквентно изразени черти – предпочитания към падежни конструкции и окончания, съотношението инфинитив: да-конструкция. Най-многобройни са лексикалните разлики, с което се доказва изложеното тук твърдение, че основно клонирането на южнославянските езикови стандарти от най-ново време върви по пътя на лексикалната проницаемост и заменяемост. Доскорошното статукво на lingua communis (сърбохърватски/ хърватскосръбски) устройва само една част от носителите на стандартната новощокавщина и действа емоционално негативно на останалите. В резултат на исторически натрупалия се антагонизъм мненията на специалистите стават израз и отдушник на съответните обществени настроения.

6. В заключение днес може да се констатира, че южнославянският езиков ареал е твърде "пренаселен" от езикови стандарти и на някои не им достига пълен набор от строго лингвистични дистинктивни признаци. Моногенетичната теория за идентификацията на определен народ посредством езика се разгръща като благодатна материя за политическа намеса чрез създаване на противоречия между априорния индивидуален и неповторим характер на езиковата структура и възприемането на езика като символ на групова (национална) идентификация със съпътстващи я ценности. Отново, но в друга историческа проекция, книжовният език продължава ролята на мощен и моделиращ обществените настроения фактор[35], който се полага в основите на изградените доктрини от различен характер. Като романтичен епизод от миналия век остава силното желание на някои книжовници милиони славяни да постигнат това, което постигат други народи чрез езиковия прагматизъм , за който измеренията са в многобройните тиражи на литературата, в територията и броя на ползващите общ комуникативен код.

---

[34] Српски језик на крају века (ред. **М. Радовановић**). – Београд, 1996; **П. Милосављевић**. Срби и њихов језик. Прштина, 1997.

[35] **R. Bugarski**. Pismo. Beograd, 1997, 26-28; 111

Иван Куцаров

МОРФОЛОГИЧНИ КАТЕГОРИИ НА ГЛАГОЛА В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

0. Приемаме, че „понятието граматична категория, което се стреми да обхване най-общите инвариантни признаци както на морфологичните, така и на синтактичните категории, предполага наличие на системи, противопоставени една на друга, граматични величини (редове граматични форми, типове синтактични конструкции, групировки на синтактични средства и др.) с еднородно съдържание“ (Бондарко 1976, 15–16), а марфологичната категория (по-нататък – МК) – като едно от двете ѝ проявления, представлява “система от противопоставени един на друг редове словоформи (в пределите на дадена част от речта) с еднородно съдържание“ (Бондарко 1976, 10–11). В този план “грамемата, като компонент на определена МК, е един от противопоставените помежду си редове словоформи, които се обединяват от съдържанието на члена на дадена категория и се различават от гледна точка на други категории, характерни за същата част на речта” (Бондарко 1976, 129–130; подробности за схващанията около понятието грамема вж. у Куцаров 1985, 21–25; вж. спец. Пайк 1957, с.2 и 34–41; Зализняк 1967, с. 27; Волоцкая, Молошная 1963; Иванов, Топоров 1960, с. 77; за грамема в българското езикознание вж. Дуриданов 1973 и Янакиев 1962), т.е. грамемата е член на МК. Подобни схващания за същността на езиковите категории изразяват и някои български езиковеди. Така напр. според Л. Андрейчин „граматическо значение, което обединява няколко по-специални съотносителни граматически значения в по-общо понятие (напр. число – единствено и множествено...), се нарича граматическа категория“ (Андрейчин 1953, с. 293), а според Ив. Дуриданов „под граматическа категория разбираме такова пределно широко, изразявано чрез морфологични или синтактични средства понятие, което представява обобщение на две или повече съотносителни и противопоставени помежду си по определени диференциални признаци значения – грамеми... Както е известно, граматическите категории, изразявани чрез морфологични средства, се наричат морфологически...“ (Дуриданов,1973, 46–47; вж. там и схващанията на други езиковеди). Следователно придържаме се към становището на тези изследователи, които възприемат МК като най-малко двучленна структура, тъй като има и редица учени, които допускат едночленни МК, съответстващи на маркираните грамеми в нашето изложение (вж. напр. Голомб, Хайнц, Полянски 1968, с. 238). С това, разбира се, не отхвърляме по принцип възможността за такъв подход към езиковата материя.

Прави впечатление, че всички цитирани автори разграничават МК от частите на речта (вж. Дуриданов 1973, с. 45), лексико-граматичните разреди (вж. Бондарко 1971, 32–35; 1976, 155–203) и формалните класове (вж. Уорф 1972, 58–59; Бондарко 1976, 33–34). Ние обаче ги разграничаваме и от лексикално-граматичните категории, при които дадено граматично значение се изразява от морфеми на равнището на лексемата (а не на словоформата), т. е. дадена граматична характеристика е присъща на цялата дума във всичките ѝ словоформи (вж. напр. Смирницки 1959, 8–9; Кодухов 1979, с. 263 и цитираните там автори; Косовски 1968, 126–127; някои автори наричат този тип категории „класификационни МК"), категории като род при съществителните имена или вида на глагола. Тези уточнения са необходими, тъй като в настоящото изложение за славянските глаголни МК няма да имаме предвид лексикално-граматичната категория вид на глагола и противопоставянето на формални класове, наричани обикновено възвратни и невъзвратни глаголи.

Когато говорим за опозиции, ще имаме предвид само формално-семантичните опозиции в морфологията, т. е. семантичните противопоставяния, които са изразени в структурата на езика. Приемаме, че основен тип опозиции са привативните, т. е. двучленните опозиции, при които наблюдаваме маркиран и немаркиран член (по-нататък – НМЧ). Приемаме и съдържанието, което влага Р. О. Якобсон в обема на понятието НМЧ: той сигнализира или противоположния признак на признака, изразяван от маркирания член (главно значение), или не дава информация за наличие или отсъствие на положителния признак (общо или обобщено значение) (вж. Якобсон 1932, 74–84; Бондарко 1971, с. 86; Янакиев 1962; Герджиков 1974 и 1978). При това сме съгласни, че именно общото значение на НМЧ е системно обусловено, то е същинското немаркирано значение, при което има пълно съответствие между плана на съдържание (липса на данни за наличие или отсъствие на положителния признак) и плана на изразяване (липса на морфема – формален показател на маркираното значение). Ще докажем, че привативните опозиции характеризират всички двучленни МК (поне в съвременния български език), такива са и основните формално-семантични противопоставяния в многочленните МК. Еквиполентни са опозициите, двата члена на които са равностойни, т. е. всеки член на опозицията има собствена семантика, изразена в структурата на езика със специфична граматична морфема. Те изразяват отношенията между маркираните членове на многочленните МК. Еквиполентно (но само в плана на съдържанието) е и противопоставянето между значението на маркирания член и главното значение на НМЧ.

И така, МК са най-малко двучленни, но могат да бъдат и многочленни. За разграничаването им последователно прилагаме един от принципите на А. И. Смирницки: „В нито една словоформа не могат да

се съчетават две категориални форми на една и съща категория“ (Смирницки 1959, с.9). Следователно всяка словоформа притежава само едно от граматичните значения на МК, характерни за дадената част на речта. Ако в дадена свовоформа установим определен брой ситемно изразени значения, те задължително принаделжат на различни МК. Приемаме, че съществуват многочленни категории (категории с три и повече члена) тогава, когато грамемите, включени в тях, имат общо основание за сравнение, което всъщност представлява семантичното съдържание на цялата МК. В тях може да има само един НМЧ и два или повече маркирани членове при условие, че маркираните членове като цяло могат да се противопоставят на НМЧ. Не приемаме тезата за единично, двойно или тройно маркирани членове на една и съща категория (позиция, застъпвана у нас от Г. Герджиков). Следователно двойната маркировка показва наличие на маркирани значения на две различни МК, тройното – на три и т.н.

Общоизвестно е, че българският глагол има най-богата парадигма в сравнение със съответните парадигми в останалите славянски езици и с парадигмите на останалите части на речта в българския език. Според П. Пашов при него могат да се установят близо 1500 форми (вж. Пашов 1965, с. 52), а като се прибавят и отрицателните – над 3000. Ясно е също така, че броят на словоформите зависи от броя на МК, които притежава съответната част на речта, и от броя на грамемите в нея. И тъй като българският глагол притежава най-голям брой МК, естествено е да послужи за основа при представянето на славянските глаголни МК.

1. МК **лице** присъства във всички славянски езици и навсякъде е тричленна.Семантичното ѝ съдържание се основава на отношението на глаголния субект (глаголното лице) към изказването (вж. Куцаров 1983; 1994, 191–193; много близка до цитираната е характеристиката на категорията лице в Граматика 1986, с. 157–158; в повечето славянски граматики семантичното съдържание на лицето е представено описателно – вж. напр. Стоянов 1980, с. 337, Граматика 1983, с. 233, Ондрус 1964, с. 18, Лер-Сплавински, Кубински, 1952, с. 128, Паулини 1981, с. 174, Шобер 1962, с. 102 и др.). Основната формално-семантична опозиция при нея противопоставя маркираните първо и второ лице като цяло на немаркираното трето лице (вж. Георгиев, Дуриданов 1965, с. 195; Станков 1981, с. 27; Граматика 1985, с. 157 и мн. др.) и е наричана различно: участник в разговор – неучастник в разговор (Теодоров-Балан 1955, с. 132); комуникатор-некомуникатор (Герджиков 1974, с.44-45); линчо-нелично (Куцаров 1985, с. 75) и др. Избираме формулировката на Г. Герджиков, още повече тя перифразира казаното от Ал. Теодоров-Балан. Вече в рамките на маркираното значение комуникатор установяваме еквиполентната опозиция говорещ–слушащ (вж. Куцаров 1994, с. 192). Възразяваме срещу търсената тук от Г. Герджиков привативна опозиция, тъй като това влиза в противоречие с плана на изразяване. Не сме склонни да приемем

и дефиницията за МК лице като отношения между участниците в съобщавания факт и участниците във факта на съобщаването (вж. Якобсон 1972, 100–101; в случая концепцията на Р. О. Якобсон игнорира т. нар. трето лице; подобна дефиниция срещаме и у Станков 1981, 26-27), както и дефинирането ѝ като отношение на действието към говорещото лице (вж. напр. Калинина, Аникина 1975, с. 93).

Що се отнася до плана на изразяване, в повечето от славянските езици (в рамките на немаркираните грамеми на останалите МК, характерни за глагола) семантично немаркираното трето лице е и формално немаркирано. Само в част от източните славянски езици старата маркировка е съхранена: руски – *-т*; в белоруски и украински при глаголите от второ спрежение – *-ць*, съотв. *-ть* (при глаголите от I спрежение трето лице е немаркирано – за подробности вж. Ломтев 1956, 120–124; 1961, 181–225; Граматика 1986а, 161–162). Интересен е фактът, че при западните и южните славянски езици (без българския език) и в множествено число третото лице се освобождава от консонантната си маркировка (в съвременните славянски езици персоналните маркери обикновенно са консонанти, а числовите – вокали), напр. чеш. – *berou*, словаш.– *chcú*, пол. – *piją*, луж. – *wolaja*, сърбохърв. – *пишу*, словен. – *delajo*, но бълг. *–пишаТ*, рус. – *пишуТ*, укр. – *печуТЬ*, белорус. – *нясуЦЬ*. Маркировката на второ лице е практически еднаква (морфема *-ш*). При голям брой глаголи в първо лице се налага формалният показател *-м* (особено в множествено число, където на практика се разграничават формалните показатели за лице и число, напр. бълг. – *гледа-М-Е*, сърбохърв. – *пише-М-О*, словен. – *dela-М-О*, чеш. *dělá-М-Е*, словаш. – *chce-М-Е*, пол. – *pije-М-Y*, луж. – *wola-М-Y*, укр. – пече-М-О; и тук като формален показател се налага консонант), в останалите случаи формални показатели са рефлексите на голямата носовка.

2. И категорията **време** присъства във всички славянски езици и по наше мнение тя навсякъде е тричленна, т. е. включва грамемите сегашно, минало и бъдеще време. Отхвърляме концепцията за т. нар. деветчленна МК време в съвременния български език (Андрейчин 1944), тъй като в нея са събрани три самостоятелни МК – **време, вид на действието и таксис** (подробности по въпроса вж. в Куцаров 1990). В последно време тази постановка намира все повече поддръжници у нас и в чужбина (вж. напр. Молошная 1995б). В източнославянското езикознание няма спор за триграмемния състав на категорията. За „повече минали глаголни времена“ се говори в граматиките на лужишките езици (претерит от несвършени глаголи, т.е. имперфект – *njesech*, прететит от свършени глаголи, т.е. аорист – *donjesech*, перфект – *sym wuknył*, итеративен перфект – *bych wuknył*, и плусквамперфект *běch wuknył*, – вж. напр. Широкова, Гудков 1977, 202–205; Трофимович 1974, 497–498), на сърбохърватски (имперфект– *певах*, *певаше*, аорист – *падох*, *паде*, перфект– *носио сам*, *носио је*, плусквамперфект – *био сам носио* или *бех носио*, *беше носио*, –

вж. Широкова, Гудков 1977, 277–284; Маретич 1963, с. 232 и сл.; Брабец, Храсте, Живкович 1961, 117–125), където се отбелязва още футурум екзактум – *будем носио*, и на словенски (перфект – *sem delal*, и плусквамперфект – *sem bil povedal*, – вж. Широкова, Гудков, 1977, 323–324; Байец, Коларич, Рупел 1971, с. 210). Остатъци от плусквамперфект съществуват в чешки (форми от типа *byl jsem nesl* – вж. Широкова, Василева, Йедличка 1990, с. 264; Молошная 1995б, 156–157; Граматика 1986, с. 424), словашки (фрми от типа *bol som volal* – вж. Паулини 1981, с. 181; Буюклиев 1989, с. 107), полски (фрми от типа *szytałem był, byłem czytał* – вж. напр. Шобер 1962, с. 270; Широкова, Гудков 1977, с. 55; Михалик 1984, с. 147) и украински (форми от типа *ходив був* – вж. Граматика 1986а, 168–169). Както вече споменахме, ще се опитаме да докажем, че времената в славянските езици са само три, а всичко останало са значения на други МК.

В семантичен план категорията време изразява отношението на действието към изказването (който включва и т.нар. момент на говоренето и се основава върху привативната опозиция разновременност–неразновременност (с главно значение на НМЧ – едновременност), като в рамките на маркираната разновременност еквиполентно се противопоставят преходност и следходност (вж. Куцаров 1990 и Куцаров 1994, 153–157).

В плана на изразяване навсякъде сегашното време е немаркирано, но в северните славянски езици едновременност (неразновременност) изразяват само формите на глаголите от несвършен вид. В българския език преходността (миналото време, аорист) се изразява в рамките на синтетични форми и неин носител е т. нар. неактуализирана (несвързана в причастие) аористна морфема (*nucAx, nucA, nucA, nucAxme, nucAxme, nucAxa*). Същото би следвало да се отнася и за другите езици, притежаващи аорист – лужишки (*nawučIch, nawučI, navučI)*) и сърбохърватски (*nadOx, nadE, nadE*). В останалите славянски езици (а и в лужишки и сърбохърватски, доколкото и там аорист се измества от претерит) предходността се изразява от т.нар. претерит, а неин носител вероятно е актуализираната (свързаната в причастие) аористна морфема, която в българския език се е специализирала в изразяване на резултативност (вж. следващото изложение). Формите му са предимно аналитични и съвпадат с българските преизказни форми за минало време: чеш. – *psAL jsem, psAL jsi, psAL*; словаш. – *hovorIL som, hovorIL si, hovorIL* ; или перфектни форми: словен. – *delAL sem, delAL si, delAl je*; евент. луж. – *sym (som) wuknYŁ, sy wuknYŁ, je wyknYŁ*; и сърбохърв. – *носио сам, носио си, носио је*, доколкото този тип форми се използват и във функциите на претерит (за подробности вж. Деянова 1970, 207–209). Нов тип синтетични форми има в полски – *szytAŁem, szytAŁeś, szytAŁ*; а в източните славянски езици те не са лични и са се изравнили с еловото причастие: рус. – *писАЛ*; белорус. – *рабІЎ, рабІЛі* ; укр. *ходив, ходили.*

Следходността (бъдеще време) в съвременния български език се изразява само с аналитични форми (*Ще пише, Щеше да пише, Ще е писал, Щеше да е писал* и т.н.), а неин носител е началната морфема *щ-*. Подобно е положението в словенски (*bom pisal, boš pisal, bo pisal*) и сърбохърватски (*ću nositi, ćeš nositi, će nositi)*, но там се наблюдават и нов тип синтетични форми (*nosiću, nosićeš, nosiće*). Аналитични форми за бъдеще време имат и останалите славянски езици, що се отнася до несвършените глаголи (известно изключение прави украинският език, където съществуват и синтетични форми от типа *ходитиму* – вж. Граматика 1986а, 167–168). При свършените глаголи темпорално немаркираната форма (напр. рус– *напишу*, чеш. – *napíši*, словаш. – *napíšem* и т.н.) изразява следходност.

Следователно, докато в българския език категорията време е абсолютно независима от категорията вид на глагола, в останалите славянски езици зависимостта е очевидна и обхваща сферата на трите темпорални плана. Актуализираната аористна морфема, характерна за т. нар. перфектни времена (а и актуализираната имперфектна морфема – вж. следващото изложение), започва да изразява предходност. Степента на претеритизация на перфекта се доказва и от отсъствието и наличието на сегашна форма на *съм* в трето лице, доколкото наличието на такава форма е една от характеристиките на актуализиращата операция, свързана с резултатива (вж. по-долу).

3. Втората МК, включвана в т.нар. деветчленна темпорална система на съвременния български език, наричаме **вид на действието**. Тя е двучленна МК и се гради върху привативната опозиция резултативност–нерезултативност (с главно значение на НМЧ – акционност). Семантичното ѝ съдържание се основава на отношението между действие и резултат от действие в един и същ ориентационен момент. В плана на изразяване нерезултативността е немаркирана, а носител на резултативността е актуализирана (свързаната в причастие – минало свършено деятелно или минало страдателно) аористна морфема (*писАЛ е, беше писАЛ, ще е писАЛ, щеше да е писАЛ, писАН е, беше писАн, ще е писАН* и т.н.). МК вид на действието е една от характерните особености на съвременния български език. В цялостност тя не е присъща на нито един от останалите славянски езици. В същото време отбелязаните по-горе плусквамперфектни форми в горнолужишки, долнолужишки, чешки, полски, словашки, сърбохърватски, словенски и украински могат да се приемат за представители на грамемата резултативност, доколкото изразяват състояние, резултат от предходно действие (вж. Широкова, Василева, Йедличка 1990, с. 264), и този резултат се отнася към миналия ориентационен момент (вж. Молошная 1995б, 156–157; Брабец, Храсте, Живкович 1961, с. 250; Маретич 1963, 632–633; Леков 1968, с. 173; Деянова 1970, 84–86 и 114–118 и цитираните там автори), т. е. характеристика, еднаква с тази на

българския плусквамперфект. Резултативен характер има и сърбохърватският футурум екзактум (*budem pitao*), за която, подобно на българския футурум екзактум, се посочват и предположителни функции (вж. Брабец, Храсте, Живкович 1961, 253–254). Що се отнася до перфектните форми в лужишки и сърбохърватски, изследователите са на мнение, че постепенно губят резултативното си значение. Като маркиран с признака резултативност се отбелязва сърбохърватският перфект без спомагателен глагол (вж. Деянова 1970, 207–209). В по-широк план за представители на грамемата резултативност могат да се приемат и страдателнопричастните форми от типа на чешките *byl pokousán u mám objednáno*, които също съдържат атуализирана аористна морфема и са присъщи на повечето славянски езици.

4. Третата категория, включвана в деветчлената българска темпорална система, наричаме **таксис**, използвайки термина на Р. О. Якобсон (вж. Якобсон 1972, с.101; вж. и Бунина 1971). Тази категория е също двучленна и се гради върху привативната опозиция относителност–неотносителност (с главно значение на НМЧ – абсолютност). Семантичното ѝ съдържание се основава на отношението на действие към действие, т. е. на отношението на действията (или резултатите от действия), ориентирани към миналия ориентационен момент (аорист или друг сигнализатор), към действията (или резултатите от действията), неориентирани към миналия момент (в главното си значение – ориентирани към изказването). В плана на изразяване маркираната относителност (зависим таксис) се характеризира от неактуализираната имперфектна морфема (*четЯх, четЕше, щЯх да чета, щЕше да четеш*). Категорията също е една от характерните особености на морфологичната система на съвременния български език. За евентуално нейно наличие може да се говори в тези славянски езици, които притежават имперфект или плусквамперфект (горнолужишки, долнолужишки, сърбохърватски, словенски, чешки, словашки, полски, украински – вж. по-горе т.1), доколкото формите от тези типове изразяват значения, ориентирани към минало действие (вж. и Молошная 1995б).

Типичен представител на относителността (зависимия таксис) е т.нар. минал кондиционал (чеш. – *byl bych nesl*, – вж. Граматика, 1986, с. 425; Шмилауер 1972, с. 204 и др.; словаш. – *bol by som volal*, – вж. напр. Паулини 1981, с. 181; пол. – *byłbym czytał*, – вж. напр. Шобер 1962, 269–271; долнолуж. – *bulźach njasł, bužašo njasł, by był njasł*, – вж. Широкова, Гудков 1972, с. 206; сърбохърв. – *бих био носио*, пак там, 283–284; словен. – *bi bil rekel*, – пак там, с. 324), чието противопоставяне със сегашния кондиционал (съотв. чеш. – *bych nesl*; словаш. – *volal by som*; пол. – *czytałbym*; долнолуж. – *by njasł*; сърбохърв. – *бих носио*; словен. – *bi rekal*), е именно в рамките на категорията таксис, а не на категорията време: формите от първия тип са ориентирани към миналото време (минал ориентационен монет), докато формите от втория тип се ориен-

тират към изказването, към т. нар. сегашен момент. Следователно като се използват термините от МК таксис, по-точно би било да се говори за зависим и независим кондиционал или пък съотв. за относителен и неотносителен кондиционал (вж. и по-долу).

5. МК **наклонение** присъства във всички славянски езици и навсякъде е многочленна. Семантичното ѝ съдържание се основава на отношението на говорещото лице към действието и се гради върху привативната опозиция събуктивност–несубективност (с главно значение НМЧ – обективност). Противопоставяме се на разширяването на съдържателния обем на българското наклонение чрез включването в него на други (според нас не субктивномодални) значения, каквито са напр. отношението на говорещия към изказването, свидетелската позиция и т. н. (вж. напр. граматиките на Ал.Теодоров-Балан 1940, с. 164; Ст.Стоянов 1980, с.400; Ю. С. Маслов 1975, с.210; С.Георгиев 1991, с. 338 и др.). Не сме съгласни и с тезата, според която категорията наклонение се свързва с опозицията реалност–ireалност (вж. напр. дефиницията за категорията наклонение у О. С. Ахманова 1969: „понятийна категория, изразяваща отношението на говорещия към съдържанието на изказването и отношението на съдържанието на изказването към действителността" – с. 237; вж. и Виноградов 1972, с. 457). Не е трудно да се установи, че в тези характеристики става дума за две неща, за два типа отношения, които според нас са различни. В първия случай имаме отношение на говорещия към съдържанието на изказването (според нас към действието), което може да бъде субективно или несубективно, а във втория – отношение на съдържанието на изказването (според нас действието) към действителността (т. е. към реалността), което според нас характеризира друга МК (вж. по-долу). Наред с това опозицията, наречена реалност–ireалност, в никакъв случай не може да изрази точно отношенията в категорията наклонение, тъй като с положителен термин (реалност) се назовава немаркираният член на категорията (изявително наклонение).

В рамките на маркираната субективност във всички славянски езици без българския еквиполентно се противопоставят императивът и кондиционалът, а в българския език императивът, кондиционалът и конклузивът, т. е. в българския език категорията е четиричленна (или петчленна, ако се приеме наличието на конюнктив – вж. Маслов 1981, Георгиев 1991 и др.), а в останалите езици – тричленна.

В плана на изразяване във всички славянски езици императивът притежава синтетични форми за второ лице (в единствено и множествено число, а словенски и лужишки и в двойствено число), а формални показатели са най-често *-и/-е-* (бълг. *четИ/четЕте*, сърбохърв. – *узмИ/узмИте*, словен. *prosI/prosIte*, рус. *положИ/положИте*, белорус. *нясI/нясIце*, укр. *сидИ/сидIте*, чеш. *vezmI/vezmĚte*, словаш. *myslI/mysIte*, луж. *pomyslI/pomysIće pomyslItej*), *-й-* (бълг. *гледаЙ/гледаЙте*, сърбо-

хърв. *numaJ/numaJme*, словен. *telefoniraJ/telefoniraJte/telefoniraJta*, рус. *вставаЙ/вставаЙте*, белорус. *працуЙ/працуЙце*, укр. *сідаJ/сідаJте*, чеш. *děleJ/děleJte*, словаш. *chytaJ/chytaJte*, пол. *czytaJ/czytaJcie*, луж. *kupiJ/kupiJće/kupiJtej*), в редки случаи – нула (бълг. *виж/вижте*, руск. *ляг/лягте*, белорус. *кінь/кіньце*, укр. *с'ад' /с'ад'те*, чеш. *nes/neste*, словаш. *rob/robte*, пол. *pisz/piszcie*, луж. *wjez/wjezće/wjeztej*). В някои езици обаче съществуват и форми за първо лице в множествено число, а в словенски и лужишки и в двойствено число (сърбохърв. *узмимо, питајмо*, словен. – *prosimo, prosiva, telefonirajomo, telefonirajva*, белорус. *нясем, працуйма, кіньма*, укр. – *сидімо, с'ад'мо*, чеш. *vezměte, dělejme, nesme*, словаш. – *myslime, chytajme, robme*, пол. – *czytajmy, piszmy*, луж. *pomyslimy, kupujmy, wjezmy*). За всички славянски езици се отбелязват и аналитични императивни форми, образувани чрез частици и формите за немаркираното сегашно време, по чийто статут съществуват редица спорни въпроси.

Всички славянски езици притежават сходни аналитични форми за кондиционал, образувани от специфични условни форми на спомагателния глагол *съм* (чиято съставка *би-* е носител на условността) и елово причастие: бълг. *бих носил*, сърбохърв. *носио бих*, словен. *bi rekel*, рус. *пошел бы*, белорус. *пісаў бы*, укр. *ходів би*, чеш. *bych nesl*, словаш. *volal by som*, горнолуж. *bych njesł*, долнолуж. *by njasł*. До известна степен изключение прави полски, където формата може да се приеме за синтетична – *szytałbym*. Аналитични са формите и на зависимия кондиционал (т. нар. минал кондиционал) в чешки, словашки, полски, долнолужишки сърбохърватски и словенски (вж. по-горе т. 4), докато в българския език форми от този тип съществуват само в страдателен залог (*бих бил носен*), но те не се възприемат като относителни. За българския език е характерен т. нар. синтетичен кондиционал (с доста ниска фреквентност), непознат в останалите славянски езици, при който също се наблюдават таксисни различия: независим таксис – *ядвам*, зависим таксис – *ядвах*.

Екзотична особеност на съвременния български език е наличието на четвърто наклонение – конклузив (вж. Куцаров 1994 и Молошная 1995а), изразяващ установяване на минало действие от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Формите му са аналитични, а носител на конклузивното значение е актуализираната имперфектна морфема (*пишЕл е, щЯЛ е да пише*).

6. Друга екзотична особеност на българския език е МК **вид на изказването** (вж. Куцаров 1984; Широкова, Гудков 1977, 245-247; Молошная 1989; за повече подробности, вкл. и различни становища вж. Дьомина 1959; Герджиков 1984 и др.; за категоричното ѝ разграничаване от категорията наклонение вече споменахме в т. 5). Тя е двучленна и се гради на формално-семантичната привативна опозиция преизказност~непреизказност (с главно значение на НМЧ – прякоизказност). Семан-

Библиотека

тичното ѝ съдържание се основава на отношението на говорещото лице към изказването. Маркираните с допълнителна морфема *л-* (+Л) преизказни форми са аналитични (*четялъ съм, щялъ да чете, билъ носил*) с изключение на третоличните форми за сегашно и минало време (и немаркирани в рамките на останалите МК с изключение на числото), които са синтетични (*пишелъ, пишелъ, писалъ, писалъ*). В останалите славянски езици преизказността не е граматикализирана и се изразява предимно с лексикални средства (вж. Куцаров 1978). Всъщност Зд. Щибер вижда начало на граматикализация на преизказността в чешки и словашки, имайки предвид съчетаването на частиците съотв. *prý* и *vraj* с глаголни форми (вж. Щибер 1973, 66–67). Ако тези съчетания, напр. *On prý psal,* се приемат за граматични форми, те очевидно са аналитични.

7. Въпреки някои скептични мнения (вж. напр. Виноградов 1972, 476–494) приемаме, че МК залог присъствува във всички славянски езици и че навсякъде тя е двучленна (вж. Куцаров 1985, 52–54 и 129–139; 1994, с. 182; Граматика 1983, с. 236; Брабец, Храсте, Живкович 1961, с. 260; Виноградов 1972, с. 494; Ломтев 1956, с. 129; Граматика 1986а, 104–105; Граматика 1986, с. 171; Хавранек, Йедличка 1986, с. 235 и 264; Паулини, Ружичка, Щолц 1968, с. 256; Ондрус 1964, с. 18; Широкова, Гудков 1977, с. 208; Трофимович 1974, с. 449). Гради се върху формално-семантичната привативна опозиция пасивност-непасивност (с главно значение на НМЧ–активност), а в семантичен план се основава на отношението на глаголното лице към действието. Някои славянски учени и до днес отстояват тезата за тричленна категория (Герджиков 1984, с. 238; Георгиев 1979; Калинина, Аникина 1975, 133–136; Шобер 1962, 240–244; Байец, Коларич, Рупел 1971, ср. 250–254 и др.), като третият залог е именуван различно – възвратен, възвратно-среден, засебен, медиален, среден и т. н. Ако все пак такава теза се допусне, то третият залог би следвало да бъде възвратният, който именно е маркираният залог в руски и белоруски и изпълнява функциите на пасив. Категорично възразяваме и срещу синтактичното интерпретиране на категорията, включващо в семантичната характеристика обекта на действието.

В плана на изразяване приемаме за типични маркирани залогови форми само страдателнопричастните, които са еднотипни за съпоставяните езици, а броят им зависи от наличието на други глаголни МК в съответния език (бълг. *писаН съм, бивам писаН, бивах писаН, бидех писаН, бидох писаН, бях писаН, ще съм писаН, щях да съм писаН, бил е писаН, бил писаН, бъди писаН, би бил писаН*, и др; сърбохърв. *bivan pitaN, bijah pitaN, bih pitaN, pitaN sam,bijah pitaN, bio sam pitaN, bit ću pitaN, budem bio pitaN, budi pitaN, bio bih pitaN, bio bih bio pitaN*; словен. *sem rešeN, sem bil rešeN, bom rešeN, bodi rešeN, bi bil rešeN;* рус. *(я) накрыТ, был накрыТ, будет сказаНо;* укр. *(я) виткаНий, був виткаНий, буду виткаНий, будь виткаНий, був би виткаНий;* чеш.

jsem voláN, byl jsem voláN, budu voláN, bud' voláN, byl bych voláN, byl bych byvál voláN; словаш. *som volaNý, bol som volaNý, bol som býval volaNý, budem volaNý, bud' volaNý, bol by som volaNý, bol by som býval volaNý;* пол. *jestem myTy, byłem myTy, będę myTy, bádź myTy, byłbym myTy;* луж. s*ym zawrjeNy, buch zawrjeNy*). Носител на пасивността е морфемата *-н-* или *-т-* в състава на миналото страдателно причастие. Според Ив. Леков в „източнославянски, поради изчезването на формите за сег. вр. от екзистенциалния глагол, този тип е изключен ... и възвратните форми служат за израз на страдателния (пасивния) залог" (Леков 1968, с.181). Въпреки това приведохме примери за руски и украински, отбелязани у Виноградов 1972, с. 339 и в Граматика 1986а, с. 106, именно като страдателни форми.

В някои славянски езици съществуват форми от типа на чеш. *mám objednáno* и на бълг. *имам събрани*, които обаче се приемат за перфектни новоформи и не се отбелязват в страдателните парадигми.

Всички страдателни форми са аналитични с изключение на т.нар. възвратни форми в източнославянски.

8. Категорията **статус** обикновено не присъства като МК в граматиката на славянските езици, въпреки че навсякъде се отбелязват отрицателни форми на глагола. Според Б. Уорф и Р. О. Якобсон тя определя логическата природа на събитието и характеризира съобщавания факт сам за себе си, независимо от участниците в него и от факта на съобщаването (вж. Якобсон 1972, с. 100 и отпратката към изследването на езика хопи). Ако тази формулировка се адаптира към традиционната българска терминология, ще трябва да се каже, че статусът характеризира действието само за себе си, независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването (за подробности вж. Куцаров 1983, стр. 129- 139). Става дума за двучленната категория, която се крие под формално-семантичната привативна опозиция отрицателност–неотрицателност (с главно значение на НМЧ – утвърдителност). Според нас нейното семантично съдържание се основава на отношението на действието към реалността. Доколкото се отчита съществуването именно на отрицателни форми, а не на отрицателни глаголи или нещо друго (вж. напр. Граматика 1983, с. 339 и др.; Хавранек, Йедличка 1986, с. 326; Паулини, Ружичка, Щолц 1968, с. 357; Широкова, Гудков 1977, с. 244 и др.), то категорията следва да се признае за морфологична.

В плана изразяване във всички славянски езици отрицателността се носи от морфемата-частица *не*. В някои от тях тя се пише слято с глагола и изглежда пълноценна морфема (напр. чеш. *nemám, nemohu, neřekl jsem, neřekl bys, nejezdi;* словаш. *nehovorím, nehovoril som, nebol by som hovoril*), а в други отделно (бълг. *не мога, не писах, не играеше, не ще дойде, не би дошъл, не чети*; пол. *nie piję, nie jedź!;* рус. *не говорю;* сърбохърв. *ne kradu)*, но това е по-скоро особеност на правописа, тъй

като не е проклитика и образува една акцентна цялост с основната дума. Особеност на българския език са отрицателните форми за бъдеще време, образувани с *няма (няма да пише, нямаше да пише, няма да е писал, нямаше да е писал, нямало да пише* и др.), както и отрицателните императивни форми, образувани с *недей* и съкратен инфинитив (*недей писа, недейте писа)*. Подобни форми има и в сърбохърватски (*немој спавати, немој да спаваш, немој да спавамо, немој да спавате*).

9. МК **число** е обща категория. Тя обхваща както имената, така и глаголните форми. В повечето славянски езици категорията е двучленна, а само в някои от тях (словенски, горнолужишки и долнолужишки) – тричленна. Семантичното ѝ съдържание се основава на способността на явленията да се броят и измерват (вж. Иванчев 1978, с. 102; вж. там и становището на З. Тополинска) и в частност – на тяхната броимост. Като имаме предвид, че навсякъде е граматикализирано само разделното множество, основната опозиция в тричленната категория би могла да се именува разделеност~неразделеност с главно значение на НМЧ – единственост (интересни наблюдения върху категорията число вж. у Буров 1989; в най-ново време се прелага опозицията да бъде именувана дискретност~недискретност – вж. и Гърдев 1996). Вече в рамките на маркираната разделност еквиполентно се противопоставят множественост и двойственост. Що се отнася до двучленната МК, опозицията следва да се именува множественост~немножественост (вж. Янакиев 1976) с главно значение на НМЧ – единственост. Доколкото в някои свои изследвания сме отбелязвали, че именуването на опозицията като множественост~немножественост е единствено правилно и че „всяко друго именуване не представлява вярно описание на езиковата действителност" (вж. Куцаров 1994, с. 142), сме имали предвид само това, че с положителен термин следва да се назове маркираният член на опозицията, т. е. множественост, разделност или дискретност (нямали сме претенции за най-точно назоваване на маркирания член като множественост). В този смисъл не сме склонни да приемем именуване на опозицията като „единственост~неединственост, singularita~pluralita, квантитативна определеност~неопределеност" (вж. Граматика 1986, с. 42), като в същото време правилно се отчита, че „в опозицията единственост~множественост единствеността се смята за немаркиран член..., а множеството се схваща като маркиран член" (Граматика 1986, с. 43).

Във всички славянски езици изразяването на множествеността е синтетично, а формалните показатели (въпреки мнообразието си са сходни – най-висока фреквентност има морфемата ***-и***, а значително по– ниска ***-е, -а, -о*** и др.

10. Другата обща МК е **родът** (вж. напр. Мучник 1971, с. 177). Що се отнася до глагола, тя обхваща само формите, образувани с причастия. От съвременно гледище за семантично съдържание при рода не може да се говори, което дава основание на редица учени да отричат категориал-

ния му характер (отсъства план на съдържание) и да го квалифицират като противопоставяне на формални класове или пък да говорят за структурно съдържание имайки предвид съгласувателните функции (вж. напр. Бондарко 1976, 33–40). Явно е, че се възприема последната квалификация, тъй като във всички граматики на съвременните славянски езици се говори за род като МК.

Изразяването на родовите значения във всички славянски езици е синтетично. При формите, образувани с елови причастия (а в повечето езици и при страдателните форми – вж. по-горе т.7) маркираните женски и среден род се противопоставят помежду си еквиполентно, а като цяло – привативно на мъжкия род (бълг. *чел е ~ челА е ~ челО е*; сърбохърв. *носио је ~ носилА је ~ носилО је;* словен. *delal je ~ delalA je ~ delalO je;* рус. *писал, писалА, писалО*; укр. *ходив, ходилА, ходилО*; белорус. *рісаў, пісалА, пісалА,* но под ударение *прайшлО; чеш. nesl, neslA, neslO;* словаш. *hovoril, hovorilA, hovorilO*; пол. *czytał, czytałA, czytałO*; луж. *wuknył, je wuknylA, je wuknylO*). Релевантността на тези опозиции се потвърждава от редица неутрализации, при които мъжкият род може да замества женския и средния (напр. *Иванов е добър лекар; Иванова е добър лекар*). В страдателнопричастните форми полски, украински, словашки и лужишки използват формално маркирани (дълги) форми в мъжки род, който в семантичен план също се възприема като немаркиран.

11. Следователно за съвременните славянски езици са характерни общо десет глаголни МК, които в цялостния си вид съществуват само в българския език. Седем от тези категории присъстват във всички славянски езици (лице, време, наклонение, залог, статус, число и род), други две (вид на действието и таксис) са развити в българския език и имат ограничени прояви в други славянски езици и само една (вид на изказването) е типично българска. По отношение на състава си МК са двучленни и тричленни, като само наклонението в български е четиричленна.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин 1944: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. *София, 1944.*

Андрейчин 1953: Л. Андрейчин. Граматиката като наука, нейното минало и днешно състояние. – *Български език, 1953, № 4, 293–308.*

Ахманова 1969: О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. *Москва, 1969*

Байец, Колярич, Рупел 1971: A. Bajec, R. Kolarič, M. Rupel. Slovenska slovnica, *Ljublijana, 1971*

Бондарко 1971: А. В. Бондарко. Грамматическая категория и контекст. *Ленинград, 1976.*

Бондарко 1976: А. В. Бондарко. Теория морфологических категорий. *Ленинград, 1976.*

Брабец, Храсте, Живкович 1961: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković. Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. *Zagreb, 1961*

Бунина 1871: И. К. Бунина. Категория времени или категория таксиса. - Исследования по славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернитейна. *Москва, 124–129.*

Буров 1989: Ст. Буров. Категорията число на съществителните имена в българския книжовен език. – *Български език, 1989, ч. I – № 5, 430–437; ч. II – № 6, 507-513.*

Буюклиев 1989: Ив. Буюклиев. Кратка словашка граматика. *София 1989*

Виноградов 1972. В.В. Виноградов. Руский язык. *Москва, 1972.*

Волоцкая, Молошная 1963: З. М. Волоцкая, Т. Н. Молошная. О некоторых понятиях морфологии. – Исследования по структурной типологии. *Москва, 1963.*

Георгиев, 1979: Вл.Георгиев. Трите залога на българския глагол: деятелен, страдателен и засебен. – *Български език, 1979, № 5, 363–377.*

Георгиев 1991: Ст. Георгиев. Българска морфология. *В. Търново, 1991.*

Герджиков 1974: Г. Герджиков. Характерът на морфологичните опозиции и организацията на многочленните системи. – *Български език, 1974, №1, 34–47.*

Герджиков 1978: Г. Герджиков. За системно обусловените значения на граматическите категории. – *Славистични изследвания, № 4, 1978, 73–83.*

Герджиков 1984: Г. Герджиков. Преизказване на глаголното действие в българския език. *София, 1984.*

Голомб, Хайнц, Полянски 1968: Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański. Slownik terminologii językoznawczej. *Warszawa, 1968.*

Граматика 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. *Т. II – Морфология. София, 1983.*

Граматика 1986: Mluvnice češtiny. *T. II – Tvarosloví. Praha, 1986.*

Граматика 1986а: Украинская граматика. *Киев, 1986.*

Гърдев 1996: Ст. Гърдев. Квантификацията в съвременния български език *(автореферат на кандидатска дисертация) В. Търново, 1996.*

Деянова 1970: М. Деянова. История на сложните минали времена в български, сърбохърватски и словенски език. *София, 1970.*

Дуриданов 1973: Ив. Дуриданов. За логическата основа на граматическите категории. – *Проблеми на локигата. Т. V – Логика и езикознание. София, 1973, 43–60.*

Дьомина 1959: Е. И. Демина. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. – *Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва, 1959, 313–378.*

Зализняк 1967: А. А. Зализняк, Русское именное словоизменение. *Москва, 1967.*

Иванов, Топоров 1960: В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Санскрит. *Москва, 1960.*

Иванчев 1978: Св. Иванчев. Приноси в българското и славянското езикознание. *София, 1978.*

Калинина, Аникина 1975: И. К. Калинина, А. Б. Аникина. Современный русский язык. *Морфология. Москва, 1975.*

Кодухов 1979: В. И. Кодухов. Введение в языкознание. *Москва, 1979*

Косовски 1968: Б. И. Косовский. Общее языкознание. Фонетика. Фонология. Грамматика. *Минск, 1968.*

Куцаров 1978: Ив. Куцаров. Функционално-семантични полета на категорията преизказност в славянските езици. – *Славянска филология, т. 15, София, 1978, 391–401.*

Куцаров 1983: Ив. Куцаров. По въпроси за дефинирането на глаголните морфологични категории в съвременния български език. *Български език, 1983, № 2, 124–130*

Куцаров 1984: Ив. Куцаров. Преизказването в българския език. *София, 1984.*

Куцаров 1985: Ив. Куцаров. Очерк по функционално-семантична граматика на българския език. *Пловдив, 1985.*

Куцаров 1990: Ив. Куцаров. О девятичленной категории времени глагола в современном болгарском языке. – *Научни трудове на Пловдивския университет "Паисий Хилендарски", 1990, кн.1 – Филология, 5–13*

Куцаров 1993: Ив. Куцаров. Проблеми на българската морфология. *Пловдив, 1993.*

Куцаров 1994: Ив. Куцаров. Едно екзотично наклонение на българския глагол. *София, 1994.*

Леков 1968: Ив. Леков. Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици. *София, 1968.*

Лер-Сплавински, Кубински 1952: T. Lehr-Spławiński, R.Kubiński. Gramatyka języka polskiego. *Wroclaw, 1952.*

Ломтев 1956: Т. П. Ломтев. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956.

Ломтев 1961: Т.П. Ломтев. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков. *Москва, 1961.*

Маретич 1963: T. Maretić. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika. *Zagreb, 1963.*

Маслов 1975: Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. *Москва.*

Маслов 1981: Ю. С. Маслов. Грамматика болгарского языка. *Москва, 1981.*

Михалик 1984: P. Михалик. Кратка полска граматика. *София, 1984.*

Молошная 1989: Т. Н. Молошная. Категория пересказывания болгарского глагола (обзор). – *Советское славяноведение, 1989, № 2, 63–78.*

Молошная 1995а: Т. Н. Молошная. Синтаксические способы выражения косвенных наклонений в современных славянския языках. – *Вяч. Вс. Иванов, Т. Н. Молошная, А .В.Головачева, Т. Н. Свешникова.* Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков. *Москва, 1995, 60–150.*

Молошная 1995б: Т. Н. Молошная. Грамматические категории времени и таксиса в современных славянских языках. – *Вяч. Вс. Иванов, Т. Н. Молошная, А. В. Головачева, Т. Н. Свешникова.* Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков. *Москва, 1995, 151–172.*

Мучник 1871: И. П. Мучник. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. *Москва, 1971.*

Ондрус 1964: P. Ondrus. Morfológia spisovnej slovenčiny. *Bratislava, 1964.*

Пайк 1957: K. Pike. Grammemic theory. – *General linguistics, 1957, v.2.*

Паулини 1981: E. Pauliny. Slovenská gramatika. *Bratislava, 1981.*

Паулини, Ружичка, Щолц 1968: E. Pauliny, J. Ružička, J. Štolc. Slovenská gramatika. Bratislava, *1968.*

Пашов 1965: П. Пашов. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледяването им със схеми). – *Народна просвета, № 3, 52–63.*

Смирницки 1959: А. И. Смирницкий. Морфология английского языка. *Москва, 1959.*

Станков 1981: В. Станков. Стилистични особености на българския глагол. *София, 1981.*

Стоянов 1980: Ст.Стоянов. Граматика на българския книжовен език. *София, 1980*

Теодоров-Балан 1940: Ал.Теодоров-Балан. Нова българска граматика. *София.*

Теодоров-Балан 1955: Ал.Теодоров-Балан. Нова българска граматика за всякого. *Дял I – За думите. Св. II – Имена. София, 1955.*

Трофимович 1974: К. К. Trofimowič. Hornjoserbsko-ruski slownik. *Budysin, 1974.*

Уорф 1972: Б. Л. Уорф. Грамматические категории. – Принципы типологического анализа языков различного строя. *Москва, 1972, 44–60.*

Хавранек, Йедличка 1986: В. Havránek, A. Jedlička. Česká mluvnice. *Praha, 1986.*

Широкова, Гудков 1977: А. Г. Широкова, В. П. Гудков. Славянские языки. *Москва, 1977.*

Широкова, Василева, Йедличка 1990: А. Г. Широкова, В. Ф. Васильева, А.Едличка. Чешкий язык. *Москва, 1990.*

Шмилауер 1972: Vl. Šmilauer. Nauka o českém jazyku. *Praha, 1972.*

Шобер 1962: S. Szober. Gramatyka języka polskiego. *Warszawa, 1962.*

Щибер: Zd. Stieler. Zarys gramatyki porównawczej języków slowiańskich. Fleksja werbalna. *Warszawa, 1973.*

Якобсон 1932: R. Jakobson. Zur Struktur des russischen Verbum. – Charisteria Guilelmo Mathesio..., *Prague, 1932, 74–84.*

Якобсон 1972: Р. О. Якобсон. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. Принципы типологического анализа языков различного строя. *Москва, 1972, 95–113.*

Янакиев 1962: М. Янакиев. За грамемите, наричани в българската граматика "сегашно време" и "бъдеще време". – *Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, 419–432.*

Янакиев 1976: М. Янакиев. "Числото" в българската глаголна парадигма и морфемният му израз. – *Български език, 1976, № 1-2, 76–81.*

Г. Герджиков

РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА К АНАЛИТИЗМУ В ИСТОРИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

1.1. Вопрос о развитии к аналитизму в истории и.-е. языков был поставлен еще в работах основоположников сравнительно-исторического языкознания и философии языка в эпоху романтизма (Фр. Шлегель, А. Шлегель, Я. Гримм, В. Гумбольдт). Раскрытие родства и.-е. языков обнаруживает и типологическую специфику этих языков как представителей флективного типа, в связи с чем в первый раз ставятся и общие вопросы морфологической типологии языков. Тогда же возникают и представления о морфологических типах как о стадиях единого глоттогонического процесса, куда входит как необходимая последняя ступень и разложение флексии, т.е. развитие к аналитизму. Так, согласно Якобу Гримму, существуют три периода в развитии человеческого языка, которые отвечают трем стадиям в развитии человеческого духа. Первый период — это период роста, когда из отдельных корней и вспомогательных частиц создаются слова и формы, второй период — это период пышного расцвета совершенной флексии, третий период — это период утраты флексии и ее замены частицами и другими средствами (Гримм 1986). В этой стадиальной схеме развития языка противоречие состоит в том, что третьему периоду в развитии человеческого духа — периоду наивысшей зрелости и стремления к ясноте мысли, соответствует разрушение якобы наиболее совершенной языковой формы — флексии. Это противоречие озадачивает и В. Гумбольдта (срв. Гумбольдт 1984, 216–226), чья общелингвистическая и типологическая концепция является намного более разработанной, глубокой и гибкой, хотя и вовсе не лишенной противоречий. И наконец, рассматриваемые глоттогонические представления с их спекулятивным и оценочным характером нашли самое безоговорочное, безусловное и прямолинейное выражение в работах представителя натуралистической школы А. Шлейхера. Так, согласно А. Шлейхеру, жизнь языка распадается на два периода — доисторический и исторический. Доисторический период — это период восходящего развития. Соответственно изолирующий тип, агглютинативный тип и флективный тип представляют три последовательные ступени этого восходящего процесса. Второй, исторический период — это период регресса — в нем совершается разрушение флексий (Шлейхер 1871, с.4, Шлейхер 1879, с.34). О том, какую известность приобрела у современников эта схема, можно судить по тому, что А. Шопенгауэр, который кстати всегда был рад найти в эмпирических науках подтверждение своему пессимистическому взгляду на жизнь, в одной из своих заметок развивает схожие идеи как доказательство о том, что не может быть и речи о прогрессе в человеческой истории (Шопенгауэр 1888, 599–600).

1.2. Таким образом, рассматриваемые глоттогонические гипотезы отличаются своим эволюционистским и оценочным подходом к языковой типологии и языковому развитию, они имеют донаучный, философско-спекулятивный характер. Поэтому вполне понятно, что представители младограмматизма, которые были настроены позитивистически, отбросили эти представления. К сожалению, однако, они пошли еще дальше – они начали игнорировать всю эту проблематику и вовсе предали ее забвению — так в «Prinzipien der Sprachtgeschichte» Г. Пауля совсем не упоминается о развитии и.-е. языков к аналитизму (Пауль 1920). В не меньшей степени это связано с младограмматической концепцией языкового развития, которое они понимали как ряд случайностей, обусловленных индивидуальной психикой, как процесс, в котором нет места целенаправленности и широкомасштабным историческим тенденциям. Так на долгое время вопрос о причинах развития и.-е. языков к аналитизму остался вне поля зрения лингвистов. Исключение составляют известные работы О. Есперсена, который вновь подхватывает большие проблемы, выдвинутые в предыдущий период, но пытается дать на них прямо противоположный ответ — так для него тенденция к аналитизму – это не регресс, а несомненный прогресс в развитии языка (Есперсен 1894, Есперсен 1925, 304–351). О. Есперсен правильно отмечает ряд преимуществ аналитической техники и делает ряд верных наблюдений и выводов. Однако нетрудно заметить, что его концепция страдает теми же недостатками, что и концепции, с которыми он так остро спорит — только у него все дано с противоположным знаком. Так, его концепция тоже сохраняет представления о едином глоттогоническом процессе и оценочный подход к этому процессу — только он думает, что везде, в различных морфологических типах, более простые морфологические средства приходят на смену более сложным и верит, что развитие к аналитизму это не только некоторое усовершенствование средств выражения, но и прогресс в языковом мышлении. Поэтому не вызывает удивления, что его концепция была встречена острым неприятием или пренебрежением.

1.3. В результате всего сказанного и до сих пор в сравнительно-исторических грамматиках родственных языков и в исторических грамматиках отдельных языков господствуют представления, унаследованные из эпохи младограмматизма — в них вопрос о наличии генеральной тенденции к аналитизму в истории и.-е. языков игнорируется, в них рассматриваются лишь отдельные проявления этой тенденции (в особенности сокращение числа падежей), которым даются только эпизодичные и несистемные объяснения, сводящиеся к действию случайных факторов (изнашивание форм, фонетические совпадения и т. под.). Вместе с тем, после младограмматиков с основанием начали подчеркивать (в особенности в т. наз. французской социологической школе) роль внеязыковых факторов (языковых контактов, субстратов, языковых союзов и т.д.).

2.1. Итак, необходимо ли в наше время вновь поднимать вопрос о первопричинах развития и.-е. языков к аналитизму, т.е. возвращаться к вопросу, выдвинутому еще в работах зачинателей нового языкознания? Правомерность этого шага будет зависеть от ответа на другой вопрос — от того, возможно ли в наше время поставить и решить проблему развития и.-е. языков к аналитизму чисто научными средствами — в противном случае следует считать, что эта проблема лежит вне сферы научной лингвистики, как думали младограмматики, да и многие другие. Как подчеркивал автор в ряде работ (Герджиков 1983, Герджиков 1987, Герджиков 1990, Герджиков 1997), вопрос о развитии к аналитизму вполне находится в компетенции лингвистики и в наше время лингвистическая наука располагает достаточными средствами, чтобы дать на этот вопрос вполне научный, а не философско-спекулятивный ответ.

2.2. Рассмотрим сначала вопрос о том, как можно определить более строгим образом понятия синтетизм/аналитизм, так, чтобы по возможности мы могли бы вычислять степень синтетизма/аналитизма в языках различных морфологических типов. С этим связан и вопрос о более строгом определении тенденции к аналитизму в и.-е. языках. Даже невооруженным глазом видно, что при развитии к аналитизму число категорий, которые выражаются через флексии синтетических форм, уменьшается. Однако, оставаясь в рамках традиционных представлений о грамматических категориях, нельзя объяснить, почему например твор.пад. и мест.пад. отмирают раньше чем дат.пад., а дат.пад. раньше чем вин.пад., почему формы дат.пад., мн.ч. или дат.пад., ж.р., ед.ч. отмирают раньше чем формы дат.пад., м.р., ед.ч. и т.под. Однако, с точки зрения теории грамматических оппозиций здесь все становится ясным — так напр. форма дат.пад., мн.ч. несет большее количество грамматической информации, чем соответствующая форма м.р., ед.ч., поскольку соответствующий член маркирован и по признаку 'плюральность'; то же самое относится и к форме дат.пад., ж.р., ед.ч., так как соответствующий член маркирован и по признаку 'феминальность'. К тому же у нас есть и другие доказательства того, что количество грамматической информации, которую несет данная форма, соответствует числу маркировок, т.е. числу позитивных дифференциаторов, которые выражаются этой формой — такие доказательства дает например и действие т.наз. принципа компенсации. Вот почему среднюю степень синтетизма данной парадигмы (s) можно определить как отношение числа позитивных дифференциаторов (p) к числу микрословоформ, т.е. синтетических форм (μ) в этой парадигме, т.е. $s = p/\mu$. Таким же образом вычисляется и степень синтетизма каждого отдельного члена парадигмы. Реципрочное число представляет собой степень аналитизма (a), т.е. $a=p/\mu$. Соответственно тенденцию к аналитизму можно определить как тенденцию к неуклонному уменьшению среднего количества грамматической информации, выражаемой флективной аффиксацией, которая приходится на микрословоформу.

2.3. И действительно, когда мы, исходя из указанных предпосылок и критериев, подвергаем анализу изменения грамматических парадигм в истории болгарского языка (от древнеболгарского до современного болгарского), мы наблюдаем повсюду неуклонное нарастание *a* и соответственно — уменьшение *s* (Герджиков 1983, Герджиков 1990, Герджиков 1997). То же самое можно наблюдать и в истории других и.-е. языков. Соответственно выясняется зависимость процесса от стратификации грамматической системы. Так напр., в истории болгарского языка в рамках именных парадигм дольше всего держатся падежи при личных именах м. р., ед. ч., поскольку они являются немаркированными и по числу, и по роду, и по имперсональности. Вообще в обширных секторах именных парадигм более раннее отмирание данной формы прямо зависит от степени маркированности соответствующего члена. Далее этот процесс зависит от иерархических отношений между категориями и от стратификации частей речи (Герджиков 1987). Так напр., поскольку у местоимений основное значение (значение корня) является абстрактным и грамматическим в особом роде, оно не нагружает форму так, как лексические значения, и поэтому у местоимений процесс утраты падежей идет медленнее и не доходит до конца (здесь ко всему этому надо добавить и роль супплетивизма). Еще дольше держатся падежи у энклитических форм местоимений, которые, в добавление к сказанному, являются незнаменательными. Следует не забывать однако, что тенденция к уменьшению среднего количества информации, которая приходится на микрословоформу, относится лишь к той информации, которая выражается флективными аффиксами, т.е. эта тенденция не затрагивает информации, которая выражается другими грамматическими способами — агглютинативной аффиксацией, внутренней флексией, супплетивизмом. Эти факты уже дают нам первые указания на то, где кроется первопричина развития и.-е. языков к аналитизму. Аналогичные процессы мы наблюдаем и в области глагола. Однако, если у имени «наднорменная» информация перебрасывается прежде всего на предлоги, что ведет к разрушению категорий, здесь «наднорменная» информация перебрасывается на вспомогательные глаголы, которые остаются частью формы соответствующего члена. Поэтому здесь развитие к аналитизму ведет только к созданию все более и более композированных (аналитических) форм. Поэтому и.-е. языки, которые достигли высокой степени аналитизма, отличаются бедным именем и богатым глаголом (Герджиков 1983, с.51).

2.4. Отметим к тому же следующее. В области глагола, вследствие наличия композированных форм, степень маркированности микрословоформы (синтетической формы), т.е. *s* , не совпадает со степенью маркированности соответствующих членов. Обозначим члены парадигмы через *U*, а среднюю степень маркированности членов через *m*. Ясно, что $m=p/U$. Высокое *m* – это важнейшая характеристика богатства соответствующей парадигмы. Реципрочное число $\overline{m} = U/p$ – это степень аморфологизма или в данной исторической перспективе — деморфологизации. Как было отме-

чено выше, в области глагола *s* и *m* не совпадают друг с другом, что является следствием наличия композированных форм. Необходимо, следовательно, ввести также и индекс композированности форм — *c*. Ясно, что $c=\mu/U$. Реципрочное число $\overline{c}= -U/\mu$ это индекс некомпозированности (синтетичности) форм. Таким образом, у нас в распоряжении три типологических индекса, как и соответствующие реципрочные индексы, которые являются различными отношениями между частично тождественными исходными элементами. На этой основе мы можем вывести чисто алгебраическим путем строгую зависимость между этими индексами (Герджиков 1990, Герджиков — 1997). И действительно, исходя из этого, мы получаем $a=\overline{m}.c$ (срв. $\mu/p = U/p.\ \mu/U$). Это означает, что степень аналитизма данного языка прямо пропорциональна степени аморфологизма (или соответственно деморфологизации) и степени композированности. Соответственно развитие к аналитизму происходит или через повышение $\overline{m}$ (прежде всего в области имени), или через повышение *m* (прежде всего в области глагола).

2.5. Указанная зависимость представляет собой панхронический типологический закон (то же самое относится и к следующим зависимостям, о которых будет упомянуто ниже). И поскольку это зависимость алгебраическая, у нее (если примем во внимание и реципрочные индексы) есть шесть различных алгебраических преобразований, каждое из которых соответствует реальным типологическим особенностям языков (Герджиков 1997). Возьмем напр. преобразование $m=s.c$. Это означает, что морфологическое богатство парадигм прямо пропорционально степени синтеза и/или степени композированности. Первое характерно для древних и.-е. языков и для морфологически развитых агглютинативных и интрофлективных языков, второе характерно для глагола новых (аналитических) и.-е. языков. Возьмем теперь преобразование: $c=m.a$. Оно означает, что степень композированности прямо пропорциональна степени маркированности и/или степени аналитизма. Поэтому чем выше степень маркированности данной глагольной категории, тем выше степень композированности и притом эта степень увеличивается на более поздних этапах развития к аналитизму (срв. напр. формы будущих времен в болгарском, см. Герджиков 1990, с.153, Герджиков 1997, с.32). Вообще высокая средняя степень композированности глагольных форм в аналитических и.-е. языках обязана высокому *m* и высокому *a*. Если мы обратимся к другим преобразованиям данной зависимости, мы увидим, что они столь же информативны (срв. Герджиков 1997).

3.1. После того как мы приняли рассматриваемые предпосылки и сформулировали строгим образом исходные понятия, вопрос о первопричине развития и.-е. языков к аналитизму уже перестает выглядеть какой-то неразрешимой энигмой. Так в раннем новоболгарском сохраняется трехчленная падежная система, которая различает, с одной стороны, неопределенное и, с другой стороны, определенное склонение, где склоняется и постпозитивный артикль, срв. в м. р., ед. ч. *човек, човек-а, човек-у*

и *човек-ът, човек-а-т-ого, човек-у-т-ому*. Далее, как и следовало ожидать в историческом развитии, формы дат. пад., ж. р., ед. ч. и дат. пад., мн. ч. утрачиваются раньше, чем формы дат. пад., м. р., ед. ч. и т. д. Однако, если мы примем во внимание только то, о чем говорилось выше, следовало бы ожидать, что формы определенного склонения будут отпадать прежде чем соответствующие формы неопределенного склонения, поскольку члены определенного склонения маркированы и по признаку 'определенность' ('идентифицированность'). Однако в действительности этого не происходит, и формы определенного склонения держатся даже дольше, чем соответствующие формы неопределенного склонения. То же самое можно наблюдать и по отношению к неопределенному и определенному склонению в истории скандинавских языков (Стеблин-Каменский 1953, с.193). Если мы зададим себе вопрос, почему возможно это несоответствие, то мы придем к выводу, что это возможно благодаря тому, что в определенном склонении грамматическая информация распределяется между несколькими морфемами (срв. *човек-а-т-ого, човек-у-т-ому, жен-и-т-уй, люд-ем-т-ем*), т.е. благодаря тому, что постпозитивный артикль – это полуагглютинативный формант. Еще более показательно сравнение между глагольными парадигмами в болгарском и турецком языках. Между глагольными категориями в этих языках наблюдается немалая схожесть (почти одни и те же времена, некоторые схожие модальные и залоговые категории). Соответственно здесь мы имеем высокую среднюю степень маркированности m и, респективно, схожую m у схожих членов. Однако средняя степень синтеза — s , как и s соответствующих схожих членов, в турецком намного выше. Если мы зададим себе вопрос, почему здесь возможна такая высокая степень синтеза — s, снова придем к выводу, что это возможно, поскольку в агглютинативных турецких формах информация распределяется между многими морфемами. Необходимо, следовательно, ввести новый типологический индекс, который будет указывать на степень грамматической полиморфемности синтетических форм — π. Ясно, что $\pi = M/\mu$, где M — это число грамматических морфем. Понятно, что π будет важнейшей характеристикой агглютинативного строя. Реципрочное число $\overline{\pi}$ — это индекс мономорфемности и соответственно важнейшая характеристика флективности. При этом мы наблюдаем, что чем выше степень маркированности соответствующего члена (m), тем выше в турецких формах число агглютинативных морфем (т.е. тем выше π) и тем выше в болгарском степень композированности (c) соответствующих форм (типа *щях да съм чел, бил съм чел* и т.д.). Следовательно, в турецком нарастающая информация распределяется между многими морфемами, а в болгарском — между многими вспомогательными формами и, таким образом, в конечном счете — опять же между многими морфемами. Следовательно, именно распределение грамматической информации между морфемами указывает в конечном счете до какой степени она дискретизирована на формальном уровне.

Необходимо, следовательно, ввести индекс дискретизации информации на формальном уровне (d). Целесообразно определить d как отношение M к p, т.е. $d = M/p$. Реципрочный индекс $\overline{d} = p/M$ — это индекс недискретности информации на формальном уровне — высокое $\overline{d}$ наблюдается в древних (синтетических флективных) и.-е. языках. Соответственно и здесь мы можем вывести математическую зависимость между индексами. И действительно, мы видим, что $d = a.\pi$ (срв. $M/p = \mu/p.\ M/\mu$). И здесь эта зависимость имеет шесть различных преобразований и всем им соответствуют реальные типологические особенности языков, т.е. все они являются информативными.

3.2. Языки в принципе стремятся к высокому d, поскольку это обеспечивает более высокую степень изоморфизма между планом выражения и планом содержания — так при максимальных стоимостях d каждому позитивному дифференциатору p отвечает отдельная реальная морфема M. Однако, если агглютинативный и в какой-то мере также и интрофлективный тип поддерживают высокое d главным образом за счет высокого π, флективные языки добиваются высокого d главным образом за счет повышения a, т.е. за счет развития к аналитизму (срв. зависимость $d = a.\pi$). Здесь мы не будем ставить вопроса о том, чем вызвана сама флективность (т.е. тенденция к мономорфемности — $\overline{\pi}$) — укажем только, что, как кажется, она связана с максимальной морфологизацией частей речи. С образованием законченной флексии, однако, создается и высокое $\overline{d}$, что ведет к определенному несоответствию между планом выражения и планом содержания по отношению к дискретизации информации на формальном уровне. Цель тенденции к аналитизму – это устранение этого противоречия. Фактически основная тенденция в развитии и.-е. языков — это тенденция к повышению d в границах самых общих особенностей флективного строя. Из-за последнего ограничения она реализуется главным образом за счет повышения a. В определенных случаях, однако, она может реализоваться и за счет частичного повышения π, т.е. за счет появления некоторых черт агглютинации, как это бывает в части иранских и в части индоарийских языков, в армянском, а в меньшей степени и в германских.

3.3. Наконец, из двух рассматриваемых выше зависимостей ($a = c.\overline{m}$ и $d = a.\pi$) чисто алгебраическим путем мы можем вывести третью — $d = c.\overline{m}.\pi$. Фактически здесь нам даны все три способа, через которые происходит повышение d в истории и.-е. языков — через повышение деморфологизации — $\overline{m}$ (в области имен), через развитие композированных форм — c (в области глагола) и через развитие некоторых агглютинативных особенностей — π. У рассматриваемой зависимости уже восемь преобразований и все они являются очень информативными как для истории и.-е. языков, так и вообще для морфологической типологии языков (Герджиков 1997).

4. После всего сказанного ясно, что в развитии болгарского языка (и шире — болгарско-македонской группы) к аналитизму нет ничего странного — здесь реализуется та же самая внутрисистемная тенденция, ко-

торая характерна и для других и.-е. языков. Это развитие выглядит странным только из-за контраста по отношению к праславянскому, к древнеболгарскому, а до большой степени и к другим славянским языкам. С другой стороны, сохранение в немалой степени синтетизма в области имени в остальных славянских языках, как и в балтийских языках, тоже выглядит странным на фоне развития других и.-е. языков. Эти контрасты следует объяснять через обращение к внеязыковым факторам развития (языковым контактам, субстратам, языковому союзу), которые могут играть как роль катализатора, так и роль тормоза для данной внутриязыковой тенденции. И здесь мы видим, что в этих факторах, которые намного раньше привлекли внимание лингвистов, мы разбираемся намного хуже, чем во внутрисистемных факторах. Так, в статье о словацком склонении Н. С. Трубецкой полагает, что максимальное сохранение падежной системы в восточнославянских языках, в польском и в меньшей степени в словацком обязано тому, что эти языки находятся в центре обширной зоны языков с богато развитым склонением (срв. Трубецкой 1987). Это, по-видимому, так, но Н. С. Трубецкой вовсе не учитывает вопросов, о которых шла речь выше, и в частности того, что подавляющая часть окружающих языков, о которых он говорит, являются агглютинативными. Так, если данный флективный язык контактует с данным агглютинативным, мы не можем точно сказать какие из особенностей агглютинативного языка будут влиять — его высокая *s* (что характерно и для синтетических флективных языков), его высокая *d* (что характерно и для аналитических флективных языков), и *s* и *d* одновременно (что будет подталкивать к созданию синтетических форм, но уже на агглютинативной основе), или, наконец, здесь прежде всего имеет значение то, какие категории являются богато развитыми у воздействующего языка. Так или иначе, если мы примем во внимание местоположение прабалтийского и праславянского в эпоху усиливающейся дивергенции и.-е. диалектов и направление дальнейшего расселения славян, то многое из упомянутых различий получает свое объяснение. Так напр., в некоторых литовских диалектах появилось четыре новых местных падежей, в русском, хотя и преимущественно на основе различных конфигураций падежного синкретизма, появилась тенденция к различению партитива, второго предложного и даже и аблятива. По-видимому, это свидетельствует о том, что здесь осуществлялось влияние со стороны окружающих языков и в особенности финно-угорских языков с их богато развитым склонением, и что суть воздействия состоит именно в сохранении падежной системы. Об этом свидетельствует и то, что в области глагола у рассматриваемых и.-е. языков степень синтетизма (*s*) значительно ниже. Однако, поскольку языки, с которыми происходило взаимодействие, являются агглютинативными, если бы интенсивность контактов была намного выше, то в рассматриваемых и.-е. языках осуществились бы, вероятно, редукция падежной системы и эвентуально создание инновационных или реорганизованных падежных систем на агглютинативной основе (как в части иранских, в части индоарийских или в армянском). Однако при

рассматриваемых языках контакты были такого рода, что только стимулировали сохранение падежной системы, а через это и сохранение в известной степени синтетизма и флективности в области имени. По-видимому, язык может удерживать сравнительно высокую $\overline{d}$ (хотя и не такую высокую, как в праславянском), т.е. может допускать в определенной, не очень большой степени асимметрию между планом выражения и планом содержания для того, чтобы сохранить определенные исконные категории, которые к тому же являются высокоразвитыми в окружающих языках.

Библиография

Герджиков 1983: Г. Герджиков. Тенденцията към аналитизъм — определение, метод за измерване, причини, следствия. — Съпоставително езикознание, VIII, 1983, кн. 5.

Герджиков 1987: Г. Герджиков. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини. — Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език. София 1987.

Герджиков 1990: Г. Герджиков. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. — Съпоставително езикознание, XV, 1990, кн. 5.

Герджиков 1997: G. Gerdjikov. Die Gesetze der grammatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. — Съпоставително езикознание, XXII, 1997, кн. 2.

Гримм 1986: Jacob Grimm. Über den ursprung der Sprache. — Jacob und Wilhelm Grimm, Über das Deutsche. Schriften zur Zeit-, Rechts-, Sprach- und Literaturgeschichte. Reclam. Leipzig, 1986.

Гумбольдт 1984: Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. Под ред. Г. В. Рамишвили. Москва, 1984.

Есперсен 1894: Jespersen, Progress in Language. With special reference to English. London, 1894.

Есперсен 1925: O. Jespersen. Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. Heidelberg, 1925.

Пауль 1920: H. Paul. Prinzipien der Sprachtgeschichte. Halle a. S, 1920 (5 Auflage).

Стеблин-Каменский 1953: М. И. Стеблин-Каменский. История скандинавских языков. Москва-Ленинград, 1953.

Трубецкой 1987: Н. С. Трубецкой. Мысли о словацком склонении. — Н. С. Трубецкой. Избранные труды по филологии. Москва, 1987.

Шлейхер 1879: A. Schleicher. Die deutsche Sprache. Stuttgart, 1879.

Шлейхер 1871: A. Schleicher. Compendium der Indogermanischen Sprachen. (Dritte berichtigte und vermehrte Auflage). Weimar, 1871.

Шопенгауэр 1888: A. Schopenhauer. Parerga und Paralipomena. Kleine philosophische Schriften. Zweiter Band. Leipzig, 1888.

Дина Станишева

ВАЛЕНТНАЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

0.0. Семантический анализ глаголов движения (ГД), несмотря на значительное внимание к ним со стороны исследователей славянских языков, в сопоставительном плане раскрывает существенные специфические особенности их употребления в отдельных славянских языках. Относительно общая картина употребления ГД наблюдается в таких языках как русский и польский в отличие от болгарского. Эти три языка являются объектом анализа в представленном докладе. Причем главный интерес представляет функционирование ГД в болгарском языке на славянском фоне.

Группа ГД относится к глаголам действия, в отличие от глаголов состояния и отношения. Общей семой, формирующей эту группу, является сема 'движение', выделяемая на основе признака 'место' — определение действия в отношении к пространственному ориентиру. Помимо этого, глаголы движения разделяются на отдельные лексико-семантические группы по признакам, иерархически более частым: 'среда' (*идти – лететь – плыть*); 'способ' (*идти – ползти*); 'средство' (*идти – ехать*); 'интенсивность' (*бежать – нестись*). Кроме так называемых денотативных признаков, которые организуют основную часть лексического значения глагола, определяются „субстанциальные семы", которые „создают второй ряд семной иерархии ... и отображают функциональные, качественные и количественные признаки предметов — участников обозначаемой ситуации." (Гайсина 1982, 62) Именно функциональные характеристики участников действия зависят от той роли, которую они выполняют в конкретной ситуации. На этой основе выделяются валентные роли (валентности глаголов), которые определяются как „субъект", „объект", „контрагент (адресат)" и т.д.

0.1. Теория валентностей лексических единиц (валентная теория) активно разрабатывается уже несколько десятилетий. Основное направление ее формирования — от понимания валентности как формального явления в плане выражения к семантизации в трактовке понятия „валентность". Первоначально валентность глагола определялась как его способность открывать после себя „свободные позиции", которые в конкретном тексте должны быть заняты обязательными или факультативными „актантами" (Л. Теньер). При этом формально-грамматические и семантические свойства рассматривались как дистрибутивные свойства глаголов. Характеристика „актантного окружения" глаголов сводилась к перечислению категориальных грамматических признаков членов номинальной фразы (НФ), зависимой от глагола. (Хельбиг, Шенкель 1969). На смену

синтактической модели валентной теории в результате дискуссий и конкретных исследований (Хельбиг 1971; Степанова, Хельбиг 1978) оформилось семантическое направление теории. В его формировании значительную роль сыграли труды Ю. Д. Апресяна (Апресян 1974).

Основа анализа лексических единиц по семантическим валентностям — это определение семантической структуры каждого глагола. Семантические валентности глагола определяют его сочетательные свойства, проявляющиеся в дистрибутивном выборе лексических единиц, оформленных в соответствии с грамматическими правилами данного языка. Поэтому осуществление валентного анализа предполагает комплексное изучение семантики, лексики, синтаксиса и их взаимосвязи при реализации конкретных валентностей в тексте языка.

0.2. Применение теории семантических валентностей к сопоставительному изучению языков требует глубокого и скрупулезного изучения каждой лексической единицы в каждом из языков во всех аспектах валентного анализа. Поэтому в рамках доклада возможно исследование лишь некоторых глаголов движения, занимающих, как представляется, центральное место в ряду глаголов этого лексико–семантического класса. В работе также не рассмотрен вопрос о соподчинении валентностей в семантической структуре глаголов.

1.0. Семантические валентности глаголов определяются семантическими признаками, составляющими валентную структуру глаголов. В известном труде Ю. Д. Апресяна отмечено 25 типов семантических валентностей, реализируемых на поверхностном уровне русского языка (Апресян 1974, 125–126). В иллюстрациях четырех из них приводятся примеры с глаголами движения. (1) Субъект: *поезд движется*; (11) Начальная точка: *идти оттуда, вывести из А*; (12) Конечная точка: *идти туда, везти в город;* (13) Маршрут: *идти по дороге*[1]. Возможность реализации через глаголы движения семи других семантических валентностей подтверждается материалом не только русского, но и болгарского и польского языков:

(4) Объект: *объехать всю страну; обикалям селата; objehać cały kraj.*

(10) Место: *бродить в лесу; тичам по улицата; chodzić po lesie; biegać po ulicach.*

(13) Маршрут: *идти по дороге; вървя през парка; jechać tunelem.*

(15) Инструмент: *ехать на поезде; лететь самолетом; отивам с колело; jechać pociągiem.*

(21) Цель: *пойти за врачем, за дровами; отивам за хляб; iść po lekarza, po zakupy.*

(23) Количество: *пройти сто метров; изминах седем километра; przejść dwa kilometry.*

---

[1] В работе здесь и далее сохраняется нумерация валентностей, принятая Ю. Д. Апресяном (Апресян 1974, 125-126)

(24) Срок: *проездить по делам пять дней; (* пропътувах) цяла седмица из Европа; przejeżdżiłam dwa dni po kraju.*

Все указанные семантические валентности, которые могут содержаться в семантической структуре глаголов движения, как очевидно, реализуются в каждом из трех славянских языков: русском, польском и болгарском. Однако, при ближайшем анализе отдельных глаголов, при их видимом совпадении, можно обнаружить существенные различия в их валентной структуре. Речь идет, с одной стороны, о тех семантических признаках, которые сформировались в языке в прямой зависимости от конкретных лексических систем оппозиций. С другой стороны, важно определить те квалификативные семантические признаки, которые характеризуют действие в различных ситуациях коммуникативного акта, то есть имеют прагматический характер. Деиктические координаты ситуаций высказывания позволяют в частности определить дополнительные семантические признаки ГД, ориентированные на местоположение участников коммуникативного акта. Это касается прежде всего болгарского языка, где наблюдаются существенные различия в истории глаголов движения и где могут быть установлены различия в их семантической структуре.

1.1. Глаголы *ехать : ездить* (чшс. *jeti : jezditi;* плс. *jechać : jeździć*) относятся к группе глаголов движения, в которую входят 14 пар глаголов несовершенного вида общеславянского происхождения. Их оппозиция определяется признаками 'детерминированность' : 'недерминированность' (Немец 1956, 465). Валентная структура этих глаголов содержит семантические валентности 1. Суб.; 2. Направление или конечная точка (Апресян 1974, 126); 3. Способ перемещения (Гак 1966, 98) или неавтономное движение (Апресян 1974, 140). Последняя валентность выражается более развернуто признаком 'движение с помощью средств перемещения' (в отличие от 'пешком').

В историческом плане дифференциация значений *ити – ходити* и *ѣхати – ѣздити* развивается в севернославянских языках сравнительно поздно. Первоначально глаголы *ити – ходити* обозначали 'движение вообще' и были немаркированными членами оппозиции, в которой глаголы *ѣхати – ѣздити* выражали дифференциальный признак 'движение с помощью средств перемещения'. Одновременно глагол *ити* начинает выражать 'движение пешком', чем определяется равноправный характер членов оппозиции (Станишева 1962, 593). Эта дифференциация признаков происходит в севернославянских языках уже после XV в. В настоящее время в некоторых славянских языках и в их диалектах сохраняется возможность употребления глагола *идти* при обозначении движения с помощью средств перемещения. Во всех языках подобное употребление отличается ограниченной сочетаемостью. Ср. в русских диалектах: *это на лодке идут, мы туда на лодках ходим* (Потапова 1973, 26).

В южнославянских языках, прежде всего в болгарском, процесс дифференциации этих глаголов развивался совершенно в другом направлении. Семантическая связь глаголов *ити – ѣхати* была прервана и их дальнейшее развитие привело к полному разрыву их старых системных отношений. Семантическая и грамматическая интерпретация глаголов *яхам – яздя* отличается от общеславянской и все еще не является установленной.

Глаголы *яхам – яздя* обладают иной, чем в других славянских языках валентной структурой и грамматической организацией зависимости НФ.

Глаголы *яхам – яздя* нейтральны к признаку 'детерминированность' и тем самым выпадают из старой общеславянской оппозиции. Глаголы *яхам – яздя* выражают признак 'движение с помощью средств перемещения' лишь в крайне ограниченных лексических условиях — при их сочетаемости с лексическими единицами *кон, магаре, велосипед: яздя кон, яздя мотоциклет* и др. То есть глаголы *яхам, яздя* „имплицируют только существительные, обозначающие предметы определенной формы и размеров, которые позволяют, чтобы субект действия находился в определенном положении" (Трифонова 1985, 182). Валентный анализ позволяет раскрыть в этом случае синкретизм валентностей 'место' и 'инструмент' ('способ перемещения') с преобладанием первой валентности.

Наконец, в некоторых случаях можно говорить об утрате из валентных признаков ГД *яздя – яхам* „тех семантических компонентов, которые определяют качественные особенности движения как вида действия" (Трифонова 1985, 186). Эти глаголы по существу уже не являются полноценными глаголами движения, а скорее входят в систему глаголов, обозначающих положение: *стоя, седя, лежа, вися*. Из толкования значения *яхна* и *яхвам* в: *той яхна коня* как „садиться на коня, осла, велосипед" (РСБКЕ III, 682) также следует, что в их семантике произошла существенная трансформация, и что в некоторых случаях следует признать их употребление как переходных глаголов с валентностью 'объект'. Колебания в семантической и грамматической интерпретации глаголов *яхам, яздя* очевидно свидетельствуют о нестабильности и незавершенности процесса формирования этой системы в болгарском языке, хотя направление процесса перемен в их семантической структуре очевидно.

1.2. Глаголы *идти : ходить* (чшс. *jíti : chodit*i; плск. *iść: chodzić*) также относятся к глаголам движения, входящим в общеславянскую оппозицию по признаку 'детерминированность'. Их валентная структура совпадает с валентной структурой глаголов *ехать : ездить* : 1. Суб. 2. Направление. 3. Способ перемещения. Их различия основываются на функциональной реализации последней валентности, выражаемой оппозицией 'движение пешком' : 'движение с помощью средств перемещения'. Ср. в рус.: *идти в лес : ехать в лес на поезде; ходить на пустырь : ездить на пустырь на велосипеде*; в плск.: *iść(chodzić) na górę : jechać (jeździć) na górę; iść do sklepu po zakupy : jechać po zakupy.*

В современном русском и польском, где эта оппозиция продолжает быть релевантной, в глаголах *идти : ходить (iść : chodzić)* наблюдается дифференциация второго плана, которая выражается во вторичном развитии индивидуальных значений глаголов, которые не имеют прагматического характера.

Конкретно в польском устанавливается несколько оппозиций *iść : chodzić* (Перникарский 1972, 55–58), которым соответствуют оппозиции *идти: ходить* в русском.

Оппозиция по признакам `однонаправленность' : 'ненаправленность' движения. Ср.:

а) *ktoś idzie, idzie po chodniku; кто-то идет, идет по коридору.*

б) *ktoś chodzi, chodzi po chodniku; кто-то ходит, ходит по коридору.*

Оппозиция по признакам 'однократность' : 'итеративность движения':

а) *idzie do sklepu, idzie przez las; он ходит в магазин, он идет лесом (через лес).*

б) *chodzi do sklepu, chodzi przez las; он ходит в магазин, он ходит через лес.*

Маркированным членом этой оппозиции является глагол *chodzić (ходить)*, всегда выражающий 'итеративность'. Глагол *iść (идти)* может употребляться для обозначения многократного действия только в условиях специального текста — при наличии конектора с соответствующим значением:

а) *często idzie do sklepu; часто он идет в магазин.*

б) *często chodzi do sklepu; часто он ходит в магазин.*

В приведенных выше случаях речь шла о конкретных действиях, маркированных признаком 'актуальност'. Глаголы *chodzić (ходить)* могут употребляться, однако и в ситуациях, когда они не являются в собственном смысле глаголами перемещения, а выражают 'возможность движения', 'способность к движению': *dziecko (chory) już chodzi; ребенок (больной) уже ходит; dziecko już chodzi do szkoły, ребенок уже ходит в школу*, что означает „ребенок уже является учеником". В этом случае валентная структура глаголов не содержит признака 'способ перемещения'.

1.3. В современном болгарском языке наблюдаются результаты иного развития общеславянской оппозиции *ити – ходити.* В семантической структуре *ида I, идвам, дойда : ходя, отивам, отида* не присутствует семантическая валентность 'способ перемещения', но развиваются новые семантические признаки, ориентированные на прагматическую ситуацию — местоположение автора речи и адресата данного коммуникативного акта в отношении к месту, куда направлено движение. То есть семантический признак 'направление' выражается не только указанием на место, куда направлено движение, но и присутствует в валентной структуре этих глаголов, дифференцирующих местоположение участников коммуникативного акта.

Трудность раскрытия системы этих глаголов подтверждается толкованием их значений в лексикографических справочниках. Ориентация на адресата коммуникативного акта отмечается у глаголов *ида I, дохождам : ида* — „движа се, вървя към мястото, гдето се намира лицето, което говори или на което се говори". (РСБКЕ I, 469). *Дохождам* — „стигам до мястото, гдето е или ще бъде лицето, което говори, или лицето, с което се говори". (РСБКЕ I, 888). В определении значений глаголов *ходя, отивам* отмечена только ориентация на место, к которому направлено движение. Ср. *ходя* — „отивам някъде с определена цел, ... отправям се за някъде" (РСБКЕ III, 571); *отивам* — „вървя, движа се към, до определено място" (РСБКЕ II, 413).

Семантические различия, которые лежат в основе дифференциации глаголов *ида I, идвам, дохождам и ходя, отивам* в современном болгарском языыке не могут быть определены одним деиктическим признаком, но требуют рассмотрения всех возможных ситуаций местоположения участников коммуникативного акта. С достаточной степенью точности они определены Й. Трифоновой в работе, где сделаны следующие выводы: употребление глагола *ида I* в болгарском языке сигнализирует, что на том месте, куда направлено движение, „обязательно находятся *я* — лицо и *ты* — лицо; ... употребление лексемы *ходя* в болгарском допустимо только в тех случаях, когда движение направлено к месту, где предполагается присутствие *он* — лица и не присутствует ни *я* — лицо, ни *ты* — лицо" (Трифонова 1982, 110).

Семантическая структура глаголов движения *ида — ходя* в болгарском языке, таким образом, существенно отличается от семантической структуры тех же общеславянских глаголов в русском и польском. Это подтверждается несоответствием употребления глаголов при переводе. В частности русское предложение *Он придет вечером на банкет* может быть представлено в болгарском двумя вариантами: *Той ще дойде вечерта на банкет* и Той *ще отиде вечерта на банкет*. В первом случае употребление глагола *дойде* (сов. от *ида*) означает, что адресат коммуникативного акта будет находиться в том месте, куда направлено движение субъекта. Во втором случае выбор глагола *отиде* (сов. от *отивам*) определяется пребыванием отправителя и адресата вне места, к которому направлено движение субъекта. Ср. также соответствия в русском и болгарском: *я иду к вам, к ним — идвам у вас, отивам у тях; ты идешь к нам, к ним — идваш у нас, отиваш у тях; он идет к нам, к вам, к ним — той идва у нас, той отива у нас* (я там не присутствую), *той отива у вас* (**той идва у вас*), *той отива у тях* (**той идва у тях*).

С первого взгляда употреблением глаголов *ида — ходя* в болгарском может быть соотнесено с употребление в русском и польском приставочных глаголов: *пойти, поехать (pojść, pojechać)*, обозначающих 'движение от определенного места' и *придти, приехать* (*przyjść, przyjechać*),

обозначающих 'движение до определенного места'. Разграничение этих глаголов также ориентировано на прагматическую ситуацию, отраженную в тексте. Однако в болгарском языке при употреблении глаголов движения *ида – ходя* учитывается местоположение и отправителя, и адресата коммуникативного акта. В русском и польском выбор глаголов движения ориентирован только на местоположение отправителя относительно места, которое является целью движения, *придти сюда – пойти туда*. Согласованность позиций (местоположения) отправителя и адресата при обозначении движения в определенном направлении в русском и польском отсутствует. Информация о местонахождении адресата сообщения не содержится в лексической семантике этих глаголов и выражается дополнительными лексическими и синтактическими средствами.

1.4. Происшедшие в семантической структуре болгарских глаголов *яхам – яздя* и *ида – ходя* существенные изменения, формирование в их валентной структуре новых признаков деиктического характера обусловили нейтрализацию первоначальной общеславянской оппозиции *ити – ѣздити* по признаку 'способ перемещения' (движение 'пешком' или 'с помощью средств передвижения'). Следствием этих процессов стала особая ситуация в болгарской лескической системе: в болгарском языке нет специализированных глаголов, выражающих движение с помощью специальных средств перемещения. Выражение этой семантики передано синтаксису и лексике в НФ и почти все глаголы болгарского языка (за исключением *крача* и *тичам*) могут выражать как автономное, так и неавтономное движение: ср. *ходя в София пеш* и *с кола*; *отивам на море пеш* и *с колело*; *идвам на село пеш* и *с автобус*; *пътувам винаги пеш, пътувам за Европа с влак; пристигам в града пеш* и *с трамвай* и под.

2.0. В задачи валентного анализа входит изучение единиц поверхностного уровня языка, которые реализуют соответствующую валентность. При исследовании глаголов определенного семантического класса (в частности глаголов движения), помимо изучения состава лексических единиц, а также морфологических и синтактических средств каждого языка, оформляющих зависимую от глагола НФ, важно определить и состав глаголов, содержащих эту валентность. Некоторые особенности болгарского языка в этом плане были отмечены выше в связи с семантическим анализом оппозиций глаголов движения. Далее рассмотрим те представляющие интерес явления славянских языков общего характера, которые в первую очередь касаются лексического выражения определенных семантических валентностей, входящих в семантическую структуру глаголов движения. Вопрос грамматического и синтактического оформления НФ при них представляется самостоятельной задачей и здесь будет затронут маргинально.

2.1. Из уже изложенного выше очевидно, что общеславянские системы глаголов движения в болгарском языке, в отличие от русского и

польского, претерпели значительные изменения. Изменения другого характера были обусловлены развititем в болгарском языке аналитизма и, в первую очередь — редукцией, а затем и утратой падежной системы. С глаголами движения в славянских языках было связано выражение общеславянской оппозиции по признакам 'направление' : 'место'. Для многих из них является типичным содержание в валентной структуре признака 'направление' (по классификации Апресяна — 'крайняя точка'). Выражение семантики 'место' было характерным для глаголов состояния и действия, обозначающих 'местоположение', и для незначительного числа глаголов движения, обозначающих 'место движения'.

При реализации этих валентностей в славянских языках с древнейших времен употреблялись разные падежи: винительный (ВП) : предложный (ПП) обычно с предлогами. Во всех синтетических славянских языках оппозиция 'направление' : 'место' до сих пор последовательно выражается различием падежей или различием падежей и предлогов. Ср. в рус.: *дети бегают в лес каждый день* и *дети бегают в лесу каждый день*; в плск.: *dzieci biegają do lasu każdego dnia*, и *dzieci biegają po lesie każdego dnia*.[1)]

Известно, что случаи нарушения оппозиции ВП : ПП (с предлогами) зафиксированы еще в древнеболгарском языке и проявлялись в нейтрализации — употреблении немаркированного члена оппозиции (ПП) на месте маркированного (ВП) (Станишева 1986, 183–186). Это явление отмечалось в памятниках и других славянских языков и сохранилось в частности в русском и польском как проявление нейтрализации оппозиции в определенных лексических условиях — при так называемых „слабомоторных" глаголах. Ср. в рус.: *поставить вазу на стол* и *на столе*; *положить белье в шкаф* и *в шкафу; сесть на стул* и *на стуле*; в плск.: *postawić wazę na stół* и *na stole; położić bieliznę do szafy* и *w szafie; siadać na krześle* и под.

В болгарском языке нестабильность дифференциации падежей, а затем и разрушение падежной системы, привело при реализации валентности 'направление' к перераспределению значимости семантически и синтактически связанных элементов текста: выражение семантики 'направление' очевидно включалось в валентную структуру глагола. Таким образом в болгарском языке постепенно сформировалась значительная группа глаголов, содержащих валентный признак 'направление', соответствующий признаку маркированного члена падежной оппозиции. Большинство этих глаголов, чаще префиксального образования, что усиливает их семантику, не имеет прямых и точных эквивалентов в других славянских языках: *ида, идвам, тръгвам, заминавам, запътвам се, отивам, отправям се, отлитам,*

[1)] Вопрос об исторической смене предложно-падежных моделей в НФ польского языка представляет самостоятельный интерес и не входит в задачи данной работы.

отплувам, потеглям, дохождам, пристигам, приближавам се, прибягвам. Ср.: *отивам на кино, заминавам за Варшава, за село; тръгвам за море; идвам в института, при майка си; прибягвам до магазина* и т.д.

Обособление этой семантической группы глаголов в болгарском языке усиливалось синтаксическими средствами оформления номинальной фразы, а именно употреблением пр. *за* не только для реализации валентности 'цель', но и валентности 'направление', ср. *идвам за пари, отивам за хляб, бързам за работа*, но и : *тръгвам за море, заминавам за Европа, пътувам за София* и т.д. Пр. *за* получил развитие в болгарском для реализации валентности 'направление', начиная с XV в. на балканской основе: В болгарском языке „предлог *за* претерпел самые значительные изменения. Главная причина этого заключается в его отрыве от старых основных значений (характерных для древнеболгарского и других славянских языков) и его развитие в направлении значений, связывающих его с соответствующими предлогами балканских языков" (Асенова 1975, 226). В русском и польском языках пр. *за* не выражает валентности 'направление'[1]. Ср. в русском при реализации валентности 'цель': *идти за врачем, за хлебом; ехать за дровами, за покупками*; но: *ходить в кино, в горы, на площадь; ездить на море, в Европу, в Москву* и др.

Глаголам с семантической валентностью 'направление' противопоставлена в болгарском языке группа глаголов движения, выражающая валентность 'место': *бродя, минавам, скитам, разхождам се* : *скитам по чужди къщи, минавам по улицата, бродя из стария град, разхождам се из парка* и под. При реализации этой валентности в болгарском языке следует отметить употребление специального предлога *из*, выражающего, в отличие от других славянских языков, 'разнонаправленное движение' (в пределах обозначенного места).

В третьей семантической группе глаголов движения, входящих в ту же лексико–семантическую систему болгарского языка, можно открыть явление синкретизма валентностей 'направление' и 'место': *ходя, вървя, бягам, тичам, пътувам*. Совместимость этих валентностей в одном глаголе обуславливает существенные различия в правилах их сочетаемости с предлогами, выбор которых зависит от семантики конкретного текста. Признаки 'направление' или 'место' в этих глаголах выражаются в НФ предлогами, составляющими ряд оппозиций *за: из; в: из; към: из; за: към*. Ср.: *пътувам към България: пътувам из България; тичам за градината: тичам из градината; вървя към улицата: вървя из улицата; бягам в парка: бягам из парка* и под.

---

[1] В русском и польском при глаголах движения пр. *за* может выражать место, за границу которого направлено движение: идти за дом, за угол; wyjechać za miasto.

Описанные факты болгарского языка позволяют раскрыть механизм взаимодействия в языке семантических валентностей глаголов и семантики предлогов, употребляемых для их реализации. В историческом ретроспективном плане в болгарском языке очевиден процесс специализации глаголов для выражения признака 'направление', в отличие от признака 'место'. Те глаголы, в которых эта тенденция не реализовывалась, обязательно сочетаются с разными предлогами, содержащими признаки 'направление' или 'место'. Связь этого процесса с ослаблением, а затем и утратой падежной системы кажется безусловной.

2.2. Семантическая валентность 'направление' относится к числу признаков, формирующих само понятие „глаголы движения". На его основе в славянских языках получил развитие целый ряд более частых семантических признаков, которые выражают дифференциацию направленного движения по разным параметрам: 'направление движения внутрь', 'направление движения изнутри', 'направление движения вверх', 'направление движения вниз'. Эти признаки содержатся в семантической структуре славянских глаголов движения и соответствуют свойствам семантических валентностей. Таким образом, в русском, болгарском и польском можно выделить семантические валентности глаголов движения второго плана:

'Движение изнутри наружу': *выйти из кабинета, вылезть из ямы, выехать из туннеля; излизам от стаята, от града; wychodzić z pokoju, wyjeżdżać z miasta.*

'Движение снаружи внутрь': *войти в кабинет, влезть в яму, въехать в туннель; влизам в стаята, в града; wchodzić do mieszkania, wjechać do miasta.*

'Движение сверху вниз': *сойти с лестницы, съехать с горки, слететь с дерева; слизам от стълбата, от втория етаж; schodzić z góry, zbiegać ze schodów.*

'Движение снизу вверх': *взойти на гору, взбежать на крыльцо, влезать на дерево; качвам се на покрива, на планината, на петия етаж, изкачвам се на върха; wschodzić na schody, wjeżdżać na górę.*

Реализация этих валентностей требует употребления семантически определенных существительных, интегральные признаки которых соответствуют валентностям глаголов. Отсюда, в частности, глаголы с валентностью 'движение внутрь' могут сочетаться только с именами, обозначающими пространство, имеющие объем. Нельзя **войти на/в площадь* или **выйти из базара.*

Лексический состав глаголов движения, содержащих эти валентности, существенно отличается в болгарском языке в сравнении с русским и польским. В болгарских глаголах движения в соответствии с уже описанной тенденцией произошла нейтрализация признака 'способ перемещения'. Поэтому отмеченные валентности выражаются в болгарском одним

(двумя) глаголами, содержащими их в своей семантической структуре при нерелевантности иных признаков, характеризующих движение. Для других славянских языков характерна активизация словообразовательных процессов, в результате которых каждая из указанных валентностей входит в семантическую структуру множества однотипных глаголов, содержащих помимо других и признак 'способ перемещения'. Этим объясняется несоответствие состава глаголов движения, выражающих, казалось бы одну семантику, в болгарском языке, с одной стороны, и в русском и польском, с другой.

Отсюда: болгарскому глаголу *влизам* соответствует в рус.: *входить, въезжать, вбегать, влетать, вплывать, вползать, влезать* и плск.: *wchodzić, wjeżdżać, wbiegać, wlatywać, wpływać, wpełzać, wpadać*. В болгарском — *излизам, излитам*; в рус.: *выходить, выезжать, выбегать, вылетать, выплывать, выползать, вылезать;* в плск.: *wychodzić, wyeżdżać, wybiegac', wylatywać, wypływać, wypełzać, wyłazić, wysiadać*. В болгарском — *слизам*; в рус.: *сходить, съезжать, сбегать, слезать, сползать, спускаться;* в плск.: *schodzić, zjeżdżać, zbiegać, zlatywać, złazić, spełzać, spuszczać' się*. В болгарском — *качвам се*; в рус.: *восходить, въезжать, взлетать, взбегать, вползать, взлезать, подниматься;* в плск.: *wschodzić, wjeżdżać, wbiegać, wzlatywać, wpełzać, włazić, wznosic się*.

Обращаясь к типологической характеристике болгарского языка Б. Ю. Норман видит его специфику „во все более специализирующихся функциях предлогов и союзов" (Норман 1981, 11). Подобная „специализация очевидно проявляется в болгарском и в приведенныых выше глаголах движения. Следовательно, она проявляется и в явлениях, происходящих или происшедших в лексической системе болгарского языка; причем этот процесс следует понимать прежде всего как концентрацию семантики глагола в одном признаке, который представляет обобщенную семантическую валентность. Этот процесс сопровождается расширением лексического окружения глагола и возможностей выражения НФ. В других славянских языках также можно отметить глаголы движения, в которых нейтрализован семантический признак — 'способ перемещения', напр. в рус.: *прибывать, спускаться, подниматься :* в плск.*: wprowadzać się, wpadać, spuszczać się, podnosić się*. Однако они употребляются наряду с другими глаголами (перечисленными выше), которых семантическая дифференциация по признаку 'способ перемещения' имеет устойчивый характер.

2.3. К специфике болгарских глаголов движения относится и невозможность образования глаголов движения с обязательной валентностью 'период' типа рус.: *пробегать по магазинам целый день; проездить по горам неделю; пропутешествовать по Африке месяц* и под.; плск.: *przechodzić (spędzić na chodzeniu) cały dzień na próżno; przejeżdżać dwa dni po kraju* и под. Им соответствуют в болгарском языке: *тичам по*

магазините цял ден, пътувам из Африка цял месец, ходя цял ден напразно и под. В этом случае в болгарских глаголах движения не содержится обязательной семантической валентности 'период', а темпоральное значение выражается в тексте аналитическими средстваме НФ.

3.0. Изучение валентной структуры глаголов движения в сопоставительном плане в некоторых славянских языках (болгарском, русском и польском) убеждает в возможности развития в их семантической структуре дополнительных (вторичных) семантических признаков, имеющих свойсва валентностей. Некоторые из них имеют деиктический характер и могут быть определены как прагматические валентности. Этим болгарский язык отличается от других языков: в нем в конкретных лексических единицах *(ида : ходя)* выражается ориентация действия на местоположение участников коммуникативного акта.

Введение в анализ диахронной перспективы развития некоторых общеславянских систем глаголов движения позволило найти объяснение тенденциям развития их семантической структуры в современных славянских языках, в частности в болгарском.

Изучение состава глаголов движения, реализующих отдельные семантические валентности, позволяет сделать вывод о глобальных изменениях, происшедших в семантической структуре глаголов движения болгарского языка, что связано с развитием аналитизма, утратой падежной системы и с тенденцией максимальной концентрации, специализации семантики в глаголе, что ведет к перераспределению значимости глагола и элементов зависимой НФ в конкретных текстах.

Цитированная литература

Асенова 1975: Асенова, П. Предлогът *за* и неговите съответствия в балканските езици. *Български език XXV 1975, кн. 3, 216–226.*

Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. *Синонимические средства языка. Москва, 1974.*

Гайсина 1982: Гайсина, Р. М. К вопросу о специфике значения глагола. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 41, № 1, 1982, 59–64.*

Гак 1966: Гак, В. Г. Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова. *ВЯ № 2, 1966, 97–105.*

Немец 1956: Němec, J. *Kategorie determinirovaností a indeterminirovaností jako základ slovanské kategorie vidu.* Slavia, 1956, 465–534.

Норман 1981: Норман, Б. За типологичната специфика на българския език. *Съпоставително езикознание. VI, № 3–5, 1981, 10–13.*

Перникарский 1972: Piernikarski, Cezar. Opozicje semantyczne czasowników typu iść : chodzić. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. XI, 1972, 53–65.*

Потапова 1973: Потапова, Н. П. Значения глаголов с корнями *–ид–*

(–ход–) и *–бег– (–беж–)* по материалам русских говоров севера Пермской области. *SbPFFBU, A 21, 1973, 20–28.*

РСБКЕ I, II, III: Речник на съвременния български книжовен език. *София, Т. I – 1955; Т. II – 1975; Т. III – 1959.*

Секанинова 1988: Sekaninova, Ella. Z konfrontácie jednostiek čiastkového systému slovenskej a ruskej lexiky. *Československa slavistika. Praha. 1988, 89–98.*

Станишева 1962: Станишева, Дина. Из историята на славянските глаголи за движение. *ИИБЕ, VIII, 1962, 593–601.*

Станишева 1986: Stanisheva, Dina. The Disintegration of Case Oppositions as the Initial Stage in the Development of the Analytic Structure of Bulgarian. *Uppsala Slavic Papers, Uppsala University, 13 : 1, 1986, 166–177.*

Степанова, Хельбиг 1978: Степанова, Н. Д., Г. Хельбиг. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. *Москва, 1978.*

Трифонова 1982: Трифонова, Йорданка. За опозицията *ида – ходя* в съвременния български език. *Език и литература. № 4, 1982, 105–114.*

Трифонова 1985: Трифонова, Йорданка. За семантиката на една двойка в съвременния български език *(яхам – яздя)* в съпоставка с *jeti – jezditi* в чешкия език. *Славистичен сборник, София, 1985, 178–186.*

Хельбиг, Шенкель 1969: Helbig, G., W. Schenkel. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. *Leipzig, 1969.*

Хельбиг 1972: Helbig, G. Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells. *In Probleme der Velenztheorie. Halle (Salle), 1971, 31–50.*

Василка Радева

МОТИВИРАНОСТ НА ПРОИЗВОДНАТА ДУМА (В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ)

Мотивираността на производната дума като съществен неин признак и мотивационното отношение в деривационната двойка заемат значително място в изследванията, като свързват тясно словообразуването с ономасиологията и теорията на езиковата номинация. Въпреки че изучава всички називни единици независимо от тяхната структура, за ономасиологията като за учение за номинацията наименованието е основно понятие, както при словообразуването основен обект на изследване е производната дума.

Словообразувателният процес като акт на назоваване чрез създаване на нови лексикални единици в процеса на комуникацията представлява една от възможностите на номинацията. В този аспект словообразуването се свързва тясно с ономасиологията в сложното ѝ отношение към лексикологията, по-точно към семасиологията, доколкото тези направления изучават създаването на називни единици и тяхната мотивираност, а също и с акта на номинацията, разглеждан като назоваване с езиков знак на отразените в човешкото съзнание понятия за предметите и явленията.

Създаването на нови думи, израз на общата тенденция към обновяване на езика, чрез което той се усъвършенства при изпълняване на своята комуникативна функция, е непосредствено свързано с практическата дейност на хората. Въпросът за отражението на извънезиковите същности в езика и за ролята на номинатора при акта на назоваването има съществено значение за изясняване мотивираността на производната дума. Процесът на мотивацията, важен момент при който е изборът на ономасиологичен мотив, намира своето обяснение чрез теорията за номинацията, разбирана като назоваване на определени явления от действителността с помощта на езикови средства (Матезиус, 1967), при което се използват както съществуващи в езика номинационни средства, така и новосъздадени думи.

Както е известно, при създаване на нова називна единица съществено значение има въпросът за избора на мотивиращ признак от страна на номинатора. Докато изграждането на понятие предполага обобщаване на най-съществените признаци на предмета, актът на номинация се опира на признак, който в момента е актуален за този, който дава названието. Затова изборът зависи не толкова от обективната значимост на признака, а представлява израз на отношението на номинатора към предмета, за чиято номинация се създава названието. На тази особеност, характерна за възникването на нови думи, се обръща внимание при изясняване на т.нар. вътрешна форма на думата като израз на нейната мотивираност

(Хумболт, 1963), за да се обясни разнообразието от номинационни средства за един и същ факт от извънезиковата действителност. В избора на мотивационен мотив намира отражение взаимодействието между субективния фактор при номинацията, което според В. фон Хумболт е израз на взаимовръзката между интелектуалното, от една страна, и чувството и фантазията, от друга страна, в езика. Многообразието на човешкото взаимодействие с природата и нейните реалности, обусловено от чувството и фантазията, се разкрива при изучаване на синонимията в различните езици и тяхното национално своеобразие. Идеите на В. фон Хумболт дават тласък за по-задълбочени изследвания върху характера на мотивацията в номинационния процес, като остава несъмнено, че в тезата му за антиномията на субективното и обективното и в изказаното за многообразието на субективното се заключава идеята за безграничността на творческите възможности на човешкия интелект, които се проявяват в многообразието на подхода към познаваемите и означавани от езика вещи (Варина, 1976, 241).

Въпреки че механизмът на номинация по принцип се изгражда върху обща психологическа основа за всички езици, средствата на неговото реализиране, различните видове номинационни единици и сложното отношение между тях обуславят нееднаквата проява на закономерностите на номинацията, което води до различия в отделните езици, като в същото време общите принципи на номинация, проявени чрез мотивираността на думата, може да бъдат интересна база за сравнителни изследвания в областта на словообразуването.

В проучванията, посветени на производните думи, тяхната мотивираност се свежда до два основни типа: пряка и косвена (Кубрякова, 1977, 243); пълна и частична (Блинова, 1977, 97), като съществуват и по-подробни класификации според характера на мотивационното отношение (Павел, 1983).

Съществена особеност на мотивационните признаци, които служат за основание на номинацията и по този начин обуславят семантичната мотивираност на думата, е способността им да отразяват „както реални признаци, обективно присъщи на означаваните предмети, така и признаци, приписвани на предмета чрез творческото мислене на човека". Това дава възможност да се обсъжда въпросът за различната степен на обективност или субективност на признаците на номинация (Варина, 1976, 235). В разграничаването на обективните и субективните моменти при номинацията се отразява преди всичко наличието на т.нар. предметно-логическо съдържание в значението на думата и на оценъчно-емоционално съдържание, израз на отношението на номинатора към означавания предмет. Важно значение има обаче и фактът, че момент на субективност, обусловена от социалния опит на номинатора, се проявява и в самия избор от мотивационен признак измежду обективно

присъщите на предмета признаци, което прави по-сложно отношението субективно/обективно в процеса на номинацията.

Субективност се проявява и при избора на номинационен мотив при даване на название въз основа на сравнение или връзка с други предмети и явления, за които в езика вече съществуват названия. Чрез взаимодействие на обективно съществуващите признаци със субективния фактор се проявяват избирателност, лична преценка, влияние на социалния опит при определяне на даден признак за мотивиращ в названията на различни предмети или на различни признаци при номинацията на един и същ предмет (денотат) в отделните езици и техните диалекти. Например за 'лице, което прави обувки' в славянските езици са образувани названия, които според словообразователната си категория са nomina actoris и съдържат като мотивиращ признак, изразен чрез основата, названието 'обувки', но различни по вид и тип: *обущар* < *обуща* (бълг.), *сапожник* < *сапоги* (руски), *obuvnik* < *obuv* (чешки). В български език наред с названието *обущар* са познати още *чизмар* < *чизми*, *ботушар* < *ботуши*, *чехлар* < *чехли*, получени чрез избиране на общ, но езиково различно реализиран номинационен мотив.

Интересен пример за проява на субективност при избор на номинационен мотив представляват глаголите за означаване 'придобива тъмен цвят вследствие продължително излагане на слънце'. В български език глаголът е мотивиран от прилагателното *черен* > *чернее* > *почернее*, а в немски език действието се изразява чрез *braun werden*, т.е. 'става кафяв'. Значението 'изгубва цвета си (за коса)' в български език се изразява чрез глагола *белее* > *побелее*, образуван от прилагателното *бял*, в руски глаголът е *седеть* > *седой*, семантично свързан със серый 'сив, безцветен', в чешки и словашки *çerý*, в полски *szary*. Въпреки че в полски език съществува прилагателното *szary* за цветово означение, глаголът с разглежданото значение е *siwieć*, мотивационно свързан с израза *siwe włosy*.

Произволността на езиковия знак поради отсъствие на естествена връзка между денотата и названието не изключва задължителната мотивираност на производната дума, което в междусловен план се изразява в отнесеност (връзка) с друга употребявана в езика лексикална единица. При афиксалното словообразуване, както е известно, мотивираността на думите е семантично-структурна, тъй като за оформяне семантиката на производната дума съществена роля има не само мотивиращият признак, експлициран чрез произвеждащата основа, но и словообразувателният формант. За изграждане на лексикалното значение обаче определяща роля има и самото съчетание на двата компонента, което обуславя не само създаване на езикова единица от друго равнище, но и имплицитно изразяване на семантични признаци, незададени пряко от словообразувателната основа или форманта. Затова изследването на вътрешната структура на словообразувателното значение основателно се опира на пропози-

ционалната обусловеност на словообразуването (Арутюнова, 1976), като се има предвид, че производната дума, морфологичната форма и изречението отразяват едни и същи видове отношения между предметите и явленията в обективния свят, но със свои средства и на свое равнище. Значението на произвеждащата дума, което се обуславя от синтактичната ѝ функция в изречението, се запазва (отразява) в семантичната структура на производната дума, поради което словообразувателните проучвания се ориентират към теорията за пропорцията, отразяваща изоморфизма между изречението, производната дума и морфемния строеж на думата.

Една и съща пропозиция получава в словообразуването и синтаксиса диаметрално противоположни начини на съществуване: в словообразуването се съкращава (намалява), маркирайки опорните компоненти с помощта на формалната структура на производната дума, докато в синтаксиса се разкрива с такава степен на пълнота, каквато се диктува от целите на комуникацията (Семантические вопросы, 1991). При оформяне значението на производната дума пропорцията бива представена чрез този неин компонент, който добива вербално изражение в деривационния акт. В езиковото изразяване на цялата ситуация някои нейни елементи се отразяват чрез словообразувателната структура на производната дума, а други нямат формален израз и остават имплицирани в словообразувателното значение на производната дума. Отношението и връзката между експлицираните и имплицитно зададените компоненти, разглеждани през призмата на мотивираността, може да бъдат обект на сравнително изучаване, тъй като те обуславят общност и различия между отделните езици и техните диалекти. Например деадективните съществителни имена, мотивирани от прилагателното име *син*, означават 'предмет (субстанция), характеризиран като носител на означения с мотивиращото име признак' и са присъщи на всички славянски езици, като се различават по словообразувателния си инвентар и по неизразените формално семантични компоненти.

В български език се употребяват производните съществителни *синило* 'синя боя за боядисване на дрехи', *синка* 'синя боя за оцветяване на вода при изпиране на дрехи', *синина* 'син цвят; лазур; посиняло по тялото от удар', *синева* 'лазур', *синкавина* 'синкав цвят', *синчец* 'пролетно цвете със сини цветове, Scilla bifolia'; полско цвете с тъмносини цветове, Centaurea cyanus (в някои диалекти)', *синявец* и *синяк* 'посиняло по тялото от удар', *синьогушка* 'птица със сини гърди и шия, Erithacius suecius'. В руски език от прилагателното *синий* са образувани съществителни като *синева* 'синина, лазур; синевина; сенки под очите', *синька* 'синка; синя копирна хартия', *синяк* 'синина; сенки под очите' и др. Със значение 'лазур' в български език се употребяват съществителните *синева*, *синина* и *синевина*, а за означаване на 'посиняло по тялото от удар' – *синина* и *си-*

няк, без да има структурно различие във формата на думите, което да обуславя диференцирането на лексикалните им значения. В руски език производното съществително *синева* има значения 'синина', 'лазур' и 'сенки под очите'. В чешки език, където семантично еквивалентни производни съществителни са мотивирани от прилагателното *modry*, също се оформят различни значения при обща формална структура, напр. *modrenka* 'синчец' и 'метличина', или различни производни с еднакво значение: *modre*, *modrost* и *modravo* 'синина, синевина', *modr* и *modro* 'син цвят'.

Разграничаването на прилагателните *modry* 'наситен светлосин' и *siny* 'светлосин с виолетов или сив оттенък' обуславя включването на двете прилагателни като мотивиращи при образуването на съществителни имена в полски език. По-голяма активност показва прилагателното *siny*, от което са образувани имената *siniak* 'синина', 'вид гъба (бот)', 'вид гълъб (зоол.)', *siniec* 'синина', 'сини кръгове под очите', *sinica* 'вид водорасло (бот.)', *sinizna* 'сивосинкаво оцветяване на дърво поради заболяване'. От прилагателното *modry* са образувани съществителните *modrak* 'метличина' и *modraszek* 'вид светлосиня пеперуда'.

Общият номинационен принцип при производните съществителни, мотивирани от прилагателните *син* / *modry* в отделните славянски езици, е представен непосредствено чрез пряко посочване свойствата на предмета (субстанцията). Тази общност се обуславя и от лескико-семантичната принадлежност на мотивиращата дума, която със своя признаков характер съответства на определителния принцип на номинация.

При изясняване семантиката на производната дума се търсят не само нейните връзки с произвеждащата дума, съдържанието на която съотнася производната номинационна единица с извънезиковите факти и явления. Съществена роля има също значението на деривационния формант и словообразувателния тип, в който се интегрират компоненти и отношения от различни равнища. В значението на словообразувателния тип, изградено на морфемно равнище с оглед значението на форманта, се отразява категориалното съотношение между произвеждащата и производната дума.

Изпълнявайки словообразувателната си функция, формантите показват различна способност за свързване с основи на отделните категории думи (части на речта). Въпреки че словообразувателният инвентар на славянските езици се характеризира с общност, наследена от праславянски, във всеки от тях съществува специализиране на формантите, довело до интересни особености и различия. Например общославянският суфикс -ач-, от праславянски -čь, -ačь, -ičь (Słownik praslowiański, 1974), се свързва с девербални основи за образуване на nomina agentis и nomina instrumenti и с десубстантивни основи за оформяне на nomina attributiva. В отделните славянски езици неговата функция показва своеобразие,

резултат от различната му специализация и свързаната с нея продуктивност. В българския език той е най-активен при образуване на агентивни съществителни, които назовават лица според тяхната професия (*готвач, секач, ковач, раздавач*) или временно занятие – *купувач, изпращач, посрещач* (Радева, 1991), като в някои диалекти формациите със суфикс -ач конкурират други агентивни съществителни, напр. *лажач* 'лъжец', *крадач* 'крадец', *помнач* 'лице, което много помни' и др. Много рядко наставката -ач се свързва с десубстантивни основи за образуване на съществителни като *рогач* 'елен' и 'черен едър бръмбар, Lucanus cervus' и *козач* 'вид гъба припънка'.

В полски език суфиксът -acz се свързва с десубстантивни основи за образуване на названия за носители на признаци (Syv (Qual) според класификацията в Gramatyka współczesnego języka polskiego, 1984), напр. *brodacz, garlacz, głowacz, nosacz* и др. В чешки език също се оформят десубстантивни съществителни с наставка -áč за означаване на предмет, характеризиран като носител на признак *(naháč, zelenáč)* или чрез отношението му към друг предмет: *bradáč, břicháč, hrbáč; paroháč, roháč, zubáč, kamenáč,* докато девербалните формации са ограничени: *trubač, vozač*[1] (Mluvnice češtiny, 1986). Затова лингвистичната компетентност на носителите на българския език спонтанно свързва производното име *носач* с глагола *носи* и то се възприема като агентивно съществително, докато в чешки език се търси мотивационна връзка със съществително име – *nos* > *nosáč* 'дългонос човек'.

Следователно на основата на наследената общност в отделните славянски езици се оформят различия в способността на деривационните форманти не само да се свързват с предпочитани произвеждащи основи, но и да изискват актуализиране на определени семантични компоненти от структурата на мотивиращата дума, като 'задават' специфично словообразувателно значение.

Чрез участието си в изграждане на мотивационното отношение словообразувателният формант не само прави възможно осъзнаването на производната дума като носител на определено значение, но и обуславя наличието на имплицитно зададени семантични компоненти. Например при образуването на десубстантивни съществителни в словообразувателното им значение се отразява връзка между две субстанции, която предполага различно по тип отношение, изразено чрез мотивационното съждение. Една произвеждаща дума може да послужи за образуване на различни по значение формации при опосредствана връзка с мотивиращия признак. Мотивираността на производните съществителни от общославянското название *вечер*, основана на метонимия, показва както

---

[1] Съществителни като hlídač, pátrač, vrtač, pokrývač, omýtač, zametač, prodavač, udavač и др. са образувани със суфикс -č, свързан с девербални основи на гласна -a.

интересни различия между отделните славянски езици, така и общност в наличието на скрити семантични компоненти, свързани с неексплицирания предикат. В български език от *вечер* са образувани съществителните *вечеринка* 'вечерна музикална и танцова забава', *вечерница* 'название на планетата Венера' и 'малка пеперуда, която лети вечер', *вечерня* 'църковна служба, извършвана привечер' и 'обреден хляб за Бъдни вечер' и *вечеря* 'последното хранене вечер'. Интерес представлява производната структура *вечерник*, оформена със суфикс -ник, която се употребява с омонимични значения 'лек вечерен вятър', 'многогодишно тревисто растение с едри цветове, които вечер се разтварят, а сутрин се затварят, Hesperis matronalis', 'обреден хляб за Бъдни вечер', 'вечерно сватбено хоро'. В *Речник на българския език*, т. II, В, 1979 последните две значения са определени като диалектни. В него обаче не е отбелязано значението 'студент от вечерно обучение', което е по-ново. Всички производни с наставка -ник означават субстанция, характеризирана като агенс на действие, свързано с времето, което е означено от мотивиращото име.

В чешки език с *večerník* се означава 'вечерен вестник'. Употребяват се още производни като *večernice* 'звезда вечерница', *večerka* 'вечерна заря, вечерна тръба', *večírek* 'вечеринка' и др. В руски език названието *вечерка* е със значение 'вечерен вестник', а семантично еквивалентни на българските са производните съществителни *вечерня* и *вечеринка*. От съществителното *wieczór* в полски език са образувани названията *wieczorek* 'вечеринка', *wieczorynka* 'детско вечерно предаване', *wieczorówka* 'вечерно училище (разг.)', *wieczerza* 'вечеря (книж.)'.

Във всички случаи чрез мотивиращото съждение, което е трикомпонентно, на идентифициращия субект се приписва сложен признак, който представлява сложен предикат – глагол връзка и име (субстанция). Чрез мотивиращата основа се експлицира субстанцията, а глаголът връзка се изпуска. Синтактичната конструкция, в която произвеждащата дума проявява своята лексикална и синтактична съчетаемост, се отразява в смисловата структура на производната дума. Въз основа на общността в характера на мотивацията се оформят различия от конкретизирането на неексплицирания предикат, което обуславя наличие на скрити семантични компоненти и лексикализация на производните съществителни.

Сред факторите, които оказват влияние върху оформяне значението на производната дума в нейното отношение към мотивиращата, наред с лексико-граматичното значение на произвеждащата дума, нейната синтактична функция и пропозитивно значение, същестено въздействие оказва конкретното ѝ обкръжение. Известно е, че значението на производната дума не представлява проста сума от семантиката на съставящите я компоненти – словообразувателна основа и формант. Като единица от друго равнище тя съдържа компоненти, които се актуализират от самото съчетаване на структурните ѝ елементи, а също и от скритите семантични

елементи, съществуващи в латентен вид, които се подразбират, т.нар. „скрити семи“ (Кубрякова, 1981, 159) . Съвсем основателно е твърдението, че всички неизразени значения в производните думи може да намерят свието обяснение като следствие от мотивацията им не само от непосредствено произвеждащите ги думи, но и от типичното за тях обкръжение, т.е. тяхната синтактична и лексикална съчетаемост. Това предполага изучаването на всички съчетателни възможности на произвеждащата дума и на разнообразните ѝ функции в синтактичен план.

При изследване на словообразувателното значение се вземат под внимание и такива възможни, предсказуеми значения на производната дума, чиято поява и структура се обуславят и може да бъдат предварително предвидени въз основа на познанията за лексикалната и синтактичната съчетаемост, характерна за произвеждаща дума. Например прилагателните за цветово означение, обособени като субкатегория сред качествените прилагателни, притежават способността да изразяват признак, зрително възприеман, който може да се проявява (показва), появява или да се приписва субективно от номинатора като присъщ на предмета. Когато означават естествено присъщ признак, те мотивират глаголи със значения ’става някакъв, т.е. придобива признака’, ’показва се някакъв, т.е. проявява признака’ и ’изглежда някакъв’. При изразяване на тези значения производните глаголи се съчетават с име, което посочва носителя на признака, без да означават въздействие върху даден обект, напр. *синьо небе* (*море*) – *небето* (*морето*) *синее*, *зелена гора* (*трева*) – *гората* (*тревата*) *зеленее* и пр. Изграждането на словообразувателното значение на тези деадективни глаголи се опира на определителния тип номинация, чрез който се отразяват осъзнати признаци и отношения между предметите, характеризиращи ги като естествени явления, резултат от развитие, независещо от човека и неговата социална дейност.

С производните си преносни значения прилагателните за цветово означение не мотивират глаголи с посочените значения. Семантиката на съчетания като *бял човек, бяла държава; черен труд, черна работа, черно робство; синя коалиция; червена опозиция; зелена партия* и др. не може да се изрази чрез деадективни глаголи, съчетани с име като агенс на действието, напр. *трудът чернее, *партията зеленее и пр. В тези случаи приписаният признак е резултат не от естествено протичащ процес, а от цялостно познаване на заобикалящия свят, от натрупания човешки опит и от осъзнаването на по-опосредствани връзки и отношения.

Когато мотивиращото съждение съдържа като вторичен компонент име, което означава психическо или физиологическо състояние, производният глагол е конфиксно оформен и се съчетава със съществителното, вторичен компонент в съждението: *почернее от мъка, посинее от студ, почервенее от срам, позеленее от яд (злоба), пребледнее от страх*

и др. В тези случаи ролята на произвеждащата дума като мотивиращ фактор се определя от характера на синтактичната ѝ съчетаемост, която програмира синтактичните връзки и на производните структури.

Анализирането на лексикалната съчетаемост, която се предопределя от синтактичната, но допуска и структури, приемани като необикновени или недопустими, предполага изучаването не само на синтагматичните конструкции, възприемани като естествени и нормални, но и на съществуващите лексикални ограничения в съчетаването на думите.

Самият характер на мотивацията дава възможност да не се експлицира целият предикат в неговата сложност, докато субектът в мотивиращото съждение се експлицира като задължителен семантичен компонент. Например при девербалните структури *писател*, *писач* и *писар*, мотивирани от един и същ глагол и оформени със суфикси за образуване на агентивни съществителни в български език, както и при девербативите *pisak* и *pisarzyna* в полски, в повърхнинната структура не са отразени чрез специален формален показател конкретизаторите, които се съдържат в мотивиращото съждение, а е експлициран предикатът без уточняващите пояснения. Това обуславя наличието на скрити (неизразени) семантични компоненти, с което е свързана лексикализацията на производните думи. В тях в неразгърнат „снет" вид се съдържа и отразява поцялостна информация, в която се включва и лексикалната съчетаемост на мотивиращата дума. Според теорията на номинацията това се обяснява със самия характер на познавателния процес, в който се отразяват не само съществуващите реалии в заобикалящия ни свят, но също и връзките, отношенията между тях.

Наличието на обща лексика в славянските езици, която в процесите на деривацията мотивира нови називни единици, както и съществуването на еквивалентни по функция и значение словообразователни форманти, представляват интересна общност за изследване на различия, породени от спецификата в мотивацията на производните думи и тяхната лексикализация.

Мотивационната връзка между думите в деривационната двойка е всеобща, универсална и нейното наличие обединява производните структури в отделните езици. Типът и характерът на мотивационната връзка имат своя специфика, обусловена от формалния израз на тази връзка, от деривационните средства в различните езици, от избора на мотивационен признак от страна на номинатора и пр., което води до различия в отделните езици. Проектирани върху общността на мотивационното отношение, тези различия представляват обект и предмет на сравнителни и типологични проучвания.

Библиография

Арутюнова, 1976: Н. Д. Арутюнова, Предложение и смысль, *Москва, 1976, 27–37.*

Блинова, 1977: О. И. Блинова, О мотивационном словаре диалекта. – *В: Вопросы лексикологии, Новосибирск, 1977, с. 97.*

Варина, 1976: В. Г. Варина, 1976: Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц. – *В: Принципы и методы семантических исследований, Москва, 1976, 233–243.*

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, Warszawa, 1984, s. 273.

Кубрякова, 1977: Е. С. Кубрякова, Теории номинации словообразования. – *В: Языковая номинация. Виды наименований, Москва, 1977, с. 234.*

Кубрякова, 1981: Е. С. Кубрякова, Типы языковых значений, *Семантика производного слова, Москва, 1981, с. 159 и следв.*

Матезиус, 1967: В. Матезиус, О системном грамматическом анализе. – *В: Пражский лингвистический кружок, Москва, 1967, 229–238.*

Mluvnice češtiny.(1), Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, *Tvoření slov, Academia, Praha, 1986, s. 237.*

Павел, 1983: В. К. Павел, Лексическая номинация, *Кишинев, 1983, с. 55 и следв.*

Радева, 1991: В. Радева, Словообразуването в българския книжовен език, *Унив. издателство „Св. Климент Охридски", София, 1991, 225 с.*

Семантические вопросы, 1991: Семантические вопросы словообразования, *Производящее слово, под. ред. М. Н. Янценецкой, Томск, 1991, 27-37.*

Słownik języka polskiego, t. I–III, Warszawa, 1978-1981.

Słownik prasłowiański, tom I, A–B, pod redakcia Fr. Sławskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, s. 102.

Хумболт, 1963: W. Humboldt, Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. – *In: W. von Humboldt, Werke in fünf Bänden, Bd III, Berlin, 1963.*

Кина Вачкова, Веселин Вачков

СЛОВООБРАЗУВАНЕ И АНАЛИТИЗЪМ

Типологична обусловеност на някои словообразователни процеси в съвременния български език

През последните две десетилетия в българския език се наблюдава особена динамика (увеличаващо се разнообразие; продуктивност, достигаща до серийност; висока фреквенция на употреба) на образувания с еднакъв първи компонент. Засилването на тази динамика се регистрира още в началото на периода (Брезински 1980; Данчев 1981, с. 195; Мурдаров 1983, с. 100 и др.). В днешната езикова ситуация явлението е вече масово и типично. Буквално всекидневно възникват неологизми с форманти като *авто-, агро-, арт-, бар-, бизнес-, видео-, вице-, гей-, диско-, евро-, еко-, екс-, ел-, нарко-, нео-, поп-, порно-, прес-, рок-, секс-, соц-, теле-, топ-, фолк-, хит-, юго-* и др. Въпросните образувания се отличават с формална краткост и сбита информативност, белязани са със знака на модност и това ги прави обичани в езика на медиите, където проникват от социолектите на търговията (*бизнес-*), техниката (*авто-, видео-, теле-*), политиката (*евро-, соц-, юго-*), някои науки (*еко-, био*), изкуството (*арт-, поп-, рок-, фолк-*) и други съвременни реалии. Социолингвистичното обяснение на това явление е свързано с увеличаващата се интернационализация на езика, със засиленото влияние на английския в световен мащаб, с процесите на езиковата интелектуализация и детерминологизация.

Настоящата статия си поставя за цел изясняването на структурните особености на споменатите форми. Според характера на първия компонент и на връзката му с втория са дефинирани няколко типа образувания, които са анализирани с оглед на влиянието на силния именен аналитизъм в съвременния български език. Изводите за съществуването на подобно влияние са подкрепени със сравнения, от една страна, с развития английски аналитизъм, а, от друга, със силно флективния чешки.

1. В българската лингвистична литература изследваните образувания се именуват различно. Преди всичко по различен начин се определят повтарящите се елементи, а оттам и естеството на словообразователния процес. Това се дължи както на теоретични различия между авторите, така и на структурната нееднородност на образуванията, на различния им произход и разнообразната им семантика.

Някои автори наричат повтарящия се компонент *лексико-морфема* (Йорданова 1980), други *афиксален морф* (Бъчваров 1990), трети *основа в съкратен вид* или *префиксоид* (Радева 1991), четвърти *префиксоиден* (респ. *суфиксоиден*) *радиксоид* (Мартинцова, Вачкова 1992) или *комбинирани форманти* (Вачкова, Вачков, под печат). Във връзка с тези несъответ-

ствия различно се определя и характерът на словообразувателния процес: *деривация (префиксация и суфиксация), композиция, абревиация, аглутинация.* Преобладаващо е обаче мнението, че става дума за образуване на нови лексикални единици, а не за свободни синтагми.

2. Ключово за разкриване структурата на разглежданите образувания е разбирането, че те съставляват неоднородна група, която можем да разделим според различни признаци.

2.1. В досегашните дескриптивни трудове е обръщано особено внимание на „външни" за езиковата система критерии за класификация. Така например според това, дали повтарящият се елемент предшества или следва другия компонент в образуването са разграничени два вида форми:

а) с начални комбинационни форманти (*авто-, арт-, видео-, евро-, нарко-* и т.н.);

б) с финални комбинационни форманти (*-крат, -ман, -фил, -фоб, -тека* и пр.).

Тъй като повтарящите се елементи са заемки от чужди езици, те могат да бъдат класифицирани и според произхода им. Трябва обаче да се има предвид, че някои от формантите (респ. лексемите) проникват едновременно от различни езици, поради което може да се говори за *многократно* или *многоканално* проникване (Данчев 1981, с. 197). Най-общо може да се направи следната класификация:

а) интернационализми, произхождащи от класически езици, т.нар. *неокласицизми: авто-, агро-, евро-, екс-, пост-, ултра-* и др. Днес те „циркулират" с различна продуктивност в почти всички съвременни европейски езици. Няколко актуални примера на български: *автодалавера, автоджамбази, автокатинар, автокъща, автолампа, автомафиот, автомивка, автооказион, автопоток, автопоход, автотапицерия, автотърговец* и др.; *агроакадемия, агробизнез, агроминистерство, агроминистър, агрополитика* и др.; *евробюджет, евролевица, евроделегация, евродепутат, еврозаем, евроизбори, евроинтеграция, европомощи, европолитика, евроскептик* и др.

б) дошли от или през английски: *арт-, бизнес-, поп-, рок-, топ-, фолк-.* Примери: *артгалерия, артсъбитие, бизнесакционер, бизнесвестник, бизнесдама, бизнесдоговор, бизнесживот, бизнесинкубатор, бизнесинформация, бизнесконсултация, бизнесконференция, бизнеслитература, бизнеснашествие, бизнеспартия, бизнеспартньорство, бизнесплан, бизнеспоща, бизнессдружение, бизнессекретар, бизнессеминар, бизнессимпозиум, бизнесписание, бизнесправочник, бизнессреда, бизнессреща, бизнесструктура, бизнесуниверситет, бизнесуслуга, бизнесучилище, бизнесфакултет, бизнесхоризонт, бизнесцентър* и др.

в) дошли от или чрез вероятното посредничество на други езици: *нарко-, юго- соц-* и др. Специално за *соц-* е много вероятно руското по-

средничество, макар да е от латински произход с първоначално значение *социален* (напр. *соцработник*). Напоследък основно обаче става значението *социалистически*: *соцангария, соцарт, соцблок, соцблясък, соцвласт, социнформация, соцгерой, соцкабинет, соцлагер, соцлидер, соцстрой, соцдепутат, социзобилие, социнициатива, соцепоха, соцкандидат, соцмнозинство, соцмиш-маш, соцправителство, соцпремиер, соцстрана* и др. Като имаме предвид засиленото руско влияние върху източноевропейските езици през десетилетията след Втората световна война, руска „следа" може да се търси и при други форманти. Така например в „Речник на чуждите думи в българския език", 1993, въпреки че е отбелязан класическият произход на кампонента *нарко-* (от гр. ναρκωτισ – вцепенен), като русизми са определени *наркодиспансер* и *наркотизатор*. През последните години обаче на българска почва се създават (често става дума за калкиране) лексеми като: *наркобарон, наркоканал, наркопари, наркоразпространение, наркотрафик, наркотрафикант, наркотърговец* и др.

2.2. Най-съществено за структурния анализ на разглежданите образувания е класифицирането им според това дали първите им елементи могат да присъстват в езика самостоятелно или съществуват само като комбинирани. По този признак можем да разграничим две групи:

2.2.1. Елементи, които присъстват в езика ***само като комбинирани***. Тук можем да разграничим две подгрупи:

а) Елементи, които са част от лексикална единица (в български или в езика източник). Бауер (1983) нарича такива компоненти ***отломъци, фракции*** (англ. *splinters*). Така например *теле-* с оригиналната си семантика (от гр. τηλε – далеко, отдалеч) функционира в *телевизор, телекомуникация, телепатия, телескоп, телефон* и др. Омоним на този фрагмент е обаче отломъкът от лаксемата *телевизия*, която носи значението „телевизионен". Така *телевариете* не означава „вариете на/от разстояние", а „телевизионно вариете". Аналогичен е случаят с *авто-* в *автомобил, автоцензура* (със значение „самостоятелен") и *автосервиз* (със значение „автомобилен"). Подобна е ситуацията с *еко-* в *екология* и *екополитика*, с *юго-* в *Югославия* и *югоармия*. Във вторите примери частта (отломъкът) носи значението на цялото (метонимично пренасяне) и има ясно изразена атрибутивна функция. В този смисъл отломъците *теле-, авто-, еко-, евро-* и *юго-* са синоними (дистрибуционно идентични) съответно на *телевизионен, автомобилен, екологичен, европейски* и *югославски*. Те могат да носят и значения, които езикът в други случаи изразява със сложни предложни конструкции. Така например *юго-* може да означава „югославски" (*югоармия*), но също така „засягащ Югославия" (*югоембарго*) или „случващ се в Югославия" (*югоконфликт, югокриза*). По-общото, неспецифицирано отношение между двата компонента в лексемата е явно причината, поради която в текстове, където точността на изказа е от значение, тези образувания са често стилистично неприемливи.

Прави впечатление, че разгледаните форманти се отличават от афиксите с по-определената си семантика, което ги доближава до радиксите, още повече че в езиците източници (най-често латински и гръцки) те наистина са били корени или думи-корени. В езиците приемници обаче те функционират предимно като ***свързани корени***, т.е. такива, които не могат да се появяват по друг начин, освен в комбинация с друг, „нормален" корен. Те не образуват смислени лексеми, ако вместо с корен бъдат свързани с афикс. Тази формална черта на разглежданите форманти, нетипична за пълноценните корени, им придава афиксален характер.

В англоезичната специализирана литература (Адамс 1973, Бауер 1983, Куърк и кол. 1972 и др.) е разпространено названието ***комбинационна форма*** (combining form). Тъй голама част от повтарящите се компоненти са от класически произход, напр. *bio-, electro-, Euro-, Franco-, homo-, hydro-, photo-, socio-, -crat, -phil, -naut;* думите, в които те участват, се наричат с общото наименование ***неокласически композити*** (*neo-classical compounds*) (Маршанд 1969, Хатчър 1954 и др.). Ние също застъпваме мнението, че става дума за процес на композиция, чийто краен резултат е прозодично компактна (с едно ударение) нова лексикална единица.

б) Другата подгрупа включва сравнително малобройните несамостоятелни елементи, които в езика източник са пълнозначни самостоятелни думи, напр. *арт-* в англ. *art* (*изкуство, свързан с изкуството*), *топ-* в англ. *top* (*връх, върхов*). Тези компоненти се отличават с най-силен белег на чуждост в български контекст: *артборса, артвеличие, артдует, арткупон, арт-Олимп, артсреда, артинформация; топагент, топактьор, топбанкер, топбизнесмен, топвестник, топвоенен, топмагистрат, топполитик, топполицай, топсреща, топченге, топшпионин* и пр.

Те попадат в български като ***част от заемки*** (*топагент* от англ. *top agent*) или чрез ***половинчато калкиране*** (*топсреща* от англ. *top meeting*). Честата им употреба през последните години обаче явно вече позволява те да функционират на българска почва напълно самостоятелно и да се свързват с други, „местни" лексикални единици (*артвеличие, топдоносник*). В тези случаи словообразувателният процес е композиране, идентично с описаното при типа 2.2.1.а.

2.2.2. Особено интересна категория представляват компонентите, които в български съществуват като ***самостоятелни лексикални единици:*** *бар, бизнес, видео, джаз, кино, поп, рок, секс, фолк* и др.

Слятото и полуслято писане (*бар-дама, бизнесреща, видеозапис, джаз-музикант, поп-концерт, сексробиня, сумоборец, фолкпевица*) навежда на мисълта, че това са композити, подобни на описаните по-горе. Ако се абстрахираме от възприетата ортография обаче, можем да видим, че става дума ***за свободни словосъчетания*** на прилагателни и съществителни (Вачков 1997). Особеното в случая е, че първият компонент е неизменяемо прилагателно, получено чрез ***конверсия*** (т.е. деривация чрез

нулева морфема) от съществително заемка. Това явление е особено характерно за езиците с напреднал аналитизъм като английския (вж. Скаличка 1951, Сгал 1995). Ето защо горните примери съответстват на английски словосъчетания от типа „прилагателно + съществително", напр. *роксъбитие – rock event, видеоманиак – video maniac, рокмузика – rock music.*

Понякога българският само калкира (*рокзвезда* от англ. *rock star* или *видеопиратство* от англ. *video piracy*). Многобройни са обаче и примерите на лексеми, възникнали на родна почва: *видеожаргон, видеособственик, видео-сексклуб, джаз-конкурс, регеистерия, рокентусиазъм, рокджунгла, роккритик, роксъбитие, попизпълнител, рокглавоблъсканица, фолкпародия* или вече цитираните многобройни *бизнес- примери.*

Аргументите в полза на твърдението, че става дума за словосъчетание, а не за сложна дума, са следните:

а) всеки елемент има собствено ударение;

б) явлението е с неограничена продуктивност (единствените ограничения са лексикално-семантични);

в) отсъства типичният за българските композити свързващ интерфикс *-о-* като в *дърводелец*, *самолетоносач* и др.;

г) отношението на първия елемент (прилагателното) спрямо втория (съществителното) е неизменно атрибутивно;

д) възможна е координация: *рок* и *поп-звезди*;

е) първите елементи (прилагателните) могат да участват във вербономинални предикати (в ролята на т.нар „предикативи"), напр. *Клубът е рок, а не джаз.*

ж) не съществуват изменяеми синоними за разлика от типа 2.2.1.а. (*авто- > автомобилен, юго- > югославски*). Тук е особено показателно сравнението с чешки, където подобни конверсни процеси не се наблюдават. Вместо това чрез суфиксална деривация възникват изменяеми прилагателни, напр. *folkový zpěvák, popová hvězda, roková hudba* и др.

Изключение в чешки правят само елементи, завършващи на *-о* (*auto-, video-*), които влизат в състава на сложни съществителни. В този случай завършекът *-о* явно изиграва ролята на „фалшив" свързващ елемент, който прави възможен процес на ***композиране***, като напр. в *autonehoda, autoopravna, videopůjčovna, videozáznam.* По подобен начин можем да разглеждаме и подобните примери в български: *дискокурс, киносалон, видеозапис* и др. „Фалшивият" интерфикс *-о-* създава условия за композиционно свързване, което се проявява в това, че образуванията могат да се произнасят „като една дума", т.е. с едно ударение.

3. Въз основа на събрания и класифициран от нас материал можем да направим следните заключения:

В именната система на българския език от края на XX век се наблюдават две забележителни тенденции. От една страна, това е нахлуването на субстантивни заемки, а от друга – конвертирането на някои от тях в

неизменяеми прилагателни. Заедно с увеличаването на броя на композитите с участие на т.нар. свързани корени тези процеси са ново потвърждение на тенденцията към аналитизъм, засягаща системата на имената в съвременния български.

От една страна, минималната флективност на българското име не поставя формални препятствия пред проникването на чужди думи. (За сравнение, в силно флективните езици, като напр. чешки, заемането на думи със завършеци, които не подлежат на стандартна деклинация, е до голяма степен блокирано). От друга страна, процесът на конверсия допълнително и радикално намалява броя на флективните форми на прилагателните и по този начен засилва тенденцията към аналитизъм и при тях. Подобен е и ефектът от употребата на композити с участието на свързани корени, синоними с „цели" прилагателни. По този начин се избягва употребата на изменяемо прилагателно, каквото би предпочел флективният език. Ето защо в редица случаи, когато в български се употребява композит, в чешки се използва словосъчетание, напр. *югоармия – jugoslávská armáda, югоконфликт – konflikt v Jugoslávii, югоембарго – embargo proti Jugoslávii, европарламент – evropský parlament, соцкабинет – socialistický kabinet.*

Наблюдаваните процеси са добре познати в език с напреднал аналитизъм като английски (вж. напр. Бауер 1983, Душкова и кол. 1988). Трябва обаче да се отбележи, че в български обхватът на процеса на конверсия е далеч по-малък отколкото в английски, където една и съща лексикална единица може без никакви формални изменения да функционира не само като име, но и като глагол, а дори в изолирани случаи и като предлог (напр. *down*). Причината за това можем да търсим в обстоятелството, че аналитичната тенденция в български засяга предимно именната му система. На ниво словообразуване е показано обстоятелството, че процеси, подобни на разглежданите в настоящата статия, не се забелязват в богато флективната българска глаголна система. Нови глаголи в съвременния български се образуват единствено по типичния за флективните езици начин, т.е. чрез афиксация (вж. напр. Радева 1993, с. 77–78), напр. *бламирам, лобирам, сърфирам.*

Библиография

Адамс, В. 1973: Adams, Valerie, 1973, An Introduction to Modern English Word- formation. *London: Longman.*

Бауер, 1983: Bauer, Laurie, 1983, English Word-formation. *Cambridge University Press.*

Бояджиев, Т. 1995: Динамични процеси в лексикалния състав на българския език. *В: Българистични студии. УИ „Св. Климент Охридски", 7–17.*

Брезински, С. 1980: „Шоу", „лоби", „диско"..., в. *„Вечерни новини", бр. 94.*

Бъчваров, Я. 1990: Прояви на езиковата динамика в съвременния български и съвременния чешки език. – *Съпоставително езикознание, кн. 4-5, 129–143.*

Вачков, В. 1997: Vačkov, V., Konverze přejatých substantiv v adjektiva jako projev analytizmu v bulharštině. *Ръкопис.*

Вачкова, К., В. Вачков, под печат: Продуктивни словообразователни модели в българския език от края на XX в. *(Сравнения с чешки). Slavica Pragensia, Praha.*

Данчев, А. 1981: Англицизмите в българския език. – *Съпоставително езикознание VI, кн. 3–4, 190–204.*

Душкова, Л. и кол. 1988: Dušková, L. a kol. 1988, Mluvnice současné angličtiny na pozadi češtiny. *Academia: Praha.*

Йорданова, Л. 1980: Новите думи в съвременния български език. *София*

Кремова, Л. 1981: Към въпроса за лексико-морфемите в абревиатурното словообразуване. *Български език, кн. 3, 224–225.*

Куърк, Р. и кол. 1972: Quirk, R., S. Greenbau, G. Leech and J. Svartvik, 1972, A Grammar of Contemporary English. *London: Longman.*

Мартинцова, О., К. Вачкова, 1992, Из чешката и българската неология. *Съпоставително езикознание, кн. 2, 11–17.*

Маршанд, Х. 1969: Marchand, H. 1969, The Categories and Types of Presentday English Word-formation. *2nd. edn.München: C.H. Beck.*

Мурдаров, Вл. 1981: Съвременни словообразователни процеси. *София.*

Оксфордски речник на английския език 1985, Oxford English Dictionary 1985

Радева, В. 1991: Словообразуването в съвременния български език. *София.*

Радева, В. 1993: Словообразователна и семантична структура на деноминалните глаголи в съвременния български език *София.*

Речник на чешкия книжовен език 1989, Slovnik českého spidovného jazyka *1989, Academia: Praha*

Речник на чуждите думи в българския език. 1993, София.

Сгал, П. 1995: Sgall, P. 1995, Prague School Typology. *In: M. Shibatani and T. Bynon (eds), Approaches to Language Typology. Oxford: Clarendon Press, 49–84.*

Скаличка, Вл. 1951: Skalička, V. 1951, Typ češtiny. Slovanské nakladatelstvi, *Praha.*

Скаличка, Вл. 1958: Skalička, V. 1958, Typologie slovanských jazyků zvláště ruštiny. *Československa rusistika, 3: 73–84.*

Скаличка, Вл. 1974: Skalička, V. 1974, Typologische Verleich der Balkansprachen. *Les etudes balkaniques tchecoslovaques, 5: 5–14.*

Хатчър, А. 1954: Hatcher, A. G., 1954, Modern English Word-formation and Neo-Latin: A Study of the Origins of English (French, Italian, German) Copulative Compounds. *Baltimore: John Hopkins Press.*

Вяра Малджиева

МЕХАНИЗМИ НА ДЕЙСТВИЕ НА СЕМАНТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ „МОДАЛНОСТ“ В СЛАВЯНСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

1.0. Настоящата работа представлява опит да се очертаят най–общо закономерностите при взаимодействието на модалността като актуализираща категория (модалната съставяща) и пропозицията (пропозиционалната съставяща) в семантичната структура на славянското изречение, както и произтичащите от тези закономерности ограничения в проявата на езиковите средства, изразяващи модалност. За тази цел бяха наблюдавани и семантично интерпретирани нормални и аномални изречения в български, руски и полски език, които съдържат стандартни изразители на модалните подкатегории.

1.1. Изследването изхожда от следните общи теоретични представи:

1.1.1. Изреченските семантични категории (и техните подкатегории) са семантични категории, които се реализират и си взаимодействат (влизат в отношения помежду си) на равнището на изречението, а не (или не само) на равнището на именната или глаголната фраза, независимо от това дали техните изразители са свързани с едната или другата. Семантичната структура на минималното изречение включва като свои съставящи семантичните категории пропозиция или диктум и т.нар. актуализатори – комуникант, модалност, темпоралност, локалност, определеност / неопределеност и интензивност[1].

1.1.2. Изреченската семантична категория модалност представлява, най–общо казано, езиково изразено ментално познавателно състояние със свой носител (срв. Граматика VI: 59–68). Тя има следните подкатегории (стойности): индикативност, хипотетичност, ирреалност, условност, императивност, оптативност, интерогативност, имперцептивност[2].

1.1.3. Пропозицията включва най–малко една предикатно–аргументна структура (ПАС), съставена от предикат и имплицираните от него аргументи (срв. Каролак 1984). Семантичната структура на едно изречение може да се състои само от един предикат и имплицираните от него аргументи. Макар че някои от тях могат да бъдат събитийни, т.е. самите те да представляват предикатно–аргументни структури, такова изречение е изречение с монопредикативна семантична структура. Изречения, чиято семантична структура се състои от повече от един предикат и имплицираните от него аргументи, т.е. включва повече от една ПАС, при което

---

[1] В това изследване се прилагат в основната им част теоретичните положения, приети в Полско-българската съпоставителна граматика (срв. напр. Граматика II и Граматика VI).

[2] За процедурата на абстрахиране на тези подкатегории и тяхното съдържание виж Граматика VI: 66.

нито една от тях не е имплицирана от друга, са изречения с полипредикативна семантична структура. Тъй като една ПАС може да бъде реализирана на повърхността само от своя предикатен или аргументен израз, по свой синтактичен строеж изреченията с моно– и полипредикативна структура могат да бъдат както прости, така и сложни съставни (срв. Каролак 1984, Гроховски 1984). Сложните съчинени изречения са винаги полипредикативни по своята семантична структура.

1.1.4. От гледна точка на механизмите на действие в семантичната структура на изречението подкатегориите на модалността също могат да бъдат разглеждани като предикати, имплициращи два аргумента – един субектен и един събитиен. Позицията за събитийния аргумент на модалния предикат се запълва от темпорализираната пропозиция, а позицията за субектния аргумент се запълва от 1. комуникант – отправителя[3]. Субектният аргумент на модалния предикат е винаги определен (единично квантифициран), т.е. е аргумент sensu stricto (срв. Каролак 1984: 20,1).

1.2. Модалните подкатегории се изразяват както с морфологични, така и с лексикални и синтактични средства.

1.2.1. За стандартни изразители на отделните стойности на модалността могат да се приемат например:

стойност	български	руски	полски
индикативност	р. (изявително изречение, което не съдържа никакви изразители на други модални стойности)		
хипотетичност	*Предполагам че р; Май р*	*Предполагаю, что р; Кажется р*	*Przypuszczam, że р; Chyba р*
ирealност	*Без малко да р!*	*Без мала не р!*	*O mało nie р!*
условност	*Ако р, то q*	*Если (б) р, то q*	*Jeśli/Gdyby, р, to q*
императивност	*Р!; Заповядвам р*	*Р!; Приказываю р*	*Р!; Żądam р*
оптативност	*Искам р*	*Хочу р*	*Chcę р*
интерогативност	*Р ли?; К–дума р?*	*Р?; К–дума р?*	*Czy р?; К–дума р?*
имперцептивност	изречение с преизк. накл.	*Говорят, что р; Мол р*	*Mowią, że р; Podobno р*

1.2.2. В текста модалните изразни средства имат дистрибуция на предикативни изрази (предикатори), които отварят синтактични позиции за други изрази. Примерно позициите, отворени от модалните предикато-

[3] Отправителят (1. комуникант), получателят (2. комуникант) и предметът на комуникацията (3. комуникант) се разбират като аргументи, имплицирани от невербализиран надреден предикат 'говорене (езиково комуникиране)' с идентифицираща функция (срв. Граматика IV).

ри, се запълват от изречения, реализиращи събитийния аргумент на модалния предикат, но могат да бъдат запълнени и само от аргументни или предикативни изрази – части от ПАС на събитийния аргумент.

Това е очевидно в случаите, когато модалният предикат е изразен с глагол, срв. напр.: бълг. *Искам да пия вода: Искам да* ***пия*** *– Искам* ***вода****; Допускам, че ще се провалим – Допускам* ***провал*** и под.; рус.: *Хочу пить воды: Хочу* ***пить*** *– Хочу* ***воды****; Предполагаю, что они встретятся – Предполагаю* ***встречу*** и под.; пол.: *Chcę pić wodę: Chcę* ***pić*** *– Chcę* ***wody****; Przypuszczam, że się pomylił– Przypuszczam* ***pomyłkę*** и под.

Семантичната интерпретация на изречения, в които изразители на модалност са частици, наречия, прилагателни, съюзи и форми (окончания) на наклонения, показва, че те са еквивалентни на изречения с модални глаголи[4], т.е че те също функционират като предикативни изрази. Срв. напр.: бълг. *Учениците* ***май*** *закъсняха ≈* ***Предполагам****, че учениците закъсняха; Дано да се срещнат ≈* ***Искам*** *да се срещнат; Гледайте този филм ≈* ***Искам*** */* ***Заповядам*** *да гледате този филм* и под.; рус. *Ученики* ***кажется*** *опоздали ≈* ***Предполагаю****, что ученики опоздали;* ***Пусть бы*** *они встретились ≈ Хочу, чтоб они встретились; Выверните карманы ≈* ***Хочу*** */* ***Приказываю,*** *чтоб вывернули карманы* и под.; пол. *Uczniowie* ***chyba*** *się spóźnili ≈* ***Przypuszczam****, że uczniowie się spóźnili;* ***Oby*** *się spotkali ≈* ***Chcę****, żeby się spotkali; Jedźcie do domu ≈* ***Chcę*** */* ***Rozkazuję****, żebyście pojechali do domu* и под.

Спецификата на такива езикови средства се състои в това, че те са по същност изразители на предикат, чийто субектен аргумент е винаги 1. комуникант – отправител. Поради липсата на друга възможност за запълване позицията на този субектен аргумент е блокирана и не се вербализира (срв. 3.3.).

2. В преобладаващата част от изследванията на модалността в славянските езици тя се описва, като се изхожда от повърхнинната структура на изреченията и обикновено на отделни езикови средства се приписват определени модални значения и така те се причисляват към различните видове модалност. Така например най–често модалността, изразявана с глаголни средства (форми на наклонения и модални глаголи), се определя като истинностна, а модалността, изразявана с частици, наречия и др., се определя като относителна, интенционална. Изводите за механизмите на действие на модалността в изречението съответно се съотнасят с типовете (повърхнинно–) синтактични структури – прости, хипотактични и паратактични сложни изречения (срв. трудовете в Очерки 1973, Сесия 1971; Полянски 1967, Ампел 1975, Золотова 1973 и др.)[5].

---

[4] При определено разбиране на прагматиката различията в значението на двойки изречения, в които модалността е изразена с глаголна лексема и с друго езиково средство, могат да се приемат за прагматични, а не семантични (срв. Богуславски 1971).

[5] Анализ на приетите в цитираните източници схващания се съдържа в Граматика VI: 153–161.

3. Допустимостта и ограниченията в появата на езиковите средства, изразяващи модалност, в изречението са обусловени според нас от следните закономерности[6]:

3.1. Една предикатно–аргументна структура може да запълва позицията за събитиен аргумент в една предикатно–аргументна структура, конституирана от един модален предикат с единично квантифициран субектен аргумент.

Ето защо изреченията с монопредикативна структура, които съдържат изразители на повече от един модален предикат с общ субектен аргумент, са аномални, срв. напр: бълг. **Нека май да се срещнат*; **Тръгвай ли?*; **Нека Иван да четял* и под.; рус. **Пусть кажется они встретятся; *Разве пойди?*; **Пусть Иван мол читает* и под.; пол. **Niech się spotkają*; **Czy przyjdź? *Niech podobno Jan czyta* и под.

Това е също така причината за аномалността на сложните изречения с монопредикативна семантична структура, конституирана от предикат със събитиен аргумент, които съдържат модален предикатор в подчиненото изречение, срв. напр.: бълг. **Мария вижда, че май Иван прави завой*; **Ти разбираш, че Иван идвал тук*; **Всички знаят, че нека детето да се върне* и под.м; рус. **Мария видит, что быть может ребенок спит*; **Я знаю, что мол Иван приходил*; **Они понимают, что кажется не вернусь* и под.; пол.**Maria widzi, że chyba syn wraca*; **Wiesz, że jakoby on to napisał*; **Rozumiem, że niech ojciec powie* и под.

Подобни изречения са нормални, ако се интерпретират в по–голям текст като елиптични или като недовършени, т.е. като части от изречения с полипредикативна структура, напр. в специфичен контекст, като реплики от диалог и т.н., срв. напр.: бълг. *Май той разбира, че тя четяла книгата ≈ Предполагам, че той разбира, че се говори, че тя чете книгата*; *Зная, че нека да се свърши веднъж тази работа [пък после ще бъде друго]*; *Детето усеща, че съгласиш ли се [после няма да откажеш]* и под.; рус. *Знаю, что пусть она просит [он и так не согласится]*; *Иван думает, что расскажи всю правду [никто ему не поверит]*; *Понимаю, что мол ты это сделал ≈ Понимаю, что так говорят, что ты это сделал* и под.; пол. *On wie, że rzekomo ty kupiłeś samochod ≈ On wie, że mówią, że ty kupiłeś samochod; Rozumiem, że czy ta praca zostanie wykonana [nie ma większego znaczenia]* и под.; Други изречения, съдържащи посочените езикови средства, също са нормални, но нямат неиндикативен модален прочит, срв. напр.: бълг. *Виждам дете-*

---

[6] Изложената теза не разглежда ограниченията в появата на модални предикатори в изречението, произтичащи от съществуващите постоянни и специфични за отделните модални подкатегории отношения със семантичните категории темпоралност и комуникант, които са изследвани на друго място (виж Малджиева 1986, Малджиева 1991, Граматика VI: 111–129).

то да идва, където *да* е синтактичен оператор, синонимен на *че*; *Тя знае ще пристигне ли влакът ≈ Тя знае, че влакът ще пристигне / няма да пристигне, но не го съобщава*. Рус. *Она знает приедет ли поезд ≈ Она знает, что поезд приедет / не приедет, но не говорит об этом*. Пол. *Ona wie czy pociąg przyjedzie ≈ Ona wie czy pociąg przyjedzie / nie przyjedzie punktualnie, ale nie mówi o tym*.

3.2. Позицията за събитиен аргумент на един модален предикат може обаче да бъде запълнена с повече от една предикатно–аргументни структури.

Това означава, че в изреченията с полипредикативна структура всяка от съставящите ПАС, включително и релационният предикат, може да бъде събитиен аргумент на различен модален предикат, но също така е възможна полипредикативната структура като цяло да запълва аргументната позиция на един модален предикат. Тук трябва отново да се отбележи, че тази закономерност не е свързана с повърхнинно–синтактичния тип на изречението. Срв. напр.: бълг. *Май {Иван се е върнал и ще дойде} – Иван се е върнал и май {ще дойде}*[7];

{Ще дойдеш ли да се видите}? [или няма да дойдеш да се видите] – {Ще дойдеш} ли да се видите? [или ще се обадиш] – Ще дойдеш {да се видите} ли? [или за друго нещо];

Те се срещнаха май {въпреки, че} тя не искаше [а не защото тя искаше];

Нека {тя да не идва, защото има интерес} [а да дойде, защото ми е приятелка] – Нека {тя да не идва}, защото има интерес от това да не идва]; Предполагам, че {тя се сърди}, защото ['говорят, че'] {той ѝ бил казал всичко};

Ако побързаш, може би {ще я завариш} и под.

Рус. *Они встретились, кажется {несмотря на то, что} она не хотела [а не потому что она хотела]*;

{Ты придешь}, чтоб с ним встретиться? [или позвонишь] – Ты придешь, {чтоб с ним встретиться?} [или для чего–то другого]; Кажется {Иван вернулся и придет} – Иван вернулся и кажется {придет};

Быть может {она обижается}, потому что ['как говорят'] {он} мол {рассказал ей все};

Если пойдешь быстрее, быть может {увидишь ее} и под.

Пол. *Chyba {Jan wrócił i przyjdzie} – Jan wrócił i chyba {przyjdzie}*;

Niech {ona nie przychodzi, bo ma interes} [niech przyjdzie, bo jesteśmy przyjaciółmi] – Niech {ona nie przychodzi}, bo ma interes [w tym, żeby nie przychodzić]; Sądzę, że {ona się gniewa}, bo podobno {on powiedział jej wszystko} и под.

---

[7] Тук и по-нататък с {} се отбелязва обхватът на модалния предикат, а с [] – възможният контекст за изречението с дадения модален израз.

В простите изречения с полипредикативна семантична структура модалните предикативни изрази се свързват с изразите, реализиращи събитийния аргумент на модалния предикат – една от съставящите ПАС, която най–често е редуцирана до някоя от своите части. В този смисъл може да се каже, че модалните предикатори са сигнал за наличието на повече от една съставяща ПАС. Срв. напр.:

Бълг. *Май {Иван} е затворил вратата [а не Петър] ≈ Някой е затворил вратата, предполагам, че това е Иван;*

Уж {Иван} е затворил вратата [а не Петър] ≈ Някой е затворил вратата, говорят, че това е Иван;

Нека {в театъра} да се срещнат [а не в киното] ≈ Те ще се срещнат, искам / заповядам това да стане в театъра;

Този човек е евентуалният ми партньор ≈ Ще имам партньор, предполагам, че това ще е този човек и под.

Рус. *Кажется {Иван} закрыл дверь [а не Петр} ≈ Кто–нибудь закрыл дверь, предполагаю, что это сделал Иван;*

Пусть {в театре} встретятся [а не в кино] ≈ Они встретятся, хочу / приказываю, чтобы это случилось в кино и под.

Пол. *Chyba {Jan} zamknął drzwi [a nie Piotr] ≈ Ktoś zamknął drzwi, przypuszczam, że to był Jan;*

Niech {w teatrze} się spotkaja [a nie w kinie] ≈ Oni się spotkaja, chcę / rozkazuję, żeby to się stało w teatrze и под.

3.3. В семантичната структура на едно изречение може да има повече от един субектен аргумент, които са единично квантифицирани и изпълняват ролята на 1. комуникант. Тогава всеки от тях може да бъде субектен аргумент на различен модален предикат. Единият от субектните аргументи – отправители, разбира се, е самият говорещ. Такива са изреченията, в които една от съставящите ПАС е конституирана например от предикат за говорене. В изречения с такава семантична структура могат да се появят модалните изразни средства, разгледани в 1.2.2., без изреченията да бъдат аномални (като се изключат ограниченията, споменати в бел. 6.), срв. напр.:

Бълг. *Предполагам, че / Май Иван искаше да отиде при Мария, но Петър му каза, че може би ще отидеш ти / да отидеш ти.*

Рус. *Предполагаю, что / кажется Иван хотел пойти к Марии, но Петр ему сказал, что быть может ты пойдешь / чтобы ты пошел.*

Пол. *Przypuszczam, że / Chyba Jan chciał pójść do Marii, ale Piotr powiedział mu, że być może pójdziesz ty / żebyś poszedł ty.*

3.4. Трябва да се отбележи, че в нормални (неаномални) изречения с монопредикативна семантична структура, както и в съставящи на изречения с полипредикативна семантична структура могат да се появят и повече езикови средства, причислявани традиционно към модалните. Срв. напр.:

Бълг. *Иван **трябвало** да чете ≈ Казват, че съществува необходимост Иван да чете;*

*(**Трябва**) **Да** тръгваш ли? ≈ Необходимо ли е да тръгваш?*

*Искам Иван да знае, че Петър **вероятно** ще дойде / че Петър **трябва** да дойде ≈ Искам Иван да знае, че съществува вероятност / необходимост Петър да дойде;*

*Тя вижда, че този съд **може** да побере 5 л вода ≈ Тя вижда, че този съд е в състояние да побере 5 л вода.*

Рус. *Иван мол **должен** был читать ≈ Говорят, что Иван должен был читать;*

*Тебе **надо** идти? ≈ Необходимо ли, чтобы ты шел?*

*Хочу, чтобы Иван знал, что Петр, **по всей вероятности,** придет / Петр **должен** прийти ≈ Хочу, чтобы Иван знал, что существует вероятность / необходимость, что Петр придет;*

*Она видит, что этот сосуд **может** вместить 5 литров ≈ Она видит, что этот сосуд в состоянии вместить 5 литров.*

Пол. *Jan rzekomo **ma** czytać ≈ Mówią, że istnieje konieczność, żeby Jan czytał;*

*Czy **masz** jechać? ≈ Czy jest konieczność, żebyś jechnał?*

*Chcę, żeby Jan wiedział, że Piotr **prawdopodobnie** / że Piotr **musi** przyjść ≈ Chcę, że Jan wiedział, że istnieje prawdopodobieŃstwo / konieczność, że Piotr przyjdzie;*

*To naczynie **może** zmieścić 5 litrów ≈ To naczynie jest w stanie mieścić 5 litrów.*

Семантичната структура на такива изречения обаче включва само един модален предикат с единично квантифициран субектен аргумент – говорещия (в монопредикативни и полипредикативни изречения) или друг отправител (в полипредикативни изречения – виж 3.3.). С други думи, в тях е изразено само едно ментално познавателно състояние (виж по-горе 1.1.2. и 3.1.). Изрази от типа на подчертаните не могат да бъдат интерпретирани като предикатори от ПАС на модален предикат със субективен аргумент.

Цитирани източници

Ампел 1975: T. Ampel, Wypowiedzenia okolicznikowe profrazowe we współczesnym języku polskum, *Rzeszów.*

Богуславски 1971: A. Bogusławski, O tzw. modalności zdaniowej, *[w:] Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji ..., Wrocław, 123–128.*

Граматика II: Българско-полска съпоставителна граматика, *т. 2. Семантичната категория определеност / неопределеност, София, 1990.*

Граматика IV: Българско-полска съпоставителна граматика, *т. 4. Семантичната категория комуникант, София, 1993.*

Граматика VI: Gramatyka konfrontatywna bułgarsko–polska, *t. 6. Modalność. Problemy teoretyczne, Warszawa, 1996.*

Гроховски 1984: M. Grochowski, Składnia wyrażeń polipredykatywnych, *[w:] Gramatyka współczesnego języka polskiego, t. I. Składnia, Warszawa.*

Золотова 1973: Г. Золотова, Очерк функциональной грамматики русского языка, *Москва.*

Каролак 1984: S. Karolak, Składnia wyrażeń predykatywnych, *[w:] Gramatyka współczesnego języka polskiego, t. I. Składnia, Warszawa.*

Малджиева 1986: V. Maldžieva, Próba interpretacji relacji kategorii „modalność" – „temporalność", *[w:] Studia gramatyczne polsko–bułgarskie, t. I, 147–162, Wrocław.*

Малджиева 1991: V. Maldžieva, Z problematyki relacji kategorii modalnośći i osoby, *[w:] Studia gramatyczne polsko–bułgarskie, t. VI, 79–86, Wrocław.*

Очерки 1973: Otázky slovanské syntaxe, t. III, Brno.

Полянски 1967: K. Polański, Składnia zdania złożonego w języku górnołużyckim, *Wrocław.*

Сесия 1971: Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich, Wrocław.

Искра Ликоманова

ЕКСПЛИЦИТНИЯТ ПОДЛОГ В СЛАВЯНСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ КАТО ТИПОЛОГИЧЕН КРИТЕРИЙ (ВЪЗ ОСНОВА НА БЪЛГАРСКИ, ПОЛСКИ, РУСКИ И СРЪБСКИ МАТЕРИАЛ)

1. Проблемът за експлицитния подлог в славянското изречение тук се разглежда с оглед на синтактичната му позиция и на словореден фон. Той е инспириран от теорията за управлението и свързването (по-нататък – ТУС) с нейната постановка за нулевоподложните езици, към които редица изследователи отнасят и славянските езици (Баби 1989, Франкс 1995). Нулево субектността като параметър се постулира под формата на +/– свойство при различни езици: за английския език, за редица други индоевропейски и неиндоевропейски езици – френски, италиански, испански, немски, шведски, исландски, ирландски, японски, китайски, иврит и пр., с оглед на особените изреченски предикати, както и с оглед на деривираното изречение в повърхнинната структура (Параметър 1989). В типологичен план славянските езици като цяло попадат в групата на каноничните, т.нар. още про-дроп езици, при които се спазва последователно принципът "избегни местоимението при повърхнинната проекция" (Чомски 1989, 65). По-късно в минималистката теория и нейния принцип на икономията този принцип са обобщава под формата "ако нещо може да бъде избегнато, то следва да бъде избегнато", а това пряко засяга подлога във флективното изречение.

Тук проблематиката за нулевия/респ. експлицитния подлог е представена на примера на сложното съставно изречение със съответните му съподчинители или съчинени изречения, които съдържат обичаен предикат (задължително пораждащ подлог в ДС според споменатия вече принцип), като вниманието ще бъде насочено към подлога на подчиненото изречение. В такъв синтактичен контекст ще се анализира и мястото на експлицитния подлог като типологично явление за славянските езици.

Върху тези предпоставки за словореда ще се насложи и характерът на експлицитния подлог – това, дали той е именен или местоименен и какви структурни разлики в репрезентациите на изреченията следват от това при отделните славянски езици.

1.2. Фонът на изследването е общославянската характеристика, че местоименният подлог в изречението е плеонастичен, той дублира глаголната флексия в определени темпорални форми. Според ТУС именно флексията под формата на конституента INFL управлява синтактичния подлог.

По този признак славянските езици могат да се разглеждат като цяло според характеристиката +плеонастичен местоименен подлог. Обаче: 1) тази компактност не обхваща в еднаква степен всички славянски

езици и освен това: 2) различията в много случаи имат не нормативен, а стилистичен характер – при едни езици подлогът неутрално се изпуска, а при други – и неутрално присъства задължително.

Признакът [+експлицитен подлог] е градуирано качество на славянското изречение, обусловено от вътрешноезиковия синтактичен контекст.

По-конкретно, местоименният подлог в славянските езици се дублира, както се вижда от следния преглед :

– в сегашно време – от окончанията на глаголната форма (AGR) – във всички славянски езици,

– в минало време – от флексията/формата на спомагателния глагол (Aux) в сръбския, словенския и западнославянските езици, отчасти в някои минали времена на украинския, горно- и долнолужишкия (перфект и плусквамперфект), освен това от флексията на спрегаемия глагол – в българския (при имперфект и аорист, *с изключение на 2/3 л. ед.ч.*), горно- и долнолужшкия език (в претерит).

Само в миналите глаголни форми на източнославянските езици местоименният подлог не е плеонастичен (срв. Франкс 1995, 297), при тях единствен маркер за персоналност е личното местоимение и чрез него глаголните форми различават принадлежността си към категорията число (а освен това предоставят разграничението по род, което пък от своя страна не е присъщо на онези славянски глаголни форми, където се прави разграничение по число; наблюдаваме определен баланс в маркирането на глаголните форми).

– в бъдеще време – във всички наблюдавани езици +AUX е [+person], [+number], [+gender], докато в българския език личното окончание е в INFL, т.е. във флексията на спрегаемия глагол.

Тук спадат и глаголите от св.вр. при останалите славянски езици, които образуват бъд.вр. с окончанията за сег.вр., т.е. при тях също спрегаемият глагол носи персоналността еднозначно.

Богатата славянска флексия, т.е. AGR [+tense], [+number], [+gender], различията им от други езици допускат зависимостта между нулевия тематичен (експлетивен) подлог и флективното оформяне на глагола в повърхнинната структура, във фонологичната матрица на глагола.

1.3. При тази морфосинтактична картина тук се разглеждат само изречения в сег.вр. на изявително наклонение – с безспорен и еднозначен синтактичен контекст за именния и местоименния подлог в тях.

Интересно е да се проследи дали употребата на местоименния подлог е предопределена само от семантични и/или прагматични фактори и в такива случаи се създават стилистично маркирани варианти или такива варианти, които са недопустими в говорната практика, но и в двата случая са структурно обусловени. Поради това като фон и за съпоставка се използват примерите с именен подлог.

Именният подлог от своя страна по презумпция може да се явява в изречението както по семантични причини, така и по прагматични причини. Разглеждат се изречения в изявително наклонение като основа и перспектива и за по-нататъшна работа.

1.4. Това е изходната база за настоящото изложение, чиято цел е да се очертаят синтактичните изоглоси между няколко славянски езика: българския, руския, полския, сръбския с оглед на мястото на подлога в даден тип сложни съставни изречения. Синтактична типология за славянските езици досега е провеждана в много ограничен обхват (Франкс 1995, Рудин 1989, Вилим 1989, Баби 1989). Изключително интересна е работата на М. Линдсет 1994, на която неколкократно ще се позова в настоящия текст, тъй като в нея се представя и частична типология на славянските езици с апарата на ТУС и минималистската теория. Разглеждат се принципиално три типа езици с оглед на експлицитния (експлетивен) подлог, а имено: канонични безподложни езици (италиански, сръбски); канонични подложни езици (английски) и езици от смесен тип с експлицитно референциално местоимение и нулев нереференциален подлог (руски). Авторката отнася всички западнославянски езици към първата група на безподложните езици.

Проблемът за нулевоподложността е свързан в ТУС с проблема за неконфигурационността на синтаксиса в типологичен план. Такива явления с противоречив характер за българския език е описал Й. Пенчев 1991. Пряко отношение към проблематиката имат и други изследвания на същия автор – Пенчев 1993.

2. Тук ще се разгледат българските изречения :

Не знам какво пишеш.

Не знам какво пише Иван.

с репрезентации:

Не знам $[_{CP}$ какво$_j$ $[_{IP}$ pro$_i$ пишеш$_i$ t$_j$]]

Не знам $[_{CP}$ какво$_j$ $[_{IP}$ пише $[_I$ Иван t$_v$] t$_j$]

и техните паралели в споменатите славянски езици.

Негативният контекст на главното изречение е подбран неслучайно, защото при него отчетливо се очертават субординативните отношения между двете изречения и е изчистен семантико-прагматичният фактор за изреченията от типа *Знам какво пишеш*. Аналогичен контекст се създава и от други глаголи от групата на verba dicendi, sentiendi, cogitandi и под.

Нека сравним :

б. Не знам (ти) какво (*ти) пишеш (ти).

ср. Не знам (*ти) шта (ти) пишеш (*ти).

р. Я не знаю (*ты), что ты пишешь (ты).

п. Nie wiem (*ty) co ty piszesz (*ty).

б. Не знам (Иван) какво (*Иван) пише Иван.

ср. Не знам (*Иван) шта (Иван) пише Иван.

р. Я не знаю (*Иван) что (Иван) пишет Иван.

п. Nie wiem (*Jan) co Jan pisze (Jan).

Горепосочените примери представляват обобщение на 4 варианта от всяко изречение във всеки език, където подлогът на подчиненото изречение (бил той pro или местоимение) може да заема различни позиции в цялото и в своето изречение, а именно:

б. Не знам ти какво пишеш (1).

*Не знам какво ти пишеш (2).

Не знам какво пишеш (3).

Не знам какво пишеш ти (4),

при което разкриването на скобите представя и съответния вариант на изречението с неговата степен на приемливост.

С две думи, в горните примери означенията са следните: * показва неприемлив вариант на изречението при съответната позиция на подложния конституент след разкриването на скобите, поставянето му в скоби – допустима или емфатична употреба на този изреченски вариант в речта, а изписването на подлога извън скобите посочва обичайното, неутрално, стилистично немаркирано оформяне на изречението.

Несъмнено четирите варианта не обхващат всички възможни стилистични варианти на изреченията, но те са проверени с помощта на носители на дадения славянски език.

При именния подлог са възможни само три варианта, тъй като вариант без подлог на подчиненото изречение не се предвижда, освен ако той не се подразбира от контекста, както в (4):

Не знам Иван какво пише. (1)

*Не знам какво Иван пише. (2)

Не знам какво пише Иван. (3)

Не знам какво пише. (4)

Така представената номерация на изреченските варианти ще бъде запазена до края на изложението и ще се отнася както до изреченията с местоименните подлози, така и с именните.

В тези примери се разглежда само мястото на подлога от подчиненото изречение, а той – когато е експлицитен – теоретично може да заеме само три позиции, като четвъртият вариант идва от изреченията без експлицитен подлог. Характерът на тази неизползвана позиция не се разглежда тук, разглеждат се само трите варианта с експлицитен подлог.

2.1. Местоименен подлог. Настоящият текст бе провокиран от наблюдавано системно различие между българския и останалите славянски езици от типа:

б. Не разбирам какво казваш ти.

ср. Не разумем шта ти говориш.

р. Не понимаю, что ты говоришь.

п. Nie rozumiem co ty mowisz.

В термините на ТУС изреченията от този тип могат да се разглеждат като генериране във вида:

р. Не понимаю $[_{CP}$ + к$_i$ $[_{IP}$ ты говоришь что$_i$]],

от което последством к-движението на въпросителния елемент *что$_i$* към позицията на комплементизатора на подчиненото изречение $[_{Spec\ CP}$+k$_i$] се получава целевото сложно изречение:

Не понимаю что ты говоришь (2).

И това е единствената операция, необходима за оформянето на изречението в руския и полския език.

В българския език, дори да приемем, че изречението е генерирано по аналогичен начин:

Не разбирам ти казваш какво в ДС

и от него след к-движение да получим

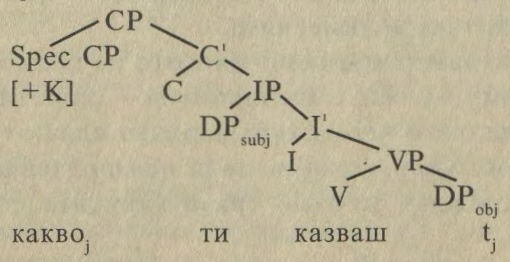
*Не разбирам $[_{CP}$ какво$_j$ $[_{IP}$ти казваш t$_j$] (2),

се вижда, че последният вариант не е окончателният.

2.2. Съществуват няколко теоретични допускания за по-нататъшното оформяне на изречението, за да се получи инверсията между подлога и допълнението в IP. Те са свързани с постулиране на повече от едно движение тогава, когато в Spec CP имаме [+k].

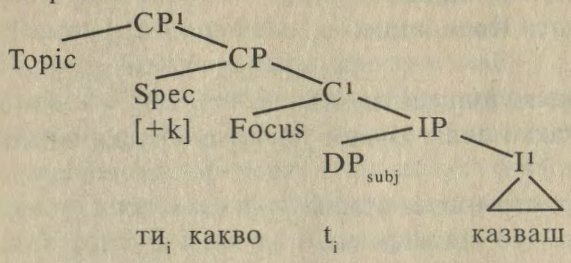
Второто движение може да бъде V-to-C, описано за френския език (Робъртс 1995,38), което в същността си е циклично, тъй като е подчинено на ограничителен за опората принцип. Според него опората може да се придвижи при един цикъл само до първата опора, която минимално я командва конституентно. Така при това циклично движение конституентът *пишеш* преминава първоначално през позицията I, за да достигне до функционалната позиция C. След второто движение се получава вариантът (4) за българския език от групата на разглежданите изречения. Нека да видим схемата на това движение:

Не разбирам

Вариант (1) за българския език ще можем да получим, когато след първоначалното (универсално при славянските езици) к-движение позволим на *ти* от DPsubj да се премести в позицията на Topic, изобщо преди Spec CP. Схематично това изглежда така:

Не разбирам

Съществуват освен това теоретични версии (Рудин 1986, 32), които позволяват да се постулира още в ДС на българския език поствербален подлог, а поствербален подлог е една от характеристиките на нулевоподложните езиции според ТУС, т.е.:

Не разбирам [казваш ти какво],

от което само с движение на въпросителния елемент ще получим една от възможните повърхнинни структури :

Не разбирам какво [казваш ти t] (4),

след което след допълнително движение, отново до позицията Topic, получаваме варианта :

Не разбирам [ти$_i$ [какво$_j$ [казваш t_i t_j] (1).

Така също могат да се получат вариантите със славянския експлицитен подлог (1), (2), (4), от които (2) е неграматично за българския език, но единствено възможно за езици като полския и руския, отчасти за сръбския. Видяхме вече, че едно-единствено движение за българския език не е достатъчно.

2.3. Именен подлог в подчиненото изречение. Когато подлогът е именен (*Иван*), всички така описани операции могат да се повторят, тъй като тези местоимения и имената са с еднакъв ранг в теорията на свързването, когато се разглеждат като свободни, несвързани в рамките на своята управляваща категория (Чомски 1981, 188) или според по-късната версия на теорията – в рамките на конституентната си фраза, намираща се (за местоименията) или не (за референтните изрази като разглеждания тук именен подлог) в локалната им област (Чомски 1995, 93), с други думи – в минималния им изреченски контекст.

Именният подлог обаче представя още по-различни неутрални варианти в различните езици, а именно – недопустимия за б.ез. вариант

*Не знам какво ти пишеш. (2) и

*Не знам какво Иван пише.

са единствените възможни в полския език:

Nie wiem co ty piszesz.

Nie wiem co Jan pisze,

както и в сръбския:

Не знам шта он пише.

Не знам шта Иван пише,

а вариантът

Не знам какво пишеш ти. (4)

Не знам какво пише Иван е предимно руски и български:

р.Не знаю, что пишет Иван.

р.Не знаю, что пишешь ты.

От тази съпоставка се вижда, че само българският език позволява изречения като:

Не знам Иван какво пише. (1) и

Не знам ти какво пишеш.

Езиковите примери показват, че нулевоподложността има различни прояви в различните езици, че представлява не единен параметър, а съвкупност от конкретни параметри, които могат да разкрият разлики и между славянските езици, точно това е описано от Франкс 1995, 290 и сл. Авторът разделя про-дроп параметъра на поне три подпараметъра :

+/– именителен – дроп параметър;

+/– свободно инвертиране;

+/– явен експлетивен подлог.

По тези параметри и според аргументацията на автора по-особено място заема сред славянските езици руският език. Българският попада в обща група със сръбския език, докато полският заема междинно място.

Според споменатата типология на М. Линдсет 1994,336, която се опира на облигаторната поява на експлетивния (тематичния) подлог в някои славянски езици, сръбският – интересуващ ни тук – се оказва в групата на каноничните нулевоподложни езици, докато руският се оказва език от смесен тип.

На практика се оказва, че нулевоподложността като свойство на езика може да се разглежда като ***градуирано*** качество в съпоставително-типологичен план и засяга в различна степен и по различен начин няколкото тук разгледани славянски езика. Тук по-скоро ще фиксираме наблюдаваните варианти, отчасти с извършените в тях трансформации-движения.

Оказва се освен това, че свободният вътрешноизреченски словоред в рамките на сложното изречение не е толкова свободен, както показаха примерите, налагащи различен тип трансформации преди получаването на окончателната ПС за съответния език.

2.4. Нека разгледаме освен това следните примери от отделните славянски езици (те са заети от Франкс 1995, 291, като към тях са добаве-

ни българските и интерпретацията им). Примерите илюстрират един от споменатите подпараметри на нулевоподложността – свободната инверсия на подлога, но за нас тук ще е интересна интерпретацията им с оглед на мястото на експлетивния подлог (а както ще се види, и на характера му в главното изречение) и на българските факти. Нека сравним:

?какво$_i$ [$_{CP}$Мария иска [$_{IP}$Иван да купи t_i]

*кой$_j$ [$_{CP}$ Мария иска [$_{IP}$$t_j$ да купи хляб]

Аналогичните примери за останалите езици показват следните разлики с българския език – първият пример с преместване и изваждане на обекта от подчиненото изречение е възможен, а вторият – с преместване на подлога от подчиненото изречение в инициалната позиция – не:

ср. шта$_i$ Марија жели да Иван купи t_i

*ко Марија жели да t_j купи хлеб

п. co$_i$ Maria chce żeby Jan kupił t_i

*kto$_j$ Maria chce żeby t_j kupił chleb

Същата е ситуацията и в руския език.

За тази асиметрия в сръбския език пише Проговац 1994, 28 и не предлага обяснение.

Само като напомняме – при местоименния подлог и двата типа премествания са възможни, срв. :

какво искате Иван да купи

кой искате да купи хляб.

При разглежданите славянски езици се оказва, че е ограничено преместването на субекта от подчиненото изречение при наличие на именен подлог в главното, докато преместването на обекта от подчиненото е възможно, но не и в българския, отново

?какво Мария иска Иван да купи

за разлика от :

какво$_i$ [$_{CP}$Мария иска [$_{IP}$Иван да $\grave{и}_{j/k}$ купи t_i]],

където резумптивното местоимение интерпретира изречението (стратегия, която другите славянски езици не могат да си позволят), а подобрият вариант е и с V-повдигане :

какво иска Мария Иван да $\grave{и}$ купи.

Хипотезата тук е, че явният подлог в главното изречение в българския език не позволява коиндексацията на следата с к-елемента при преместването му в позицията на Spec C, а само в Spec IP, макар че за българския език е писано, че IP не е бариера за движението на въпросителния елемент (Рудин 1985). Едното от обясненията може да бъде в празната позиция на комплементизатора в българското изречение подобно на английския език (да не е комплементизатор).

3.1. Така очертаната картина с местоименен и именен подлог в главното изречение може да се разглежда като движение на елемент – в слу-

чая въпросителен – при съставянето на косвен въпрос от позицията на обекта, прякото допълнение. Тъй като това движение дава интуитивно различни примери, те могат допълнително да бъдат представени като факултативни (срещани в разговорната реч) или облигаторни (стилистично неутрални). И ако на базата на примерите от т. 2.1. и 2.3. представим схемата на възможните движения, получаваме таблицата (1):

(1) "голямо" движение на местоименния подлог – до позиция Topic на CP подчиненото изречение

	факултативна	облигаторна
български	+	–
сръбски	–	–
руски	–	–
полски	–	–

В тази таблица примерите се получават след две движения: к-движение и Topic-движение.

Позицията за местоименния подлог in situ, генериран превербално, се запазва в руския и полския и е недопустима за българския език, т.е. структурирането на тези случаи изглежда по следния начин :

р. Я не знаю [$_{CP}$что$_i$ [$_{IP}$ты пишешь t_i]]

Сръбският допуска такава структурна репрезентация, но само факултативно, срв. таблицата :

(2) местоименен подлог in situ

	факултативна	облигаторна
български	–	–
сръбски	–	–
руски	+	+
полски	+	+

В тази таблица вариантите се получават само след едно движение: к-движението.

Финалната позиция на местоименния подлог в българския език е облигаторната (т.е. инверсия в рамките на IP):

Не знам [$_{CP}$какво$_i$ [$_{IP}$$t_j$ пишеш t_i ти$_j$]].

В същата позиция руският позволява емфатичен подлог, а останалите два езика след такова движение на подлога оформят още по-малко допустими варианти. За тези езици бихме могли да не постулираме подобна възможна позиция за придвижване на подложния конституент. Единствено в българския език, за да не търсим неаргументна позиция в края на изречението, приемаме облигаторна NP-VP инверсия. Така се получава вариантът (4) на изреченията. Това е отразено в таблицата:

(3) инверсия при местоименен подлог в подчиненото изречение

	факултативна	облигаторна
български	–	+
сръбски	+	–
руски	+	–
полски	–	–

В тази таблица допустимите примери също са получени след две движения и при поствербално генериран подлог в IP.

3.2. Втората група примери с референтен подлог в подчиненото изречение:

Не знам [$_{CP}$Иван$_j$ [$_c$какво$_i$ [$_{IP}$t$_j$ пише t$_i$]]]

както и:

Не знам [$_{CP}$какво [$_{IP}$t$_j$ пише t$_i$ Иван$_j$]]

е с NP-VP инверсия. Вижда се от горните примери, както и от структурирането на простото изречение, че NP-VP инверсията се провокира от движението на к-думи към позицията CP. Тя засяга руския и българския език.

В останалите два славянски езика инверсията е възможна само факултативно, защото те позволяват още и подложно място in situ, за разлика от българския език, което е отразено в таблицата :

(4) инверсия при референтен подлог в подчиненото изречение, вариант (4):

	факултативна	облигаторна
български	–	+
сръбски	+	–
руски	–	+
полски	+	–

Алтернатива: подлог на първоначалното му място vs. финален подлог (след инверсия) при посочените стилистични модификации групира трите славянски езика спрямо българския. Българският език заема особено място, илюстрирано с поредната таблица, вариант (2), срв.:

(5) "голямо" движение на референтен подлог – до главното изречение

	факултативна	облигаторна
български	+	–
сръбски	–	–
руски	–	–
полски	–	–

4. При прокараните тук паралели с именен и местоименен подлог не бе отчетен вариантът с нулев подлог – вариант, типичен за сръбския и българския език от наблюдаваните славянски езици, независимо от еднак-

вите морфологични предпоставки. С други думи, ако говорим за нулевоподложни езици, такива не са всички славянски езици или поне полският и руският не принадлежат към тях. Някои явления от сръбския език също така позволяват той да бъде отнесен към граничните случаи, срв. в контекста:

– *Ко ће то написати?* – *Ја ћу.*, където експлетивният подлог заедно със спомагателния глагол на бъдещето време лицензира празна вербална категория.

За нулевоподложността критерий може да бъде паралелът между случаите с именен подлог като лакмус и тези с местоименен, когато именно подлогът с посочените по-горе уговорки за темпоралните условия дублира глаголната флексия и се намира във втората възможна линейна позиция, а структурно – в границите на подчиненото изречение, без инверсия.

Тогава съпоставителната картина при местоименен и именен подлог in situ е следната:

(6) местоименен подлог in situ

	факултативна	облигаторна
български	–	–
сръбски	+	–
руски	–	+
полски	–	+

(7) именен подлог in situ

	факултативна	облигаторна
български	–	–
сръбски	–	+
руски	+	–
полски	–	+

От приведените таблици се виждат по-ясно както съвпаденията, така и разликите между езиците. Таблиците (2) и (6) са в известен смисъл реципрочни на (3) и (4), тъй като именната подложна позиция in situ в подчиненото изречение означава отсъствие на инверсия, но те се допълват с факултативността на явленията и затова са представени и в този ракурс.

4.1. Примерите с експлицитен подлог (т.е. конкретен референт) имат очевидно не само синтактична мотивация за поява. Но нас тук ще ни интересува не толкова самият факт на появата, а позицията, която този подлог може да заеме в изречението.

Въз основа на разглеждания материал, т.е. словореда в рамките на сложното изречение, ще видим, че инверсията на подлога в подчиненото изречение, когато подлогът е експлицитен, има облигаторен характер в българския език и факултативен в останалите славянски езици. В същото време експлицитният подлог в българския език може да бъде изместен и извън своето IP, т.е. в рамките на C^1, отново за разлика от останалите славянски езици.

По отношение на местоименния подлог най-свободен за заемане на възможните подложни позиции е българският, а сръбският и руският език избират между две позиции за местоимението, при което в полския в редки случаи се допуска смяна в мястото на подложното местоимение.

5. Изводи:

5.1. Общото впечатление от този скициран преглед е сравнително слабата фиксираност на подлога в славянските езици в посочените синтактични контексти – нещо типично за про-дроп езиците. Мястото на подлога обаче в сложното изречение е значително по-фиксирано.

5.2. Характерното разпределение на езиците по този критерий с оформяне на два приблизителни полюса (българският език, от една страна, инвертиращ подлога в посочените синтактични условия, а от друга страна – полският и сърбохърватският език, които не провеждат NP-VP инверсията и запазват подлога в изначалното му място).

5.3. Подялбата се извършва и по противопоставянето придвижване на елемент от IP в CP в зависимост от типа подлог на IP – именен или местоименен, където българският демонстрира по-различно поведение с оглед на празния Spec на CP или на възможността да се приложи резумптивна стратегия.

5.4. Дали тази поляризация е валидна и за други контексти и как в нея ще се вместят и останалите славянски езици, би следвало да се провери.

5.5. Изключително ценно би било по-нататък да се съпоставят различни и/или еднакви синтактични контексти, в които да се противопостави позиционирането не само на експлицитен и третоличен прономинален подлог, а и първо- и второличен подлог. Засега само беглите ни наблюдения показват, че така ще се проявят принципни разлики между славянските езици. От тези наблюдения ще следват изводи за нулевоподложността в славянските езици, но не при всички местоимения, а напр. при второличните. С оглед на славянския инфинитив в подчиненото изречение още по-усложнена ще е и конфигурацията при първоличното местоимение.

Библиография:

Баби 1989: Babby L. H., Subjectlessness, external subcategorization, and the projection principle, *Зборник матице српске за филологију и лингвистику, XXXII/2, Нови сад, 1989, 7–40.*

Вилим 1989: Willim E., On Word Order: A Government-binding Study of English and Polish, *Krakow.*

Линдсет 1994: Lindseth M., Overt expletives and thematic subjects in West Slavic, *Studies in linquistic Sciences, vol. 24, № 1/2, 1994, 333–346.*

Параметър 1989: The null-subject parameter, *ed. by O. Jaeggli and K. Safir, KAP, Dordrecht, 1989.*

Пенчев 1991: Пенчев, Й. Неконфигурационни явления в българския синтаксис, *Български език, 1991, 6, 521–525.*

Пенчев 1993: Пенчев, Й. Български синтаксис, *Управление и свързване, Пловдив, 1993, 120–121 и 149–154.*

Проговац 1994: Progovac L., Negative and Positive Polarity, *A binding approach, CUP, Cambridge.*

Робъртс 1997: Roberts I., Comparative Syntax, *Arnold, New York.*

Рудин 1986: Rudin C., Aspects of Bulgarian Syntax*: Complementizers and WH-constructions, Ohio, Columbus.*

Франкс 1995: Franks S., Parameters of Slavic Morphosyntax, *OUP, Oxford.*

Чомски 1981: Chomsky N., Lectures on Government and Binding, *Dordrecht.*

Чомски 1995: Chomsky N., The Minimalist Program, *MIT Press.*

Тодор Ат. Тодоров

ПРОБЛЕМИТЕ НА ЗАЕТАТА ЛЕКСИКА В СЛАВЯНСКИТЕ ЕТИМОЛОГИЧНИ РЕЧНИЦИ

Настоящото изложение е изготвено на базата на опита ми като един от авторите на академичния „Български етимологичен речник".

Когато се говори за заета лексика в даден език, има се предвид заетата чуждоезична лексика в езика като цяло: в книжнината, в разговорната реч и в диалектите. При това трябва да се разграничава заета лексика от (пра)старо време, например в славянските езици от праславянско време (която може в основната си част да не се чувства вече като чуждоезична по произход), от заетата лексика от по-ново и от най-ново врме (която по правило в по-висока степен се осъзнава като чуждоезична по произход). За заета лексика се говори и като се имат предвид диалектни думи, които, ако са от домашен произход, не са застъпници на по-стари форми от даден диалект, а са заети от друг диалект на същия език и носят фонетични, морфологични и други белези на този диалект, а ако са заемки от чужд език, не са пряко заети от него, а с посредничеството на друг диалект от същия език и носят фонетични, морфологични и други белези на този друг диалект. Последният вид заета лексика няма да бъде предмет на настоящото изложение.

Една предварителна уговорка: тук няма да се прави разлика между **чужда дума (чуждица) (Fremdwort)** и **заета дума (заемка) (Lehnwort).** Всички думи от чуждоезичен произход ще бъдат наричани **заети думи (заемки).**

Темата на моето изложение е прапрастара. По нея се е говорило поне толкова пъти, колкото пъти се е заговаряло за етимологични изследвания. Проблемите на заетата лексика стоят пред етимолога в процеса на всяка етимологична разработка. Разбира се, аз няма да разглеждам всички проблеми. Ще се спра на някои от тях, при това както ги виждам през призмата на скромния си опит като съавтор на етимологичен речник на славянски език, т.е. в чисто практически аспект.

Първият проблем, с който се сблъсква авторът на етимологичен речник на славянски език, когато подхожда към разглеждането на една дума, е във връзка с идентифицирането на тази дума като домашна дума от славянски произход или като заемка от чужд език. Думата трябва да бъде подложена на внимателна проверка независимо от това дали на пръв поглед у нея преобладават черти на дума от първата категория или черти на дума от втората категория и независимо от това дали думата вече е обяснена от други автори като домашна дума от славянски произход или като чуждоезична заемка, независимо и от това колко на брой и в

каква степен авторитетни етимолози са се произнасяли за нея. Етимологията е трудна област на езикознанието, тя изисква извънредно широк, практически неограничен спектър от лингвистични и екстралингвистични знания, огромна част от които етимологът трябва да владее, а друга част да овладява в процеса на конкретните си етимологични дирения, и с етимологичните ршения не трябва да се бърза. Търсейки тайната за произхода на дадена дума, етимологът трябва упорито да се стреми да разкрива системните ѝ връзки с други думи, като я поставя и "изпитва" в различни езикови системи – фонетични (фонематични), морфологични, семантични, ареални и др., за да открие онези от тях, в които тя действително влиза, елемент на които тя действително е. Оформящите се хипотези той трябва внимателно да провери една по една и едва след това да предложи единствено вярната или двете, или няколко вероятни (правдоподобни, приемливи). Нерядко чуждоезичният етимон е дълбоко скрит зад езиковото облекло на заемащия език (словообразувателни елементи, фонетични, морфологични и други особености). Ще дам два примера с несполучливо обяснени в I и IV том на „Български етимологичен речник" думи: *навратя̀вам* и *навратя̀свам*.

Диалектната дума *навратя̀вам* 'насъсквам, надъхвам', с форма за св. в. *навратя̀*, е дадена в БЕР I 192 като производно от *вра̀щам* (диал. *вра̀щам, вра̀там, вра̀тим* и т.н.). В БЕР IV 461 същата дума, изведена като заглавна, е със следното етимологично обяснение: "Произв. от *вра̀тя*, вж. *вра̀щам*". Основен недостатък на етимологичното обяснение на *навратя̀вам* в I и IV том на БЕР е пълното пренебрегване на семантиката. Останалата неизяснена семантична връзка между *навратя̀вам* и *вра̀щам* (и вариантите му) поставя под съмнение домашния (славянски) произход на *навратя̀вам*. Изходна за *навратя̀вам* може да бъде формата **наоратя̀вам*, вариант без *-х-* на даденото от Г е р о в III 243, *нахоратя̀вам* 'казвам някому много неща, надумвам', св. в. от *нахоратя̀*, произв. от *хоратя̀* 'говоря', което може да е възникнало от нгр. *χωρατεύω* 'шегувам се, закачам се' (както приема Ф и л и п о в а-Б а й р о в а, Гр. заемки 171) или да е производно от *хората̀* 'дума, приказка' (от нгр. *χωρατά*, мн.ч. от *χωρατό* 'шега, закачка', вж. Ф и л и п о в а-Б а й р о в а, цит. съч.). В **наоратя̀вам о* в неударено положение се е редуцирало в *у*, от което покъсно се е развило *в*, както в диал. *врату̀вам* 'говоря', обяснено в БЕР I 182 така: "От *хората̀вам>оратува̀м>уратува̀м>вратува̀м...*". Значението 'насъсквам, надъхвам' се е развило от значението "надумвам, наприказвам", срв. *надува̀м* 'наговарям някому много неща' и 'скланям към нещо някого, подучвам, подстрекавам (=насъсквам) някого'.

За диалектната дума *навратя̀свам* 'изравнявам, изглаждам', с форма за св. в. *навратя̀сам*, в БЕР I 182 под *врат* има следното етимологично обяснение: "вероятно от начално значение 'заглаждам врат', т.е. 'надебелявам', срв. израза *загла̀дил косъ̀ма*". Слаба страна и в това етимологично

обяснение е семантиката. Даденият у П а н ч е в 217, под *навратя̀свам*, пример (почерпан от СбНУ XV 187) показва, че при *навратя̀свам* и дума не може да става за някакво заглаждане на врат или заглаждане на косъм, а за изравняване, изглаждане на сукно: *Дурӯ ни въвръкя̀съш сӯкнуту, ни дей зъфъща̀ дъ шиш, чи мо̀жи идӣнът кат дъ съ свий.* (*нъвръкя̀съш* в примера е вариант на *навратя̀саш*, 2 л. ед.ч. от *навратя̀са*, с диал. *кь* от *ть*). И в този случай една чуждоезична дума "умело" се е замаскирала в славянското (българско) рухо: нгр. *ὀρθιάζω* 'изправям (нещо криво, неравно правя да стане право, равно, гладко)', с аористна основа *ὀρθιασ-*. От аористната основа на *ὀρθιάζω* е могло да възникне в български **ортя̀свам*, в св. в. **ортя̀сам*, с представка *на-* –**наортя̀свам*, в св. в. **наортя̀сам*, и с промяна на неударено *о* в *у* и сетне във *в- навратя̀свам*, в св. в *навратя̀сам*.

Понякога в етимологичната лаборатория на учения могат да се родят интересни, но неверни етимологични построения, плод на ерудираността на етимолога. Ще дам един пример. Бълг. диал. *жат* 'срам, грижа' в БЕР I 525, е обяснено така: „Може би от *ЖАТЬ, произв. от стб. ЖЬМѦ, ЖАТН 'притискам', от основа ЖА- и наст. -ТЬ, за която срв. ВѢСТЬ от *ВЪД-ТЬ, ПЕШТЬ от *ПЕКТЬ". Какви са недостатъците на това етимологично решение? На първо място трябва да се изтъкне това, че същинският облик на разглежданата дума – от Павелско и Хвойна (Асеновградско) – е *жать* (с мекост на *-т* :*-ть*) и че тя освен значение 'срам; грижа' има и значение на 'страх'. Основен недостатък на даденото в БЕР етимологично решение е, че *жат* (*жать*) е разгледано откъснато от засвидетелстваното също в Павелско и Хвойна (Асеновградско) *аджа̀т* 'срам; грижа; страх', както и от засвидетелстваното в Смолянско *хажѐть* 'срам; грижа, страх', които са заемки от тур. *hacet* 'необходимост, потребност, нужда; бедността', което от своя страна е от араб. hāǧǎ(t) 'необходимост, потребност, нужда; желание'. Формата *хажѐть* е с *ѐ* на мястото на турско широко *е*, с деафрикатизация *дж* > *ж* и запазена мекост на тур. *t* след предна гласна *е; аджа̀т* е със заглъхнало *h*, със запазване на африката *дж*, с *а* след *дж* от турско широко *е* и със загубване на мекостта на *-ть*. Формата *жать* може да се обясни като вариант на *аджа̀т* с *ж* вм. *дж*, със запазена мекост на *-ть* и с отпаднала начална гласна *а-*. За взаимовръзката между значенията 'нужда, бедността' и 'срам', 'грижа', 'страх' срв. фр. *sion* 'грижа' (смятано за сродно с фр. *besoin* 'нужда; бедността'), бълг. *срам* и съответствията му в другите славянски езици и сродни с тях думи от други индоевропейски езици: стисл. harmr 'грижа', латв. sērmelis 'ужас (силен страх)'.

В края на раздела за първия проблем в изложението си ще изтъкна следното: когато пристъпва към етимологизуване на дадена дума, етимологът трябва много внимателно да се вгледа във „физиономията" на думата, в нейната „индивидуалност" и да провери многократно дали тя е домашна дума от славянски произход или е заемка от чужд език.

Вторият проблем, с който се сблъсква авторът на етимологичен речник на славянски език, когато разглежда чуждоезична заемка, е *във връзка с необходимостта от вземане на решение дали разглежданата чуждоезична заемка е за включване в етимологичен речник*, или за включване в речник на чуждите думи, в терминологичен речник и т.н. В инструкция за съставяне на „Български етимологичен речник", написана навремето по поръка на акад. Владимир Георгиев и предназначена за ползване от авторите на БЕР, е отбелязано следното относно обема на включваната в речника заета лексика: „Включват се заемки от чужди езици в книжнината, в народната реч, в диалектите (териториални, професионални). Не се включват онези чужди думи, които се употребяват от двуезично българско население, имат съвсем ограничена употреба и понякога пазят фонетичен и морфологичен облик на думи от чужд език. Особено внимателно се подбират чуждиците в българските говори извън пределите на България. От чуждиците, които се отнасят към специалната лексика, се включват онези, които имат по-широка употреба сред неспециалистите, а твърде специалните научни и технически термини се оставят за специалните терминологични речници и за речници на чуждите думи в българския език." Предписанието в инструкцията е ясно, но неговото прилагане не е толкова просто. Разбира се, напълно базпроблемни относно включването им в БЕР са старите заемки в българския език, включително заемките от праславянско време. Останалите заемки – кои повече, кои по-малко – създават известни проблеми. Твърде много проблеми създават понякога заемките от по-ново време, включително някои специални термини (трудно е да се прецени колко широко се употребяват последните в извънпрофесионална среда).

Цяла **редица проблеми** възникват в процеса на интерпретиране на вече определена за включване в етимологичен речник чуждоезична заемка. На първо място стои проблемът за необходимостта от даване на минимум информация, с която да се приеме като доказан чуждоезичният произход на думата. Този минимум съдържа: изписан чуджоезичния етимон (обикновено с отбелязано значение); изписана форма от езика-посредник (ако има такава; обикновено с отбелязано значение); кратки обяснения на фонетични, морфологични, семантични и други особености на чуждоезичната заемка (ако са необходими); отпратка към публикация или публикации (ако има). Ще дам примери от речникови статии в БЕР: за *касавѐт* 'грижа' (с варианти *касафѐт* 'мъка, грижа, безпокойство", *касафѐть* 'грижа', *касафѐкь* 'мъка, грижа') (БЕР II 26-):„ – от тур. *kasavet* също, а то от араб. *qasāwä(t)* 'изтърпяване на мъка, болка и др.'. *Касафѐт, касафѐть, касафѐкть* са с диал. *ф* вм. в. Завършекът *-ть* е на турска почва (от тур. *t* след гласна *e*). *Касафѐкь* е от *касафѐть* с промяна *-ть>-кь* в говора"; за *киседàр* 'касиер в многолюдно селско семейство' (БЕР II 348): "– Чрез тур. *kesedar* 'касиер; касиер в многолюдно

семейство; касиер и едновременно архивар в държавно учреждение' от перс. *kīsedār,* съставено от *kīse* (вж. *кесѐ*) и *-dār*, втора съставка в сложни думи със знач. 'имащ; притежаващ" ..."; за *кȕрка* – 'търнокоп' (БЕР II 383): „– От руск. кирка́, което според K o r s c h , AslPh 9,518 и V a s m e r, REW 1,560, е от тур. *kürek* 'лопата', според M e n g e s, Language 20, 1944, 71, от казанскотатарска дума, производна от *kirt-* 'правя нарези, правя резки' и сродна с куман. *kärki* 'мотика', кирг. *kerki* също, барабско *kärgi* 'лопата', производни съответно от *kärt-*, kert-, които по значение и произход са еднакви с казанскотатар. *kirt-*." В някои случаи информацията, включена в етимологичното обяснение за чуждоезична заемка, може да се окаже извънредно кратка, срв. в БЕР II 254, етимологичното обяснение за *карталà̀ч* 'къс тесто, печено на връшник': „– От тур. *kartalaç* също". Обемът информация, който се дава за чуждоезичната заемка, зависи от характера на чуждоезичната заемка. Колкото повече заемката се е отдалечила фонетично, семантично и по други свои характеристики от чуждоезичният етимон, толкова по-голяма по обем информация би трябвало да се даде за нея.

Във връзка с проблема за необходимостта от даване на минимум информация, с която да се приеме като доказан чуждоезичният произход на дадена дума, е *проблемът за даване или недаване на информация за заемането на чуждоезичния етимон и в други езици.* От II том на „Български етимологичен речник" нататък в етимологичната част на речниковите статии за заемки от балкански езици в български доста последователно се дава информация за заемането на съответната дума и в други(те) балкански езици (в част, която започва с думите „заето и в..." или „ – Заето и в..."). Даването на такава информация хвърля светлина върху взаимовръзките на българския език – член на балканския езиков съюз – с останалите балкански езици. Освен това тя е допълнително средство за верифициране, за препотвърждаване на заемането на съответен чуждоезичен етимон в българския език.

В работата си за откриване и представяне на заетата лексика авторът на етимологичен речник на славянски език се натъква и на много други проблеми – във връзка с изписването на формите от езика-донор и езика-посредник, хронологията на заемките, използването на нови методи в етимологичния анализ, степента на вероятност на дадените етимологични решения и т.н. Всеки един от тях може да бъде предмет на нарочно разглеждане. В настоящото изложение аз се спрях на някои проблеми, които смятам за важни.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Абаев, В. И. О принципах этимологического словаря. – Вопросы языкознания, 1952, кн.5, 56–69.

Варбот, Ж.Ж. Индивидуальность заимствованного слова и системность этимологического изучения заимствований – Zeitschrift für Slawistik, Bd. 24, 1979, Heft 1, 150–155.

Киш, Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов. – Этимология 1967 (Москва, 1969), 68–70.

Пизани, В. Этимология. История – проблемы – метод. Перевод с итальянского Д. Э. Розенталя. Москва, 1956.

Семереньи, О. Обсуждение проблем общей и славянской этимологии. – Вопросы языкознания, 1967, кн. 4, 3–25.

Славски, Фр. Принципи за съставяне на етимологичен речник на славянски език. – Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов (София, 1957), 263–371.

Съкращения

БЕР Български етимологичен речник. Т. I (1971), т. II (1979), т. III (1986), т. IV (1995), т. V (1996). София.

Геров Н. Г е р о в. Рѣчникъ на блъгарскый языкъ. I – V. Пловдив, 1895-1904.

Панчев Т. П а н ч е в. Допълнение на българския речник от Н. Геров. Пловдив, 1908.

СбНУ Сборник за народни умотворения и народопис. 1889.

Филипова-Байрова, М. Ф и л и п о в а-Б а й р о в а. Гръцки заемки в съвременния български език. София, 1969.

Михаил Виденов

РОЛЯТА НА ОБЩЕСТВЕНОТО МНЕНИЕ ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ СТАТУТА НА РАЗГОВОРНАТА РЕЧ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Един от основните тезиси на общата социолингвистика утвърждава положителната корелация между социалните и езиковите процеси в смисъл, че езиковите са функция на социалните (Хъдсън 1995; 28; Grabias 1994; 15–20). В периоди на относително обществено спокойствие тази причинно-следствена връзка остава скрита. Може би поради това в лингвистиката е прието да се изследват само структурните закономерности, разглеждани като следствие на чисто иманентна мотивация. И ако се доверим на самата лингвистика, ще излезе, че мотивите за езиковите процеси и изменения лежат в самата езикова (словесна) система, т.е. като в легендите за Барон Мюнхаузен, който се измъква от тресавището, хващайки се за косата си със собствените си ръце. На тази илюзия плащат данък множество школи и направления с амбициозни претенции, че са обяснили причините за развитието в езиковия феномен. Една от предпоставките за илюзорната представа е относително бавното темпо на езиковите промени, което обикновено остава незабележимо в границите на един човешки живот, т.е. човекът практически не може да почувства измененията, които по принцип се извършват при т.нар. смяна на генерациите. Следващото поколение не възпроизвежда наследената езикова система дословно и механично: то прави преоценка, съобразявайки се с променените условия, с новия мироглед и новата мода в социалното битие. Новото поколение е под императива на ново обществено мнение, което има друга норма и за речевото поведение (Виденов 1997: 32).

От казаното дотук до вулгаризацията на социолингвистическата постановка за обществената мотивация на езиковите процеси действително има една крачка. Речем ли всяко к о н к р е т н о изменение в системата да го обясняваме с определени к о н к р е т н и обществени събития, крачката е направена: крачка назад към вече безславно отминали периоди в развитието на науката за езика.

И в трудовете по социолингвистика липсва по-подробно обяснение на въпроса как на практика обществените процеси и събития въздействат върху отделните езикови системи от системи. В най-честите случаи се прибягва до илюстрации с лексикалната система, за да се покаже пораждането на определени лексикални единици или архаизирането и заглъхването на други. Животът на една част от лексиката е наистина много динамичен. В българския език добър пример за това е веригата *заптие – стражар – полицай – милиционер – полицай – ченге*. И ако такива примери твърде лесно могат да се приведат от всички езици, то едва ли със същата леснина можем да

илюстрираме измненията в по-консервативните и по-дълбинни морфологични и синтактични структури. Това, че не можем да посочим пряка връзка между граматичните структури и обществените изменения, дава основание на т.нар. асоциални езиковедски направления да правят погрешни изводи, че дълбинната система не е подвластна на социални причини, а си има свои иманентни закономерности, съдържащи се в самата структура: отрича се, че езикът по свой начин е отглас на социалните промени. По този път на разсъждение се стига до разкъсване на неразривното единство между обществото и езика, т.е. отрича се общественият характер на езика.

Жизнената действителност може да ни поднесе такива примери, които да направят видимо развитието в езиковите системи. Събитията от края на 1989 г. и последвалите ги коренни обществени изменения в страните на славянския свят със своята динамика така активизираха определени езикови процеси, че онова, което в други условия щеше да протече за няколко десетилетия, сега стана за броени месеци и години. Най-общо казано, пред нас като на бързо движеща се кинолента протичат разнородни обществени процеси, вследствие на които настъпва значително разместване в с т а т у т а на различните социални групи и съсловия. Именно т о в а се отразява в езика: маркерите за престижност променят коефициентите си понякога дори на 180°.

В този доклад правим опит да покажем как общественият императив фаворизира такива стратегии, които разрушават заварената традиция в стиловия баланс, което от своя страна верижно въздейства върху облика на книжовния език в различните сфери на комуникация. Естествено е да са по-подробни наблюденията ни върху българския език, макар че не помалко интересни са и явленията в останалите славянски езици. Тук засягаме някои страни на руския и чешкия модел в преустройството на стиловия репертоар и това го правим, за да формулираме с повече доказателства хипотезата си за характера на съвременната демократизация.

В езикознанието още през 30-те години на XX век чрез работите на авторите от известния Пражки лингвистичен кръг е формулирано понятието е з и к о в а д е м о к р а т и з а ц и я (Havránek 1963 г.: 145). И тогава, и в следващите десетилетия това явление е схващано от езиковедите предимно като лексикално. Нещо повече: през 50-те години на XX век става особено модерна хипотезата за т.нар. основен лексикален фонд и допълнителен речников състав. Промените се търсят главно в речниковия състав. Голяма част от учените свеждат демократизацията до интерференция на лексикални единици от диалектите в книжовния език. В интерес на точността ще подчертаем, че бе забелязан и обратният процес – от книжовния език към битовите формации, – като му бе дадено названието *интелектуализация* (Havránek 1963 г.: 38–39). На демократизацията и на интелектуализацията се гледа като на две успоредни и напълно противоположни явления, които нивелират лексикалната система на един език.

Последните обществени събития в славянския свят, отразени в езиковата ситуация на всяка конкретна славянска страна, ни показват, че нещата имат далеч по-дълбок характер и са свързани н е с а м о с лексикалната система, а преди всичко с т.нар. с т и л о в и р е г и с т р и, т.е. с активизация на цяла система от маркери. Промяната е далече по-същностна и засяга ценностната система за преоценка на стиловите регистри. Следователно в по-старите езиковедски проучвания се стига до констатацията – метафорично казано – за наличие на дървета, без да се вижда гората. Новите наблюдения ни показват, че социалният императив цели смяната на определени стилови регистри, а не на отделни думи: остарява регистърът и става неудобен за новата стратегия на публичната реч.

Асоциалните направления продължават да са в плен на схващането, че езикът е само средство за предаване на информация, без да отчитат, че всеки говорещ чрез речевия акт цели да повиши коефициента на своя и м и д ж. Човешката реч е синкретична и един от най-важните компоненти е и това как да се предаде дадена мисъл така, че да се постигне по-висока степен на сугесцията, а тя от своя страна да благоприятства социалния престиж на говорещия. Това е изключително важно за професионалното публично говорене.

Смяната на регистрите в славянските езикови стандарти се осъществява по два основни общи модела. Първият може да се определи като ч е ш к и. В основата си той се свежда до промяна на статута на наличното общочешко койне, известно като obecná čeština. В бохемистиката всестранно е изяснена функцията на това уникално за славянските езици явление: то е средство за комуникация на всички градски социални групи, съсловия и обединения в н е о ф и ц и а л н и т е комуникативни среди. Става дума за формация със своя фонетика и граматика, с особен лексикален състав. По своята същност това е чешки език с д р у г а структурна норма във всички нива (Havránek 1963 г.: 65; Hronek 1972). До 1989 г. общественото мнение строго охранява официалните сфери в тях да не проникват дори и отделни елементи от това койне.

Казаното по-горе може да бъде илюстрирано с една от формите на съвременния фолклор – анекдотът, който по своята същност е концентриран израз на обществено мнение. Така например една дълга серия от чешки анекдоти търси поантата в неумението на отделни представители на официалната власт (полицаи, началници и т.н.) да превключват кодовете на obecná čeština и на книжовния език. За илюстрация тук ще припомним актуалния за 70-те години на XX век пражки анекдот с главен герой един полицай, който трябвало да отговори на чуждестранен турист защо чехите използват две различни утвърдителни частици: ano и jo. „Възпитаните хора – отговорил полицаят – в разговор с непознати казват ano, а невъзпитаните – jo.“ Чужденецът гласно се опитал сам да си направи извода: „Значи пражките полицаи са възпитани хора?“ И както обикновено се случва в анекдотичния жанр, става гаф, тъй като полицаят, за-

радван от комплимента към съсловието му, бързо реагирал с констатацията: „Jo, prosím ". (Jo е австрийски вариант на немското ja и е съществен елемент на obecná čeština).

Събитията след есента на 1989 г. правят този анекдот неактуален, тъй като поантата му днес не би била разбрана. Новата политическа класа видя в obecná čeština могъщо средство за скъсяване със старата стратегия на бившите политически лидери и нарушава установения от общественото мнение стилов канон. Тон дава не който и да е, а президентът на страната Вацлав Хавел, който – според наблюденията на О. Мюлерова – без да се колебае, скъсява дистанцията между себе си и и множеството, събрало се да чуе речите му: „Als den schriftsprachlichen und nichtschriftsprachlichen Formen arbeitet, kann man den Präsidenten Václav Havel anführen. Rein schriftsprachlich sind nur seine ofiziellen, schriftlich vorbereitelen Festreden." (Müllerová 1994: 218). Както твърди по-нататък чешката авторка, президентът никога не пропуска случая в устните си изявления да включи много добре подбрани изрази от общочешкото койне. Книжовният стандарт е безизключителен само в произнасянето на предварително написаните му речи. Примерът на президента се подхваща и от другите чешки политици и държавници.

Обобщавайки, ще кажем, че за нуждите на демократизацията в Чехия се прави съществен компромис със съществуващото досега обществено мнение за статуса на obecná čeština. Това е прагматически мотивирана стратегия, възможна само в една преломна духовна ситуация. Преди промяната този компромис щеше да се схване като липса на езикова култура, т.е. новото време дава възможност за едно по-демократично решение.

Вторият модел е характерен за всички останали славянски езици. В нито една друга славянска страна през средновековието и през Възраждането не възникват условия за поява на наддиалектни формирования от типа на койнето. Може би такъв шанс сме имали ние, ако бе победило течението, което през втората четвърт на XIX век мечтае за официален български книжовен език на базата на църковнославянския. И още нещо следваше да го има у нас по онова време – авторитетна градска говорна норма може би на великотърновска основа (Виденов 1979). Историческият императив у нас и в останалите славянски страни налага едно по-просто решение: за нуждите на неофициалното общуване се създава разделение на ролите на наличните езикови формации. Най-общо казано, функционира следната матрица: диалектното население (селяните и жителите на малките градове) използва диалекта си, а книжовните съсловия пристъпват към изграждането на маркиран битово-разговорен с т и л, т.е. регистър от речеви средства на базата на л е к с и к а л н и маркери и на някои фонетични опростявания. По този начин се получава приблизителен функционален еквивалент на койнето в Чехия.

В руското езикознание по традиция се говори за градско п р о с т о р е ч и е, което според авторитетни руски учени не е отделна формация, а

социолект. При това под този термин се разбират две различни неща: 1. Речта на необразованите граждани, и 2. Стилистично средство – един от стиловете на руския книжовен език, използван в маркирани обстоятелства от книжовноговорещите (Земская 1994: 360; Капанадзе 1988: 156). Тъй като просторечието се свързва доста директно и със социалната група на необразованите, то не може да се приеме безкритично като алтернатива на обществената демократизация. В структурно отношение то се базира преди всичко на фонетичната деформация на думите (в сравнение с книжовния им облик) и отчасти на лексиката. Нека подчертаем, че просторечието е градско явление, защото в селата безпрепятствено могат да се използват диалектите, които в руските условия не са много различни помежду си.

За руското просторечие е писано много, но някои въпроси все още не са доизяснени. Руските учени искат да видят в него единно в структурно отношение явление, а изнесените материали навеждат повече на мисълта, че то е маркирано с елементи от местния колорит на всеки град. Може би следва да се опита с понятието компонент на градския говор, защото сега нещата са неизбистрени и неясни. Ние тук ще подчертаем само това, което се отнася до нашата тема: бидейки локално маркирано и във висока степен свързвано с речевото поведение на необразованите, ниските социални съсловия, то н е м о ж е в новите условия да поеме функциите на основа на езиковата демокрация. Един уважаващ себе си политик не може да смята за печеливша стратегия използването на изрази, които биха го свързвали с един непрестижен социум. Заова езиковата демократизация в руския език тръгва по линията на освобождаването на книжовния стандарт от неудобната вече терминология и от клишетата на антиезика от съветския период. От този общ извод има и множество изключения, и то най-вече в практиката на вестникарите.

Под мантията на демократизацията в първите години на промяната и в руската публична вестникарска и политическа практика се премахва границата между приличното и неприличното: вестниците и списанията от ония години гъмжат от думи и изрази, които дотогава никой не се е осмелявал да ги изпише и да се подпише под тях. Те са битували в устното слово и са излизали наяве само в строго маркирани случаи. Тук ще приведем един пример, за да покажем, че вулгарната лексика става агресивна: „У нее был немецкий рот, французские уши и русская задница. П... – интернациональная.“ (Иностранная литература, кн.7, 1990, с.11; цит. по Zybatow 1994: 380). Руското обществено мнение определя тази практика като нашествие на простотията и псевдодемокрацията. Свободата на словото се отъждествява по един твърде странен начин с всепозволеността и грубиянството. Трудно е да се търси обяснението в търсенето на отглас от десетилетната речева стратегия през съветския период.

Подобно е решението и в съвременната българска речева практика: промяната активизира езиковата вулгаризация, която преминава през

всекидневната преса и се концентрира главно в определени жълти издания. За част от масата читатели вулгаризацията е атракция, която кореспондира с общата им култура. Непретенциозната читателска публика вдига тиражите, но бумът не може да издържи повече от 2–3 години, т.е. с отшумяването на еуфорията преминава модата и на езиковите експресиви.

В българския вестникарски и политически речник обаче трайно са се настанили по-неутрални елементи на снижения стил. Рядко се мяркат и определени думи, умишлено фонетично деформирани по подобие на небрежното им произношение или с имитация на нечие диалектно учленение (имитират се по правило високопоставени личности), срв. *гусин* или *гусинът* 'господин', *стърнътъ* 'страната', *социализъма*, *щъ съ упрайм* 'ще се оправим' и под.

Универсално правило е интелигенцията на една страна да се грижи преди всичко за представителния функционален стил на книжовния език. От историята на българския книжовен език знаем какви усилия са полагани за изтласкването на турцизмите и на ориентализмите въобще. На тяхно място идват църковнославянизми, побългарени русизми, заемки от други славянски езици (чешки напр.) и преди всичко интернационализми и думи от собствено лексикално възпроизводство. Този поцес, определен като интелектуализация, от маркирано книжовен се превръща в неутрален. За нуждите на битовата комуникация пък немаркирани остават турцизмите и ориентализмите. Нещо подобно се получава в чешкия език с германизмите.

В центъра на българските събития от края на 1989 г. стои интелигенцията. Още с първите си публични изяви тя установява, че е печеливша стратегията за понижаване на стила в официалните сфери. От гледище на по-старата норма на общественото мнение това решение изглежда като оварваряване: модерна става небрежната реч, обслужвала интелигентските компании в часовете за почивка. Медийният език почти веднага се разделя със старите клишета и ляга в руслото на споменатото интелигентско речево поведение. Не е тайна за никого, че през периода на еуфорията бързата смяна на езиковите навици е въпрос на професионално оцеляване: императивът е така безизключителен, че не подминава нито един труженик на перото. Множеството по улиците и площадите вече посреща с бурно неодобрение каноните на тоталитарната стилистика. За да убедят слушателите си, че нямат нищо общо с миналия режим, ораторите са принудени да говорят разбираемо със средствата на битовата комуникация. На мода идва търсенето на маркери за неофициалност.

Освен споменатите ориентализми се фаворизират и определен брой сленгизми, характерни за младежкия език, но напуснали тясната корпоративна сфера и станали един от градивните елементи на неофициалността. Дебело ще подчертаем, че дори и при този неописуем глад за елементи на стилово снижение не се прави нито една крачка към фаворизиране на думи и изрази от традиционните териториални диалекти: потвърждава се направеният преди това извод, че диалектът се е превърнал в социо-

лект, маркиран като средство за общуване с а м о на социално непрестижни слоеве – необразовани селяни, останали встрани от култивирането и духовното развитие, а с това – и от усвояването на книжовния език.

Изключително интересна е съдбата на ориентализмите, защото в новите условия те практически – след около век и половина – преживяват един своеобразен ренесанс. Става дума за едно твърде скромно количество от думи, а не за всички ония турцизми, интерферирали в българския език по време на почти петвековния билингвизъм. Става въпрос не за каквито и да са думи, а само за общоизвестни и познати на с ъ в р е м е н н и я българин, използвани от него в семейството и в приятелските компании. По този начин протича процес, привидно обратен на интелектуализацията и свързаната с нея европеизация и славянизация, защото *положение* се заменя с *дередже*, макар че функционира и *ситуация*; *атмосфера* – с *хава*, когато е в значение на 'среда'; *точно* – с *баш*; условие – със *зор*; *съсед* – с *комшия*; *лекарство* – с *илач*; *съгласявам се* – с *кандисвам*; *проститутка* – с *гювендия* и т.н. Използването на подобна лексика е съзнателна стилистична операция: говорещият знае, че вмъква маркиран елемент, но в същото време е наясно, че тъкмо по този начин е в тон с модата и с изискванията на съвременното обществено мнение.

Идеята за непринуденост и свобода на публичното поведение в известна степен бе провокирана отвън – може би най-вече от американски образци, които сега наводняват информационното пространство най-много чрез телевизията. Българският политик, най-публичната личност през последните години, пожела решително да се освободи от балканската скованост, предвзетост и недодяланост. Той категорично скъса с практиката да чете публичните си изказвания: словото невинаги е гладко, но тъкмо в това е въздействената му сила. Подражавайки на чужди образци, ораторите смело въвеждат споменатите вече сленгизми, смятани през 50-те и 60-те години на XX в. за маркери на хулиганския език и за презрян буржоазен остатък. Нещо повече: сега е твърде модерно сленгизмът да бъде ключовата дума на изказването или да стои в заглавието на вестникарския материал. По този начин *затворът* става *пандиз* или пандела, *кошара* или просто *на топло*; *затворникът* е *пандизчия*; съдружникът в престъплението – *авер*; наблюдавам – *бройкам*; човекът с много пари – *мангизлия*; *бакшишът – сухо*, а *банкнотата – сухарка*; *омръзна ми – писна ми*; *расеян съм – не съм в час*; *не успявам – не ми се отваря парашутът* и т.н., и т.н. Ето примери от съвременната българска преса: „БСП бута на СДС" (в. „24 часа" от 3.II. 1997 г.); „И какво се оказва? Че с изкуство може да се занимава само мангизлия човек? Точно обратното – мангизлията може да бъде само потребител на изкуството" (в. „Дума" от 17.I. 1997 г.); „Смелата доцентка всеки ден подскачала пред общината заедно със своите студенти и бройкала онези, които странели от митингите, твърди вестник „Пловдивски новини" (в. „Дума" от 17.I. 1997 г.) и т.н., и т.н. Днешният

български журналист почти забрави израза *хубаво момиче*, заменяйки го с *готина мацка*, а думата *ченге* погреба официалното название *полицай*. В Народното събрание се гласува нов закон за лекарствените средства, но на другия ден и най-сериозните вестници информират за закон за илачите.

Тази журналистическа практика дразни една голяма част от повъзрастното население, свикнало с функционирането на официални маркери, но социолингвистическите проучвания на съвременното обществено мнение на по-младите показват, че въпросните експресиви са смятани за по-информативни. Журналистите смятат, че употребата на сленгизми е не само неконтролируема, но е и задължителна част на демократизацията. Общественото мнение за тази деликатна лексика е толкова либерално, че дори един от бившите български министър-председатели не се посвени пред камери и микрофони да заяви: „Писна ми от журналисти!"

И в речевото поведение е в сила един от природните закони, известен ни като Закон за действието и противодействието. Ако ориентализмите и сленгизмите, придружени с някои маркирани разговорни конструкции от фонетичен или граматичен тип (срв. по-горе в примерите употребата на *доцентка* вм. *доцент* или пък използването на преизказната форма *странели* и т.н.), целят да сведат до нула официалността и да дадат възможност на говорещия да се почувства непринудено, то тъкмо в обратна посока действат множеството интернационализми от английски (американски) произход, които сега валят като от рога на изобилието. Може да се получи така, че същият политик, който така старателно е подбирал ориентализми, сленгизми и варваризми, за да демократизира своето речево поведение, ще ни изненада с публично изявление, в което без каквито и да е обяснения ще използва понятия като *стендбай споразумение, ваучер, комасация* и под. С това е даден ход на интелектуализацията.

В заключение можем да кажем, че обществено-политическите събития в славянските страни пораждат необходимостта от решително скъсване с предишните речеви стратегии: посоката е към демократизация на речевото поведение. При разрешаването на тази задача в различните славянски страни се подхожда по два основни модела. Стилистичната революция в чешкия език се изразява само в премахването на забраната за използване на съществуващото койне и в официалните сфери. В останалите славянски страни нещата са по-сложни: тъй като липсва удобната за такива случаи исторически сложила се система, в тях се пристъпва към решаване на задачата със средствата за най-бързо реагиране. Най-голямо удобство представя лексикалното ниво, но едновременно с него известна роля играят фонетиката и дори елементи от морфологията. От това непременно ще настъпят преструктурирания в цялостната езикова система.

Предизвиканата през последното десетилетие демократизация в обществения живот на славянските страни дава отражение и в съответните славянски езици. Наблюдават се някои успоредици и особености:

1. Чешкият език чрез своето койне obecná čeština по най-безболезнен начин решава задачата, поставена от обществения императив за демократизация в официалните комуникативни сфери.

2. В останалите славянски езици същият ефект се постига с други средства и преди всичко чрез най-динамичното ниво – лексиката.

3. Езиковата демократизация е преди всичко стилистична операция. При определени обстоятелства демократизацията се изражда във всепозволеност и се превръща във вулгаризация.

4. Еднаквият обществен императив води до тъждествени резултати във функционално отношение: отделните решения в славянските езици се отнасят помежду си като тъждества, тъй като всеки език е намерил собствени пътища към целта.

5. Промените в езиците се „поръчват" от обществените изменения, а се осъществяват чрез възможностите на всеки език поотделно. Промените първоначално засягат стилистичната страна на езика, която преразпределя ролята на някои елементи в системата. Така настъпват структурните изменения в езика.

6. Досегашната представа, че стиловите регистри са нещо външно и вторично, а вътрешни и първични са чисто граматическите норми, следва да бъде ревизирана: стиловият регистър е по-директно свързан със социалните процеси и именно той диктува поведението на елементите в структурните нива. Вследствие на това се изменя езикът като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виденов 1979: М. Виденов, Из актуалната проблематика на съвременния български език. – В: *Год. на Соф. универ., Фак. по слав. филилогия, т.71, София.*

2. Виденов 1979: М. Виденов, Езикът и общественото мнение, *София, БАН.*

3. Земская 1994: Е. Земская, Проблемы изучения языка современного русского города. – В: Sprachlicher Standard und Sübstandard in Sudesteuropa und Osteuropa, *Berlin.*

4. Капанадзе 1988: Л. А. Капанадзе, Способы выражения оценки в устной речи. – В: Разновидности городской устной речи, *Москва.*

5. Хъдсън 1995: Р. А. Хъдсън, Социолингвистика, *София (превод от англ. на R.A. Hudson, Sociolinguistics, Cambridge, 1980.*

6. Grabias 1994: St. Grabias, Język w zachowaniach społecznych, *Lublin.*

7. Havránek 1963: B. Havránek, Studie o spisovném jazyce, *Praha.*

8. Hronek 1972: J.Hronek, Obecná čeština, Praha, UK.

9. Mullerova 1994: O. Müllerová, Zur berichung der schriftsprachlichkeit und nichtschriftsprachlichkeit im gegenwärtigen gesprochenen tschechisch. – *In: Sprachlicher Standard und Substsndard in Südosteuropa und Osteuropa, Berlin.*

10. Zybatow 1994: L. Zybatow, Wie Substandard zum „Standard" avanciert oder die aufgebrochene Uniformität des russischen und bulgarischen Newspeak. – In: Sprachlicher Standard und Substsndard in Sudosteuropa und Osteuropa, *Berlin.*

Лиляна Димитрова-Тодорова

СТРУКТУРНИ ТИПОВЕ ЕДНОКОРЕННИ БЪЛГАРСКИ ОЙКОНИМИ В СЪПОСТАВКА СЪС ЗАПАДНО-СЛАВЯНСКИ ОЙКОНИМИ (ПРИНОС КЪМ СЛАВЯНСКИЯ ОНОМАСТИЧЕН АТЛАС)

Настоящото изследване е тясно свързано с темата „Структурни типове славянски ойконими" на подготвяния „Славянски ономастичен атлас". Целта на изследването е да бъде съпоставена структурата на ойконимите при две групи славянски езици, отдалечени една от друга териториално и по своя езиков развой. От една страна, се разглеждат ойконимите в български език – представител на южнославянската езикова група, от друга – ойконимите в чешки, полски и в лужишките езици (горно- и долнолужишки) – представители на западнославянската езикова група. Независимо от това, че и словашкият език принадлежи към групата на западнославянските езици, словашките ойконими са застъпени в проучването в много слаба степен. Това се дължи на факта, че не разполагам с достатъчно сравнителен материал от Словакия.

В българската и западнославянската ойконимия освен ойконими от домашен славянски произход се срещат и ойконими от чужд, неславянски произход. Например в българската ойконимия са засвидетелствани и селищни имена от турски, арабски, персийски, гръцки и румънски произход, а в западнославянската ойконимия се употребяват ойконими от немски или унгарски произход. Една част от ойконимите представляват калки. Тъй като на чуждоезиковите ойконими са присъщи по-специфични проблеми, свързани с тяхното словообразуване, те не са предмет на това изследване.

От генетична гледна точка ойконимите в съпоставяните езици биват два типа: 1. отапелативни и 2. отименни (депроприални). В зависимост от отношението им към другите собствени имена отименните ойконими от своя страна се разделят на няколко подгрупи: отантропонимични, оттопонимични, отхидронимични, оторонимични и т. н.

По своята славообразувателна структура както българските, така и западнославянските отапелативни и отименни ойконими се обособяват в две големи групи:

1. Еднокоренни или прости ойконими;

2. Двукоренни или съставни ойконими.

В кръга на еднокоренните ойконими влизат две подгрупи.

Първата подгрупа принадлежи на ойконимите, образувани чрез топонимизация, т. е. чрез преход на апелатив (по-точно на-

рицателно или адектив) в ойконим, или чрез т р а н с о н и м и з а ц и я – преход на антропоним или топоним (предимно хидроним или ороним) в ойконим без материално изразена деривация.

Подгрупата на ойконимите, образувани чрез топонимизация, се състои от два основни типа ойконими: а) д е с у б с т а н т и в н и, образувани чрез преход на нарицателно в ойконим и б) д е а д е к т и в н и, образувани чрез преход на прилагателно в ойконим. Десубстантивните и деадективните ойконими също биват два вида: а) ойконими от първични нарицателни или прилагателни и б) ойконими от вторични, производни нарицателни или адективи.

Десубстантивните ойконими от първични нарицателни са доста често явление във всички изследвани тук езици. Нарицателните, от които са образувани, се употребяват или с формата си за единствено число, или с формата си за множествено число. Срв. бълг. Балван, Баня, Бара, Блато, Брест, Брод, Бряг, Бук, Бърдо, Вис, Въбел, Върба, Въртоп, Гоз, Езеро, Малини и мн.др.; чеш. Brod, Dub, Kruh, Mosty, Hora, Hory, Louka, Ostrov; пол. Błonie, Brzeg, Buk, Chełm, Herby, Łódź, Osiek, Ostrów, Ujście, Skoki; горлуж. Glina, Gora, Chołm, Javor, Łaz; доллуж. Bahra, Buk, Droby, Lipa и т.н.

Десубстантивните ойконими, образувани от производни нарицателни без специална онимична деривация, също са застъпени сравнително често в български и западнославянски. Срв. бълг. Брестак, Букак, Букаците, Варник, Водица, Върбак, Горица, Градина, Градище, Гуслар, Долина, Златар, Латинка; чеш. Doubek, Smrček; пол. Borek, Dukla, Kuźnica, Rybnik; горлуж. Hórka, Hrańca, Lipiny и т.н.

При някои от този тип ойконими не може да се направи разлика дали ойконимът произлиза от готов апелатив или е отапелативно производно, образувано чрез наставка с онимична функция. Например СелИ Горица би могло да бъде изведено или от апелатива горица 'малка гора', или от апелатива гора и суфикс с топонимична (в случая специализирана ойконимична) функция -ица. Това се отнася и за българското СелИ Бистрица, както и за чеш. СелИ Bystřice и пол. СелИ Bystrzyca. Ойконимите в отделните славянски езици биха могли да произлизат или от апелатив (бълг. бистрица, чеш. bystřice, пол. bystrzyca със значение 'планински поток') или са получени чрез универбизация от прилагателно (бълг. бистър, чеш. bystry, пол. bystry със значение 'бърз; ясен, прозрачен') и топонимична наставка (бълг. - ица, чеш.-ice, пол.-ica). Възможно е обаче да произхождат от първоначални топоними (бълг. Бистър или Бистра, чеш. и пол. Bystry, Bystra) със суфикс -ица, съответно -ice, -ica. В единия случай е налице сементична деривация (пренасяне на готови апелативни форми в ойконимията), а в другия случай – формална онимична деривация, при която се използва собствен онимичен формант за образуване на nomina propria[1].

Деадективните ойконими също не са рядко явление в българската и западнославянската ойконимия. Те, както бе споменато по-горе, също могат да бъдат разглеждани в две отделни подгрупи: а) ойконими от първични прилагателни и б) ойконими от вторични прилагателни. Срв. бълг. Бяла, Висок, Висока, Високо, Равна, Равно, Опака, Черна; чеш. Dlouhý, Mokrá, Rovné, Suchá, Velké; пол. Biała, Dobre, Nisko, Wysoka; горлуж. Beła, Čorna, Dobra, Rovna, Vysoka; доллуж. Długi, Dobra, Rowno и т. н.

Вторичните прилагателни също образуват известен брой ойконими в български и западнославянски, като бълг. Ветрен, Водна, Водно, Мокрен, Трявна; чеш. Bučí, Olší, Lipno, Opočno, Bresten, Brno, Vrben; словаш. Kňažie; пол. Gniezno, Kobylin, Krzywin, Osieczna; горлуж. Jamno, Kaminna, Kopšin и т.н. Тези имена в западнославянската ономастика често се разглеждат като принадлежащи към подгрупата ойконими, образувани чрез онимична деривация, т.е. със суфикс -*ьna, -*ьno, -*in и т.н.

По-голямата част от деадективните ойконими са възникнали от първоначални двусъставни ойконими чрез елипса на втория компонент, например бълг. Равно от първоначално *Равно село, чеш. Velká от първонач. *Velká ves, пол. Biała от първоначал. Biała wieś, Dobre от първонач. *Dobre miasto. Някои от тях обаче са по-късни образувания и са създадени по модел на елиптичните ойконими направо от прилагателни.

В български известен брой прости ойконими са отантропонимични, образувани изцяло от лично име без специална деривация, напр. Антон, Ивайло, Кардам, Крум. Най-често това са мемориални названия, давани в чест на някаква личност. Тези имена са нови в българската ойконимия. Те са образувани по модел на старинни отименни ойконими, образувани със суфикс - jь, които ще бъдат разгледани по-нататък. В западнославянската ойконимия този тип селищни имена е сравнително рядко срещан, например чеш. Borek, Mislík, Šišma. Там предимно се използват отименните ойконими със суфикс - jь. Към простите отантропонимични ойконими в българската ойконимия спадат и селищните названия, образувани от имена на светци, като Варвара, Влас, Климент, някои от които са употребявани с или без определението Свети или Света.

Към групата на простите депроприални ойконими могат да бъдат причислени и ойконимите, образувани от готова лексикална единица – топоним, хидроним или ороним, като бълг. Арда, Етър, Лом, Рила; чеш. Bečva, Jihlava, Bystřice; пол. Supraśl, Warta, Wisła, Września.

В западнославянските езици се е оформил един рядък и непродуктивен тип прости ойконими. Това е подгрупата на ойконимите д е н у м е р а л и я, образувани от числително бройно или числително редно, например чеш. Dva, Sedm и Druhý, Devátý; пол. Dziesiąte, Dziewiąte, Czternasty, Setna. В българската ойконимична система този тип ойконими не е засвидетелстван.

И в български, и в западнославянски най-многобройна е в т о р а т а п о д г р у п а еднокоренни ойконими. Това е подгрупата на ойнонимите, образувани чрез онимична деривация, т.е. с помощта на афикси. В зависимост от вида на афиксите тя се дели на други две групи: а) п р е ф и к с а л н и ойконими и б) с у ф и к с а л н и ойконими. Подгрупата на афиксалните ойконими е многобройна. Особено голям е броят на ойконимите, образувани чрез суфикси.

Тук ще бъде разгледана само една част от суфиксалните ойконими - предимно онези названия, в чието словопроизводство влизат най-употребяваните суфикси.

На едно от първите места по употреба и в български, и в западнославянски е суфиксът -ица (западнославянски -ica, -ice). Той образува ойконими от нарицателни, прилагателни или глаголи, например бълг. Абланица, Белица, Бистрица, Върбица, Голица, Твърдица; чеш. Babica, Rečice, Snežica; пол. Babice, Dąbrowice, Dębica, Drzewica, Chojnice, Kamiennica; горлуж. Chlěvica, Čaplica, Gorica, Mostica, Svińica и т.н.

Често суфиксът -ица (-ica, -ice) се среща в разширен вид, като: а) бълг. -н-ица (западнослав. -n-ica) от *-bn-icā, срв. бълг. Рибница, Сливница, Смолница, Челюстница, Яворница; чеш. Blatnice, Dubnica, Mechica, Sopotnica, Vrbnice; пол. Brodnica, Brzeźnica, Gozdnica, Grabnica, Konopnica, Trzebnica; горлуж. Čremšnica, Drevńica, Lipńica, Ośnnica, Pławńica и т.н.; б) -ев -ица и -ов -ица (западнослав. -ev-ica, -ew-ica; -ov-ica, -ow-ica), срв. бълг. Берковица, Глоговица, Ковачевица, Садовица, Славовица, Черешовица, Шипковица; чеш. Kovačevica, Dřeždevica, Třebovice; пол. Bobrowice, Galewice, Katowice; горлуж. Bedrovica, Bukovica, Granovica, Iłovica, Plesovica и т.н.; в) -ов-н-ица (западнослав. -ov-n-ica от *-ov-ьn-icā, срв. бълг. Габровница, чеш. Borovnica, Tisovnica; г) -ав-ица (западнослав. -av-ica, -aw-ica) от *-av-icā, срв. бълг. Лъкавица, Скакавица; чеш. Lukavica; пол. Łękawica, Sadzawica; д) -щица (западнослав. -č-ica), срв. бълг. Белащица, Копривщица, Перущица, Славщица, Слокощица; чеш. Lovčica и т. н.

Голяма е фреквентността в изследваните езици и на ойконимите, образувани със суфикс -ец (западнослав. -ec) от *-ьсь, и с неговите разширения, като -ев-ец (западнослав. -ev-ec, -ew-iec), -ов-ец (западнослав. -ov-ec, -ow-iec), -ен-ец (западнослов. -en-ec) и др., срв. бълг. Блатец, Голец, Долец, Роглец, Средец, Яворец; Боровец; Радовец, Садовец, Тиховец, Царевец, Ябълковец; Любенец, Студенец; чеш. Černec, Křivec, Modřec, Zheřec, Týnec; Dubovec, Hrachovec, Chojenec; пол. Brzeziniec, Jasieniec, Kościelec, Wierzbiniec; Borowiec, Bolesławiec, Grabowiec; Janowiec, Olchowiec; луж. Badetz, Bokovc, Dub'c, Kameńc, Garitz, Jabłońc, Zgořel'c и т.н.

В изследваните езици изключително често се срещат ойконими със суфикс за означаване на патроними и етноними. В български този суфикс е -ци (мн.ч. от -ец), с разширения -ев-ци, -ов-ци, -ен-ци, -ин-ци. В чешки

и лужишки съответният суфикс е -ci, -ev-ci, -ov-ci, -in-ci, а в полски - -ice, -ow-ice от по-старо -icy, -ow-icy. Срв. бълг. Албанци, Алдимировци, Бабинци, Боженци, Бойчиновци, Василовци, Велковци, Витановци, Владиславовци, Говедарци, Гърци, Калотинци, Шубеци; чеш. Alošovci, Božanci, Laslovanci, Maretinci, Milanci, Milanovci; пол. Miedzicy, Mirowice, Pułkowice, Wojsławice; горлуж. Kozarici, Novosedlici, Podhorici, Počaplici, Popovici, Zadělovici и т.н.

В българската и западнославянската ойконимия често срещан е и суфиксът -ka (западнослав. -ka) от *-ьkā, срв. бълг. Дъбравка, Моравка, Осларка, Пепелка; чеш. Blicharka, Bystřička, Červenka, Chojnička, Horka, Loučka, Svitárka, Teplička; пол. Cybinka, Czerwonka, Dubienka, Dąbrówka, Łubianka; горлуж. Borštka, Horka, Hrabowka; долуж. Brjazynka, Bukowka, Dubrawka и т.н.

Ойконими със суфикс -ик (западнослав. -ik) от *-ikъ, употребявани предимно с разширение -н-ик (западнослав. -n-ik) от *ьn-ikъ, са засвидетелствани както в български, така и в западнославянски. Срв. бълг. Брезник, Главник, Дъбник, Кременик, Мелник, Орешник, Палатник, Пясъчник, Сажденик, Столник, Тръстеник, Черник; чеш. Borovník, Černik, Dubník, Hnilčík, Hrabovčík, Javornik, Mělnik, Trsteník; пол. Chmielnik, Dębnik, Kraśnik, Mielnik, Wierzbnik, Wężownitk; горлуж. Dubravńik, Javoŕnik, Kosovik, Łošovik, Ol'šik, Osl'nik, Stob'nik, Svińik и т.н.

По-рядко срещан суфикс в български е -ек от *-aka, докато в западнославянските езици суфиксът -ek е с по-голяма честота на употреба, особено в полски, където съвпада с деминутивния суфикс -ek, продуктивен и днес. Срв. бълг. Вълчек=Вълчак, Сливек; чеш. Buček, Chojnek, Doubek, Smrček; словаш. Vrbovok; пол. Borek, Brzostek, Buczek, Ciechocinek, Glogówek, Gródek, Kamyszek, Lwówek, Strumyszek; горлуж. Bukowk и т.н.

Не са малко на брой и българските ойконими със събирателен суфикс -ак, -jak, изпълняващ онимична функция: Брестак, Букак, Враняк, Върбак, Габрака, Голак, Граничак, Гърняк, Каменяк, Орешак, Орляк, Търнак. Ойконими със същия по произход суфикс -ak, -jak са регистрирани и в западнославянски: чеш. Borak, Chojnak, Černaki; пол. Babiak, Błotniak, Dębak, Dębczak и т.н.

Не е малка и групата на ойконимите с наставка -jь както в български, така и в западнославянски. Срв. бълг. Богдан, Враня, Гарван, Говежда; чеш. Bytča, Lubań, Třebáň; пол. Bieżuń, Bochnia, Bircza, Bytom; горлуж. Paslaŕи т. н. С -jь са образувани и голям брой двусъставни отантропонимични ойконими в български и западнославянски, от типа на бълг. Владимир, чеш. Boleráz, Mysliboř, пол. Dobiegniew, горлуж. L'ubobyl, Radboŕ, Vol'bud, Žaligošč и мн. др. Поради това, че тези ойконими принадлежат към типа двусъставни или сложни ойконими, те не са предмет на това проучване.

Общославянски е и типът ойконими със суфикс -ище (западнослав. -išče), който служи за образуване на имена на селища, в които има или е имало някакъв обект или нещо в изобилие. В Полша и спорадично в Чехия, предимно в Моравия, част от названията, образувани със суфикс -išče, били изместени от названия със суфикс -isko. Примерите с български и западнославянски ойконими с този суфикс и с неговото разширение -ов-ище (западнослав. -ov-išče) са многобройни. Срв. бълг. Божурище, Винище, Градище, Мокрище, Монастирище, Оборище, Оградище, Стражище, Търговище, Церовище; чеш. Chmeliště, Hrachoviště, Hradiště, Kaliště, Uhliště; словаш. Hliništia, Kalište, Lukovištia, Repište, Revište, Sobotište, Trhovište; пол. Dworzyszcze, Grodziszcze, Izbiszcza, Makowiszcze, Siedliszcze, Targowiszcze; горлуж. Borošćo, Brezišćo, Hrodźišćo, Repišćo, Sedlišćo, Stanojšćo; доллуж. Chošćišća, Groźišćo, Slopišća и т.н.

Този тип ойконими е често срещан и в Румъния. Ойконимите със суфикс -iște са старинни и са заети от български, срв. Boiștea, Braniște, Gradiștea, Macovíște, Prihodíște, Tirgoviște и още мн. др.

Архаичен е и суфиксът -ан-е, -ан-и, -ян-е, -ян-и, (западнослав. -an-y, -jan-y) с разширения бълг. -ов-ян-е, -ч-ани (западнослав. -n-jan от -ьn-jān, -čan- от *-ьč-an-y). Този суфикс първоначално е служил за образуване на славянски названия от племена и народи, а по-късно и на всякакви групи хора, както и на местата, заселени от тях и превърнати в селища. Срв. бълг. Гниляне, Горубляне, Иваняне, Кокаляне, Мировяне, Пищане, Добрювчани; чеш. Chlumčany, Dolany, Dubčany, Dubňany, Horňany, Hradčany, Ličany, Lipany, Lipňany, Mělčany, Rudňany, Svinčany; словаш. Borčany, Drienčany, Dvorčany; пол. Barciany, Dobrzany, Dolinczany, Gliniany, Gorczany, Jeziorany, Kopczany, Łubniany; луж. Běhany, Botl'ane, Božane, Dol'ane, Dreždʼane, Grib'ane, Grod'čane, Łomiane, Łučane, Mokŕane, Rub'ane и т.н.

В България се срещат и ойконими от жителски имена с преглас на -'-a ->- е в суфикса -яне, -яни в -ене, -ени, срв. Българене, Габрене, Гложене, Долене, Долени, Лъжене, Междени, Новачене, Поибрене и т.н. В лужишките жителски имена на -jane, станали основа на ойконими, също се среща прегласен суфикс -jene още през X–XI в., но E. Eichler[2] допуща и възможно въздействие на немския Umlaut.

В българската и западнославянската ойконимия се срещат още много други суфикси, които са послужили за образуване на селищни имена. Такива са: бълг. -ава, западнослав. -ava, -awa; бълг. -ич, западнослав. -ič, -icz от *-ičь; бълг. -ай, -ая, западнослав. -aj, -aja; бълг. -им, западнослав. -im; бълг. -ин, -ина, -ино, западнослав. -in, -ina, -ino, където -in е от *-inъ; бълг. -ов, -ова, -ово, западнослав. -ov, -ova, -ovo, -ow, -owa, -owo; бълг. -е-ш/а/, -и-ш/а/, -у-ш/а, западнослав. -eš-a, -iš-a, -uš-a, -esz-a, -isz-a, -usz-a и т.н.

Групата на ойконимите, образувани с помощта на префикси, е сравнително по-малобройна в сравнение с групата на суфиксалните ойконими, но и този тип названия са регистрирани както в български, така и

в западнославянски. Срв. бълг. Забърдо, Завала, Загоре, Заград, Заграде, Занога, Заселе, Побък, Подлес, Подвръх, Подгоре, Прелог, Проглед, Раздел, Раздол, Разлог; чеш. Podbaba, Podborky, Podhora, Předklášter, Zamost, Zahumny; пол. Międzybórz, Międzychód, Międzylesie, Międzyrzecz, Podgóra, Zalas; горлуж. Podlipa, Předows, Prešeŕ, Priłuka, Vyjeź, Zabrod.

Към втората подгрупа ойконими може да бъде причислен и префиксално-суфиксалният тип ойконими, срещан както в български, така и в западнославянски. Срв. бълг. Безводица, Безводно, Безденица, Загорича-не, Загорски, Загорско, Подгорец, Подгорица, Преколница, Приморско, Разделци; чеш. Mezihoří, Mezilesice, Meziříčí, Naloučany, Podhořany, Podhradi, Předmestí, Předmostí, Zamostek, Zamostno, Zabrdovice, Zařeče; пол. Międzylesie, Międzyzdroje, Poddębice, Podgórze, Zarzecze; горлуж. Zařeč'e, Zamosty и т. н.

От представения по-горе материал се установява сходство в структурните типове български и западнославянски ойконими, което се дължи на общата изходна база на тези езици в миналото. Тук трябва да се отбележи, че поради различни езикови и екстралингвистични фактори на едни и същи етапи ойконимите в различните езици не са еднакво представени в количествено отношение и не са с еднаква степен на продуктивност.

Наред с многото сходства в ойконимичните системи на двете групи езици се забелязват и известни различия, които са резултат от различния исторически развой на тези езикови групи.

В българската ойкономия се среща един граматичен тип еднокоренни ойконими, който не се среща в западнославянската ойконимия. Това различие се дължи на наличието на членната форма в българския език, онаследена от старобългарското показателно местоимение ТЪ м.р., ТѪ ж.р., ТО ср.р., ТѢ мн.ч., стоящо след думата, която определя, и сляло се с нея. Постпозицията на местоименията е била праславянско, дори предславянско явление, но при оформянето на южнославянските и западнославянските диалекти и езици тя се е запазила само в български. Срв. бълг. Барата, Грамадата, Гърците, Деветаците, Еленците, Ряховци-те, Среброто, Стоките, Текето, Трапето, Тънкото и др.

Различие между българската и западнославянската ойконимична система се наблюдава и по отношение на склонението. Поради аналитичния характер на българския език днес е регистриран много малък брой примери със запазен стар генерализиран падеж (предимно родително-винителен), докато в западнославянските езици склонението като граматична категория е напълно живо и в тях е от значение в каква позиция се употребява ойконимът в речта или в писмен текст, от което зависи и съответното парадигматично окончание.

Наблюденията, направени в представеното изследване, могат да бъдат основа за много важни изводи по отношение на структурната ти-

пология на славянските ойконими. Установява се, че независимо от съществуващите различия в ойконимичните системи на двете групи славянски езици в тях преобладават еднакви модели. Проучените структурни модели са свидетелство за старинно словообразуване. От тях могат да бъдат направени сериозни заключения във връзка със заселването на славяните, за общия произход и развитие на онимичните системи на славянските езици и т.н.

БЕЛЕЖКИ

[1] *H. Borek, E. Eichler, M. Majtan, R.Šrámek.* Słowiański atlas onomastyczny. Typy strukturalne ojkonimii słowiańskiej. – *Z polskich studiów slawistycznych, Seria VII, Warszawa, 1988, s.70.*

[2] *Ernst Eichler,* Zur Deutung und Verbreitung der altsorbischen Bewohnernamen auf – jane. - *Slavia, 31, 1962, č.3, 348–377.*

Ангел Давидов

РОЛЯТА НА КОСВЕНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕ ОБЕМА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКА

Въпросът за определяне обема на старобългарската лексика има два аспекта: 1. Лексиката на книжовния старобългарски език и 2. Лексиката изобщо на старобългарския език в неговия най-древен период.

1. В славистиката е прието, че непосредсвените източници за лексиката на книжовния старобългарски език са писмените паметници от X–XI век, т.нар. класически старобългарски паметници (= КСП). С известни отклонения при различните изследвачи в основата си това са двадесетина паметници. Така в речника на Садник–Айцетмюлер (L. S a d n i k u n d R. A i t z e t m ü l l e r, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955) е включен материал от 20 паметника, в т. ч. един епиграфски. Slovník jazyka staroslověnského, Praha, 1966 и сл. е изграден върху 86 паметника, от които само един – епиграфски. В своите трудове по старобългарска лексикология Р. М. Цейтлин оперира главно със 17 манускрипта (Цейтлин, 1977, Цейтлин, 1985 и др.). А. Минчева включва към старобългарските ръкописи и Новгородските (или Куприяновски) листове и Златоструя на Бичков (М и н ч е в а, 1978). Краткият Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков), Москва, 1994 се базира на 18 ръкописа. Лексикалният материал за тритомния Старобългарски речник на БАН е извлечен от същия корпус ръкописи, както и от редица старобългарски надписи и по такъв начин обхваща 47 паметника. Налице е следователно един вече определен кръг от паметници като преки източници. Това позволява да се определи точно количеството на лексемите в тях, както стори напр. Р. М. Цейтлин: „В языке древнеболгарских рукописей - 9616 слов. Из них славянских – 7838“ (Цейтлин, 1986: 36). Няма съмнение обаче, че старобългарският език дори само в неговата книжовна форма е разполагал със значително по-голям лексикален запас, който е давал възможност „да се говори не само за семейния живот, за работата, службата, природата, стихиите, за животните, растенията и др., но също за религиозните и философски проблеми, за естетическите принципи, за правовите отношения и т. н.“ (Д о с т а л, 1960: 8). А. Достал отбелязва „да се говори“, имайки предвид живата говорима реч. Аз бих добавил - „и да се пише“, защото и в писмените паметници, възникнали през старобългарската епоха, но достигнали до нас в по-късни преписи, се крие огромно лексикално богатство, поне 2–3 пъти по-голямо, отколкото в КСП. Тези паметници вече се отнасят към косвените източници, които следва строго да се разграничават от преките, както прави Р. М. Цейтлин:

„К основным косвенным источникам относим: 1. Данные греч. оригиналов (или тех, которые в этом назначении используются); 2. Данные церковнославянских рукописей идентичного содержания с ДР; 3. Данные болгарского языка (последующих периодов его истории) и других славянских языков, диалектные и литературные различного времени“ (Цейтлин, 1986: 13–14). Заедно с това тя отчита, че „круг косвенных источников, к которым вынужден в конкретных случаях обращаться лексиколог и лексикограф, заранее не предсказуем. ... косвенные источники ... едва ли обозримы“. (Цейтлин, 1987:18–19).

В лексикалните изследвания и особено в лексикографската практика от посочените три косвени източника най-меродавен е вторият – данните от църковнославянските ръкописи. Аз бих наблегнал на понятието ръкописи като документална основа. Необходимостта от използването на ръкописите (в т.ч. и издадените) е безспорно и общоприето положение. Спорно тук е определението църковнославянски, защото то стеснява обсега на този вид косвени източници. Без да повдигам и дискутирам въпроса за характера и същността на църковнославянския език, смятам, че щом става дума за старобългарска лексика, запазена в покъсни преписи, логично е да я търсим в такива съчинения (преводни, оригинални, компилации), които са създадени в старобългарската епоха, а именно: Кирил и Методий – превода на библейските книги (без Макавеите), Номоканона (Кормчая книга), Патерика (Отечески книги), Слово за пренасяне мощите на Климент Римски, Какон в чест на Димитър Солунски и др.; Климент Охридски – поучения, похвални слова, жития, църковна поезия, преводи; Наум – Канон в чест на апостол Андрей; творбите на Климентовите и Наумови ученици – Житие и Служба на Климент, Житие на Наум; Константин Преславски – превода на Постния триод (в който цикъл канони стихирите и седалните, липсващи в гръцкия текст, са дело на Константин), превода на Четирите слова против арианите от Атанасий Александрийски, Учителното евангелие, Черковно сказание и Историкии, Служба за Методий; Черноризец Храбър – За буквите; Йоан Екзарх – Небеса (Богословие), Шестоднев, неговата ораторска проза; Презвитер Козма – Беседа против богомилите; Симеоновите сборници от 1073 и 1076 г., Златоструй; старобългарският превод на словата на Григорий Назианзин (Богослов), на Ефрем Сирин – старобългарският превод на Паренесиса; апокрифната и богомилската книжнина; преводите на естественонаучни съчинения Физиолог, Християнската топография на Козма Индикоплов и др.; преводи на исторически съчинения – Хрониката на Георги Амартол, Хрониката на Симеон Метафраст; юридически произведения – Закон за съдене на хората, Еклога и др. Като по-късни преписи, отдалечени с един-два и повече века от Кирило-Методиевото време, напълно е възможно в тях да са проникнали лексикални елементи (като

думи или като отделни техни значения) от по-късна епоха. Тук вече задачата на лексиколога е да отсее тези по-късни елементи чрез съответното сравнително-съпоставително проучване. Изследванията наистина показват, че тъкмо тези по-късни преписи внасят в старобългарския лексикален инвентар внушително количество лексика, непозната на КСП.

С голямо внимание трябва да използваме и гръцките съответствия, особено за небиблейските текстове, където в много случаи трудно може да се прокара точна граница между преводач, оригинален автор и редактор.

Що се отнася до данните на съвременния български език на книжовно и диалектно равнище, в съвременната лексикографска практика те се използват само в справочния апарат (както е напр. в Старобългарския речник на БАН), от тях не се извеждат заглавни думи. Същото важи и за данните от другите славянски езици и особено за данните от праславянски. По такъв начин се спазва принципът – в речника да се включва само документиран материал, извлечен от писмени паметници. Именно такъв подход е оправдан и мотивиран, когато се отнася до *книжовния* старобългарски език.

2. Когато става дума за лексиката изобщо на старобългарския език, нещата се поставят вече на друга плоскост. Сега пред нас е целокупният старобългарски език, който включва както литературния език (езика на религиозни, художествени, естественонаучни, исторически, юридически и други съчинения), така и разговорната реч, цялото многообразие на диалектите. Съществуването на тези две реалии, естествено дистанцирани помежду си, се обуславя от спецификата на „всеки книжовен език, който, макар и да представлява най-висша изява на определен общонароден език, не може да бъде идентифициран с него нито що се касае до неговите многообразни прояви в даден момент, нито пък в един хронологически по-обхватен отрязък от време: съпоставен с диалектното разнообразие на общонародния език ... книжовният език изпъква със своята по-широка значимост“ (Г ъ л ъ б о в, 1980: 25–26). Щом приемаме тази постановка за общонародния старобългарски език, следва да се разшири и кръгът на косвените източници за неговата лексика.

В съвременните български диалекти ще открием думи, употребявани както в КСП, така и в старобългарски съчинения извън техния кръг. В случая за нас е по-интересна втората категория и затова ще дам някои примери от нея. Думата се привежда в нейната диалектна форма, като в скоби се поставя нейното старобългарско съответствие: *аблан* (АБЛАНЬ), *борие* (БОРИЄ), *боровина* (БОРОВИНА), *брестье* (БРѢСТІЄ), *близне* (БЛИЗНА), *жидък* (ЖИДЪНЪ), *закалване* (ЗАКАЛАНИЄ), *запона* (ЗАПОНА), *казня* (КАЗНИТИ) и др., – употребени и в Шестоднева на Йоан Екзарх; *безженство* (БЕЖЕНЬСТВО), *благота* (БЛАГОТА), *женитва* (ЖЕНИТВА) и др. – в Богословие на Йоан Екзарх; *бълвотина* (БЛЬВОТИНА), *квасник* (КВАСЬНИКЪ), *клосен* (КЛОСНЬНЪ), *кощун*

(КОЩОУНА) *мъжатница* (МѦЖАТИЦА) *пастушески* (ПАСТОУШЬСКЪ), *смичам* (СЪМЪІКАТИ) и др. – в Беседата на Презвитер Козма; *бразна* (БРАЗНА), *връбен* (ВРЬБЬНЪ), *гатам* (ГАТАТИ), *зачиням* (ЗАчИНАТИ), *игрец* (ИГРЬЦЬ), *овде* (ОВЬДЕ) и др.– от Симеоновия сб. 1073 г.

Друга категория са думите, които не са зафиксирани в известните старобългарски паметници, както от X–XI в., така и в техните по-късни преписи. Те са налице в съвременните диалекти, но ние нямаме документални основания да твърдим, че са наследени от старобългарски – те може да са създадени по-късно в историческия развой на българския език в неговото диалектно многообразие. Основание за тяхната старинност, за техния старобългарски произход е разпространението им в различни групи диалекти – макар и на „острови", но върху цялата българска територия. Старинни думи тук ще бъдат наследените от праславянския език лексеми и словообразователни модели. Една солидна опора в това отношение е Праславянският речник на Полската академия на науките под редакцията на Фр. Славски. По матерали от излезлите досега томове в съпоставка с речниците на съвременния български език и на други славянски езици – тълковни, етимологически, на отделните диалекти и др. можем с голяма доза сигурност да определим като старинни редица диалектни думи като например *барзав, бреквам, набреквам, доилница, домовник, дъбовица, дъжди, есенина, живина, жиг, жилавник, завезвам, заклетям, игралец, имовище, каменица, клопам* и много други.

Когато говорим за лексика на старобългарския език, незафиксирана в писмените паметници (нито в КСП, нито в паметници от по-късно време), трябва да имаме предвид и деривационните отношения – системният характер на лексиката се проявява и в определени утвърдени словообразователни склонности, възможности, връзки, които обуславят наличието на словообразователни редове или гнезда, „лексикално обединени посредством асоциативни връзки" (Фомина, 1978:14). Да разгледаме за пример етимологичното гнездо с корен ГРАД-. От него в речника на Садник-Айцетмюлер фигурират 25 думи – ГРАДЪ, ГРАДЬЦЬ, ГРАЖДЬ, ЗАГРАДИТИ, ОГРАДИТИ, ПРИГРАДЪ и др. Със същите словообразователни средства, използвани при тях, в старобългарския език са били образувани и са битували около три пъти повече думи (по речника на Миклошич – Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum – още 50, например ГРАДЕЖЬ, ГРАДИНА, ЗАГРАДА, ЗАРАЖДАТИ, ПРѢГРАДА, СЪГРАЖДЕНИѤ, ГРАДОЗИДАНИѤ, ЦАРИГРАДЪ и др. Макар че речникът на Миклошич е съставен преди повече от 120 години, в него авторът със забележителен усет за лексикалната структура на старобългарския език е включил почти всички думи с корен ГРАД-. За повечето от тях можем да приемем, че са съществували както в книжовния, така и в говоримия език. Основание за това ни дават посочванията на паметниците, откъдето те са извлечени –

тяхната лексика (почти във всички) има старобългарски характер. Основание да заключим, че тази лексика е съществувала в най-стара епоха, е и нейното наличие в българските диалекти, например *гредеж, градище, гражда, заграда, градобитие* и др.

Част от общия проблем за пълнотата и обема на старобългарския речник е въпросът за пълнотата и окомплектоваността на отделните лексико-семантични групи. В речта на старобългарския говорител без съмнение тези групи са били представени в целия техен обем – иначе би се затруднил процесът на комуникация. В КСП обаче те са отразени непълно: това се обяснява с ограничеността на тематиката и съдържанието на паметниците. Затова напр. в групата *названия на домашни животни* в КСП липсват КРАВА, ГОВѦДО, ТЕЛА; в групата *Части на човешкото тяло* няма ГРЪБЪ, ГРЪЛО, ГРѪДЬ, НОСЪ и др.; в групата *термини, означаващи родство* не се срещат ВЪНОУКЪ, ВЪДОВЬЦЬ, ДѢВЕРЪ, СНЪХА, свекър и др. А това са думи, битували в българския език по цялата му говорна територия във всички етапи от неговото историческо развите. Освен това те се употребяват и от другите славянски езици. Ето защо предположението, че тези думи са били в употреба още в X–XI в. има пълно основание. При това се оказва, че в много случаи такива теоретични предположения се подкрепят и от данните на писмените паметници, макар и в по-късни преписи.

Ето защо матералът от този вид косвени източници (извън писмените паметници) не бива в никой случай да се пренебрегва – той може и трябва да се използва при съставяне на р е ч н и к-т е з а у р у с на старобългарския език.

Литература

Гълъбов, 1980 – Ив. Гълъбов, Старобългарски език с увод в славянското езикознание, *София, 1980.*

Давидов, 1960 – А. Давидов, Старобългарска лексикология, *Велико Търново, 1996.*

Достал, 1960 – А. Достал, Вопросы изучения словарного состава старославянского языка. – *Вопросы языкознания, 1960, № 6.*

Минчева, 1978 – А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслеци, *БАН, София, 1978.*

Фомина, 1978 – М. И. Фомина, Современный русский язык. *Лексикология, Москва, 1978.*

Цейтлин, 1977 – Р. М. Цейтлин, Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв., *Москва, 1977.*

Цейтлин, 1986 – Р. М. Цейтлин, Лексика древноболгарских рукописей X–XI вв., *БАН, София, 1986.*

Иван Буюклиев

ЕЗИКОВАТА ФИЛОСОФИЯ НА СЛАВЯНСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Творьць бѡ сыи въсачьскыи
междоу а҃ггла и скоты чл҃ка ѥс сътвориль
словом и смыслом ѿпоучивь ѿ скота
а гнѣвѡ и походію ѿ а҃ггль

ЖК VI

Понятието „езикова философия“ тук е употребено условно. В действителност е потърсен начин да бъдат обединени ограничен брой факти, които, без да имат претенцията да съставляват части на антична граматика или реторика, дават възможност да се отгатне в една или друга степен как древните са си обяснявали едни или други езикови същини. В повечето случаи става дума за примери, които не могат да бъдат отнесени пряко към граматиката, а по-скоро към историческата семантика.

Използваният подход може да бъде наречен лингвистична палеонтология или археология[1]. Така както археологът въз основа на запазени керамични парчета е в състояние да възстанови амфора, така и езиковедът има право въз основа на запазени фрагменти да се опита да възстанови една идея. Този подход ни се налага принудително. За разлика от Романското славянство Православното славянство не разполага с достатъчен брой авторитетни трактати по граматика и реторика, на които изследвачът може да се опре със сигурност.

Наистина, още в края на миналия век Ватрослав Ягич издаде един значителен корпус от текстове, които предлагат разсъжденията на южнославянската страна за черковнославянския език[2], но нито един от публикуваните тук трактати не може да се сравни с чешката граматика на Ян Блахослав (1571 г.), за която ще стане дума по-нататък.

Езиковата практика обаче е значително по-богата, отколкото ни се представя в посочените разсъждения. По тази причина тук е обърнато особено внимание тъкмо на тази практика.

Проблемът за езика възниква още с покръстването на славяните. Той се поставя още в посланието на моравския княз Ростислав до византийския император Михаил III. В това послание според текста на ЖК XIV четем:

---

[1] Тези названия са известни на езикознанието от миналия век. Срв. О. Шрадер, Сравнительное языкознание и первобытная история, лингвистическо-исторические материалы для исследования индогерманской древности (Превод он немски), Спб., 1886.

[2] V.Jagic, Codex Slovenicus rerum grammaticarum – Рассуждения южнославянской и русской старине о церковнославянском языке. Берлин, 1896, ротапринт Мюнхен, 1968.

„людемь нашимь поган'ства се ѿврьгшимь и по христіаньскыи се законь дрьжещіимь, оучителіа не имамы таковаго, иже би ны въ свои єзыкь истинную вѣру христіьнаскоую сказаль, да се и иные страны, зрещє въ нас, подобет се намь. да посли ны влдкw, єпскпа и оучителіа таковаго; ѿ вас бw на въсє страны добрь законь исходить“[1].

Както се вижда от този пасаж, основното искане е не само єпископа, но оучителя, и то въ свои єзыкъ. Но не може да се пренебрегне и другият мотив: в свой єзыкъ трябва да се изложи истинную вѣру христіан'скоую. Но има ли по това време такъв славянски език, на който да е възможно да се изложи истинската християнска вяра? Каква ще бъде социалната позиция на този език, който предстои да се утвърждава като литургичен и в по-широк смисъл на литературен език? Няма да разглеждам тук дискусиите по тези въпроси, тъй като те са разгледани с изключително внимание от Рикардо Пикио[2]. Ще припомня само, че има известни исторически сведения, които показват, че християнството е започнало да прониква малко по-рано[3], но едва ли може да се говори за разгърната християнска идеология, представяна на славянски език.

Може само да се предположи, че са възниквали условия за създаването на книжовен език посредством формиращите се културни диалекти[4].

От друга страна, самият акт на създаването на славянската писменост е фолософско-религиозен и лингвистичен проблем. Философско-религиозен, защото текстовете трябва да предават безпогрешно именно „истинную вѣру христіан'скую“. Не може да се пренебрегва и лингвистичният аспект – тези текстове задължително трябва да притежават и определени стилно-реторически достоинства, за да не накърняват със своите вулгаризми божественото слово.

Тъкмо за да подчертае тези достоинства на първите текстове, житиеписецът на Кирил изтъква, че това дело е вдъхновено от Бога:

„бъ хотеи въсакомоу да би въ разумь истинныи пришьль и на болшіи се чинь вьдвигль, видѣв' вѣру твою и пwдвигь, сътвори нніа испльнити се твоємy прошенію въ наша лѣть іавль боуквы въ вашь єзыкь, єгоже не бѣ испрьва было, нъ тькмо въ прьваа лѣть да и вы причьтете се великыкхь єзицѣхь иже славет ба своим єзыкwм“ XIV. Тук умелото разиграване на омонимията єзыкь γλῶττα, єзыкь ἔθνος подсилва ефекта на приобщаването.

Специално внимание обаче заслужава изразът „Іавль боуквы въ вашь єзыкь, єгоже не бѣ испрьва было“. Този израз не се отнася за езика изобщо.

---

[1] Върху тълкуването на този текст вж. R. Vecerka, Postavení staroslovenstiny v komplexní jazykové realite staré Moravy, Slavia 62, 1993, 228–229.

[2] R. Picchio, Letteratura della slavia ortodossa, Bari, Dedalo, 1991, 263–289.

[3] И в житието на Методий се изтъква: „... и соуть въ ны въшли оучителє мнози крьстіани из влахъ и из грькъ, и из нѣмьцъ, оучащє ны различь“ V, с. 188.

[4] B.Havranek, Au sujet du caractère et de l'ancienneté de l'évolution des langues balkaniques, Les études balkaniques tsecoslovaques, 2, Praha, 1967, 5–10.

Михаил III много добре знае, че славяните говорят на свой език. В ЖМ V се казва: **Въі бо єста селоуѫнинѫ, да селоуѫнѥ вьси чисто словѣньскы бесѣдоуютъ**". Не го е имало този език като език на Писанието, на свещените текстове.

Не трябва да се забравя, че макар и християнска, Европа е съхранила добре границите на античния мир, от една страна чрез Свещената римска империя на запад и Византия на изток. Славяните се настаняват тук като βάρβαρος. Не бива да ни учудва тогава, че и Рим, и Византия могат да имат резерви по отношение на първия славянски книжовен език и неговите способности да предаде понятийната изтънченост на догматичното християнско учение. За да получат признание славянските преводи, е било необходимо да се доказва тяхното достойнство и тяхната пригодност да разкриват, а да не накърняват божествената истина както на свещените текстове, така и на екзегетичната литература[1].

Р. Пикио показва, че подобен род дебати не са отминали и ранните векове на християнството: „Важно е да се подчертае – пише авторът –, че египетско-палестинската култура, върху която в юдейска матрица се развива християнството, вече е била разработила елинистично както конфесионално-религиозния, така и политико-реторическия аспект на един фундаментален въпрос за езика. Главното противопоставяне е било между гръцки и еврейски, но около тази централна диалектична двойка други равнища на дискусията са се съсредоточвали ту около отношението еврейски – арамейски, ту около колоквиалното гръцко елинистично койне и гръцкия на по-изтънчената реторична традиция."[2]

В такива условия се зарежда православнославянската книжовна традиция и езиковото мислене на православните славяни. Дълбоко е залегнало убеждението, че на православните славяни е чужда семантичната игра със словото и реторичната украса на речта. И все пак не може да се отмине любопитният факт, че тъкмо житието на славянския първоучител и равноапостол е изпъстрено с такива фигури. Срв. например следния израз, в който антитезисното противопоставяне малъ: великъ изразява съвсем определено реторичен ефект:

онь же сътвори емоу оученіе філософс'ко, въ малѣх словессехь великь разумь сказавь IV.

По сходен начин тази мисъл е изразена и в широко известния Проглас към евангелието:

вбачє своюю прит'чю да приставлю
мъногъ оумъ вь малѣ речи каже[3].

Същата опозиция срещаме и в друг израз на житието:

Онь же оузрѣвь філосѡфа юна тѣлѡм а нє вѣдыи стара оума вь немьVI.

---

[1] R.Picchio, É'tudes literaires slavo-romaines, Studia Historica ed Philologica, N 6, Section Slavoromanica № 3, Florance, 1978, с. 163.

[2] R. Picchio, Letteratura della slavia ortodossa, с. 161.

[3] М.Иванов, Български старини из Македония, София, 1970, с. 342.

Не могат да бъдат пренебрегнати и някои паремии, в които прозират реминисценции от античната традиция. Такава е например следната: **wгнь искоушаєть злато и сребро, а чл҃кь оумwм wтсѣкаєт лъжоу wт истины** ЖК XI. Тук би могло да се отгатне далечна реминисценция на една от мъдростите на древногръцкия мислител Хилон: Ἐν λιθίναις ἀκούναις ὁ χρυσὸς ἐξετάζεται δίδους βάσανον φανεράν. Ἔν δε χρυσῷ ἀνδρῶν ἀγαθῶν τὲ κακῶν νοὺς ἔδωχ ἐλέγχον.

Античната култура не е била никога изключвана от образованието на византийците[1]. Тя е била застъпена в достатъчна степен и в Константинополския университет, известен под името Магнаурска школа, тъй като точно през IX в. се премества от сградата при църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Магнаурския палат. Тъкмо в това училище Константин Философ изучава освен граматика още Омир, геометрия, но и **риторикiи** и **моусiкiи** (вероятно изкуствата на музите), защото по-нататък е посочено цялото елинско изкуство – **вьсѣмь єллин'скымь хоудожьством** ЖК IV.

Възниква обаче един въпрос. Само Константин ли е бил образован по този начин? Не е ли имало и други, да предположим от славянска страна, образовани в духа на тази култура?

Оказва се, че православното славянство не притежава трактати по реторика, но има образовани свои представители, които владеят правилата на риторичното изкуство.

Сред тези автори не може да бъде отминат Йоан Екзарх. Според А. Леграйт неговото съчинение Шестоднев е образец на разумно използване правилата на античната реторика[2].

С особено внимание са изучавани преводаческите принципи на старобългарския писател. Според К. Трост[3] преводаческата теория на Йан Екзарх създава възможности за широко използване на средствата на превеждащия език и техните синонимни отношения.

Е. Ханзак открива общи особености в схващанията за превод на Йоан Екзарх и Блажени Йероним. В неговите преводи Ханзак намира най-разнообразни принципи: смислов превод, буквален превод, превод чрез пренасяне на значения и др.

Особено внимание се обръща на така наречените „двойни преводи", осъществявани чрез лексикални дублети. Тези лексикални дублети според

---

[1] Уместно е да се припомни по този повод твърдението на видния български медиевист Иван Дуйчев: „... благодарение на неколцина видни представители на патристичната литература средновековието стига до едно „помирение" между езическата древност и християнското учение" – Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис, София, 1978, с. 47.

[2] На този въпрос австрийската изследователка е посветила специална монография – A. Lägreit, Der rhetorische Stil im Šestodev des Exarches Johannes, Monumenta lingaue slavicae dialecti veteris, 4, Wiesbaden, 1965.

[2] K.Trost, Die uberzetzugstheoretischen Konzeption des Cyrillisch-macedonischen Blattes und des Prolog zum Bogoslovie des Exarchen Johann, Slavische Studien zum VII Internationalen Slavistenkongres in Warchau 1973, München, 1973.

Ханзак не са синонимни варианти, а стилни дублети, при които всеки в своя стил означава същото, което неговият съответник в другия стил[1].

Разбирането за стил е застъпено, макар и схематично, но достатъчно ясно и в Пролога към превода на Богословие от Йан Дамаскин[2].

Шестодневът на Йоан Екзарх е наистина не само сполучлива компилация, но и забележителен превод. Този превод, от една страна, съхранява реторическия патос на Василий Велики, както и на Йоан и Севериан, а от друга страна, му създава основа за сполучливото изграждане и на оригиналните пасажи. Артистичната същина на това произведение, така както е композирано със заетите и оригиналните пасажи, се състои в умелото сплитане на тълкуванията на библейските текстове и фрагментите от античните автори. В едни случаи тези фрагменти са противопоставени на Библията, в други случаи те само допълват картината на света.

Но тъкмо в процеса на превеждането Йоан Екзарх открива специфични особености и търси названия за тях в собствения език. Вече имах възможност да посоча[3], че само в превода на откъса от Дионисий Ареопагит в Пролога към Богословие вече се налага термин като съкладь за συλλαβή, стоухиа за στοιχεῖον и др. Сред тях особено внимание заслужава своеобразната употреба на гласъ.

Най-напред срещаме тази дума в съчетанието гласъі нагъі: и сє нѣсть своіе єже бж/с/твьнаіа хотіать разоумѣти нъ иже гласъі нагъ івънимаютъ. Тук изразът гласъі,нагъі (ψίλους φώνων)) все още трябва да бъде отнасян към езиковостта.

Така например гласъ е противопоставен на несъгласьниіа тъпътъі в превода на Περί τρόπων , о образѣхъ на Г. Хировоск: имятворениіе же іесть рѣчь по подражанию и по подобию нѣкоуіемоу назнаменаіемоумоу бъівъшю, іакоже сє, ієгда като несъгласьмъііа тъпътъі гласъі наричетъ, гласъ бо истовоіе из оума исходи нарицаіеть сѧ. Ієльма и с҃тоу оумоу готовослови сѧ гласъ[4].

По същия начин се тълкува гласъ и в Шестоднева на Йоан Екзарх. Само че тук се загатва и за начините на възникване на названията. Срв.:

и вьси людии видѣхѫ гласъі и свѣщѧ и тржбъі. гласъі и свѣщѧ и тржбъі по обѣічаю бесѣдоуетъ. не бо и гласи истовии бѣхѫ, или тржбъі, іѫже то тако именоваше, нъ звонъ нѣкакъ без образа не іасньі разлѫчаіѫ сѧ божиіемь хотѣниіемь на оустрашениіе юдеискъ срьдьць и извѣщениіе и оутвръжденіе о съходѣ божии на горѣ синаистѣи. гласъ бо истовъіи тъ іестъ, иже отъ чловѣча оума исходитъ, іакоже и има іестъ ієлиньскъі створено: фони бо рекше фосъ ноу, іеже сѧ речетъ на словѣньско обращьше свѣтъ оумоу (21[d] – 22[a])[5].

---

[1] E. Hansak, Zum Ubersetzungsstil des Exarches Johannes, Die Welt der slaven, 24, 1971,121–171.

[2] A.Naumow, Najstarsze slowianskie rozważania o sztuce tlumaczenia, Zeszyty naukowe Uniwersitetu Jagelonskiego, prace historiczno-literackie, 2, 23, N 406, 1975, 9–15.

[3] И. Буюклиев, Езиковата култура на българското средновековие, С. ,1992, 112–119

[4] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, т. 2, С., 1967, с.100

[5] Цитатите от Шестоднева навсякъде са по реконструирания текст в изданието на R. Aitzetmuller, Das Hexameron des Exarchen Johannes, Graz, 1958.

Както се вижда, това твърдение е сходно с текста на Хировоск: гласъ бо истовоіе из оума исходѧ и нарицаіеть сѧ іельма же и с҃тоу оумоу готовослови сѧ гласъ (φωνή γὰρ κυρίως ἡ ἐκ νοῦ προεχόμενη λέγεται ἐρέι καὶ ὡς νοῦ ἐτυμολογεῖται ἡ φωνή).

Названията според Йоан Екзарх възникват или по обѣічаю, или са истовѣіи (т.е. стрьмь):

небонъ и моиси іеже то рече, іако и вьси людиіе видѣахѫ гласъ, то по обѣічаю то рече а не по истинѣ. нѣстъ бо льзѣ видѣти гласъ николиже, нъ слъішати тъчиѫ тако же и давидъ пророкъ сътвори рекъі: гласъ даша облаци, гласъ мѣнѫ громьнъіи: іакоже и дроугоиждє глаголетъ пакъі рекъі: гласъ грома твоіего въ колеси, іеже изъ възгрьмѣнию тѫтьнъ гласомь прозьвавъ тождеименьнъимь по обѣічаю бесѣдоуѫ а не стрьмь іакоже и въше глаголахомъ (22ª12 – 22ᵇ8).

В съчинението на Хировоск Περί τρόπων този тип звукове са наречени ἄσημος κτύπος. Смисълът на ἄσημος е „неозначен, незначещ, неразпознаваем, неразличим“ – с други думи, „който няма сема“; κτύπος означава шум, тропот звънтене, трясканe. Срв. ἵππων ἰοκυπόδοων κτύπος „чаткане на копита на тичащи коне“; Δίος κτύπος „гръм от светкавицата на Зевс“; στέρων κτύπος „звук от удряне в гърдите“ (при скръб); πολύς ὅπλων κτύπος „силно дрънкане на оръжия“ и др.

Българският превод на Хировоск е предал по един начин смисъла на тези звукове, наричайки ги не-съ-глас-ьн-иіе тъпъти. Прилагателното ясно издава, че става дума за неща, в които няма истински глас, т.е. те са не-съ-глас-ьн-иіе, без φώς νου, свѣтъ оумоу.

Още в най-старите текстове се среща употреба на гласъ в значение на реч (ρήμα φωνή) : съказащѧ о гласѣ г(лаго)ланѣмь имъ о отречатѣ семь Л 2.17 Сав. ἐγνώρισαν περὶ τοῦ ῥήματος τοῦ λαληθέντος αὐτοῖς περὶ τοῦ παιδίου τούτου.

Показателна е успоредната употреба на гласъ и ѧзъікъ в българския превод на Манасиевата хроника:

рѣкы же wны гласwмъ и ѧзъікwмъ сирьскыкмъ нарицаѧт сѧ: Фисwнъ и Геwнъ. Фора же въ нихъ третиа[1] οἱ ποταμόι δε τή φωνή καί γλώσση τῶν Συρίων φεισῶν καλώνται καί Γεών Φορὰδ ἐν τούτοις τρίτος.

Названието ѧзъікъ сащо има ясно определена семантика и специфична употреба. Беше вече посочено, че с тази дума се означава не само γλῶσσα, но и ἔθνος. Срв.:

стоиимъ ѧзъікомъ имъ въскрича гаголѧ Супр. 26.28

ѧзъікъ іхъ мечь остръ Пс.56.5

то ли не ѧзъіци нанѣмь истинѫ іасно глаголѫ тъ Супр. 336, 24–25.

---

[1] И. Дуйчев, Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. Увод и бележки Иван Дуйчев. С., 1963, с. 231. Срв. И. Буюклиев, цит. съч., с 118.

Но:

въстанетъ бо ѥзꙑкъ на ѥзꙑкъ. црс҃тво на црс҃тво MT 24,7 Мар.Ас.

Да единь ч҃къ оумьрετъ за люди. а не вьсь ꙗзꙑкъ погꙑбнетъ И 11.50 Мар.Зогр.

Очевидно опозицията гласъ (φωνή) и ꙗзꙑкъ (γλῶσσα) свързва средновековната славянска езикова култура със средиземноморския ареал, защото и в латински е позната опзицията vox: lingua.

Словото, неговото пораждане и неговото значение, неговият смисъл, интересуват средновековния книжовник. Ето как се обяснява пораждането на словото в прочутия трактат Ѳсьмь чьстии слова:

По божию wбразоу сьзданьномоу чловѣкоу и слова почьтѣномоу саномь, сего чести имиже сьстоить сѣ не безь оученіа wставити потрѣба, аще бw и кромѣ сихь в доуши сьстоить сѣ слово. Іакоже оучеть богоносьнии отьци, нь къ вьторомоу рождѣію плъти ѥже оустнами и гласомь изіавлеіаемоу и прочими сего wроудьми плъти, тогда и честии кь съставлению трѣбоуеть кромѣ сихь изꙑасънити слово немощно (40–41)[1].

И така, езикът е дар божи, словото се ражда (състоить) в душата, както учат църковните отци[2]. Но каква е същността на този дар, с който е удостоен човекът? Този въпрос не занимава само нашия непознат автор и компилатор. Над това се замислят фолософи и писатели както на Изток, така и на Запад, както показва изследването на Умберто Еко[3].

Това, че славянският книжовник се опира на авторитета на църковните отци, не е случайно. Немалко от тях са възпитаници на все още съществуващите по онова време реторски школи, а в своето творчество отразяват и традициите на античната култура, преосмислена в духа на християнските идеи.

Словото в посочения откъс е представено в два плана. То се поражда в душата, но какво точно се ржда, за това не става дума. Но това слово има и второ раждане и „къ второмоу рожденію плъти“ на него са му необходими части и без да бъдат обяснени те, словото не може да бъде разбрано. Така се мотивира смисъла на това съчинение.

Начинът на означаване смисълът и значението на думите представлява особен интерес. Макар че примерите не са изобилни, те са много показателни за тълкуването на този в същината си семантичен проблем.

---

[1] Цитира се по изданието на Jagić, цит. съч. Цифрите в края означават страници.

[2] Според R. Mathiesen, The Inflectional Morfologie of the Synodal Church Slavonic Verb, RhD; Columbia Un. 1972, 29–31 най-вероятно се имат предвид Григорий Ниски, Анастасий Синаит и др. Техните идеи са доразвити от Генадий Схоласт, а вероятно и от други образовани гръцки и славянски писатели. Върху това ми обърна внимание рецензентката на моята книга, за което съм много благодарен.

[3] U. Eco, La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea, Laterza, Roma-Bari, 1996. Тълкувайки т.н. forma locutionis Умберто Еко допуска, че тя трябва да се схваща като una sorta di mecanismo innato с.52. Така го е мислил вероятно Данте в De vulgare eloquentia. В този смисъл може да се мисли и в нашия текст „даденият ни от бога език“ – като вид онаследяван механизъм.

Да вземем под внимание например следния израз на Йоан Екзарх:

да никако же братьıа не зазираите, аще къде w вpıащете не истъıи гл҃ъ, небонъ разоумъ емоу есть положенъ тождемощьнь (18–20).

Няма съмнение, че в този текст разоумъ и тождемощьнъ се отнасят до значението на думите. Същото откриваме и на друго място:

есть неплодьно, мьню, такоже и криво иже не силѣ и разоумоу вътнимати, нъ гл҃мь (10[a-б]). Тук сила и разоумъ като семантични характеристики са противопоставени на глаголъ.

Още един пример привлича внимание, тъй като се отнася и до принцип на превеждане:

не бо iесть льзѣ вьсьде съмотрити елиньска гл҃а, нъ разоума ноужда блюсти (26).

Тези названия не са оригинална находна на Йоан Екзарх. В гръцката традиция δύναμις в смисъл на „значение на дума“ и „стойност на монета“, както и δύναμαι „имам значене, знача“ са добре известни от класическите автори. Срв. Аристотел, Реторика I, δύναμις τῶν λογῶν (значението на думите: Платон, Кратет 394, B ἡ τοῦ ὀνόματος δύναμις (значението на имената; същият Протагор 324[a] το κολάξειν τί ποτε δύναται; (Какво означава да наказваш?); Тукидит, Пелопонеската война, 6,36 τό νεοδαμώδες δύναται ἐλεύθερος εἶναι (Да бъдеш неодам (освободен роб), означава да бъдеш свободен); Херодот, Истории, 4,110 Ἀμαξόνας κελεύσαι Σκύθαι οἱ ὅρπατα δύναται το ὄυνομα ἀνδροκτόναι (Скитите наричат амазонките ойорпата и това име означава мъжеубийки.)

Второто название у Йоан Екзарх – разоумъ – също има сигурна гръцка успоредица. Тази дума предава съвсем точно гръцкото νόος, νόου, νους. В своя семантичен спектър това название съдържа и значение на дума. Срв.: Херодот, Истории 7,162 οὗτος ὁ νούς τό ῥήματος (Това е значението на думата); Аристофан, Жабите 1439 νοῦν ἔχει τίνα (Какво означава това?) и др.

От античността това значение на посочените думи бива възприето и от византийски автори, какъвто е случаят с Дионисий Ареопагит, откъдето го заимства Йоан Екзарх.

Тези на пръв поглед куриози показват съвсем определено как един книжовен език си изработва технически термини тъкмо при съприкосновение с един богато развит и с хилядолетна традиция език. Уместно е да се припомнят тук думите на старобългарския писател, които могат да бъдат отнесени и към езика: „Ние постъпихме така, както ако някой, покрай когото минава владетелят и ако той пожелае да му издигне дворец, но не намира от какво да го направи, отива при богатите, за да измоли от тях това, което му е нужно за строежа – от едни мрамор, от други тухли. И с измоленото от богатите и стените ще издигне, и пода ще покрие с мрамор.“[1]

---

[1] R. Aitzetmuller, Das Hexameron des Exarchen Johannes, 6[b]18–6[c]18. Срв. също Йоан Екзарх. Шестоднев, превод от старобългарски, послеслов и коментар Николай Кочев, София, 1981, с. 43.

На пръв поглед от тези названия не е останала следа в българския език. Любопитно е обаче, че и у Неофит Рилски също се среща разум със същия смисъл: а нищо не може да разумѣи онзи (освен едни речи) в него които не може да му вникне в разоуматъ[1]. Тук не става дума за пряко влияние. Неофит Рилски, както е добре известно, не само е виден представител на създателите на новобългарското образование, но притежава и добри познания по гръцки език. От него е запазен и ръкопис обемист гръцко-български речник. Не може да се отмине това, че той избира същата основа за назоваване на значение като средновековните книжовници.

Любопитен е фактът, че в старата чешка традиция също се откриват следите на споменатите названия. Те са добре застъпени в капиталната чешка граматика на Ян Блахослав[2].

Ян Блахслав е виден представител на чешкия хуманизъм, който владее добре както класическия, така и средновековния латински. Със своето творчество, но и със своя лингвистичен патриотизъм той оказва немалко влияние върху Ян Амос Коменски.

Употребяваните тук названия *moc* и *rozum* могат със сигурност да се тълкуват като термини. Срв. *Ale o totot' jest že soud při moci slov, zvlaště českých, neni u vsech Čechu jednostejný etc.* 219[a] . Тази функция на съществителното *moc* личи ясно в контекст от серия синоними: *Druha vec jíž šetřiti sluší těm jenž chtí ozdobně ceský mluviti, jest jakž se říká latíne metaphra, to jest, slov některý od jejich lastního vyznamenání, nebo moci jejich a vlastosti, poodnesení, d jinam k jiných vecí vyznamenáním obraceni* 219[b]. От този текст се вижда, че *vyznamenání*, *moci*, *vlastnosti* са различни характеристики на думата. Значенското качество на *moc* се вижда добре от примерите, в които има и успореден латински текст, какъвто е следният случай: *Anebo, by zvláštní slova nebyla zlá, ale když non sunt tam significantia, nemají takové moci, ani tak způsovilého vyznamenání...* 224[a].

Терминът *moc* в граматиката на Блахослав може да означава не само значение (*valeur*) на думата, но и способност на фонемата (графемата) да образува значение. Срв.: *Benes o tom dí, že ten vršek za j stoji; item, že to j svou moc trati a za konsonant zní.* В този пример се открива още един допълнителен смисъл, а именно и съдържанието на фонемата (графемата) – консонант или вокал.

В граматиката на Блахослав е добре застъпено и другото название *rozum*. С него се изразява както смисъл и значение на дума, така и значение на израз. Срв.: *O tom slovci se prave dí (Philomates), že bez něho neuplný byl by rozum*113[b].; *Jakož k některým slovom ten termin se pridavame, ady ta slova jasný rozum měla* 113[b].; *Interrogavant eum discipuli eius, otazovali*

---

[1] Неофит Рилски, Болгарска граматика сега перво сочинена, В Крагуевца, 1835.

[2] Тук е използвано най-новото критично издание на текста. То е придружено и от богат коментар и преводи на латинските цитати. Вж.Mirek Čeika, Dušan Slosár, Jana Nechutova, Grammatika češka Jana Blahoslava, Masarykova universita v Brne, 1991.

ho ucedníci jeho, Netřeba tu ***se****, neb bez něho rozum celý jest* 113[b]; *Ten diphthongus ou potřebně, pro rozumu vysětlení v mluveni í v prání zachovati se ma...* 116[a]; *De coniunctione* ***et*** *dobře napsal. Avšak přidám toto, že v některých místech, mnohým zda se nebyti rozdílu mezi* ***a*** *a mezi* ***i****. Jako když dís* ***vskřisen a oslaven****, a neb* ***vskřisen i oslaven*** *postavísli* ***a****, tedy jest tento rozum jako by rekl: Při Pány toto dvé se stalo divńe a slavné: 1. že jest vskřišen, 2. že jest oslaven; ale postavíš li* ***i****, bude iny rozum, totiž tetnto jako by řekl: Vkřišen jest Pán náš (a potom přidáš jako by teprv na to zapomenul a přidati také chtěl i to) i oslaven, netoliko hle vskřišen ale i oslaven k tomu* 135[a]–135[b]

Далеч съм от мисълта да търся тук влияние от която и да било страна. Очевидно става дума за избор на едни и същи средства за назоваване на сходни понятия, при това в различно време и на различни места. Разбира се, не може да се изключи в случая с Блахослов въздействието на латински, където potestas и ratio имат сходен смисъл и сходна употреба като гръцките δύναμις и νοῦς.

Разбирането на значението като **сила** и като **разум**, първоначално тълкувано така в древногръцките автори, е колкото лингвистичен, толкова и философски проблем. Без особено преувеличение може да се смята, че то е било характерно за определен тип култура, обхващаща значителна територия.

Подобни типологически сходства могат да се открият и в друг план. Ще си позволя само един пример.

През XV в. Константин Костенечки се опитва да постави всеки знак в строга зависимост със значението, което може да образува или да изразява. Всеки знак, който не си е на мястото, вече престава да бъде божествен знак и е принизен до равнището на човешката грешка[1]. Двеста години по-късно големият чешки хуманист Ян Амос Коменски търси да изгради универсален език, в който всяко нещо се изразява само с една единствена дума и се изключват реторическите украси[2]. Двете неща са несравними по своето значение, но са сравними с оглед на крайното намерение – съвършеният език.

---

[1] Срв. H. Goldblat, Costantino da Kostenec, umanista e difen sore fidei, Annali del Dipartimento di studi dell'Europa Orientale. Sezione Letterario-Artistica, Nouva seria, 2, XXII, Napoli, 1984, c. 78.

[2] „Comenio svolge una critica serrata dei difetti delle linge naturali nel suo Pansophie Cristiane liber III (1639 – 40), dove invoca una riforma linguistica, che elimini le bellurie retoriche, fonte di ambiguità, e fissi chiaramente il senso delle parole usando un solo nome per ogni cosa, restituendo ai termini il loro senso originario" – Umberto Eco, op. cit., 231–232.

Людмила Боева

SLAVIA ORTHODOXA И SLAVIA ROMANA, ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОВЕСТИ XVII ВЕКА В РУССКО-ПОЛЬСКОМ КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

XVII век в русской литературе – переходное время, заменившее эпоху Возрождения. В этот период происходят важнейшие открытия в области поэтики: возникают новые жанры, трансформируются старые, меняется их знаковая определенность, обновляется коммуникационная триада. Новые посадские авторы пишут для нового, болеее демократического читателя, сами произведения подвергаются обмирщению. Литература перестает быть носителем исключительно служебных функций, авторы начинают заботиться о ее художественности, занимательности, не только поучают, но и развлекают читателей. Делается открытие человеческого характера, появляются пейзажи, описание среды, стремление выяснить причинно-следственные связи в развитии исторических событий. Но наряду с этими новыми знаками все еще большую роль играют старые архетипы, парадигмы начального монументально-исторического стиля, традиции древней киевской литературы. Смешанность, невыраженность, новые знаковые черты параллельно со старыми парадигмами – самые характерные особенности исторических повестей, созданных в России в XVII веке.

В древнерусской литературе большую роль сыграли воздействия византийской культуры, а также первое и второе южнославянские влияния. Болгарская литература на протяжении многих лет была литературой – посредницей (термин Д. С. Лихачева), внесшей на Русь не только памятники, переводные произведения, но и литературный стиль, поэтические приемы, архетипы, библейские кодировки, жанровые каноны, то есть все то, что стало отличать литературы православного славянства в средневековье. Все это известный славист Р. Пиккио объединил под названием SLAVIA ORTHODOXA. Именно в возрожденческий период на Руси осуществляется переход от SLAVIA ORTHODOXA к SLAVIA ROMANA.

Весь XVII век проходит под знаком большего сближения с западноевропейской литературой. Роль литературы-посредницы начинает играть польская литература, а также украинская и белорусская. Их воздействие особенно нарастает к концу XVII и началу XVIII века, в Петровскую эпоху. Это тем более интересно, что начало XVII века отмечено страшной Смутой на Руси, интервенцией польско-литовско-шведской и должно было бы вызвать остракизм по отношению к ним. Произошло точно обратное, акценты переместились, культтурный ареал, называемый „православное славянство“ уступает место „римскому славянству“. „Литература XV–XVI вв. была органически связана с такими европейскими странами,

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

как Византия, Болгария, Сербия. С XVI в. она связана с Польшей, Чехией, также и с Сербией и другими странами Центральной и Восточной Европы. „Эти новые связи чрезвычайно возрастают в XVII веке", – подчеркивает академик Д. С. Лихачев[1].

Русско-польские культурные отношения в XVII веке подробно изучены целым рядом польских и русских ученых. В. Н. Баскаков даже заключает, что не случайно „XVII век в русской культуре часто называют „польским веком", когда процесс взаимодействия с польской литературой достиг наивысшего уровня"[2]. В XVII веке, особенно его второй половине обильно переводят с польского языка. Целый ряд сборников, прежде всего занимательных повестей, включает польский материал, зачастую уже в заглавия сборников вынесены слова „выписано из польских книг" или „выписано из книг з жарт польских". Такое примечание сделано, например, к знаменитой сатире „Повесть о Шемякином суде", в сюжете которой чувствуется скорее восточное, чем западное влияние. Параллели найдены в тибетском сказании о Дзанглуне, в индийской сказке о каирском купце, в еврейских сказаниях о судьях. Этот бродячий сюжет в XVI веке обработал Миколай Рей из Нагловиц, называемый „отцом польской литературы"[3]. В другой сатирической повести „Сказание о роскошном житии и веселии" подобной ссылки на польские книги нет, но по языковой стороне она носит следы польского воздействия, впрочем, эти полонизмы могли принадлежать и руке переписчика, настолько иначе в повести богатый русский колорит.

Особенно значимым польский принос был в области развлекательной и поучительной литературы: рыцарский и авантюрно-любовный роман, назидательные новеллы, вводящие в русскую литаратуру „мировые сюжеты", возрожденческие новеллы – фацеции, плутовской роман. В конце XVII в. польско-украинско-белорусские парадигмы присутствуют в начальном театре, драматургии и силлабическом стихотворстве, в оформлении первого направления на Руси – Барокко. Это западное воздействие продолжается и в начале XVIII века, в период второго этапа русского барокко, ослабевая во второй половине XVIII века и вновь проявляясь в 60-80 гг. в творчестве первых русских романистов-разночинцев, как Чулков, Левшин, Эмин и др.[4]

В Древней Руси всегда существовало неприязненное отношение к иноверцам, особенно среди простого, необразованного народа. В XVII веке это отношение особенно ярко проявляется в сатирической повести „Лечебник на иноземцев", где пародия на медицинскую книгу, приемы смеховой культуры, оксюмороны, антанаклазисы, анаколуты, аллюзии, алогизмы и пр. сочетаются с исключительно отрицательным отношением к иностранцам. Н. И. Костомаров, описывая нравы и верования русских в XVI и XVII веках, подчеркивал, что это проистекало от того, что русские только православных считали настоящими христианами. Католи-

ков они считали некрещенными, а их веру еретической, проклятой. Поэтому „русское благочестие почитало преступлением учиться наукам, исскуствам или чужеземным языкам“[5]. Все это усилилось во время Смуты. Но уже при Алексее Михайловиче лекари, многие военачальники были из иностранцев, при дворе появились иноземные обычаи. „Собственно в русском народе не существовало национальной неприязни к иностранцам: она была только религиозная, как к иноверцам, и потому иностранец, принявший русскую веру,пользовался всегда особенным расположением“, продолжает Костомаров[6]. Это подтверждают даже исторические повести эпохи Смуты, а еще более вся обстановка Петровского времени.

Ученые до сих пор спорят, что было опаснее во время татаро-монгольского ига – монголы, татарские баскаки или угроза с Запада, со стороны немцев-рыцарей, шведов, польско-литовских войск. Л. Н. Гумилев подчеркивает дипломатический гений Александра Невского, избравшего союз с Батыем и помощь с его стороны против опасности с Запада. Для Даниила Галицкого большей опасностью были татарские ханы. История доказала правоту Невского, подчеркивает Гумилев. Союз Руси и Орды был нарушен, когда хан Узбек объявил ислам государственной религией. В XIV веке новое этническое „расхождение“ идет уже между Москвой и Вильно, униатством и афонским православием[7].

Споры ученых продолжаются и по отношению к Смуте и целому XVII веку. Причем оценки польских и других западных ученых и советских исследователей обычно диаметрально противоположны. Польские ученые видели положительное культурное влияние Запада на Русь, советские находили отрицательные воздействия, особенно на захваченных Польшей украинских и белорусских землях – стремление латинизировать и католизировать местное православное население, угнетение, лишение народностных нравов и обычаев.

В начале XVII века политические и военные контакты Польши и России стали особенно напряженными. После смерти в 1605 г. Бориса Годунова польские власти, используя Лжедимитрия I, выдававшего себя за погибшего еще в 1591 году последнего сына Иван Грозного, начали наступление и захват русских земель. Почти год Лжедимитрий был на престоле пока народное восстание, недовольное обилием польских и литовски „папежников“ в Москве, 17 мая 1606 г. не свергло с престола ложного царя и не поубивало его сторонников. Царь Василий Шуйский, новый Лжедимитрий, Тушинский царек, второй, третий, боярское правительство – „семибоярщина“, захват Москвы и ее освобождение ополчением, – вот основные вехи Смуты. Все это время перед Русью стоял вопрос и о приглашении на русский престол польского королевича Владислава. 17 августа 1610 г. ему в Москве „крест целовали“, тогда ему не было 15 лет. Послы Боярской Думы отправились в лагерь царя Сигизмунда III, осаждавшего Смоленск, звать королевича на руский престол. Многие

были за то, чтобы престол занял сам Сигизмунд; патриарх Гермоген, митрополит Филарет, отец будущего царя Михаила Романова были за королевича при условии принятия им православной веры. 17 августа 1610 г. в этом духе был подписан договор Думы и гетмана Жолкевича, а 11 сентября опять в Смоленск выехало посольство, которое было там фактически арестовано. После избрания Михаила на престол в 1617 г. королевич Владислав с гетманом Ходкевичем и армией пошел на Москву, не так давно ему присягавшую, так же, как Можайск и Ржев. 1 декабря 1618 г. в деревне Деулине был заключен мир на 14 лет и 6 месяцев, Польше был отдан Смоленск, русские войска снова его осаждают в 1633 г. Владислав IV отказывается от Московского престола только в 1634 г., когда 23 апреля он присягает на это в Варшавском костеле. Неудачная война за Смоленск, постоянные волнения и восстания, переполнявшие „бунташный" XVII век, ослабили Московскую Русь, но и вызвали желание разобраться в причинах Смуты, сделали самым распространенным почти до половины XVII век жанр исторических повестей. Общение с поляками, литовцами, шведами не вызывало национальной ненависти, что хорошо видно на материале этих повестей, большое неприятие вызывали свои изменники. Даже в истории С.М. Соловьева, совершенно точно увидившего в XVII веке поворот от „осьмивекового движения на Восток" к „движению на Запад", и описавшего подробно и достоверно Смуту, главное отрицание вызывают при упоминании подвига Ивана Сусанина не поляки, а „воры-казаки"[8].

Интерес к польской культуре, несмотря на военные столкновения и политическое противостояние двух государств, начинается сразу с конца XVI века. „Пребывание значительного числа русских войск в Польше и Литве и польских войск на земле Московского государства послужили звеном для распространения новых идей и появления новых учреждений среди местного населения", – пишет американский историк[9]. „Когда возрастает сознание национальной самобытности почти у всех славянских народов, параллельно с укреплением именно у западных и южных славян сознания языкового и этнического родства, усиливается осознанное стремление к развитию политического и культурного сотрудничества. В среде западных и южных славян крепнет ориентация на польско-литовско-русское государство и восточнославянский мир", – развивает подобную идею чешкий ученый[10].

Широко известный польский исследователь Александр Брюкнер писал, что ни походы польских конквистадоров, шедших за Самозванцем до „белокаменной", ни поражения шляхетской Польши от казачьей Руси не могли задержать" победного хода культуры польской к Киеву, за Днепр, до самой Москвы"[11]. В последние годы, разрабатывая популярную тему о границах между культурами, оппозицию свое–чужое, Д.С. Лихачев выделяет два типа взаимодействия между ними: „оборонительно-автар-

кический и взаимнообогащающий", отмечая „маятниковый", синусоидный характер динамики в отношениях культур и их способность сохранять свои коренные свойства на протяжении столетий вопреки деформирующим силам внешних воздействий"[12]. Несомненно, несмотря на множество острейших конфликтов на протяжении всего XVII века, западная культура продолжала положительно воздействовать на Русь через польское посредство[13]. В исторических повестях свое–чужое расширялось до триады: свое–свои изменники–чужое, враги. Притом полные патриотических чувств, обличающие интервенцию, иноверцев, захватчиков, русские исторические повести более неприязненно изображают своих изменников, им уготованы кары и на земле и на небе. Самое отрицательное отношение к врагам дается в „Новой повести о преславном Российском царстве и великом государстве Московском", написанной анонимным автором накануне Московского восстания 19 марта 1611 г. в жанре грамоты-воззвания. Это своеобразния литературная мистификация, „ложная грамота", которая на примере страждущих в плену русских солдат и гибельного положения отчаянно сражающегося в осаде Смоленска призывает народ к борьбе и единению.

Сам автор служит изменникам, и он среди врагов, боится за свою жизнь, за свою семью. Он отрицательно относится к „земледержцам и правителям", к боярству, вероятнее всего сам является приказным дьяком[14]. Всех своих героев он подразделяет на праведных и злохищных. Как героическая фигура обрисован патриарх Гермоген, „великий столп, и твердый адамант, и крепкий воин христов"[15]. Если другие авторы исторических повестей отмечают противоречия в характере патриарха, недостатки в общении с паствой, то тут создается безупречный образ, харизматический лик. Как прекрасную невесту защищают Москву и свой город смоляне, за нее стоят и члены посольства, увезенные потом в Польшу и задерживаемые в плену. Как злой „супостат", „окаянный жених" отвергнувшей его невесты, изображен польский король Сигизмунд. Автор иронически осмеивает его незаконные притязания на московскую корону, которую народ русский готов был дать королевичу, принявшему православие, но ни в коем случае самому королю. В ожидании восцарения тот на месте не посидит, – смеется автор, – спать и есть перестал, как нетерпеливый жених, не чающий добраться до невесты, подкупающий и уговаривающий ее родственников, только чтобы добиться своего. Комический эффект подчеркивает рифмованная речь[16]. Совсем черными красками изображены свои предатели изменники-бояре, в крайне саркастических тонах нарисован казначей Федор Андронов, лукавый Ихналит, позднее повешенный за предательство. Мифологема из древнерусской литературы очень выразительно подчеркивает авторское отношение к нему.

В „Новой повести" более комплектно изображены чужие, это одна из самых патриотических повестей, написанная во время происходящих со-

бытий Смуты, сражений и измен, поэтому образы врагов занимают в ней большое место. Они изображены прежде всего как иноверцы, не делается различия между поляками и литовцами, используются постоянные топосы, как „супостат" по отношению к королю Сигизмунду, „сопостат нашихъ и враговъ" об интервентах. За веру, за Божьи церкви призывает драться автор, больше всего опасаясь, что всех их ждет „безчестное, и позорное, и горкое житие под руками враг своихъ", „лютаго нашего сопостата", которые хотят „веру христианьская искоренити, и своя богомерзкая учинити". У врагов он видит самые отрицательные черты – ложь, лицемерие, „вражиюпрелесть" и „прелестноеложное обѣщание". Рассказ, обличение украшаются риторическими оборотами, красочными сравнениями, чаще всего с хищными, голодными зверями („аки злые волки", „аки лютыя лвы"), пышными, сложносоставными эпитетами: „злокозненнаго и злоестественаго сердца им", есть и великолепнейшая метафора, совершенно необычная: „на сердцах наших стоятъ" враги, которые живут в великом городе. Мечта автора, чтобы не лилась больше христианская кровь, а всех врагов можно было „от нас, съ царствующаго града и изо всея нашея земли, вон выслати и выгнати, яки злых и гладных волковъ, в свою их проклятую землю и вѣру". Часто используется и библейское кодирование, образ змея-искусителя, который „льстить и блазнить, аки сатана". Автор логично рассуждает, что если польский король так землю нашу разоряет, значит, он не хочет, чтобы его сын ею владел: „Такъ ли сыну прочити, что все на конецъ губити?!"

В исторических повестях всех врагов чаще всего называют немцами, от немой – незнающий русского, но от них отличают поляков и литовцев, у поляков выделяют даже и некоторые национальные черты характера – безрассудную отвагу, стремление к громкой славе, гордость, кичливость. Враги не просто над православными „ругатися", но и „величатися, и смѣятися". Открыв человеческий характер, авторы исторических повестей видят сложные поступки, обусловленные не божественным внукнутьем или дьявольским соблазном, а характером и средой не только у главных русских героев, исторических персонажей, но и у врагов. Оплакивая разорение своей земли, автор „Новой повести" замечает, что и „иноверным" жаль становится „великого государства": „мало мало кто мякокъ и жадостивъ сердцемъ, ино и тотъ, аще не заплачетъ, и онъ воздохнетъ и речетъ: „Како таковая великая и преславная земля во всѣхъ земляхъ стала в разорении, и таковая великая царьская ризница в расточении?"

В других исторических повестях, рассказывающих о событиях Смуты, тоже много раз упоминаются враги, создается их обобщенный образ, обычно с тем же основным этнонимом: „иноплеменники", войско которых „бѣсояростное", кровь православных проливающее и „святыя великая лавъры разруши"; их ведет нечестивый, лукавый король. Но опять гораздо

сильнее обличение Лжедимитриев, самое слабое из которых „послѣдователь же стопамъ антихристовымъ". Образ врага ярче всего обычно дается в повестях, которые написаны как призывы или как плачи. Наряду с „Новой повестью" „Плач о пленении и о конечном разорении Московского государства", сочетающий искреннее выражение боли, отчаяния, скорби о бедствиях отечества с книжным ораторским пафосом, тоже рисует врагов с гневом и возмущением. Главное обвинение, что сим пагубным волкам „лукавством" удалось войти в „царствующии и преимянитыи град Москву", что они в нем в церквах устоили костелы, разожгли пожары: „Потом же, – горе, горе! увы, увы! ох, ох! – великая злоба содѣяся, и многомятежная буря зовдвижеся, реки крове истекоша!" С удивительной выразительностью, используя фольклорные образы, автор создает картину бед. Жанр этой повести формируется „на стыке фольклора и литературы"[17], фольклор положительно воздействует на создание подлинно художественых произведений в XVII веке.

Непосредственные столкновения русских с польским войском подробнее всего описывает Авраамий Палицын в „Сказании об осаде Троице-Сергиева монастыря", где подвиг осажденных рассказан реально и детально, но и дополнен многими чудесами, видениями, и знамениями. А когда, наконец, отступили от монастыря „полские и литовские люди и руские измѣнники со многим срамомъ", автор уверен, что помогли этой победе молитвы и чудеса русских праведников, особенно отца Сергия. Палицын сравнительно объективен, он описывает храбрость врагов, их победы, но столь же постоянно выделяет их иноверие; есть и отдельные портреты, например, „всегоркий" Александр, пан Лисовский или „гугнивый гетманъ Сапѣга". Оба готовят народ к мукам: „Трапеза бо кровопролитная всѣмъ представляется и чаша смертная всѣмъ наливается". Великолепный поэтический образ смертной чаши взят из воинских повестей древнерусской литературы и дополнен не менее выразительным фольклорным мотивом кровавой трапезы. Интересно это сочетается со следующим далее описанием „О думѣ панов", которые хитростью задумали взять монастырь, но действуя „ласкою и грозою", чтобы занять град „без крови". Реальные детали, введение грамот, отписок, как это делалось в летописи для подтверждения достоверности рассказанного, а рядом с ними чудеса, библейская кодировка, архетипы византийской и древнерусской культуры (вроде гугнивого Петра – символа искажения веры в Риме, упоминавшегося и в Повести временных лет и в древнерусских и в византийских произведениях, черты которого перенесены на польского гетмана), – все это отличает стиль великолепной повести Палицына.

В исторических повестях второго этапа, обобщающих события Смуты, в „Временнике" Ивана Тимофеева, в сочинениях С.И.Шаховского, особенно в „Летописной книге", в Хронографе 1617 года, в „Словесах

дней, и царей, и святителей Московских" И. А. Хворостинина противопоставление своих – чужих остается прежним, это различия верские, обличение „странных и наших прелощников", „иновѣрнаго" царя, „ополчения полскаго и иноязыческаго и воя, благоуготовленныя ко ихъ славѣ". Чем дальше, тем более неконкретным, обобщенным становится образ „чужих", особенно это характерно у Хворостинина, находившегося внутри войска чужеземцев, бывшего любимцем Лжедимитрия I.

О Смутном времени сохранилось исключительно много воспоминаний очевидцев, поляков в том числе. Все они, как правило, лишены национальной неприязни, отмечают отвагу русских, описывают красоту русских земель, изобилие церквей, богатство дворцов, „пышное великолепие". Только Станислав Немоевский, краковский дворянин, коронный подстолий, бывший в Москве с 1606 по 1608 г. в связи с продажней драгоценностей по поручению шведской королевы Анны снисходительно замечает после описания вызолоченного колокола: „У этих людей вся религия в колоколах и образах". Он же пишет о жестокостях восстания, свергшего Лжедимитрия I; яростную, ужасную резню описывает и иезуит Ян Велевицкий. Дворянин Мартын Стадницкий, сопровождавший в Москву Сандомирского воеводу Юрия Мнишека, а затем и в ссылку в Ярославль в 1606–1609 гг. совсем объективно замечает, что жестокости творили и русские и поляки. „Московитам, – пишет он, – сильно надоело распутство поляков, которые стали обращаться с ними как со своими подданными"... Лжедимитрий демонстративно нарушил русские нравы и церковные обычаи, польские предпочитал московским, „не бил перед образами обычных московских поклонов и водил с собой в церковь собак..." Ротмистр Мархоцкий Николай-Скибор, служивший Лжедимитрию Второму, тушинскому вору, переживший осаду Москвы, написал свою „Историю Московской войны", где описывает и храбрость „москалей", воинские хитрости, умение их вождей. В отчаянном положении гарнизона он часто надеется на помощь чуда: „Вдруг навел Господь Бог ужас на москалей" и они отступили. Записки иностранцев рисуют полнокровную картину, отражая реальные детали событий, слухи (например, голландский купец Исаак Масса пишет, что Борис Годунов умер от яда), возникшие мгновенно легенды, рассказы о чудесных видениях и мн. др. Но они, как и русские исторические повести этого периода, пытаются вглядеться и в сложные характеры людей, разобраться во взаимоотношениях с Россией, найти правых и виновных. У них отсутствует традиционная парадигма русских авторов, что все произошло „грех ради наших", нет такой демонстративной религиозности, даже в записках священников[18].

Вопрос, который до сих пор не решен исследователями, насколько повлияли на русские исторические повести и записки XVII века польские произведения того же жанра. Доказано, что многие из них были известны на Руси[19]. Труды древнепольских историков и публицистов попали в рус-

скую культурную среду раньше, чем занимательная польская беллетристика. Из польской историографии на русской почве переписчики и переводчики вычленили вставные новеллы и распространяли их отдельно, как например, Историю о Сканденберге и др. В русских летописях таких беллетристичных вставок обычно не было, вставляют чаще рассказы о чудесах и видениях; зато стал формироваться особый жанр историко-беллетристических повестей, типа Азовского цикла, повестей о начале Москвы и под., польские произведения способствовали развитию сюжетности, художественности, развлекательности, разрушавших старые каноны исторически-монументальной русской прозы.

Уже с половины XVI века на Руси знают многие польские хроники. В 1555–1556 гг. переводится „Хроника всего мира" Мартина Бельского, сторонника реформации, а также фрагменты из отредактированной и пополненной тридцать лет спустя сыном Мартина Иоахимом Бельским „Хроники польской". Особой популярностью пользовалась обширная „Хроника польская, литовская жмудская и всей Руси" (1582) Матвея Стрыйковского, она содержала богатый исторический и бытовой материал и была написана как прозой, так и стихами. Обычай вставлять в прозу стихи стал распространяться в XVII веке и среди авторов русских исторических повестей, это один из путей к появлению в XVII веке русского виршевого, а потом и отработанного силлабического барочного стихотворства. Для польской литературы большое значение имели написанные на латинском „Хроника Великопольская" (вторая половина XIV в.), хроника с мемуарными элементами Янко из Чарнкова (XIV век), выдающаяся „История Польши", написанная Яном Длугошем (1415–1480), известная знаменитым описанием Грюнвальдской битвы, средневековых нравов, быта и повлиявшая как на польских писателей, поэтов, художников, так и на русских хронистов и историков. Идеи гуманизма, проникавшие в произведения Длугоша, Остророга, Каллимаха, Чолека, Гжегожа из Санока, воздействовали и на те страны, где их переводили и распространяли, вероятно, известны были в русской среде и литовские хроники, как латинские, так и написанные на русском языке, как например, „Литовскому роду починок", „Летописи Великого княжества Литовского и Жомойтского" (сер. XVI в.) и др. В середине XVII века на русский переводится „Описани Сармации Европейской" Гваньини-Пашковского, часть ее пользовалась особенным интересом и получила заглавие „Краткая история о Богемии", где читателей привлекли, несомненно, легендарные мотивы и драматизм повествования[20]. Трудно сказать, насколько все это повлияло на авторов исторических повестей о Смуте, скорее всего в период конфронтации произведения из вражеского лагеря мало интересовали русских сочинителей, они могли быть знакомы авторам обобщающих произведений о Смуте, их изучали позднее хронисты и историки, включая часть их материала в свои произведения. Типологическое сходство во всяком случае легко прослеживается.

Исторические повести XVII века написаны в обстановке крайне напряженной и опасной для самого существования русского государства, народа и его веры, поэтому в них трудно ожидать толерантности, они полны патриотических чувств, неприятия всего чужого, особенно чуждой веры. Характерно, что именно в этих повестях делается важнейший шаг вперед в литературно-художественном отношении. Потребности собственного литературного развития, общение с Западом обогащают повествовательную манеру, содействуют формированию новых жанровых моделей, способствуют открытию сложных и противоречивых человеческих характеров[21].

Ведущую роль в формировании жанра светской исторической повести в XVII веке играет своеобразное сочетание старых архетипов с новыми тенденциями. По-новому моделируется образ главного исторического персонажа, например, патриарха Гермогена в Хронографе 1617 година, где пишется о нем: „Бысть же словесен мужъ и хитрорѣчивъ, но не сладкогласенъ". „А нравомъ грубъ и къ бывающим в запрещенияхъ косенъ к разрѣшениямъ", что контрастирует с чертами „великого святителя и крѣпкого заступителя" в иных повестях, но делает образ реальнее, объемнее. Такими живыми и динамичными предстают герои и в „Надписании вкратце о царѣх Московских: и о образѣхъ ихъ, и о возрастѣхъ, и о нравехъ", приложенном к „Летописной книге". Внешность, нрав, сложные, противоречивые характеры даны Ивану Грозному, Федору Иоанновичу, Борису Годунову, его детям, Лжедимитрию I и Василию Шуйскому, в тексте же самой книги впечатляют пейзажи, полисемантизм символики, множество оригинально введенных библейских кодов и мифологем.

Исторические повести используют в основном, как и летописи, разные варианты художественного времени. Это и эпическое время, смешанное с вечным, а также и авторским временем. Последнее ощутимо особенно там, где авторы пишут эмоционально приподнято о том, чему сами были свидетелями, где летописание переходит в мемуарные записи. Но от летописей историческая повесть XVII века отличается осознанным стремлением к изображению причинно-следственных связей, к обнаружению и подтверждению обстоятельств, характеров, даже знамений и чудес, которые могли бы объяснить все страшные события Смуты. Художественное пространство замкнуто Московским государством, только параллели и сопоставления с византийскими событиями и героями, с библейскими притчами расширяет это пространство, придает ему сакральную полисемантичность. Важную роль играет и по-новому поданный образ повествователя, alter ego автора, иногда прямо говорящий о себе то в первом лице, то в третьем как некий „юноша" у Хворостинина, боящийся сообщить свои имя в „Новой повести" и под., а также фактор времени: создается ли повесть во время событий, по их следам или они осмысливаются годы спустя, объем произведения, его эмоциональная то-

нальность, наконец, и единство композиционно-сюжетного построения. Жанровые преобразования шли как бы изнутри, в содержательной сфере, пока, после определенного преобладания новой знаковости повествование не сближалось окончательно со светской, сюжетной, занимательной повестью. Расширение социального опыта, западные воздействия, снижение привычных условностей, личностное начало, – все эти важнейшие черты новаторского обновления литературы проявились сначала именно в исторических повестях. Вслед за ними придут повести сатирические, бытовые и новое окончательно выдвинется на передний план и в жанровой определенности и в художественной изобразительности.

БЕЛЕЖКИ

1. Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы, *изд. 2, Л., 1971.*

2. В. Н. Баскаков. Изучение русской литературы в послевоенной Польше, *Русская литература, № 3, 1973, с. 195.*

3. А. М. Панченко. Комментарии к Повести о Шемякином суде, Памятники литературы Древней Руси, *XVII век, кн. 2, вып. 11, М., 1989, с. 603.*

4. E. Małek. Narracji staropolskie w Rosji. Łodż, *1988; R.Łużny. Uwagi o kontaktach kulturalnych polsko-rosyjskich w wieku XVIII, Slavia Orientalis, 1960, 2, 499-502; R. Łużny. Literatura polska w Rosji w wieku XVII–XVIII / Problematyka, stan i potrzeby badań/, In: O wzajemnych pordazaniach polsko-rosjisjych, Wroclaw – Warszawa – Kraków, 1969, 36-64; Р. Лужный.* Древне-польская традиция в литературе русского просвещения, *в:* Русская литература XVIII века и ее международные связи, XVIII век, *сб.10, Л., 1975, 176-189; П.Н. Берков.* Русско-польские литературные связи в XVIII веке, М., 1958, Русская литература и славянские литературы, *М.-Л., 1963; работы Б. Н. Флоря, О. А. Державиной, В. Д. Кузьминой, Г. Н. Моисеевой, А. Н. Панченко, Н. К. Гудзия, А. И. Рогова, Л. В. Соколовой, А. В. Липатова и др. См. J. Maciszewski.* Wojna domova v Polske /1606-1609/, *I, Wrocław, 1960.*

5. Н. И. Костомаров. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях, *М., 1992, 301.*

6. Там же, 302.

7. Л. Н. Гумилев. С точки зрения Клио, *Дружба народов, № 2, 1977, 247-262;* Древняя Русь и Великая Степь, *М., 1989 и др.* Противоположные точки зрения многочисленны. См., например, *С.Бондаренко,* Диалог с доктором наук, *Нева, № 12, 1988, № 8, 1990*

8. С. М. Соловьев. Сочинения, кн. V, История России с древнейших времен, *т.9-10, М., 1990, 669, 671.*

9. C. B. O'Brien. Русско-польские отношения во второй половине семнадцатого века, *B: VII Miedzynarodowy kongres slavistów. Straszczenia referatów, Warszawa, 1973, 1079.*

10. F. Hejl. Humanistické názory o pôvodu a vztazích mezi slovanskými národy, *VII kongres slavistov, 1005.*

11. A. Brückner. Dzieje kultury polskiej, *tom 2, Kraków, s. 643, 648*

12. Д. С. Лихачев. Два типа границ между культурами, *1931, Русская литература, № 3, 1995; О. В. Журавлев.* О понятии пограничной этнической идеологии, *Русская литература, № 3, 1995, 73-80.*

13. Разные слои общества по-разному воспринимали польское влияние: „В то время, когда в русскую литературу переходили новинки украинской литературы, выросшие под воздействием неолатинской и польской литературы, на Украине ширилось движение, противодействовавшее все усиливавшемуся, особенно в верхних слоях общества, влиянию польской культуры", – подмечала В.П. Адрианова – Перетц в статье Из истории руско-украинских литературных связей в XVII веке (Украинские переводы „Хождения" игумена Даниила и „Сказания Афродитиана"), в: Исследования и материалы по древнерусской литературе, М., 1961, с. 245.

14. С. Ф. Платонов считал автором дьяка Григория Елизарова, Я.Г. Солодкин дьяка Марка Ивановича Поздеева, некоторые видят автора в Авраамии Палицыне.

15. Цитируется по: Памятники литературы Древней Руси, конец XVI-начало XVII в. вып. 9, *М., 1987.*

16. А. М. Панченко. Публицистика Смутного времени, в: История русской литературы X–XVII веков, *М., 1980, с. 343.*

17. Д. С. Лихачев. Зарождение и развитие жанров древнерусской литературы, *в: Славянские литературы, Варшава 1973. Доклады советской делегации, М., 1973, 165.*

18. Москва XV–XVII веков, Иностранцы о древней Москве, *М., 1991, с. 199-216, 219-226, 232-241, 241-248.*

19. А. И. Рогов. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника), *М., 1966; А.М. Панченко. Чешско-русские литературные связи XVII века, Л., 1969, 41-62.*

20. E. Małek. Narracje staropolskie w Rosji, *11-18.*

21. Первой обратила внимание на появляющиеся в исторических повестях XVII века представления о сложном, меняющемся человеческом характере О. А. Державина. См. ее статью Анализ образов повести XVII века о царевиче Дмитрии Угличском, Ученые записки МГПИ им. В. П. Потемкина, *т. VII, кафедра рус. литературы, вып. I, М.-Л., 1964, 21-34.*

Валери Стефанов

СЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ ИСТОРИИ И КОНСТИТУИРАНЕТО НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Националните литературни истории са един от важните символични инструменти за съграждането на националната идентичност. Писането на литературни истории е доминирано най–често от патоса да се доказват отново и отново високите идеологически обвързаности на общността, нейната хомогенност, въплътена в престижната духовна субстанция на невсекидневното слово. С особена сила този патос е валиден за славянските народи, които са перманентно принуждавани от историческите обстоятелства да отстояват своята самобитност. Разказвайки за творци и творби, литературният историк представя мистериалното действо, сътворено през вековете от народната душа и народната съдба. Императивните идеологически фигури на националното битие са скритите автори на историите, които търсят и намират своите персоналистични проявления.

Цел на литературната история, такава, каквато се е формирала през деветнадесети век, е да се справи с ентропийността на масива от текстове, да го разпознае като закономерно единство и да го въведе в ценностно стабилизиран ред. Затова тя се основава на някакъв фундаментален принцип, нерушима истина, която се нуждае не толкова от дебатиране, а от ефективна репрезентация. Подреждането на творци и творби е акт оценностяващ миналото, задаващ безкрайни смислови дълбочини и устойчивост на общностната памет. Писането е, обобщено казано, символично съграждане на „ние“-образа, процедура откриваща величаво–драматичните хоризонти на националното културно–историческо време. В настоящата работа ще ни интересуват дискурсивните тактики, използвани за производството на доминирани от националната идея символически комплекси, в някои от славянските литературни истории, създадени през деветнадесети и първите десетилетия на двадесети век. Как се формира оня ценностен диспозитив, който прави императивно–необходимо осмислянето на литературата през призмата на националния проект? Каква понятийна система го обуславя, с какви импликации и на каква цена?

Като база за отговорите на всички тези въпроси може да се използва сформираното и широко лансирано понятие за „народ“. Народът е мислим като субстанциално идентичен на самия себе си, неразчленимо единство, което от Хердер насам се вижда въплътено най–вече в уникалността на земята и езика. Като прибавим към това и мощта на Хегелианските телеологизми, е повече от ясно защо литературата упорито е осмисляна като пространство, където единството може да се прояви по безапелационно–патетичен начин. Задача на литературните истории следователно ще

бъде да направят от литературата регистър на доказателствеността, повест за приключенията и безкрайно продуктивните превращения на общностния дух. В статията си „Общото значение на думата литература" Белински ще разсъждава тъкмо в такава образна перспектива: „Ние казахме, че литературата е съзнание на народа, което исторически се изразява в словесните произведения на неговия ум и фантазия. История може да има само онова, което се развива органически, което започва от зародиш, зърно на националния дух на народа (субстанция), произлиза от нещо предидущо и произвежда нещо следващо." След като източникът на всички случвания е открит, трябва само да му бъдем верни, за да гарантираме стабилността на континюитета. За литературните историци времето на Ницшевите съмнения в авторитета на първоизточника и в антикварното преклонение пред миналото дълго няма да настъпи.

Съществен факт е, че ранните литературни истории доста стриктно се основават на идеята за общото минало на славянството и за продуктивността на неговия културен живот. Достатъчно е да се разгърнат историите на Ватрослав Ягич, на Людвиг Кондратович, А. Н. Пипин, Ярослав Вълчек и др., за да се види, че славянството и неговата съдба са изходната точка, завръзката на конкретните литературно-исторически повествования. Сведенията за древното славянство при цялата им оскъдност са визирани преди всичко като безспорни аргументи за качествата на отделните славянски народи. В своята „История на сръбско-хърватската литература" В. Ягич отбелязва: „Като доказателство за това, че в древните времена е съществувала известна култура, могат да служат ласкавите отзиви на чуждите съвременници за много прекрасни свойства и обичаи на древните славяни, които в последна сметка се отнасят и за сърбо-хърватите". Моделът е толкова привлекателен и устойчив, че две десетилетия по-късно Димитър Маринов, един от първите историци на българската литература, именно по този начин легитимира смисъла на писмовното си дело: „Като изучаваме книжевната история на наший народ, длъжни сме да се повърнем в онова най-старо време, когато е бил в заедница с останалите славянски братя и да видим в какво културно състояние се намервал той тогава. /.../ Че славянските народи, па и нашите прадеди са имали вече някакъв културен живот, когато са живели заедно, няма съмнение: защото това се вижда от хубавите свойства и обичаи, които чуждите съвременници са познавали у тях."

Идеологическите аспекти на подобен ценностен пренос едва ли се нуждаят от обстоятелен коментар. От първичната етническа фигура – славянството – трябва да се съгради такава ценностна констелация, която да покрие и морализира актуалното битие на различните славянски народи. „Прекрасните свойства" на митически моделираното минало очакват неминуемото си историческо въплъщение. В зоните, където вместо потвърждение се откриват празноти, несъстояли се тактове и разделения,

може успешно да заработи един силно морализиращ дискурс. Той ще бъде доминиран от притчата за разпадането на братството, за разкъсаните членове на „единното тяло", за историческите козни и страсти, родили подозренията, отчужденията, властовите претенции.

Привежданите като свидетелства мнения на различни чужденци актуализират въпроса за особеното дискурсивно структуриране на „чуждия поглед". Тук отчетливо работи опозицията „славянско – неславянско". „Неславянският" поглед е редовно призоваван, когато служи на позитивното представяне, и е премълчаван или опровергаван, когато негативизира или дори застрашава „нашите" достойнства. В своята „Българска литература" Иван Радославов ще напише: „Българският народ има едно духовно и културно минало. Паметниците, които възстановяваме, говорят ясно за това въпреки заинтересуваните свидетелства на византийските летописци, представяйки ни за едно номадско и варварско племе." Полемично-съхранителски е и патосът на авторите на „История на чешката литература" – Ян Якубец и Арне Новак. Ян Якубец образно описва чехите като отломък от скала, попаднал в могъщия поток на западната култура, но съумял да се отстои в „непрестанна културна борба".

При всички сложни исторически перипетии, при многобройните напрежения и недоразумения, натрупани през вековете между отделните славянски народи, повечето литературни историци не се разделят с ефективния образ на една трансгранична и трансисторическа братска славянска общност. Към братята-славяни „славянският" поглед трябва по принцип да бъде добронамерен и позитивно ангажиран. Така например, в различни истории на българската литература имената на Шафарик, Ягич, Венелин, Иречек са призовани като доказателства за добронамереността и креаторската сила на съпричастния поглед. Славянството е онова голямо „ние", което може да бъде описвано като противопостоящо на опасните „чужди" общности и да служи, чрез символическите актове и на просветленото минало, за мегаразкази, наречени „История на славянските литератури".

Земята и езикът, както споменахме, са двете най-привлекателни и убедителни хипостази, задаващи парадигмалната значимост на всяко общностно минало. Историческите перипетии и близости на славянските езици са водещ мотив в немалка част от разглежданите съчинения. Развитието на езика се описва като непрестанна и героична борба за неговото напасване и хомологизиране със същината на народността. В телеологично изградения разказ творците наотклонно се движат към постигане богатствата на истинския народен език. За да подчертае драмата от разкъсването между полския и латински език и заслугите на значимите писатели за неговото преодоляване, Людвиг Кондратович реторично ще предложи: „Нека влезем в положението на даровития поляк, който с перото си иска да служи на своето отечество". Изводът е ясен – ни повече, ни по-малко, словото е средство, с което се служи на народа и се умножава

неговият символен капитал. Немаловажен е и фактът, че редица истории започват с времето на заселването на славянските народи, т.е. с превръщането на земята във върховен митически аналог на най-дълбоката народна същност. В „История на словашката литература" Ярослав Вълчек уточнява, че словаците населяват самата люлка на славянството – земите между Татрите и Дунав. Метафората е достатъчно показателна за интимизиращите рождествени конотации, съграждани около образа на земята.

Редом с изтъкването на общото минало и сходната съдба върви и друга дискурсивна процедура – на съпоставяне, обсъждане и дори осъждане на различни, спекулативно установявани ценностни йерархии. В съчинението на А.Н. Пипин и В.Д. Спасович „История на славянските литератури" е налице стремеж всяка отделна литература да бъде представена според културната ѝ стойност в различните исторически периоди. Показателен е примерът със средновековната българска литература: „Но в старата епоха на славянската образованост българската писменост е била първата литература направославното славянство – и според времето и според историческото си значение". По-нататък, обаче, следва уточнението, че в съвременната епоха признаците на културен живот у българите са по-слаби „отколкото в когото и да било от другите славяни". Съдбата на тези оценки при компилативното им представяне в литературно-историческия очерк на Г.Д. Попов е особено интересна. Българският литератор охотно цитира позитивната оценка за средновековната книжнина и също толкова охотно пропуска мнението за съвременното състояние. Финалът на очерка пък е вече обърнат към бъдещето и звучи профетически апотеозно: „Няма съмнение, че българският народ, като част от славянското племе, което по своята умствена дарба стои въобще твърде високо между другите нации, ще бъде в състояние, даже в не толкоз дълго време, да създаде една богата и сериозна българска литература". Фактът, че понятия като „племе" и „нация" са произволно смесвани за подобни изказвания няма особено значение – те са повествователни конструкции от откровено митически тип.

Явно е, че дискурсивните стратегии в литературните истории си имат своите митически и актуално-политически приоритети и акценти. Всичко, което по някакъв начин не е достатъчно ефективно за националната символна икономика, може да бъде елиминирано. Славянството е базисната фактура, началната точка на самоописанието, но нищо не пречи процедурите на вписване да вървят редом с процедури по разподобяване. Всеки национален литературно-исторически сюжет ще търси свойте аргументи, свойте имена и дати, за да докаже силата на присъствието си, предното си място в общото културно развитие. Едва с появата на един по-взискателен в естетическо отношение и не така пряко идеологически ангажиран методологически модел, корпусът на националната словесност вече няма да бъде щаден и от негативни ценностни съждения. Без да е снет от актуалност, националният литературно-исторически проект ще бъде ориентиран по-категорично към универсалния хоризонт на човешката духовност.

И още една разподобяваща процедура привлича изследователското внимание. Тя е свързана преди всико с „частно"–националните операции и манипулации, извършващи се с идеята за славянската общност. Става дума за онази идеологическа хитрина, която под формата на квазиморалистични предписания към абстрактните славянски другости налага собствените си интереси. Неслучайно в „Предисловието" си към цитираната „История на славянските литератури" А.Н. Пипин се чувствува длъжен полемично да напише: „Необходимо е да се напомни за великото разнообразие на славянския живот, за различията, положени между племената от природата и хилядолетната история, за тази ревнива привързаност, която изпитва всяко племе към своята национална цялост, за това, че не бива да се разпореждаме с „братята" без да ги питаме тях самите".

Редицата от имена и дати трябва да подпечата самобитността в приоритетните ѝ национално–етнически рамки. Прескачайки от мита в историята, „славянската общност" започва все по–деликатното си дискурсивно съществуване, опасното си еквилибриране по гребена на многобройни идеологически прагматики. Като събира в повествованието си разпръснатите „свидетелства" и „прояви" на националното културно–историческо битие, литературният историк вярва, че по най–добър начин откликва на повелите на неминуемо позитивното бъдеще. А писмото му, всъщност реализира претенциите на собствената му соицокултурна ситуация към съдбата на един въображаем образ, към залозите в една територия, където „ние" и „другите" могат да бъдат изписвани и използувани по най–различни начини.

Албена Иванова

КЪМ ПОЕТИКАТА НА ЮЖНОСЛАВЯНСКИЯ СИМВОЛИЗЪМ

Славянските литератури на Югоизточна Европа в края на деветнадесети и началото на двадесети век представят значителен дял в общите естетически тенденции и духовни проблеми на обособената общност на литературите на европейските езици.[1] Поетиката на югославянския символизъм, която произтича от целостта на литературната общност на България, Сърбия, Хърватско и Словения, е от значение за сравнителното литературознание при интерпретиране на въпроси, свързани с литературната история на Европа. В посланията на символизма от региона на балканските славяни се проявяват сходства, които създават спецификата на литературната типология. Теоретичната роля на междутекстовостта, отнесена към различни поетични контексти, спомага за извеждането на типичните аналогии между тях, които са естетически резултат от възприятието на идващите от западноевропейския модернизъм мотиви, теми, идеи, образи и символи.

Югославянският символизъм е многопластово обособен литературен феномен в културния живот на балканските славяни. Поетите възприемат някои стилови линии на класическия тип символизъм, който ги предшествува, и осъществяват ролята на своеобразен културен трансфер, който прави съпричастен южнославянския читател от онази епоха към системата на универсалните символи. Боравейки с характерните за направлението „символизъм" знаци, тези автори, от една страна, но, от друга страна, създават свой поетически език, в който се проявяват както почеркът на индивидуалните таланти, така и обединяващите региона типологични сходства. Чрез южнославянския символизъм културния живот на Балканите разширява естетическите си хоризонти. Поетът–символист ориентира чрез творчеството си духовността на полуострова към стойностите на въздействуващата върху поезията западна символистична литература и естетика.

В значителна степен типична репрезентация на този регион на символизма е символиката на флората и фауната. Присъствието на образите–символи на растенията, животните и птиците в тази поезия се откроява чрез ясно забележимата и с просто око висока честотност на поява. Флората и фауната са съвкупност от знаци, чрез чийто метаезик се формира лишената от строго референциална функция представа за видимите реалии като символи на „друга действителност". Чрез предтекстовото битие на тази задължителна за западния символизъм емблематика на художествените смисли се дава стимул за тиражирането на универсалните символи в друг културен контекст. Флоралните и анималистичните

знаци – символи се превръщат в своеобразни ориентири за търсещите своята идентичност поетични текстове и лирически субекти. Те са метадискурсът към сътворяването на невидима скрита реалност. Флоралният и анималистичният светове са художествена реализация на теоретичната идея за съзвучията, съответствията и аналогиите, заложена в христоматийния за модернизма сонет на Бодлер „Съответствия":

Природата е храм и живите колони
неясни думи често отронват в този храм;
в гора от символи човек се лута сам,
изпращан от очи към него благосклонни.

И както се настигат все по-далеч оттук
и сливат се в един зловещ кънтеж ехата –
дълбок като нощта и като светлината, –
така си съответстват и мирис, цвят и звук.
(Превод: Кирил Кадийски)

Сближаването на символистите от славянския Юг помежду им е двуаспектно – от една страна, те продължават в нов културен контекст съществуването на универсалните символи на западноевропейския символизъм, а, от друга страна, оформят релефа на балкано-славянския тип символизъм. Обединяващите се стилови линии са посочени в обобщен вид от Предраг Палавестра: „Онези български поети, които са продължили традицията на Пенчо Славейков, са творили в началото на XX век всред приблизително същия кръг от теми, настроения и стилистични решения, както и поетите от сръбския модернизъм. А пък те, от друга страна, са имали множество общи отличителни белези с хърватските и словенските поети от същия духовен и стилов кръг"[2]. Художествената цялост на направлението се оформя чрез взаимопроникването между човека и природата, чрез изявята на културната памет на знаците-символи. Творчеството на южнославянските поети-символисти кореспондира по своеобразен начин с установеното изконно съдържание на символиката на растителния свят: „Растителният свят е символ на фундаменталното единство на живота"[3].

Обективирането на съответствията между душевните преживявания и „другата реалност" се постига чрез изключително широкия семантичен спектър на цветята.

Литературната заемка на символа на „синьото цвете" продължава съществуващата традиция на Запад, непрекъснато възраждаща въздействието на романа „Хайнрих фон Офтердинген" на Новалис. Южнославянските творци възприемат и вграждат в поезията си този знак на романтичните въжделения. В „Край кръстопът забравен синьо цвете" Т.Траянов интерпретира образа в плана на крушението на мечтите, безпътицата,

безнадеждността и трагичната изолация от реалността от страна на модерния човек, чието единствено удовлетворение е романтичното потапяне в спомена. Този контекст противопоставя конкретната семантика на смисъла на литературния първоизточник. У Христо Ясенов в „Пробудни песни“ /7/ символният аранжимент „сини цветя“ е желаното от Аза средство за преход към пълноценно изживяване на битието. „Синьото цвете“ в стихотворението „Празненство“ на Сима Пандурович е в съзвучие със съдържанието на символа у Новалис[4]. “Синият и нежен цвят на любовта“ е съхранен и разграничен от негативната функция на останалите преживявания и разсъждения – „мъки“, „съмнения“, „кървави рани“, „нанесени от света“. Символният вариант на „синьото цвете“ в стихотворението „Сласт в болката“ на Милутин Боич е органично свързан с очарованието на влюбения, преживяващ романтичното усещане на физическата красота на любимата, сляла се с аромата „на едно синьо диво цвете“. Тези примери се вписват в многобройните илюстрации на общовалидната за всички епохи и култури оценка на устойчивостта на този символ, изказана от Фридрих Шпилхаген (1829–1911) в световно известния негов роман „Проблематични натури“ (1861): „Синьото цвете – знаете ли какво е това? Това е цветето, което все още не е видяно от никакво живо око, но чийто аромат обаче изпълва целия свят...“[5]

Литературното влияние на Бодлер се проявява в символните аранжименти на „цветята на злото“. Флоралните метафори от този тип са синонимни еквиваленти, когато съпоставяме творчеството на отделните поети:

На бездна по ръба, към бездна нова,
късайки попътните цветя
и дишаща бегрижно тяхната отрова
знае ли къде отива тя?
(„Молитва“ – Яворов)

Напусто ще питаш; тъмнее пред мене.
– А думите, мрежа за волния дух,
всред улици шумни отвени! –
аз тях не дочух.
Аз тях не дочух, и под чуждата стряха,
цветята на вечния грях
за мене печална утеха не бяха;
аз тях не видях.
(„Родина“ – Лилиев)

И тако мом даху принела си руком
Цвят твог биħа крупан, отрован и зао.
(„Сутон“ – Дучиħ)

/И така в моя дух поднесе ти с ръка
Цвета на твоето битие огромен, отровен и зъл./[6]
(„Здрач“ – Дучич)

Одмани руком и затвори око,
Црвливо доба нека нагло тиска
Спомене, славу, у блато дубоко,
Где порок цвета и развратност ниска.
(„Химна“ – Владислав Петкович – Дис)
/Махни с ръка и затвори очи,
Времето, проядено от червеи, нека нагло да притиска
Спомените и славата в дълбокото блато,
Където порокът и развратът низък цъфтят/[7]
(„Химн“ – Владислав Петкович–Дис)

Книжовният привкус на влиянието на Шарл Бодлер придава на литературните заемки съотнесеност със стилистиката на обозначилия родоначалието на този тип литература модернизъм. Образите, генетично принадлежащи към чуждата литература, са средство за пресъздаване и лирическо изказване на маниерно подети и съзвучни настроения, преживявания, усещания, възприятия и възгледи за света в литературното времепространство на славянския Юг. Символиката на „цветята на злото“ е средоточие на светоусещането на поетите, свързано с тяхната представа за зловещата същност на градската действителност, чието въздействие върху тях поражда аналогични представи в действието на смислотворния механизъм, създаващ този тип художествена образност, резпрезентираща ситуациите на сблъсък с града и неговите язви.

Физиономичен за някои творби е белият цвят (като флорален елемент), синтезиращ единството на знак и референт в неразделимата сугестивна тъкан на символа. Белите цветя активизират „представата за абсолютното, за изконно първоначалното, или, както казва Кандински, „Белият цвят е символ на вселената, в която всички цветове, както и материалните свойства и субстанции, изчезват. Белият цвят стои така високо над нас, че от него не достигат никакви звуци... Бялото е младото нищо или още по–точно – това е доначалното нищо, до раждането на същността“[8].

„Белите цветя“ в поезията на Траянов са знак на отдалечаването от заобикалящата реалност, която е алюзия за неосъществеността на лирическия герой, който интерпретира сигналите на т.нар. „друга действителност“. Колорната характеристика на цветята е средство за подчертаване на дистацията между героя и лелеяната от него висша духовност, чиято свята, недокосната, безгреховна и безплътна същност е зримо осезаемата и наблюдаемата знакова проява на абсолюта.

Белият цвят е идеална недостижима субстанция на абсолютна и у

Лилиев в стихотворението „Плачи, душа..." Печалната констанция произтича от осъзнаването на невъзможността за адекватно изживяване на чистата духовност, представена в художествената роля на атрибут на младостта; която е метафоризирана чрез символа на живота – дървото:

– Не виждаш ли, незрима сянка гони
измамите на блян осиротял –
и младостта за нас не ще отрони
на вечността цвета невинно бял.

Доближаване между абсолюта и света на лирическия герой се наблюдава в стихотворението „Бохема"на словенския символист Отон Жупанчич. Бялото цвете в лирическия контекст на това произведение представя чистотата на душевността на бохемата, устремен към битийните радости и наслади.

Улавянето на битийното щастие е кулминационен момент в съществуването на лирическите субекти. Той се разгръща посредством семантичната разновидност на белия цвят да обозначава равновесието на душевността във „Ведрина" на Христо Ясенов и „Цъфтеше прасковата" на Стеван Лукович. Имплицитно съдържащият в себе си символиката на белия цвят образ на разцъфналото сливово дърво в творбата на Ясенов асоциира със спокойствието в душата на лирическия говорител, който възприема битието с пълноценността на удовлетворената духовност. Внушава се равновесие. Възтържествува идеята за съпричастността на говорителя към необятното, с равномерен ход шествие на естествения кръговрат:

Сред сочната трева на мойте двори
люлее се излеко нацъжтяла слива.
А грее ведър ден в широките простори
и топла светлина в градините налива.

А грее ведър ден – и ведър, и безбрежен –
и всеки цвят гори и чезне за прохлада.
А грее ведър ден – ден знойно–безметежен –
и цветен дъжд от сливата обилно пада.

Типологично сходен е символичният аранжимент на Стеван Лукович, където се актуализира символиката на цъфналата праскова, която, както и цъфналото сливово дърво, принадлежи към символния ред на пролетта. Обхватът на интерпретацията на сръбския модернист не спира с наслаждението пред празничното осъществяване на кръговрата, а включва в себе си и печалната констатация за краткотрайния миг на пролетния цъфтеж:

Цветала бреска јоште голих грана,

Раскошно цвете је накитио свежи,
Цветала бресква – за некол'ко дана
Опало цвеће разасуто лежи.

И сад при топлом пролећноме сјају,
Зеленим лишћем што јој гране сплеће
Свежа и бујна шумори у гају,
Ал'ко би рек'о – прецветала веће.
(„Цветала бресква")
/Цъфтеше прасковата – още голите клони
Разкошно цвят накити,
Цъфтеше прасковата – след няколко дни
Опадалият цвят разхвърлян лежи.
И сега по време на топлия пролетен блясък,
Със зелени листа, които нейните клони сплитат
Свежа и буйна шуми в гората,
Ала бих казал – прецъфтяла вече/
(„Цъфтеше прасковата")[9]

Символистичната поезия на славянския Юг познава и контрастно противоположни преживявания. Преобладаващите знаци на скръбта – кипарисът и върбата – са активаторите, генериращи около себе си поетични текстове, съпричастни с универсалния символистичен песимизъм в поезията на Цвите Шкарпа, Теодор Траянов и Трифон Кунев. Акумулирането на мотива на скръбта се подсилва от образа на оголените клони – метафора на „дървесното тяло" на лирическия субект, присъща на произведения на Йован Дучич, Сима Пандурович, Пейо Яворов, Христо Ясенов.

Светоусещането на символистите от славянския Юг намира лиричен изказ и посредством анималистичните символи. Те пораждат сходни естетически идеи в тази поезия.

Израз на противоположността на „вечната красота" е депресивното състояние на лирическите персонажи на Яворов в „моето сърце" и на Матош в „Кошмар", разкрито чрез най–отблъскващите символи, които произтичат от реалии на фауната – пиявицата („Моето сърце"), скорпиони, жаби, змии, гущери („Кошмар"). Картините на душевни терзания се изграждат посредством присъствието на митологични същества, които се обособяват като символи синонимни еквиваленти: таласъмите и харпиите в „Кошмар" и чудовищата в „Нощ" (Яворов). Всички те се обединяват в един семантичен порядък, като символизират терзанията на модернистичния дух, тревогите и страховете на личността, скъсала връзките си с действителността, за да потърси по–висш израз на духовната си същност по пътя на мъчителното нравствено израстване. Тези анималистични персонажи, които държат в подчинение пренапрегнатата, изпълне-

на с колизии същност на Аза, усилват екстатичната изява на пароксизма, заложен в духовното битие на модернистичната личност.

Албатросът у Людмил Стоянов и Йован Дучич е символ, чиято литературна генеалогия възхожда към творчеството на Бодлер. И у двамата поети е налице аналогията „дух – албатрос", представена в плана на реверсибилността, която споявя „означаващото" и „означаемото" в символизма:

Моя дух лети като смел албатрос.
(„Отричане" – Л.Стоянов)
Гордо, са далеко раширеним крилом
Кружаше албатрос... Беше у порфири,
Сав покривен златом и пурпурном свилом:
Изгледа дух страсни Диоклецијана
Над драгим се морем далматинским шири,
У сунчано вече једног Царског Дана.
(„Далмација" – Дучић)

/Гордо, с далеко разперени крила,
Кръжеше албатрос... Беше в багреница,
Целият покрит със злато и пурпурна свила:

Изглежда, че страстният дух на Диоклетиан
Над милото далматинско море се шири
В слънчевата вечер на един Царски ден/
(„Далмация" – Дучич)

У двамата южнославянски поети символът е свързан с категориите „прекрасно" и „възвишено" и „ниско", между поета като въплъщение на духовното начало и тълпата с ежедневните ѝ дребнави страсти. Дучич отъждествява духовността с пищно „царствено" описание, маркирано в рамките на конкретна епоха, възкресявайки мита за метаморфозата и извисявайки конкретно–историческото до безконечното, абсолютното, божественото. Двамата поети увеличават съответствията на всеобхватната духовност посредством символиката на орнитомантичните образи.

Соларната символика, репрезентирана от представители на орниталния свят, синтезира завършено художествено–смислово единство. Орелът, соколът и ястребът символизират стремежа на духовността на лирическите герои към сливане със светлината. Сходна образност в това отношение се проявява в произведения на Дебелянов, Милутин Боич, Стеван Лукович, Отон Жупанчич, Йосип Мурн, Драготин Кете и Даница Маркович.

Видимото противопоставяне между „долу" (влечуги) и „горе" (пти-

ци) напомня архетипния ствол на космическото световно дърво, което функционира и в митологичната система на славяните. Лирическото съзнание възпроизвежда, макар и на части, този архетип, съотнасяйки проявите на разноликата си същност към извечния коректив, осъществяван от образа на космическия ред и хармония – дървото на живота, прозиращо дори и зад блуждаещата естетика на южнославянските поети–символисти.

Разглежданата символика е основополагаща същност за литературната типология. Тя възкресява архетипи, заложени в езика на универсалните символи.[10] Типологичните сходства в поетиката на южнославянския символизъм определят сферата на функционалността на символистичната поезия като цяло в литературната история на Европа.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА:

1. The Symbolist Movement in the Literature of European Languages, *Budapest, 1982*

2. *Предраг Палавестра,* Символизмът и „Модерната“ у балканските славяни – *в сборника: „Литературно–естетически процеси на Балканите", С., стр. 63.*

3. *Жан Шевалие, Ален Геербрант,* Речник на символите, *С., 1996, Втори том М–Я, стр. 292.*

4. *Пак там, стр. 556.*

5. *Всички чуждоезични текстове без посочен преводач са преведени от авторката на този труд. Стойността на превода е предимно информативно–познавателна.*

6. *Вж. бележка N 5.*

7. *Вж. бележка N 5.*

8. *Авторът е цитиран от Калина Бахнева в статията ѝ „Преводите на полския романтизъм и поетическият език на българските символисти", сп."Български език и литература", 1993, кн. 4, стр. 8–9.*

9. *Вж. бележка N 5.*

10. *Жан Приор,* Универсалните символи, *С., 1993*

АЕ
БИБЛИОТЕКА

Маргарита Каназирска

РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ БОЛГАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ. О ПРЕДПОСЫЛКАХ ДИАЛОГА

О, Болгария! Моя вторая родина!
Край столь редкостный, где чтят и любят Русь,
Край златистых лоз, и роз, и кукуруз...
Облегчить мне путь изгнания, здесь пройденный,
Дела братских рук и словом братских уст,
То забуду ли коль – Бог даст – вернусь?
Л.Столица. „Две родины" (1930)

История руской эмиграции в Болгарии еще не написана, многое еще лежит неизвестным в пыли архивов, фондов музеев или необработанных частных собраний. И тем не менее последние годы навевают надежду, что к этой проблеме приступает все большее число исследователей, прилагающих усилия как в области опубликования документов, свидетельствующих о духовной жизни русских беженцев в Болгарии[1], так и на уровне более концептуального видения той роли и значения, который имел диалог культуры русской эмиграции с болгарской культурой[2], оценки того вклада, которые имели отдельные ее выдающиеся представители[3]. Несомненно, новый толчок к углублению интереса к проблеме дали международная конференция „Литература российского зарубежья в культурном контексте Европы XX века" (1993) и единственная пока, но очень богатая по документальному материалу выставка „Бялата емиграция в България" (1996), убеждающая о том специфическом, чем характеризовались образ русской эмиграции на болгарской земле и отношение болгарских правительств к ней на протяжении двух десятилетий (1920–1940)[4]. В 1997 г. вышла и первая книга о русской диаспоры в Болгарии „Бялата емиграция в България" Дончо Дончева, профессора Софийского университета, являющаяся и *первой** попыткой дать обобщающую картину ее духовной жизни, представить Болгарию как одну из стран русской эмиграции, а „Русскую Софию" – как один из многих эмигратских центров. Исперщенная многими цифровыми данными, снабженная 22 приложениями, она существенно дополняет все справочники, энциклопедии и книги по истории русского зарубежья последнего времени[5].

Г.Адамович с понятием беженства соединил два слова – одиночество и свобода. Эмигрантская участь неизбежно предполагала антиномию: *свое–чужое*, *родное–другое*. Эмиграция означала разрывание нитей

* Здесь и далии в тексте курсив автора статьи - М.К.

со *своим* – с родным домом, с отечеством, что называлось Россией. Она обрекала на одиночество, то одиночество, в котором человек часто оставался один, один на один с собой, с тем единственным бесценным багажом, что таился в сердце и памяти. Беженство разрешало простор воли и действий, но не могло спасти от ощущения распыленности человеческой судьбы, обездоленности и самосознания, что неизвестно на какой срок, а может быть, навсегда (как случилось с многими) личность вырвана из родной почвы и, что печальнее – из лона национальной культуры.

Русская эмиграция была вынужденной. Бунин всегда говорил, что чувствует себя не эмигрантом, а изгнанником. Русские изгнанники очень надеялись, что разрыв с родиной будет временным и пытались выждать исторические катаклизмы ближе к ней (в Софии, Белграде, Праге или Берлине). Но как только стало ясно, что дорога назад отрезана, началось новое рассеяние по всему миру – „Русские Берлин" замер (после 1923 г.), „Русская Прага" померкла в своем блеске (в 1925–1927 гг. многие ученые и писатели разъехались в Париж или Америку, в Софию или Белград). И как ни странно, в „периферийную" Софию дал согласие вернуться из Праги П.Б. Струве (1924)[6]; в ней навсегда остановился Н.О. Массалитинов, один из первых помощников К.Станиславского, соединив свою театральную жизнь с болгарским Народным театром в качестве главного режиссера (1924); видный историк А.Мякотин получил профессуру в Софийском университете (1927); очарованный болгарским гостеприимством поэт К.Бальмонт был готов покинуть Францию, чтобы переехать в Болгарию (1029)[7], а Ив. Бунин вспомнил о своем выборе в Софийском университете (1931)[8] и пр.

Перед русской эмиграцией, где бы она не была, всегда с болезненностью вставала по меньшей мере два вопроса: первый, экзистенциальный – вопрос о куске хлеба, второй, духовный – каким образом приобщиться в новых условиях, в которые она пападала. Последнее русским эмигрантам не всегда удавалось или вовсе не удавалось. И свобода духа драматично превращалась в полное одиночество, пронзенное чувством покинутости, заброшенности, подавляющей нищеты. Г.Адамович с горечью рассказывал, например, как молодое поколение писателей „блестящий и безразличный Париж отпугивал". „Франция их не отталкивала, но о них не помнила: ее гостеприемство ограничилось формальной административной вежливостью, а проникнуть во французкие „круги", даже если бы к тому желание, удавалось преимущественно тем, кто этого настойчиво и без заискивания добивался. (...) Какое было ей в сущности дело до кучки молодых и среднего возраста людей, что–то сочиняющих на своем непонятном языке и малопомалу растворяющихся в бездомно–интернациональной богоме, подлинным отечеством которой стал Монпарнасс?[9]"

Вряд ли справедливо упрекать Г.Адамовича в нелояльности к Франции, к той Франции, которая приютила 400,000 русских беженцев, или к Парижу, который стал духовной Меккой для большой части русской

эмигрантской интеллигенции, к тому Парижу, который был средоточием множества русских эмигрантских кругов, обществ, газет, журналов, издательств; в конце концов, к тому Парижу, который многие русские знали и любили еще с начала века, далеко до революции, и часто посещали или оставались жить в нем на время или подольше, чтобы подышать воздухом его артистической атмосферы. Но Адамович, очевидно, безусловно прав в одном – в непреодолимости барьера неродственных языков, в невозможности прямого общение с нерусской аудиторией, в отсутствии непосредственной связи с интеллектуальным адресатом.

„Тексты" русской эмиграгской культуры (художественные произведения, газеты, журналы, за исключением музыки, живописи, русского балета) трудно вписывались в общую культурную панораму Франции. Они сохраняли и охраняли национальную идентичность, они поддерживали живым руское сознание, они были связывающим звеном с родным, они берегли память об отечестве и пр., но никак не становились мостом к чужой культуре, и антиномия *родное–чужое* только усугублялась, откладывая настоящий диалог культур на будущее. Культура эмиграции была обречена на национальную замкнутость, различие средств языкового общени помешало „взрыву" встречи русской и французской культуры.

Каким образом отнеслась к участи русской эмиграции Болгария? Состоялаь ли *встреча* болгарской и русской культуры? В виду того, что эта проблема еще в самом начале своего исследования, но существует необыкновенно богатый материал для ее освещения, автор статьи останавливает свое внимание только на предпосылках этой *встречи*, на тех импульсах, исторических, духовных и общекультурных, которые могли бы мотивировать диалог обеих культур.

По месту разыгравшейся крымской трагедии Болгария была ближе всех европейских страны. Стоны и ужасы, доносящиеся из Константинополя и Галлиполи, отчетливо слышались в ней. Те выразительные штрихи, которыми писатель Г. Гребенщиков, находящийся в гуще событий, описывал кошмар, переживаемый беженцами, были виднее в ней, чем в других концах Европы: „Вчера, 18 ноября 1920 года, я был среди шестидесяти шести кораблей, стоящих на Мраморном море в устье Босфора. Я разыскивал на них остатки замученных русских писателей, но, конечно, не нашел их, а нашел 130 тысяч распятых русских людей. (...) Они лежат, потому что уже не могут сидеть. Они сидят, потому что не в состоянии протянуть руку и произносить слова. Но есть еще стоящие, просящие, протягивающие руку и даже – о, ужас, не понятый еще миром – и даже улыбающиеся!... О, эта улыбка распятого! Вспомните все, кто еще имеет память![10]"

Приблизительно такими же красками нарисовал эту трагедию больных и обессиливших русских беженцев, уже приехавших в Болгарию Макариопольский епископ, впоследствии Софийский митрополит Сте-

фан, комиссар по делам русских беженцев, в докладе, направленном в Совет Министров и Министерство иностранных дел и вероисповеданий (14 и 30 сентября 1922 г.): „Русско бегство по своему трагизму, не имеющее примера в истории народов, не поддается описанию. Многочисленные примеры, свидетельствующие о серцераздирающих сценах и т.д.“[11].

В Болгарию устремилоь с надеждой на кров, хлеб, и духовную взаимность более 30,000 человек.* Многие тянулись к ней как к славянской стране, родственной по языку и культуре, к стране, в которой миссия России – освободительницы была еще свежа в памяти, к стране, в которой многие могли бы найти своих родственников (выходцы из Южной России, где давно жило болгарское население). Б. Ивинский в очерке „Среди братьев“ неслучайно писал: „Русские эмигранты, впервые попадая, например, в Софию, сразу же чувствуют себя на Родине в ласковой стихии. Даже более того. Пережив в течение последних лет у себя на Родине ее унижение, ее позор, ее оплевание со стороны чуждых и враждебных, командующих в ней элементов, (...) – русские эмигранты морально и физически времнно потерявшие Родину, вдруг как бы обретают ее“[12].

Болгария и болгарский народ приняли русских эмигрантов радушно, вопреки сложно сплетенному узлу исторических, политических, экономических и социальных обстоятельств. 1918–1921 гг. являются одним из самых мучительных отрезков новейшей истории Болгарии**. Печальный парадокс был еще и в том, что ей пришлось встретить два типа беженцев: болгарских (600,000 из отрезанных территорий Беломорской Фракии, Македонии, Западных окраин) и русских (из Южной России после краха белого движения). Эта осложненность исторической ситуации очень хорошо осознавалась русскими эмигрантами, и они как–то глубже оценивали братски поданную им руку. В отчете Русско–Болгарского культурно–благотворительного комитета подчеркивалось: „Если принять во внимание, какие тяжелые условиях финансового и экономического характера протекает болгарская общественная жизнь (...), если принять все это во внимание, то остается только восхищаться отзывчивостью, которую проявил болгарский народ к русскому беженцу“[13]. Не смотря на очевидные трудности, Болгария приютила русских изгнанников, искренне открывшая свои объятия.

И еще два обстоятельства, касающихся отношения страныприемницы к эмигрантам. Первое. Почит все болгарские правительства*** на про-

---

* По другим сведениям число русских беженцев в Болгарии в 1919-1921 гг. достигло до 45,000 - См. ЦДА-АМВнР - Ф. 166 К, оп. 3, а.е. 14, л. 32.

** После первой мировой войны Болгария претерпела две национальные катастрофы. Оказавшись на стороне побежденных она была вынуждуна подписать позорный Ньоиский договор (1918), выполнять строгие предписания Парижской мирной конференции и ряд других международных соглашений, принять на себя бремя репарраций и непосильных долгов, экономически обескровленной после трех войн (балканской и Первой мировой войн).

*** За исключением некоторых министров правительства А. Стамболиюского (1918-1923), относившихся отрицательно к русским эмигрантам.

тяжении двухдесятков лет (1920–1940) относились с вниманием и заботой о судьбе русских эмигрантов. Еще в первые годы (1919–1921) они откликнулись на призыв Русского Парламентарного Комитета в Константинополе (после того, как 1 апреля 1921 г. французское правительство отказалось принять на своей территории армию генерала Врангеля), на обращение Комиссаря по делам русских беженцев при Обществе народов доктора Фритьофь Нансена о материальной поддержке и устройстве изгнанников в Софии и других болгарских городах. Специальное внимание было уделено содержанию 3000 русских детей[14].

При Совете Министров Болгарии были созданы правительственные учреждения, которые были подчинены одной цели – помочь эмигрантам: Комитет по устройству русских детей (30 ноября 1921 г.), Комитет по делам русских беженцев (12 февраля 1923 г.), многочисленные комиссии (Комиссия по содержанию русских детей, Комиссия по русскому учебному делу, Комиссия по общественной помощи, Комиссия по рассмотрению заявлений русских беженцев, Комиссия по проверке отчетности русских организации и пр.). Впоследствии, во главе встала Центральная комиссия (при Министерстве иностранных дел и вероисповеданий), которая занималась распределением ежегодно выделямых болгарским государством средств (10,800,000 левов)[15]. Она содействовала проведению периодических „русских акций" для сбора пожертвований для беженцев (например, в 1935 году и позже). Сочувственное и действенное отношение болгарских правительств к русским не раз отмечалось знаками признательности Общества народов (1923), Конгресса русской эмиграции в Париже (1926) и прежде всего русскими организациями в Болгарии и самими беженцами (Союз русских военных инвалидов, Земско–городской комитет, Союз ветеранов русско–турецкой войны и др.)

Второе обстоятельство. С особым вниманием болгарские правительства обтнеслись к русском эмигрантской интеллигенции. Ими была осознана отличная возможность выдвижения болгарской науки на более высокий уровень (ведь молодому болгарскому государству было всего сорок лет после освобождения от османского ига!) благодаря привлечению русских ученых и деятелей культуры. Широкую поддержку получила идея пополнения Софийского университета квалифицированными кадрами по предложению таких выдающихся болгарских ученых, как профессоров С.С. Бобчева, В.Н. Златарского (бывшего в те годы последовательно деканом историческо–филологического факультета и Ректором Софийского университета), Б.Пенева и др. В кратчайший срок, буквально через три месяца после прибытия первой партии русских эмигрантов (2 апреля 1920 г.), Министерство народного просвещения было уполномочено Советом Министров пригласить и подписать первые договоры с русскими профессорами М.Попруженко, Н.П. Кондаковым, К.Мочульским, И.А. Базановым, П.М. Богевским, А.Ф. Федоровым о их назначении

в Софийский университет[16]. Вскоре Народное собрание и Совет Министров приняли решение об устройстве на работу русских эмигрантов, специалистов области образования (86 учителей средних школ и универистетских преподавателей), медицины, ветеринарного дела, архитектуры, техники[17].

Русская группа ученых в Софии стала очень внушительной и проводила весьма плодотворную преподавательскую и научно–исследовательскую работу (филологи – М.Попруженко, В.Погорело, К.Мочульский, И.Сазонович, Н.Трубецкой; археологи и историки – Н.Кондаков, А.Грабарь, Э.Гримм, П.Бицилли, В.Мякотин; врачи и физиологи – А.Медведев, В.Воробьев, В.Завьялов, А.Маньковский, Н.Попов, А.Черевков, И.Шапшал, А.Янышевский, С.Абрамов, Г. Рейн и др.; математики и физики – Н. Пушин, Р. Каишев; юристы – В.Ренненкампф, К.Соколов, С.Демосфенов, Б.Богаевский, А.Ф. Федеров, И.Базанов, И.Кинкель и др.; философы и богословы – Г.Флоровский, А.Рождественский, Г.Шавельский, М.Поснов, Н.Глубоковский и др.*[18]. Русским ученым обязано укрепление и дальнейшее развитие юридического и медицинского факультетов Софийского университета, создание высшего Богословского училища. В том же 1920 г. по идее проф. П.Богаевского и при активной поддержке акад. С.С. Бобчева было открыто новое болгарское высшее учебное заведение – Балканский Ближневосточный институт (Свободный университет)[19].

В диалоге с культурой русской эмиграции Болгария была воспринимающей стороной. Она была готова принять в максимальной степени то, в чем она нуждалась. Диалог строился в большой зависимости от потребностей социокультурного движения, от тех философско–естетических и художсетвенных поисков и изменений в духовной жизни, которые наблюдались в лихолетье после трех войн. Чем больше материальной бедности, тем горячее было желание к духовному обновлению, к ускоренному наверстыванию пропущенного за военные годы (1912–1918). Исключительная динамика интеллектуального сознания призывала к „смене вех", заставляла всмотреться в себе, но без замкнутости, углубиться в *свое*, но без изолированности, приоткриыть национальные истоки, чтобы увидеть новые штрихи национальной идеи и выдвинуть ее на уровень европейских ценностей. *Родное* осмысливалось в измерениях открытий европейского искусства и культуры. Этот толчок извне оказался „чрезмерно продуктивным" (Т.Димитрова[20]), так как стихия народного искусства предстала в необычайных, бесконечно разнообразых образцах, воплощающих в национальном всечоловечность европейского духа. Девизы „Назад к родному!" и „вперед к Европе!" были синонимами одного того же кода устремлений новаторского сознания, тем более художе-

*Некоторые из них задержались недолго и реэмигрировали: П. Струве, К. Мочульский, Г. Флоровский, А. Грабарь, А.Ф. Федеров, Э. Гримм, Н. Кондаков, Н. Трубецкой, Н. Пушин и др.

ственного (если они не снисходили до простого эпигонства). Эти устремления, например, раньше всего проявились в живописи и даже получили институциональные формы (создание общества „Родно изкуство“ в 1919 г., серия выставок „Родно изкуство“ в содружестве или рядом с выставками и других обществ художников – „Съвременно изкуство“, Общества независимых болгарских художников и др., 1920–1929).

Любопытен „взгляд со стороны“ на эти явления русского эмигранта, писателя и художника, П.Д. Нилуса, близкого друга И. Бунина, который писал о впечатляющем присутствии произведений болгарского скульптора Ивана Лазарова на первой выставке „Родно изкуство“ (1920): „(...) Прежде всего мое чувство затронул скульптор Иван Лазаров, обладающий уверенным и подлинным талантом. Его творения носят в себе то, что навсегда оставляет след у зрителя. Как определить его я не знаю, но это то, что порождает какие–то непонятные и тайнственные эманации, вызывающие удовлетворение, которое не имеет имени, которое не проистекает ни из сюжета, ни из образа, а полностью заключено в тайне исполнения – в том, как рука проводит линию. (...) Мне кажется, что, если работы Лазарова появятся на большой европейской выставке и даже среди мастеров больше его, все–таки они могли бы выгнать скуку, ту характерную скуку больших выставок, блестящих на первый взгляд, и могли бы снять покрывало обескураживающей, ужасающей пустоты современного искусства. (...) Я не помню скулптур Ивана Лазарова, но я очень хорошо чувствую их. (...) Я чувствую, что во многих из них есть доля бессмертия, которое одухотворяет каждое художественное произведение и заставляет ощущать его нарастающую жизнь“[21].

Движение „Родно изкуство“ в самом широком плане воплотило в себе, как в фокусе, новаторское сознание болгарской художественной интеллигенции, осмысляя своим „богарским“ уклоном европейский модернизм (французкий импрессионизм и постимпрессионизм, немецкий и венский сецессион, русский авангард), тем самим и „европейский дух“ (Я.Янев).

В дальнейшем – в 20–30–ые годы – призыв к *родному* и европеизму перерос в широкое интеллектуальное и культурное движение и имел своих единомышленников в литературе – в творчестве поэтов и прозаиков младшего поколения (Г.Милев, Л.Стоянов, Н.Лилиев, Н.Райнов, Г.Райчев, А.Далчев и др.), в литературно–критической и философской эссеистике (В.Василев, С.Скитник, Н.Райнов, Ч.Мутафов, В.Пундев, Я.Янев и др.), в хлынувшем потоке литературно–художественных журналов, утоляющих духовный голод („Везни“, „Златорог“, „Хиперион“, Пламък и др.).

В те же годы параллельно с социокультурной моделью европеизма в общественном и культурном сознании продолжала жить своей жизнью и модель неославизма, котороя имела давние, крепкие исторические (влияние славянофилов в XIX веке, освободительная руско–турецкая война 1877–1878 гг.) и литературные корни (в творчестве Ивана Вазова и др.).

Самым ревностным и последовательным приверженцем идей неославизма (сближение славянских народов на культурно–экономической почве[22]) было *Славянское благотворительное общество в Болгарии (1899).** В начале века, пользуясь широкой популярностью, оно объединило многих воспитанников российских университетов, а так же писателей (И.Вазов, Пенчо Славейков, П.К. Яворов, П.Ю.Тодоров, Ст.Л.Костов и др.), ученых (С.С. Бобчев, В.Златарски, Ив.Шишманов, Ст. Младенов и др.), общественных деятелей (д–р С.Данев, д–р П.Ораховац, П.Абрашев, В.Ганев и др.). Своим авторитетом, однако, Славянское общество было обязано своему долголетнему председателю (с 1903 по 1940 г.) Стефану Саввову Бобчеву (1853–1940), близкому другу великого поэта Вазова, и его талантливой, энциклопедической личности. Швейцарский журналист Морис Мюре, редактор „Gazette de Lausanne„, назвал его „апостолом славянского единения“: „Этот болгарин, ученый и энтузиаст, является одной из самых интересных фигур славянской интеллигенции“[23].

Естественно предположит, что после первой мировой войны идеи неославизма не было модными, даже напротив – неославизм переживал кризис. Но С.С. Бобчев и его единомышленники не остались индеферентными к рефлексам европеизма в социокультурном сознании, посвоему интерпретируя „путь к Европе“: для них он шел через славянское сближение и признание того вклада, который славянские страны внесли в европейскую культуру, выявления того значения, которое славянский гений имел в духовном наследии человечества.

Преклонение перед старой руской культурой, решитеьлное несогласие с преследованием и уничтожением советской властью русских учеых и пасателей после октябрьского переворота[24] стали толчком к исключительной отзывчивости Славянского общества к неволе русских беженцев и особенно к судьбе русской интеллигенции. Оно было первым в призыве к болгарскому народу о поддержке изгнанников, увлекая за собой и другие общественные и культурные организации (Болгарский Красный Крест, Софийский университет, Болгарскую Академию Наук и др.), видных государственных деятелей, ученых и писателей. Из–за ограниченности объема статьи обратим внимание на несколько штрихов[25].

Именно Славянское общество положило начало диалогу с русской эмигрантской интеллигенцией и попыталось ввести ее в болгарское культурное пространство. С 1920 г. оно начало проводить знаменитые „славянские встречи“, которые оказались первым соприкосновением русских ученых (Э.Д. Гримм, Г.В.Флоровский, И.Базанов, П.Богаевский, М.Попруженко, В.Мякотин, П.Бицилли и др.), писателей (Н.Зубов, П.Ярцев, гостившие в Болгарии Вас.Ив. Немирович–Данченко, К.Бальмонт), публицистов с болгарской культурной общественностью.

---

* Дальше в тексте Славянское общество.

На протяжении двух десятилетий (1920–1940) Славянское общество последовательно распространяло дореволюционную русскую науку и культуру в Болгарии наряду с культурной и других славянских стран. На страницах его журнала „Славянски глас“ и в номерах серии „Славянска библиотека“ печатались статьи и книги русских ученых и писателей, живущих в Софии (К.Мочульский, А.Грабарь, П.Струве, М.Попруженко, Н.Богаевский, А.М. Федоров, Л.Столица и др.) и в других столицах Европы (Вас.Ив.Немирович–Данченко, М.Л.Гофман, А.Л.Погодин, А.В.Флоровский и др.).

Но само главной заслугой Славянского общества было создание Русско–Болгарского культурно–благотворительного комитета.* Комитет был создан по инициативе С.С. Бобчева и последего русского царского посла в Болгарии (22 января 1920 г.). На учредительном заседании в Софии в присутствии многих болгарских общественных деятелей он обратился с призывом к спасению русской культуры и русской школы.

С содействием Русско–Болгарского комитета были открыты в болгарской столице Русский дом, Русская гимназия (11 июля 1920 г.). интернат, два общежития, столовая и пр. За пять лет (1920–1924) он израсходовал 6,377,00 лева пожертвований. На учредительном собрании, однако, была сформулирована и другая, не менее важная задача – работать для упрочения сближения двух братских народов на основе культурных инициатив. И действительно, с создания Русско–Болгарского комитета словно начались „русские сезоны“ в Софии: концеры русской оперной и камерной музыки, литературно–музыкальные спектакли. Но самое неизгладимое впечатление оставил балетный концерт Т.Карсавиной (22 марта 1922 г.). Этот спектакль был событием в болгарской столице[26].

Русско–Болгарский комитет пользовался заслуженной известностью среди русской эмиграции из–за оказанной конкретной помощи многим деятелем русской культуры. Когда проф. Боян Пенев в письме из Варшавы (от 8 июня 1924 г.) спросил свою приятельницу Веру Пушкареву, бывшую актрису Александринского театра, сотрудници ж. „Златорог“, какие организации в Болгарии заботятся о русских эмигрантах, она не поколебалась назвать только две – Русско–Болгарский комитет и Комитет по делам русских беженцев, несмотря на то, что их было значительно больше[27].

Духовная жизнь русской эмиграции в болгарии началась довольно бурно и интенсивно. Ее средоточием стала София, как и другие города – Варна, Пловдив, Плевня и пр., где в русских колониях спонтанно возникали Русско–Болгарские культурно–благотворительные общества. В определенной мере формула культурного общения была найдена (и в этом большую роль сыграло Славянское общество): содействовать взаимному

---

* Дальше в тексте Русско-Болгарский комитет

пониманию и сближению обеихславянских культур. Этот „рецепт" предполагал быстрое „натурализирование" и сосуществование русской культуры в родственной по духу и языку среде и в то же время спасал от изоляции и национальной замкнутости. В качестве адресата оказалась не только русская, но и болгарская аудитория, круг воспринимателей значительно расширялся.

Как известно, в Болгарии не были созданы самостоятельные русские культурные учреждения (университеты, научные институты, музеи, архивы, как например, в Праге или Белграде). Однако болгарская страна предоставила возможность формированию и сохранению русского национального самосознания в детских садах, в подготовительных и средних школах. Русская школа опиралась на собственную традицию образовательных принципов (включая единственно болгарскую литературу и историю). Позже П.Бицилли уточнил, что система русского учебного дела в Болгарии – една из лучших, потому что сохранила свою автономность благодаря терпимости болгарских правительств и их финансовой поддрежке (после прекращения помощи Всероссийского Союза Городов в 1923 г.)[28]. Не случайно одной из ведущих и активно работающих комиссий при Министерстве иностранных дел и вероисповеданий Болгарии была Комисиия по русскому учебному делу (с председателем проф. И.Базановым [29]).

Реконструировать все богатство и содержательность диалога русской и болгарской культуры на протяжении двух десятилетий (1920–1940) доволано емкая и сложная задача, если учесть разнонаправленность социокультурных поисков, борьбу мнений, взглядов, концепции о случившемся (у болгар – крах в войнах, у русских – разруха России после революции, крах белого движения), противоречивость и очень часто несовместимость общественных движений (столкновение между монархистами и приверженцами либеральной демократии, между демократами и евразийцами). В политической публицистике первых „толстых" эмигрантских журналах „Русские сборники" (1920–1921) и „Русская мысль" (1921) или в блестящей эссеистике газеты „Голос России" (1936–1938) и др. авторы пристально всматривались в только что свершившиеся, события, пытаясь с беспощадной искренностью постичь суть вещей. Эта напряженность интеллектуального мышления легла в основу зарождения оригинального движения русской общественной мысли – евразийства, родиной которого оказалась Болгария.

Итак, одной из особенностей бытия культуры русской эмиграции в Болгарии, которая, может быть, наблюдалась единственно в Сербии как славянской стране (не столько в Чехословакии), была редкая возможность сосуществовать в иной национальной, но родственой по складу среде, готовность со стороны страны–изгнанници желание вписаться со своими духовными ценностями в чужое культурное пространство без на-

вязчивости. Для этого, кроме культурно–исторических предпосылок (о чем шла речь выше), было и еще одно главное условие – отсутствие барьера языкового общения (Г.Адамович с болью говорил с непреодолимой стене языкового расхождения во Франции).

Встреча двух культур – русской и болгарской – происходила без напряжения, без какой–либо натянутости, без противопоставления *своего чужому*. Множество примеров свидетельствовало о настоящем содружестве, о совместных усилиях в области научных и культурных устремлений. Русская эмигрантская мысль быстро заняла свое место в представительных изданиях Софийского университета (серия „Университетска библиотека", ежегодники различных факультетов), Болгарской Академии Наук, во многих сборниках, посвященных замечательным годовщинам болгарской культуры (юбилеи И.Вазова, Ц.Церковского, С.С. Бобчева, К.Сарафова, А.Будевской, В.Златарского, Славянского общества и др.).

Но феномен русской культуры в Болгарии проник и глубже и как–то изнутри дал свои плоды. На перекрестке *встречи* двух культур нередко происходил *взрыв*, который был равен открытию, заряжал внутренними импульсами дальнейшее развитие культуры–приемницы. Такими явлениями были искуство Вадима В.Лазаркевича, создателя болгарской детской иллюстрации (в сотрудничестве с главным редактором известного издательства „Хемус" Ран Босилек и писателями Елин Пелин, Д. Габбе и др.) и главного художника любимых журналов для детей „Детска радост", „Светулка" и др.; профессиональное мастерство художника–декоратора Евгения В.Вещенко, (ученика Б. Кустодиева и Е. Лансере, 1910) в Театре оперетты, в Народном театре и Народной опере; роспись фресок и реставрация икон Николаем Е. Ростоцевым, воспитанником Художственной Академии в софии (1930), в 26 болгарских храмах[30].

Но самым уникальным примером преданности болгарскому искусству и искренного стремления обогатить и развить его был „случай Массалитинова".

Николай О.Массалитинов был одним из лучших актеров Художественного театра в Москве, единомышленником Станиславского и заведующим его второй студией. По приглашению болгарского правительства осенью 1924 г. он прибыл в Софию (с женой и дочерью из Берлина*), исполненный желанием вывести Народный театр из тупика (в качестве главного режиссера) из глубокого кризиса и выработать единый театральный стиль. За небольшой срок он создал (вместе в женой, талантливой актрисой Московского Художественного театра Е.Краснопольской, и блестящим театральным критоком дореволюционной России П.Ярцевым, эмигрировавшим в Болгарию в 1921 г.) драматическую школу, в ко-

---

* Н. Массалитинов был в составе группы В. Качалова, которая в 1920 г. через Константинополь и Софию отправилась на гастроли в Европу.

торой воспитал новое, молодое театральное поколение (П.Герганова, Г.Стаматов, В.Трендафилов, М.Попова, З.Йорданова, К.Кисимов и др.). Его первый спектакль „Двенадцатая ночь" Шекспира (12 января 1926 г.) был олицетворением единства „молодых" и „старых", но исключительно талантливых К.Сарафова, И. Дымова, С.Бычварова, Т.Танева и др. Он заворожил болгарских зрителей и вызвал невероятный „бум" в театральной критике (17 отзывов и рецензий). Это было новое слово в болгарском театре и болгарской культуре.* Критики определили его как „торжество", как „награда за неугасшую веру" в театральную магию, а Массалитинова назвали „мастером" (С.Янева), „волшебником" (А.Каменнова), который превартил театр в храм.

„Мой отец был истинным последователем Станиславского, театральная доктрина котрого была принята всем миром – рассказывает его дочь Таня Массалитинова, актриса Народного театра. – Он поднял Народный театр на уровень лучшего театра на Балканах. Он создал болгарскую классику, очень любил Й.Йовкова, называя его „болгарским Чеховым". Массалитинов не был против „движения к Европе". Ведь он сам приехал из Европы". (В беседа автора статьи с Т. Массалитиновой 12 окт. 1997 г.)

И действительно, за двадцать лет (1926–1946 г.) Н.О.Массалитинов показал болгарской публике все шедевры мировой театральной драматургии. (Шекспир, Голдони, Пиранделло, Ибсен, Метерлинк, А.Островский, Гоголь, Грибоедов, Чехов, Горький и др.). Но главной его заботой была судьба болгарской драмы (после пьес Вазова, П.Ю.Тодорова, П.К.Яворова). И он сделал свое *открытие* пьесой Р. Стоянова „Майстори" (1927). Спектакль был настоящим праздником болгарской культуры[31]. Дальше *открытие* продолжилось в драме „Албена" (1928) Й.Йовкова (литературным крестником был П.Ярцев[32]). Массалитинов проникся духом болгарской драматургии и он, иностраннец, был ее первым читателем, интерпретатором и режиссером: „Милионер" (1930), „Боряна" (1932), „Обикновен човек" (1936), Й.Йовкова, „Златната мина" (1926), „Големанов" (1928), „Вражалец" (1934), „Комедия без име" (1939), Ст.Л.Костова, „Иванко" (1936), В.Друмева „Хан Татар" (1940) Т.Икономова и др.

Н.О.Массалитинов был действительно „мастером", но свое крупное дело он совершил в одном великолепном сообществе. Это было сообщество с лучшими деятелями болгарской культуры – с выдающимся литературным критиком В.Василевым, редактором ж."Златорог" (который был и директором Народного театра), с тончайшим лириком болгарской поэзии Н.Лилиевым (который заведывал литературным бюро и был переводчиком многих пьес) – и П.Ярцевым (который был советником директора по художественным вопросам[33]). Это был эталон содержательного диалога и удивительного содружества двух культур!

---

* В течении десяти лет спектакль "Двенадцатая ночь" не сходил с репертуара Народного театра

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Кьосева Ц. Русские художники–эмигранты в Болгарии *(Славяноведение, 1996, № 4; Даскалов Д. Издательская деятельность русской эмиграции в Болгарии). (Славяноведение), 1996, № 5*

2 См.Спасов Л. Русские ученые–белоэмигранты в Болгарии (1920–1930). *(Bulgarian Jtistorical Review, 1992, N 4; Каназирска М.* Журнал „Русская мысль" в Болгарии. В: Культурное наследие российской эмиграции. 1917–1940. *М., „Наука", 1993; Манолакев Х.*Руската емиграция в България и проблемите на литературната рецепция или Случаят Пушкин. *(Литературна мисъл, 1993, №2 и др.)*

3 См. Предисловия Т.Галчевой, А.Пантева, Д.Дочева, М.Велевой к новоизданным сочинениям П.М. Бицилли – Избранное. Историко–культурнологические работы (1993), Основни насоки на историческото развитие в Европа (1993), Европейската култура и Ренесансът (1994) и др.

4 См. Бялата емиграция в България. *Каталог. С, 1996.*

5 См. Раев М. Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции. *1919–1929, М., 1996;* Литературная энциклопедия русского зарубежья. 1918–1940. *М., 1997.*

6 См. ДА – София (Гос. архив – София) – Ф. 994 К, оп.2, а.е. 369, л. 15 (По не– известным причинам П.Б.Струве не приехал в Болгарию, несмотря на то, что все его условия были выполнены болгарским правительством).

7 См. НБКМ (Народная библиотека Святых Кирилла и Мефдия) - Ф. 292, а.е. 19, л. 37, 40.

*8 См. Чилингиров Ст.*Иван Александрович Бунин в София. *(Литературен глас, 26 ноември 1933, № 210).*

9 Адамович Г. Одиночество и свобода. Нью–Йорк, *изд. имени Чехова, 1955, с.37.*

10 Цит по Вишняк М. На Родине. (Современные записки), *Париж, 1920, № 1, с.873.*

11 См. ЦДА–АМВнР (Центральный гос. архив – Архив Министерства иностранных дел) – Ф. 176 К, оп.4, а.е. 2479, л.3–5.

12 Ивинский, Б. Среди братьев. В: Русские в Болгарии. *С., 1923, с.46.*

13 Русско–Болгарский Культурно–Благотворительный Комитет (К пятилетнему юбилею его существования). С., 1925, с.9.

14 См. ЦДА–АМВнР – Ф. 176 К, оп.5, а.е. 86, л.6–7; Ф. 166 К, оп.3, а.е. 2.

15 См. ЦДА–АМВнР – Ф. 166 К, оп.3, а.е. 14, л.32–39.

16 См.ЦДА – Ф. 284 К, оп. 1, а.е. 4211, л. 1–6.

17 См.ЦДА – Ф.173 К, оп.3, а.е. 2771, л.4; а.е. 2154, л.2; а.е. 2768, л.3.

18 См.Спасов Л. Цит. соч. (Bulgarian Itistorical Review), 1992, № 4, с.107–112.

19 См. Богаевский П. Балканский Ближневосточный институт в София. *(Русские сборники. Под ред. проф. Э.Д. Гримма и К.Н. Соколова, Кн.1, с.109–111).*

20 Димитрова Т. За сецесиона в българското изобразително изкуство. *(Проблеми на изкуството. Извънреден брой, 1991, с.10).*

21 Нилус П. Иван Лазаров. *(Златорог, г.1, 1920, №4, с.361–362)*

22 Об истоках идей неославизма и их рецепции в Болгарии см. больше Лазарова Е. Славянското движение в България. *С., 1997, с.88–111, 135–169.*

23 Мюре М.Славянското единение. Един разговор със С.С. Бобчев. (Славянски глас, г.XX, 1926, № 4, с.21).

24 Избиване и загиване на руските учени. *(Славянски календар, г.XII, 1922, с.78–81).*

25 О роли Славянского общества в судьбе русской эмиграции см. шире: Каназирска М. Славянское общество в Болгарии и русская эмиграция. В: Руска емиграција у српској и другим словенским културами. *Београд, 1998 (в печати).*

26 Слонимская Ю. Карсавина вечер. *(Златорог, г.III, 1922, №№ 3–4, с.244).*

27 НА БАН (Научный архив Болгарской Академии Наук) – Ф.37, оп.1, а.е. 29–36, л.1–5.

28 Бицилли П. Руската култура в емиграция. *(Славяски гла, г.XXVII, 1933, №2, с.86; См. также Шавельский Г.* Русская школа в Болгарии. *В: Труды V–ого съезда русских академических организаций в Софии. Ч.1, С., 1930.*

29 См.ЦДА–АМВнР – Ф.166 К, оп.3, а.е. 14, л. 28–31.

30 См. Кьосева Ц.Цит.соч. (Славяноведение, 1996, №4)

31 См.Каменова А.Майстори. Рец. (Свободна реч, г.IV, 18 септември 1927, № 1059).

32 Ярцев П. Библиография. *(Голос, г.I, 16 декабря 1928, №1).*

33 В.Василев и Н.Лилиев высоко ценили П.Ярцева как знатока театрального дела и оставили прекрасные отзывы о нем. См.Лилиев, Павел Ярцев. *(Златорог, г.XI, 1930, № 4; Василев В.* Театралният човек. *(Златорог, г. XIII, 1932, № 1).*

Милена Цанева

ИВАН ВАЗОВ И Н. В. ГОГОЛ. РАЗЛИЧИЯ В БЛИЗОСТИТЕ

Поел през 80–те години почти сам историческата задача да създаде пълноценно разгърнатата и многопосочна основа на следосвобожденската ни литература, Вазов я приобщава съзнателно към жанровите и стихотворни системи, композиционни и стилови традиции на европейската, убеден, че именно това е пътят, по който българското ще се впише равностойно в общоевропейската литературна панорама. И тъкмо затова така охотно и с такова непоколебимо самочувствие на творец ни е оставил десетки признания за подтици и реминисценции, вдъхновения и влияния от европейските литератури в произведенията си. Признания често пресилващи ролята и значението на тези подтици и влияния, другаде насочващи ни към действителни литературни учители на Вазов, помогнали му да намери себе си, но и в единия и в другия случая – рядко предизвикали по–задълбочен и дълготраен интерес у изследователите. На този фон още по ярко изпъква обстоятелството, че най–голяма популярност във вазововедението е придобил тъкмопроблемът за едно явление, което самият Вазов упорито отрича. Влиянието на Н.В. Гогол.

Впрочем и за този проблем не може да се каже, че е пълно и всестранно изследван, но във всеки случай повече от един век той почти задължително се споменава във сичко писано за първата Вазова повест „Митрофан и Дормидолски", като закономерно изживява еволюция от примитивното обвинение в плагиатство от „Ревизор" и „Повесть о том как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" до съвременното разбиране за творческите трансформации на повтарящите се сюжетно–фабулни схеми и художествени прийоми, за правомерността и сложността на интертекстуалните връзки. А от друга страна, изминава пътя от дългото си повтаряне като нямаща нужда от нови доказателства известна истина до появата и на обстойни сравнителни изследвания в структурен и стилистичен план.

В резултат и български, и чужди изследователи са защитили оригиналната стойност на Вазовата повест, претворила по своему един утвърден от Гогол сюжетен модел, неслучайно намерил сравнително широко разпространение именно в славянските страни[1], и творчески асимилирала някои – осъзнати или не – но ясно намерили място при формирането на Вазов като белетрист навеи от Гоголевата поетика. И ако тук се връщам към този в най–общ оценъчен смисъл изяснен проблем, то е защото винаги ме е провокирал към размисъл фактът, че в известния си, писан 13 години по–късно, полемичен фейлетон „За моята си черга" Вазов не просто се защищава от обвинението, че е плагиатствал или поне „подражавал" на Гогол, но, признавайки редица влияния и „чужди вдъхновения" в творчеството си, категорично заявява: „Гогол ми е останал обаче винаги чужд, недосегаем"[2].

Именно това ме кара да се опитам тук да поставя проблема в един малко по-друг план, насочвайки се към въпросите: защо Вазов, както изглежда,така искрено вярва, че не се е влиял от въпросните Гоголеви творби; в какво са ония различия, които тоя явно е възприемал като съществено и решаващото в случая.

А че той от самото начало е бил наистина убеден в неоснователността на обвиненията в подражание, се вижда, струва ми се, дори и само от това, че в същото сп. „Наука", където през 1881 г. излиза „Митрофан", още на следната година е публикувана преведената за пръв път на български „Повест, в която се разказва как Иван Иванович се скарал с Иван Никифорович". И напълно обосновано е предположението, че това е станало най-вероятно по настояване на главния редактор Иван Вазов, за да могат читателите сами да се убедят в оригиналността на неговия „Митрофан". Фактът, че при третата му публикация през 1892 г. авторът променя заглавието на „Митрофан и Дормидолски" – название, което буди асоциации с Гоголевата двойка герои – също говори, че той съвсем не се е боял от подобни, основани на чисто външни белези, асоциации.

Както проличава от Вазовата защита в „За моята си черга", тази увереност на начинаещия белетрист в оригиналността на неговата първа повест се е опирала на първо място на обстоятелството, че тя е родена от собствените му спомени за съвсем реални лица и случки от току що приключилия берковски период в живота му. Разбира се, съвременната критика е наясно, че мемоарната основа на повестта не отменя въпроса за влиянието на един или друг литературен модел. Но да не забравяме, че ако, за едно външно око е естествено на пръв план да изпъкне именно литературното сходство, не е така положението с изцяло потопения в собствения си жизнен опит творец, който може и въобще да не осъзнае ролята на структуриращия този жизнен опит литературен модел.

Както изглежда, именно такъв е бил случаят с Вазов, защото публикуваното му в края на 1879 г. стихотворно „Писмо до г-на Вацова" показва, че атмосферата на живота в Берковица е насочвала творческото му съзнание именно към Гогол:

Гогол да бях сред нашите хора,
щях да спиша нещо като Ревизора.

Но нещо като „Ревизора" означава по-скоро типологична близост, отколкото епигонство. Категорично демонстрираната в „За моята си черга" увереност на писателя, че в своята първа повест не е епигонствал явно се обуславя от убеждението, че не формално сходните сюжетни моменти, породени от външно сходни житейски ситуации, а националният дух, специфичната идейно-емоционална и образна атмосфера на едно произведение решават въпроса за неговата оригиналност. „Моите герои са българи, архибългари, дебелоглави българи, до безобразие българи!" – ефектно поставя той основния акцент в своята защита и мисля, че е

съвсем прав не само теоретически, но и в конкретно-доказателствен план. Защото, макар и все още неразгърнатата в цялата си широта и блясък, основната черта на Вазовата белетристика – да търси, образа на българина и българското в динамиката на неговия исторически живот - наистина можем да видим още в неговата първа повест.

Оттласквайки се от откровената мемоаристика, с която започва прозаичното му творчество, в „Митрофан и Дормидолски" младият автор артистично разиграва своите спомени, за да създаде един карикатурно заострен фикционален свят, в чиито ексцентрични образ, анекдотични ситуации и абсурдна поанта се оглеждат абсурдите на самата българска действителност от първите следосвобожденски години. И този карикатурен свят действително буди асоциации със света на Гоголевия Миргород не само с мотива за скарването на двама приятели. Асоциации и по отношение на обекта, и по отношение на начина на изображение. Но тъкмо в тази най-обща близост се коренят и съществените различия между двете творби. Различия, произлизащи, както от еднаквата верност на авторите към националното в изобразяваните бит и душевност, така и от нюансите в естетическата им позиция, определяща специфичната тоналност на техния смях.

В „Повесть о том как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" основното е именно вековният застой, безвремието в което е застинал Гоголевият Миргород със своя веднъж завинаги установен битов и социален порядък, замръзнали в борюкратичната си неподвижност държавни институции и със своите *не живеещи*, а само *съществуващи* жители.

Още първият и най-проникновен тълкувател на Гогол В.Г. Белински характеризира неговите двама така плътно и колоритно изобразени Ивановци като своеобразно призрачни герои, защото всичко, което те вършат е „призрак, пустота, безсмислица"[3]. Те не живеят, а вегетират без дори да подозират колко далече са от истинския живот. И тяхната случайна и също така безсмислена кавга е само един жалък опит да имитират някакъв живот. „Призрачен" е и първоначалният повод за спора – реално ненужната и на двамата пушка. „Призрачен" е и неговият необясним фатален поврат при подхвърленото сравнение с гъсок. И неслучайно именно този „гъсок" извиква у Белински такъв възторг от художническия гений на Гогол. Защото, ако той бе дал на скарването някаква действително основателна причина „это испортило бы все дело"[4].

Но, както най-точно е посочила пак възторжената критика на Белински, „божественото искуство" на Гогол е в това, че след като ни е разсмял до сълзи с глупостите и нищожеството на своите призрачни герои, в края на краищата той ни кара да ги съжалим. Неповторимата оригиналност на неговия поглед към света е „комическое одушевление, всегда побеждаемое глубоким чувством грусти и уныния" [5]. И това е особено очевидно в повестта за скарването на двамата Ивановци, започнала с все

по-абсурдно заостряй се хумор, за да стигне до фантастичния епизод със свинята, отмъкнала от съдилището прошението на Иван Никифорович. И завършила съвсем реалистично и до толкова потискащо тъжно, че заставя авторът да захвърли маската на наивно простодушен повествовател и да приключи разказа с откровенната си трагична въздишка: „Скучно на этом свете, господа!"

Въпреки широко разпространеното тълкуване на Гоголевата творба в сатиричен план, мисля, че несравнимо по-прав е Белински, който с проникновената си характеристика на „призрачните", колкото смешни, толкова и трагични герои наповестта, всъщност пръв ни насочва към нейната близост с оная трагична екзистенциална проблематика, която ще стане така характерна за литературата на XX век.

За разлика от Гоголевия Миргород, в света на Вазовия „Митрофан и Дормидолски" основното е не вековният застой, а тъкмо неговото внезапно раздвижване от историческия акт на Освобождението и създаването на нова обществено-политическа атмосфера и държавни институции. Ексцентричните образи и абсурдни ситуации тук са резултат тъкмо от психологически неподготвените социални дислокации и рязка среща между културите на две различни епохи. Двамата основни герои живеят в дребните мащаби на изостаналия провинциален бит, но – добро или лошо – жизненото им поведение не е само безсмислено вегетиране, а реален, макар и смешен в конкретните си изяви, опит за социална реализация в новото време.

Сам изненадан от внезапното си произвеждане в мирови съдия, Митрофан Дакито добросъвестно се старае да се държи като истински съдия, само че представите му за това са почерпени отспомените му от турско време. Чужд на хипертрофирано честолюбивите дворянски нрави на Гоголевите герои, той с патриархално добросърдечие се съпротивлява на новите закони, които го заставят да осъди някого на три месеца затвор, само задето е ударил някому плесница. Но в разсъжденията му класическото за българина противопоставяне християнско-турско (равнозначно на добро – лошо) с гоголевския алогизъм преминава в позоваване тъкмо на турските обичаи:

„Не, не , аз не мога... Тоя закон не е християнски /.../ Три месеца! Пхюй! Ами нали тоя челечец има деца и фамилия?... турци ли сме? /.../ – възмущава се новопроизведеният съдия и предлага соломоновско решение в духа на простодушната старина: „Например да решим и Ламбо да удари на Митрето плесница... две плесници! Тъй правеше и Ахмед-ходжа-кадията едно време"

Общо взето Митрофан, както и направо заявява авторът-разказвач, е твърде добросърдечен човек, но това не мупречи преди всичко практично да се грижи за собствените си интереси. Великолепна художествена находна в това отношение е епизодът с размислите му над тефтера със списъка на неговите стари длъжници.

Ако в манталитета на Митрофан Дакито намира израз изживяващото вече своето време ориенталски лениво, простодушно практично, но и патриархално добросърдечно българско минало, то в духовния облик на самоназоваващия се с известното само нему гръмко име Иван Аспазиевич Дормидолски е въплътено по-скоро нещо от ония нови и не много приятни явления, които нахлуват в българския живот заедно с устрема към неговата модернизация – брутално отприщената енергия, неподплатените с реални основания честолюбиви амбиции, кариеристичната безскрупулност. И още нещо – много характерно за изпълнената с борби българска историческа съдба – по-късните смешно неоснователни претенции, че си заслужил участник в тези борби и трябва да бъдеш съответно възнаграден за това.

Впрочем въпреки всичко не може да се каже, че приятелят на простодушния Митрофан е изцяло някакъв подъл мошеник и злосторник, той има дори своеобразни донкихотски пориви и въобще е по своему искрен, въобразявайки си своята образованост, заслуги и възможности да служи на „възродителната България". И тъкмо за това е не толкова отблъскващ, колкото смешен.

Съвсем делово-реална и свързана с характерни за дадения исторически момент явления е и причината, поради която се разпада приятелството на Вазовите герои. В довчера изравненото в своето робско безправие българско общество, създаването на следосвобожденските държавни институции внезапно внася непривична за неговите нрави социална диференциация. И ако посетителите на Донювото кафене, поглеждайки към празното вече място на Митрофан, се задоволяват да коментират примерено-исорично, че „Прасето" не иде вече, защото му е „порасла работата", не така лесно може да преглътне това внезапно социално издигане приятеля си Иван Аспазиевич Дормидолски, още повече, че сам е жадувал да получи въпросната служба. Независимо от външно ексцентричния си характер, в поведението си той е всъщност твърде характерен за обхваналото следосвобожденското ни общество „службогонство", тясно обвързано спартизанските политически нрави. Обявил се в началото за либерал, като не получава исканата длъжност, той става смъртен враг на либералите, което не му пречи, когато в града пристига мнимият ревизор, да му връчи донос срещу приятеля си, в който го клевети, че е консерватор и бунтува народа срещу либералното правителство.

Всичко това, за съжаление, е твърде българско и съвсем не може да подкрепи обвинението, че в повестта си Вазов просто пренасял на българска почва руските чиновнически нрави от Гоголевите творби. Нрави на отдавна установения порядък, незастрашаван от постоянни политически сътресения, и най-вече – на органичното сраствне с чина си в социалната йерархия. Можем ли да допуснем, например, че на един кочияш в Гоголевия Миргород би хрумнало да си направи визитни картички с

обозначението „товарищ исправника“ – постъпка, заради която именно уволнили Дормидолски, когато работил в Бесарабия като кочияш на кишиневския полицейски началник.

Върху твърде повърхностно вглеждане във Вазовата творба е основано и конкретното възражение на Захари Стоянов (чието именно остро перо първо лансира недоброжелателната версия за плагиатство), че идването на ревизора не може така да стресне нейните герои „по тая проста причина, че думата ревизор е известна и на малките деца в Русия; а Дакито, което до вчера е продавало камзан и ориз, абсурд е да трепери пред ревизора, за когото е нямал никакво понятие“[6]. Всъщност като истински художник Вазов много добре дава да се почувства разликата между съвсем основателния страх от ревизора, който изпитват корумпираните руски чиновници, и страха на действителното на запознатия с механизмите на новото административно управление Митрофан Дакито пред непознатото и неясното, пред тази все още странна за него сила на държавните институции, която, както неочаквано и неизвестно защо го е преобразила на съдия, също така неочаквано и неизвестно защо може да го върне отново в Донювото кафене за смях на Рачо Бейката.

Той не се страхува за някакви свои конкретни деяния, дори не се сеща за простодушните си „гъсковзимания“, той просто няма представа какво може да иска от него „големият началник“ и как трябва да се държи с него. Или, както и направо ни насочва самият автор–разказвач, това е „вълнението, което непременно ще обладае ученика, който вижда за пръв път новия си учител /.../ един мирови съдия, който не отбира нищо, пред един ревизор, който има още кокарда на шапката си“. Що се отнася до трескавото вълнение на дядо Иван, то повече от ясно е, че това е вълнение пред внезапно откритата се възможност да измести Дакито от така желаната съдийска длъжност.

Намирам, че особено показателни за проблема, който ни интересува, моменти можем да открием в завършека на Вазовата повест – епизода със съдебното дело срещу Дормидолски по повод оплакването на един турчин, че е отсекъл негова череша. Още повече, че историята на този завършек ни дава рядката възможност да надникнем в иначе по правило унищожаваните от Вазов първоначални варианти на роизведенията му, и да видим в какви насоки са вървели художствените му търсения.

Както разказва самият автор, за да не забавя излизането на „Наука“, той бил принуден да изпраща за печат готовите глави от повестта още в процеса на нейното писане, преди да я е обмислил докрай. И това проличава съвсем ясно в историята на нейния завършек. В октомврийската VII книжка на списанието, където излиза оповестеният още преди това край на „Митрофан“, повестта всъщност свършва с това, че, заспал по време на дългата защитна пледоария на Дормидолски, Дакито само сънува, че бесят коварно предалия го приятел. Но в следващата VIII

книжка на „Наука“ неочаквано се появява „бележка на редактора“, че е станало грешка и че именно публикуваната сега нова глава е действителният край на повестта. И в тази нова глава писателят постепенно мотивира събудилия се Митрофан, подсетен от съня си, наистина да осъди Дормидолски на обесване.

В самостоятелното издание на повестта от следващата година целият този епизод със съня изобщо отпада, потвърждавайки, че това действително е бил първоначално замисленият финал. А при третото издание на „Митрофан“ е вмъкнат показателен нов момент – решавайки да даде ход на потулената по приятелски съображения стара тъжба срещу Дормидолски, Дакито си спомня, че „в турско време за утрепване куче или пресичане дърво турците куршум теглеха и законът ги оправдаваше“.

Зафиксираните в тези редакционни поправки художествени търсения на начеващия белетрист, струва ми се, осезаемо показват как художественото му въображение се колебае между характерната за този етап от българската белетристика конвенция за реалистично жизнено правдоподобие и осъзнатото или не влияние на Гоголевата поетика с нейния вкус не само към откровената, но и към своеобразната „нефантастична фантастика“ (Ю.Мани), към която клони издадената от Дакито абсурдна смъртна присъда за „убийството“ на една череша.

В наличието на подобно влияние ни убеждава и твърде явната реминисценция от Гогол, с която се срещаме тъкмо във финалните сцени от съдебния процес. Произнесената от Дормидолски дума „консерватор“, (при това отправена не към съдията, а към собственика на черешата), произвежда върху Митрофан същия ефект, както думата „гъсок“ в кавгата на Гоголевите Ивановци.

Но от друга страна, показателно е, че дори и при тази явна реминисценция Вазов се постарава да даде напълно логична психологическа мотивировка на внезапната рязка реакция на героя с обстоятелството, че тази дума събужда с нова сила позагасналия гняв на Митрофан от подлия донос на Дормидолски, в който той го клевети, че бил консерватор. За същия стремеж към колкото се може по–ясна реалистична мотивировка дори и на абсурдните постъпки на героите говори и по–късното вмъкване на пасажа, припомнящ обичаите от турско време, които именно вдъхват на Митрофан идеята, че може да обяви за „убийство“ отсичането на черешата. И тъкмо този стремеж към логична мотивировка отдалечава Вазовата от Гоголевата „нефантастична фантастика“, основана тъкмо върху необяснимото от логична гледна точка в поведението на героите.

Краят на първата Вазова повест е една дотолкова необичайна за тогавашната българска литература художествена условност, че подвежда някои изследователи към нейното насилено тълкуване като остра сатира срещу „междупартийните борби“ и „злоупотребата с властта“ – характерни теми на съвсем друг по стил и тон дял от Вазовото творчество. Не

можем да приемем, че „краят на Митрофан е толкова гротесков, че с един размах унищожава всичко, което преди е било хумористично“[7], защото самият този край си остава хумористичен, както осезаемо подсказва и извисилият се над финалната шумотевица „бурен смях“ на окръжния лекар. Великолепно намерен детайл, който не позволява на епизода да загуби хумористичния си характер и деликатно, но съвсем ясно подсказва, че абсурдната присъда не може да бъде изпълнена. Авторът не ни и занимава с нейната по-нататъшна съдба, оставяйки ни да се насладим на очарователната алогичност на мотивировката ѝ, простодушно издаваща истинските подбуди на съдията, сътворил този юридически шедьовър.

В предговора към руското издание на Вазовата хумористична и сатирична проза срещаме интересното предположение, че при първата си поява „Митрофан“ е имал такъв успех сред своите някогашни читатели, защото за тях смехът над навеяната от спомените за турските нрави абсурдна присъда е бил смях „над нелепой дикости недалекого прошлого. То, что раньше было трагедией, теперь превратилось в фарс“[8]. Струва ми се обаче, че по-точно би било да се каже, че в „Митрофан и Дормидолски“ погледът на художника еднакво превръща във фарс и трагичните спомени от миналого, и горчивите разочарования от настоящето. И именно това игриво-развлекателно отношение е новото и непривичното, което тази повест внася в твърде срастналата се със своите „приложни“ обществено-възпитателни функции българска литература от миналия век и кара автора да я определи като „невинна хумореска – смешка, – без никакво нравоучително домогване“ („За моята си черга“). За разлика от редица хумористично-сатирични стихотворения, които създава в същия този период, тук Вазов не разобличава, той жизнерадостно се шегува с исторически логичните парадокси на първите следосвобожденски години, неочаквано превърнали и самият него в председател на окръжния съд в Берковица.

И Вазовата, и Гоголевата повест не могат да бъдат сведени до еднолинейната плоскост на сатирата. В това е тяхната типологична близост, открила възможност за навеи от Гоголевата поетика. И за двете повести са характерни амбивалентността на хумора и условността на игровите похвати. Но оттук започва и тяхната най-съществена разлика.

Амбивалентността на хумора в повествованието за двамата Ивановци е в неговото движение от весела подигравка към потискаща тъга. Амбивалентността на хумора в повествованието за Митрофан и Дормидолски е в органичното съчетание на весела подигравка и опрощаваща снизходителност. „Впрочем у Митрофана няма и тенденция“ – твърди авторът за своята „невинна хумореска-смешка“. И, струва ми се, именно този отказ от плоската еднолинейност на тенденциозността и „нравоучителното домогване“ открива пътя на Вазов към оня многозначен в художествените си внушения игров хумор, който ще го доведе до широките

народопсихологически проникновения на създадената три години по-късно повест „Чичовци“, чийто жизнерадостен смях така удивително ще съчетае веселата подигравка с топлите нотки на симпатия и близост. И тая „Галерия от типове и нрави български в турско време“, се е утвърдила в литературната памет на българина като една от най-специфично вазовските творби, въпреки че алогизми, риторични възклицания, сказови интонации и други характерни за Гогол стилистични прийоми тук се срещат може би дори повече, отколкото в „Митрофан и Дормидолски“[9].

Всичко това ни насочва към онова по-широко разбиране за стил, с чиято проникновена формулировка някога Василий Розанов започва своята статия за Гогол: „Има стил на езика. Но има също така стил на човешката душа и съответно стил на цялостното творчество, което произлиза от тази душа. Що е стил? Това е планът или духът, който обхваща всички подробности и ги подчинява на себе си“[10]. Мисля, че този „стил на душата“ намира най-осезаем израз в характера на Гоголевия и на Вазовия естетически смях и че там могат да се почувстват най-глъбинните различия между тяхното творчество.

Без да възприемаме това непременно в оценъчен план, не можем да не видим дори от сравнението само на разглежданите две повести, че за Вазов наистина е чужда оная общочовешка екзистенциална проблематика, до която ни водят много от Гоголевите творби, независимо от тяхната органично руска атмосфера. Затова му е чужд и своеобразно заложеният в техния хумор трагизъм, дал израз на една разкъсвана от крайностите на противоречиви люшкания „загадъчна“ за биографите душа.

Формиран от подчертано колективистичния национален патос на Българското възраждане, в човека Вазов вижда преди всичко българина. И особено в белетристиката му проблемите на българското общество изцяло засланят универсалните проблеми на човешкото битие. От друга страна, той притежава и монолитната и ясна душевност на българските възрожденци. В поетическите си авторефлексии сам се определя като „здрав син на здраво поколение“, изнесло на плещите си огромен исторически товар („Жива история“). Неговата устойчива и уравновесена психика има способността да носи тежестта и на кървавите спомени от миналото, и на горчивите разочарования от настоящето, без да бъде смазана от тях. И в живота, и в творчеството си той инстинктивно се стреми към своеобразен емоционален баланс в изживяванията. На своя довереник проф. Шишманов обяснява: „Смехът отвреме навреме ми е необходим. Той принадлежи към моята хигиена – тъкмо в моменти, когато се чувствам най-угнетен. Иначе се задишам“[11]. И навярно тъкмо затова като най-характерно вазовски се възприема не смехът от неговите хумористично-сатирични произведения, а пронизалият голяма част от многопосочното му творчество щедро снизходителен и добродушен смях, който по правило е ведър и развеселяващ.

Не зная доколко имаме право да твърдим, че тази емоционална уравновесеност е въобще характерна черта на българската душевност, но специално при Вазовото поколение на „строителите" на освободена България, мисля, че тя се откроява като исторически обяснима не само индивидуална, но и народно-психологическа черта. Нещо, което, струва ми се, може да се каже и за Гоголевите „смях през сълзи", религиозно-мистични настроения и трагични душевни кризи. Неслучайно Инокентий Аненски счита, че Пушкин и Гогол са руският двулик Янус.[12]

Тъй че – погледнато в този по-широк план на „духът", подчинил всички подробности на едно творчество – не можем да не видим, че Вазов всъщност е проявил дълбоко разбиране на творец, твърдейки, че Гогол е много „своеобразен гений", за да може „да бъде подражаван" и е останал за него „чужд, недосегаем".

БЕЛЕЖКИ

1. По въпроса за разпространението на мотива за скарването на двама приятели в славянските страни вж. *Боян Ничев.* Основи на сравнителното литературознание, *С., 1986, с. 70–72.*

2. Всички цитати от Вазов са *по Иван Вазов.* Събрани съчинения в 22 тома, С., 1974 – 1979.

3. Белинский о Гоголе. Статьи, рецензии, письма, М., 1949, с. 113

4. Пак там, с. 114.

5. Пак там, с. 68–69.

6. *Захари Стоянов.* Съчинения в три тома, т.3, С., 1966, с. 553.

7. *Ерика Кнудсен.* Гоголевото влияние върху Каравелов и Вазов. В: Българистични изследвания, С., 1981, с. 258.

8. *Н. Симаков.* Юмор и сатира в творчестве Ив.Вазова. В: *Пестрый мир,* М., 1986, с.7.

9. Ценни наблюдения върху някои характерни за художествения език на Гогол „диспаратни" стилистични средства в повествованието на „Митрофан и Дормидолски" и „Чичовци" съдържа изследването на *Ерика Кнудсен* „За характера на Гоголевото влияние върху Каравелов и Вазов". Литературна мисъл, 1981, кн.1.

10. *Василий Розанов.* Гогол. В: Руска литературна класика. Етюди и потрети, т.II, С., 1995, с. 84.

11. *Иван Д.Шишманов.* Иван Вазов, спомени и документи, С., 1930, с. 156.

12. *Инокентий Аненски.* Естетиката на „Мъртви души" и нейното наследство. В: „Руска литературна класика", цит. т.II, с. 92.

Екатерина Даскалова

РЕНЕСАНСОВИ МОТИВИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА РУСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ СИМВОЛИСТИ (А. БЛОК, П. К. ЯВОРОВ, Н. ЛИЛИЕВ)

Обновителните идеи на Възраждането за личностните стойности и хармонизацията на света рефлектират осезаемо върху изкуството на XX век, устремено към нови поетически вселени. Аналогично по много посоки с търсенията на ренесансовите творци – Данте, Боккаччо, Леонардо да Винчи, Шекспир – се оказва изкуството на символизма, генериращо най–пълно естетическите системи на модернизма в началото на столетието. „Ново руско Възраждане" наричат Сребърния век в Русия, представен от руските религиозни мислители – Д.Мережковски и Н.Бердяев, А.Лосев и П.Флоренски, и от новата поетическа вълна в лицето на Брюсов, Белий, Блок. Всички те отстояват духа и смисъла на онова мощно течение, „което в края на средните векове обхваща най–напред Италия, а след това цяла Европа и чийто лозунг бе свободната Човешка личност"[1].

Като „последен поет на това течение", Александър Блок – „трагичният тенор на епохата" (А.Ахматова) – особено ярко отразява ренесансовите черти на руския символизъм не само в личен, но и в национален и общочовешки план. Неговото творческо развитие демонстрира един доста широк диапазон от преки и косвени контакти, като се започне от юношеския Блоков портрет на Леонардо и артистичните му въплъщения в Шекспировите образи („Хамлет", „Ромео и Жулиета", „Крал Лир") и особено ранната му любовна лирика, и се стигне до вдъхновените „Итальянские стихи" и пътеписа „Молния искусства", „Песнь Ада" и „Возмездие", многобройните му изказвания в публицистични статии, дневници, писма и др.

Поетическият идеал на младия Блок справедливо се свързва в блоковедението и с романтичната традиция – Новалис, Жуковски, и с традициите на „предрафаелити те" и късния Ренесанс, но преди всичко с „есхатологията" на Вл. Соловьов[2], завладял съзнанието на цяло поколение художествени творци. В първата поетична книга на Блок – „Стихи о Прекрасной Даме" написана по „заветите" на символизма, но и по зова на сърцето, намира оригинални въплъщения всеобхватната соловьовска идея за „Вечната женственост", като спасение за света, за „Божествената Премъдрост" – София, носеща мир и любов на човечеството.[3] Трябва да се подчертае, че това разбиране на руския философ – неоплатоник органично се вплита в Дантевата хуманистична концепция за сливане на „божественото" и „човешкото" в образа на любимата жена. „Владичица на Вселената" нарича Данте своята Беатриче в книгата си „Vita nuova„, явя-

ваща се за Блок „химн на безсмъртното вечно женско начало, достойно за религиозно преклонение“[4] („Вхожу я в темное храме“). Като мнозина свои съвременници, певецът на Прекрасната Дама вижда „сънищата за Вечното“ и смътните предчувствия за бъдещето през призмата на мистическата реалност („Предчувствую тебя“). Подобно на Данте, и неговата любима го води през астралните полети към нов живот („Ангел–хранител“), но едновременно с това тя е свързана с родната руска земя – Дева–Купина, Дева–Заря, Царевна–Златокъдра.

Рецепиращ етичната концепция на Соловьов и Дантевия култ към жената, Блок придава религиозно–мистическа окраска на много от своите художествени образи, свързани с ренесансовото изображение на Мадоната. За този многообхватен и трайно привличащ го образ той има живи подтици от съприкосновението си с картините на ранните възрожденски майстори – Беллинни и Беатто (Фра Анжелико), които го покоряват със своята простота с чистота и свежестта на чувствата[5]:

Она молода и прекрасна была
и чистой Мадонной осталась
(„Ante Lucem„)

В мажорна тоналност на душевно просветление са издържани и едни от най–хубавите му италиански стихове, опоетизиращи светостта на божествената Дева („Благовещение“, „Девушка из Spoleto“, „Madonna da setignano“). Същевременно в тях се промъкват и мрачните краски, характерни за Леонардовите въплъщения на други космически светове[6]:

„В черном небе Италии
черной душой гляжусь.

Там, где Леонардо сумрак ведал
Беатто снился синий сон.
(„Флоренция“)

За автора на загадъчната „Монна Лиза“ – (Джокондата) и на Пророка – вестител „Йоан Кръстител“ – любими картини на Блок, той самият пише: „Така Леонардо изважда от мрака на Ада своите образи и отрано приготвя черния фон, за да изпъкнат върху него очертанията на Демоните и Мадоните“[7]. (В статията си „О современном состоянии руского символизма“, 1910).

Трагичното чувство на раздвоеност и обреченост, което става доминиращо в зрялото Блоково творчество („Ночные часы“, „Город“, „Страшный мир“) прозвучава особено силно в неговата „Песнь Ада“ (1909), написана непосредствено след завръщането на поета от Италия, там той вижда не само светлите, но и тъмните страни в живота. Съприкосновението с едноименната Дантева поема („Божествена комедия“) е очевидно. Данте с „профилем органным“ („Равенна“) не престава да тревожи поетичните

съновидения на Блок – честите сравнения с него стават белег на цялата му дълбоко трагедийна лирика. напълно прав е изследователят Р.Хлодовски, когато пише, че „трагедията на Блок – това е трагедията на целия хуманизъм, чиито основи са заложени от Данте, Петрарка, Боккаччо.[8] Диаметрално нова интерпретация получава и образът на любимата жена, унифицирана с тъмните и демонични сили. („Незнакомка", „Снежная маска"): „Непознатата. Това съвсем не е просто дама в черно със щраусови пера на шапката. Ако аз обладавах средствата на Врубел, аз бих създал „Демон" – твърди Блок в упоменатата статия за символизма.

Достигайки до разрив с божествената хармония, поетът не престава да търси висшия смисъл на женското начало, като го свързва с живителните сили на природата:

И страшно, и легко и больно;
опять весна мне шепчет встань...
И я целую богомольно
Ее невидимую ткань...

Но истинско въздигане на духа и избавлене от апокалиптичните си изживявания Блок постига в стиховете, посветени на родината („Стихи о России", 1915). Извисяването на националното чувство е характерно за цялото ренесансово изкуство, както и за резониращите го в началото на XX век авангардни течения. Но за руските символисти от ранга на Блок в зората на новия буреносен век то придобива особен иносказателен смисъл и вътрешно интимно звучение. „Невяста моя", „Моя страдаща жена" назовава поетът Родината в най–съкровените си песни за нея: „Россия", „Осеняя воля", „Русь" и особено в „На поле Куликовом":

О русь моя! Жена моя! До боли
Нам ясен долгий путь!
Наш путь – стрелой татарской древний воли
Пронзил нам грудь.

Чисто руският колорит, отговарящ на националното възраждане на Русия, който прониква и в естетиката на Блок (статията „Народ и интеллигенция" не измества, а напротив подсилва всеобхватния ренесансов дух, пронизващ творчеството му. Потенциално, руският поет – патриот получава импулси и от онези висши нравствени сили, които идват от „Новия човек" на Данте, устремен към звездното пространство на Вселената. За новата „човешка порода", за „човека–артист", който долавя музиката на времето мечтае той в последните години от живота си, когато редом със статиите си за бушуващите събития разсъждава и за разрушените хуманистични надежди („Крушение гуманизма", 1919).

Сродни с Блок, ренесансови мотиви и образи срещаме и в творчеството на редица представители на българския символизъм, съчетал европейската и руска модернистична традиция с водещите художествени традиции на националното ни развитие.[9] И у Т.Траянов („Регина мортуа"), и у Д.Дебелянов („Легенда за разблудната царкиня) и в редица елегии, и у десетките образи на Ем.Попдимитров („Лаура", „Ема", „Ирен")[10] осезаемо присъствува одухотвореното и всепроникващо женско начало. Но неговото политонално развитие, отразяващо драматизма на преживяванията, се проектира по особен начин в интимната и философска лирика на П.Яворов и Н.Лилиев.

Антитезата „любов–възвишена" и „любов–падение", свързана с поляризацията на женския образ е характерна и за автора на „Безсъници", 1907. Крайното състояние на резигнация и раздвоение се провокира от противоборстващите сили в душата му.[11]

Аз не живея, аз горя. Непримирими
в гърдите ми се борят две души,
душата на ангел и демон.
(„Две души")

На любовта поетът гледа първоначално като на избавление, като душевен катарзис. („Благовещение", „Молитва", „Две хубави очи"). В неговото поетическо изображение на любимата, като небесно същество – „ангелско крило" има нещо особено близко с Дантево–Блоковското преклонение пред жената, дори в лексикалния строеж и цветово–пластичния рисунък:

Аз земното изгубих, спечелих небесата,
Владичице безплътна!...
(„Като звездица светла")

или:

Ще бъдеш в бяло – с вейка от маслина
и като ангел в бяло облекло.
(„Ще бъдеш в бяло")

Но безплътните и възвишени чувства се заменят в бъдеще с трагичен патос, породен от жизнената драма на поета, проклел и Дявола, и Бога. („Стон. На Лора", „Проклятие"). Нарастващият конфликт с действителността, както и със самия, себе си, го довеждат до кошмарни преживявания и душевен срив.

Душата ми е стон. Душата ми е зов.
Защото аз съм птица устремена –
на смърт от моята душа ранена...
(„Стон. На Лора“)

Среднощни видения и призраци на злото витаят в най–задушевните Яворови изповеди от „Нощ“ до „Песен на песента ми“. „Демон“ и „Чудовище“ („Чудовищно дете“) е наречена любимата в едноименните стихотворения, в които се долавят присъщите на Блок – Лермонтовско – Врубеловски интонации.

Метафоризацията на любовта – страдание в образа на „Смъртта“ е последната фаза, до която достига Яворов като „поет на нощта“ („Покаяние“, „Зов“).

Смъртта – не виждам друго аз (в белия кивот)
на твоите скрижали тайни – о, живот!
(„Маска“)

Това състояние е характерно за цялата европейска литература и изкуство в онова време (от Бодлер до Рамбо и Моне). До сатирично изобличение достига то у Блок. („Пляски смерти“). Но Яворовите рефлекси граничат с метафизичното – „съдбовно сраставе на любовта със смъртта“[12]. То го упоява като единствена, безутешна, но и мамеща го алтернатива за живота в отвъдното. Трансцеденталната идея за непрекъснатия стремеж към вечното, но непостижимо съвършенство в този свят се пренася въобще върху цялото битие на човека. („Нирвана“) В известен смисъл Яворов се отклонява от християнската доктрина за взаимодействието на „небесното“ и „земно“ щастие, доближавайки се до антропософията на източните религии (срв. например у Белий, Скрябин, Рьорих).

Друга е нагласата в „Царици на нощта“, където се естетизират греховната любов и познати от античността женски образи. („Сафо“, „Клеопатра“, „Месалина“)

За разлика от акцентирания у Яворов драматичен сблъсък между „серафичното“ и „демоничното“ в образа на любимата, у Н.Лилиев доминира чувството за святост, за неразкъсваемост и универсалност на нейното неземно битие[13]. Тайнственият ореол на Прекрасната дама изплува под образа на никога и никъде несрещната жена, олицетворяваща световната хармония („всесветската душа“ у Блок).

На вихрена младост най–свидният цвят
напусто във нея сърцето обрича:
живее живота на приказен свят –
и Ничия–Никога тя се нарича.
(„Ничия–Никога“)

Поривът на „вечната женственост“ приема у Лилиев очертания на сияеща светлина, ефирност и струяща доброта, „белият цвят“ е тяхната основна характеристика[14]. Заедно с въплътената добродетелност на християнската етика, този образ носи провиденческото духовно озарение, идещо от вековете. Не случайно, според изследователите, Лилиев е наречен „Беатриче на нашата поезия“[15].

И в урбанистичната лирика на поета не срещаме аналогични на Блоковите и Яворовите демонични образи и резегниращи състояния (отделни условно декоративни моменти – „непознати маски“, „ледени ласки на смъртта“ – не са от значение, както е при Дебелянов например. Неговото вътрешно развитие върви в посока към пантеистично сливане с безкрая и към тихо примирение („съмна в сънните градини“, „Светло утро“). В изящните природни импресии на Лилиев намира място носталгичната болка по неосъществената любов и безутешната самота.

Роса ли градините ръси,
коса ли звънти в самота.
Аз чувам унесен в съня си –
трепти незаспала мечта.

Другият балансиращ полюс в поетическата траектория на Лилиев е свързан с образа на Родината. Както у Блок, тя фокусира тревогите и вълненията на самотната личност, започнала да разбира катастрофичността на този „век на изтребление“. В пламъците на войната поетът дочува нейното стенание. (Ср. образа на „плачещата родина“ у Блок):

Заглъхнал в безответната вселена,
плачът ти продължава да трепти.
Кому се молиш, майко вдъхновена,
сред ужаса на своите самоти.
(„Родина“)

По стара българска традиция авторът на „Птици в нощта“ (1913) и на „Лунни петна“ (1922) се обръща към страдащата ни земя като към майка – нарича я „свой кумир“, „светилник, грайнал в нощта“. Високо духовно начало на Родината се преплита с висшата мисия на тази, която олицетворява човешката любов и живота. Пътят до нея минава през разкаянието за трагичната вина на поколението–избраници:

Кому предаваш тази скръб велика
и твоята безтрепетна душа
и аз ли пръв отгатнал ѝ езика
съзнавам, че пред тебе днес греша.

За прозренията на личността чрез народното страдание говори митологизираният образ на търсителя на истина в поемата „Ахасфер". В нея се проектира своеобразно Блоковата идея за „дългия път" през мъки и скиталчества на основния герой в лириката и драматургията му. (Характерно също за редица български поети – Л.Стоянов, Н.Фурнаджиев и др.). С оглед на специфичното за националната ни традиция осъзнаване тази идея отеква и по-дълбоко: обобщаващ предзнаменователен смисъл придобива „богоизбраническата роля", която Лилиев придава на „Невястата – родина", свързана с тайнството на божественото през дни на съдбовни изпитания:

И ти ще си царица, увенчана
с възторзите на волния живот,
и ти ще си Невястата, избрана
на своя млад и опознат народ!

Така богожеланият образ на „прекрасната жена" у Лилиев варира от „избраницата на сърцето" до „избраницата на цял народ", развивайки оригинално една феминистично-месиянистична традиция с дълбоки корени в славянските литератури.

Анализът на интегралните типологични връзки на ренесансовите идеи и образи, по-специално на женския образ, в руската и българската поезия показва дълбоката нравствено-етическа същност на този феномен на два века, сложно обединяващ „лично" и „вселенско", „високодуховно" и „земно". В съответствие с новите тенденции на времето подобен творчески синтез има своите параметри в съвременното сравнително литературознание.

БЕЛЕЖКИ

1. *Блок, А.* Собрание сочинений в восми томах. *Т.6, М.–Л., 1963, с.93*

2. *Минц, З.* Поэтический идеал молодого Блока. *В кн. „Блоковский сборник Тарту", 1964, с. 219–220; Вж. също Жирмундский,* В.Поэзия Александра Блока. *В кн. „Об Александре Блоке". Пг, 1921, с.75.*

3. *Лосев, А.* Владимир Соловьов и эго время, *М., „Наука", 1990; Вж. също Лосева, А. Эстетика Возрождения. „Наука", М., 1982.*

4. *Соловьов,* Б. Поэт и эго подвиг. Творческий путь Александра Блока, *М., 1965, с. 30*

5. *Альфонсов,* В. Блок и живопись итальянского Возрождения по мотивам „Итальянских стихов". А.Блока, *ж. Русская литература, Л., 1959.*

6. *Долинский, А.* Искусство и Ал.Блок, *М., „Художник", 1985, с.12–13; Вж. също Даскалова, Е. Александър Блок и руското изкуство в начало-*

то на XX век. В кн. Сборник теоретически текстове на Националната Академия за театрално и филмово изкуство „Кр.Сарафов" за 1995, С., 1996, с.156–170.

7. *Блок, А.* Собр. соч. *т.V, с.434.*

8. *Хлодовский,* Р. Блок и Данте. *В кн.* Данте и всемирная литература. *АНСССР (ИМЛИ), М., „Наука", 1967.*

9. *Хаджикосев, С.* Българският символизъм и европейският модернизъм, *С., „Наука и изкуство", 1974.*

10. *Даскалова,* Е. Блок в Болгарии, *В кн. Александър Блок. Новые материалы и исследования, т. 92, кн.V, РАН, М., 1993, с. 420–454.*

11. *Илиев, С.* Противоречивият свят на Яворов, *С., 1976; Найденова–Стоилова, П.К.Яворов, С., „Наука и изкуство", 1957.*

12. *Игов, С.* История на българската литература, *1878 – 1944. БАН, 1991, с.225.*

13. *Бахнева, К.* Функциите на една поетическа доминанта („Лилия" в художествения език на полския романтизъм, френския и българския модернизъм) *В сб. Славянски филологии, т. 21, С., БАН, с. 252–153.*

14. *Константинова, Е. Николай Лилиев.* Творчески портрет, *2–ро издание; С., 1992*

15. *Игов, С.* Пос. съч., *с.300*

Калина Бахнева

„ТАЗИ ВЕЧЕР СЛУШАХ „ТАНХОЙЗЕР". ТЕАТРАЛИЗИРАНЕТО НА ЕПИСТОЛАРНИЯ ДИАЛОГ МЕЖДУ БОЯН ПЕНЕВ И МАРИЯ КАСПРОВИЧ

На 12 февруари 1924 г. Мария Каспрович отбелязва в своя дневник: „Онази година в новогодишната вечер, която прекарахме в Закопане в отбран приятелски кръг, през цялото време до мен седеше един човек, за когото, не зная защо досега не съм споменавала. Това беше мъжът на Дора, професор Боян П.

Беше поканен за цяла година в Полша, за да изнесе поредица от лекции по славянски литератури в университетите в Краков, Варшава и Лвов".

На връзката си с Боян Пенев Мария Бунина – Каспровичова, съпруга на големия поет от поколението на Млада Полша – Ян Каспрович - посвещава третата част от своя дневник, озаглавена „Бунт". Същата любовна емоция отразяват и откритите от авторката на настоящето изложение в архива на БАН писма на М.Каспрович до Б.Пенев, прощално писмо (написано на руски), с което българският интелектуалец се разделя с любимата жена, както и малкия бележник, пресъздаващ най–важните събития от пребиваването му през 1924 година в Полша.

Пряко свързани със споменатите писма са и епистоларните изповеди на Б.Пенев – осмисляни от д–р Малгожата Внук и съхранявани в музея на Ян Каспрович в Поронин.

Първото писмо на Б.Пенев до Мария Каспрович е написано на 18.I.1924 г. от Варшава и възниква само три след временната раздяла на двамата участници в любовния диалог. В споменатото бележниче Б.Пенев отбелязва, че на 15.I. 1924 г. заминава за Варшава, където на 7 февруари започва да чете лекции в Университета и да запознава полската общественост с делото и личностите на Ботев, Пенчо Славейков с, историята на богомлското движение и полско–българските отношения.

Още чрез първата фраза „Тази вечер слушах „Танхойзер" писмото въвежда в едно от знаковите проявления на тогавашния духовен живот – явлението Вагнер. Неговата музика, драматургия и философия на изкуството е от една страна „истинският и заключителен акорд на столетието", творчество, проговарящо на езика на „имало едно време" – както пише Томас Ман в „Страдание и величие на Рихард Вагнер", но едновременно с възвръщането към „онова което е било", то възвестява и „това, което ще бъде"[1].

Художественото наслество на Вагнер, посредством неговия най–ярък поклонник – Фридрих Ницше, съсредоточава вниманието на българското литературно съзнание – ярък пример за това е статията на

Сп.Казанджиев „Българските преводи на „тъй рече Заратустра“ или пък отзивът на Гео Милев за Панчо Владигеров. Като еманация на идеята за сливането между музика и слово, живопис и жест, творческите помисли на немския композитор биха могли да бъдат разчетени в редица прояви на нашата култура от началото на 20–те години на века. Включително и в „декоративния роман“ на Чавдар Мутафов „Дилетант“, чиято „извънредна баналност“ на съдържанието, облечена в разточителната форма на „бароково–поетичния костюм“[2] осмисля крайната степен на Вагнеровата представа за театралност, завладяла модерното въображение – степента, в която тя се дискредитира.

Ницшевото отношение към Вагнер намира израз в полюсните констатации, между които то е разпънато. Апотеозът („Вагнер в Байройт“) и низвержението („Случаят Вагнер“), „Ницше contra Вагнер“ са противоречиви изрази на една и съща голяма страст на немския философ - изкуството на неговия сънародник. Енантиодромия – нарича Юнг Ницшеанското обожаване на Вагнер и по–късната му вражда с него, обозначавайки по този начин „проявата на неосъзнаваното противоречие във времевата последователност“[3]. А Томас Ман в есето си за Вагнер ще формулира критиката на Ницше срещу Вагнер „като панегерик с обратен знак, като друга форма на любовна възхвала. Това беше любовна омраза, самобичуване. /.../ Не би било странно, ако аз се бях оказал единственият, за когото полемиката на Ницше против Вагнер по–скоро е разгаряла, отколкото отслабвала възторга към него“[4].

Пречупването на Вагнеровото изкуство през представата за трагичното - разбирано като „предчувствие за най–висше удоволствие, пътят към което води през гибел и отрицание“ според Ницше има своите основания в развитието на съвременната култура. Откъсната от така осмисляния трагизъм, тя служи на разкоша, на лукса, с които студеното общество чрез „коравосърдечие и хитро използуване на своята власт“[5] е подменило истински духовното.

В период на всеобщо усещане за криза в културата, чиято най–очевидна илюстрация поднася книгата на Освалд Шпенглер „Залезът на Запада“, българското критическо съзнание в лицето на Б.Пенев, пропагандиращ полската романтична традиция, прави опит за обновяване на съвременното изкуство. Епохата на чуждия славянски романтизъм въплъщава според критика недостигащите на съвременната българска литература „философски и нравствено–религиозни мотиви“, но и в полската романтична поезия, както казва В.Галонска, основавайки се на Макс Шепер, те са израз на съпреживяваната борба между „доброто и злото не в тяхното отношение към практическия живот, а като две враждебни метафизически сили“[6]. В този смисъл постигането на идейните и художествени начала на полския романтизъм се свързва с „по–дълбокото опознаване на света и борбата с него в процеса на познанието. Както и в убежденията на романтиците това изисква геройства и жертви, следователно човек не може да съществува извън трагизма“[7].

Това своеобразно доближаване до Ницшевото разбиране на трагичното като разкриващо, както казва немския философ, „борбите", „стремежите", „самата гибел" като нещо възвишено и значимо, като „наслада от ритъма на големите страсти и нейните жертви"[8] може да бъде проследено в редица критически изказвания на Б.Пенев. Например в „Славянски елементи в творчеството на Сенкевич", в „Основни черти на днешната ни литература" или в „Полският поет", които обосновават силно пречупената през призмата на трагичното философия на културата. Парадигмата от примери, която може да бъде продължена, дава основание да разглеждаме началната изповед „Тази вечер слушах „Танхойзер" като проява на симптоматичния за българското критическо мислене, а и за европейското естетическо съзнание в тази епоха интерес към творчеството на Вагнер като блян по „хармонична колективна воля" и „висша хармония"[9], чрез която съвременната култура ще надмогне преживяваната криза.

В „Страдание и величие на Рихард Вагнер" Томас Ман говори за още един поклонник на немския композитор – Шарл Бодлер, който подобно на Ницше в предсмъртните си мигове се е усмихвал блажено, споменавайки името на немския композитор. Личността и делото на Вагнер по особен начин просветляват агонията на двамата негови привърженици. „Ницше в своя паралитичен мрак се заслушвал в звуците на това име и отвръщал: „Много обичах този човек" – разказва Томас Ман[10]. Авторът на „Цветя на злото" в немощта на последните си земни мигове изживява наново любовта си към великия си съвременник, засвидетелствувана приживе в статията „Рихард Вагнер и „Танхойзер" в Париж". За френския поет Вагнер е „разбрал правилно свещеното, божествено естество на лита". В унисон с кноцпецията на Ницше, а и на Боян–Пеневото схващане за трагичното, Бодлер разчита образа на Танхойзер, „който преситен от възбудителни наслаждения, к о п н е е з а с т р а д а н и е т о. (разр. моя – К.Б.) Върховен призив!"[11] – възклицава поетът.

И през 1924 г. „Танхойзер" събужда у Боян Пенев подобни асоциации с тези, които предизвиква у Бодлер представлението на същата опера през1862 г. в Париж: „... когато човек слуша неговата пламенна и д е– с п о т и ч н а (разр. авт.) музика..."; „Елементът на идеален м и с т и ц и– з ъ м (разр. авт.) се чувствува особено в пианисимото..."; „Почувствувах се освободен от в р ъ з к и т е н а з е м н о т о притегляне (разр. авт.) и чрез спомена вкусих изключителна слабост, която витае във висотите..."[12] – споделя Бодлер.

„И така исках да бъда с теб, да слушам заедно с теб тази музика – м о г ъ щ а в тоновете си, а понякога така и з в ъ н з е м н а, така м и с т и ч н а" (разр. моя –К.Б.) – обраща се Б.Пенев към М. Каспрович в първото си писмо от Варшава.

В писмото – ретроспекция на изминатия от имението на Каспровичови до Варшава път – ключова дума е Харенда. Олицетворена, тя гледа

към заминаващия пътник „сама, мълчалива, /.../ също тъжна. Тъгата на заминаващия по изоставеното назад минало обощава макар и опоетизирани, но в основата си топографски реалии. Мечтите, „всички“ стремежи на разделения от любимата жена са насочени към нея, но те, разпростирайки се „кръжат над Бели Дунавец“, над Харенда, лутат се омагьосани по снежния път“, събуждайки неспокойния спомен за „лунните нощи, селските къщи, които гледат със своите едва осветени прозорци“, потопени в идиличния дим, издигнат над тях.

Всъщност авторът на писмото охудожествява местата, превърнали се в митически за поколението на полските модернисти. Дома на Каспровичови в Харенда, събиращ представители на съвременния интелектуален елит, селцето Поронин, приютило имението на известния поет и новооформящия се културен „салон“ на полската артистична бохема – Закопане. За разлика от консервативния Краков, където изявята на новото фолософско и естетическо верую на младите носи следите на провокиращия общественото мнение личностен и обществен жест, то в Закопане условията за реализирането на спора с така отричаната от модернистите позиция на доброденствуващия еснаф, са много по–благоприятни. Тук на преден план изпъкна желанието за уподобяване с местното население – планинците, които тогавашната полска критика, литература и пребиващи интелектуалци усърдно легендаризират като носители на автентично, необременено от наслоенията на съвременната цивилизация екзистенциално начало, въплътено в отстояване героичен дух, свободолюбиви стремежи и достойно поведение. В сравнение с Краков, където отношението на артистичната среда към обитателите на града, чужди на свойнствената ѝ социокултурна норма минава под знака на напрегнатия негативизъм и предизвикателство, то в планинската „столица“ на духовния живот, жителите на Татрите се опознават от тогавашния интелигент през призмата на утвърждаващото и апологетично начало. В основата на тази тенденция могат да бъдат различени рефлексите на ренесансовата идеализация на селския труженик, а също и интересът на сантиментализма към първичното и естественото, на романтичния императив за „вселенска всепонятност“, вградена в „народностната кодова схема“[13], както и на позитивистичния постулат за „работа сред низините“.

За разлика от Краков, който е лишен от административна значимост (столица на тогавашната автономна област е Лвов) и в границите на общополското пространство функционира като провинциален град, съхраняващ величието на историческо минало, но все пак подвластен на австроунгарската политика, Закопане – отдалечено от урбанистичните зони на имперско влияние – играе ролята на духовно, но и на политически независимо общонародно средище. Тук се стичат обвързаните с идеята за национална независимост поляци – напр. лекарят Титус Халубински, Адам Хмеловски – известен като брат Алберт, тук се намират и цяла плеяда партийни дейци, при-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

страстени към соицалната идея – съратници на Юзеф Пилсудски. Той се оказва също така изкушен от това най–полско място на епохата, което парадоксално приютява и най–заклетият му политически враг – Ленин – чието престояване в Поронин оформя поредица от биомитографически писания, допълнително натоварващи пространството със знака на легендарното.

Споменавайки за парадоксите на историята, съсредоточени в рамките на отделна територия, не можем да не отбележим, че в същото време градът – символ на миналото великолепие на нацията – Краков – от 1867 г. е „в ръцете" на т.нар. „stańczyey„. Независимо че именно изданието на тази консервативна общонст „Czas„ допринася за успешното и бързо налагане на новите артистични явления, същността ѝ сякаш противоречи на духа на националната независимост, вграден в историческата и културната памет на града. Оборва и въжделенията на съвременния творец за народностна неподчиненост, въплътени включително и във възгласа на Виспянски в „Освобождение" – „Народът има право да съществува като държава".

В поредицата от празненства, които изпълнени с патоса на патриотичното опиянение сакрализират възлови моменти от националната история – на тези национални тържества – станчиците, като че ли усещайки, че в действителност се разминават със същностното служене на родното, прибягват до неговото компенсаторно превъплъщение чрез знаците на маската, костюма, преобличането. В най–изявените манифестации на родолюбиво прекланящите се пред спомените на отминалото величие краковски жители, предводителите на станчиците надяват празнична старополска одежда – контоша – и се препасват със също така стародавните саби („karabele"). „По принцип театралният костюм никога не бива да служи за а л и б и, т.е. за е к з о т и ч н о с т или оправдание" – казва Барт и продължава: „От друга страна, костюмът не бива да служи за извинение, за компенсиращ елемент, чиято сполучливост би изкупила например сивотата или сухостта на творбата. /.../ Независимо дали ще ги наричаме болести, грешки или алиби на театралния костюм, аз виждам в нашето изкуство три слабости. Основната болест е хипертрофия на историческата функция, онова, което ще наричаме археологически веризъм. Ще напомним, че историята може да бъде от два типа: интелигентна история, която разкрива дълбоките напрежения, специфичните конфликти на миналото, и повърхностна история, която възпроизвежда механично някои анекдотични подробности. Театралният костюм дълго време е бил привилигеровано поле за действие на тази история. Известни са емидемични поражения, които веристкото зло е нанасяло на буржоазното изкуство. Замислен като сбор от верни детайли, костюмът поглъща, а след това атомизира цялото внимание на зрителя, като се разсейва далеч от спектакъла, в областа на безкрайно малките величини... Костюмът на веризма, такъв какъвто още може да се види в някои оперни или оперетни представления, стига до

върха на абсурда: правдивостта на цялостната творба е заличена от точността на отделните части, актьорът изчезва зад съвестно лъснатите копчета, зад буклите и фалшивите си коси. Неминуемият ефект от веристкия костюм е следният: виждаме, че е вярно, но не вярваме“[14].

Евентуалният упрек, че пространният цитат се отнася до сферата на фикцийното – театъра, а не до действителното, което посредством изложеното за лагера на станчиците е тема на нашите разсъждения, бихме могли да оборим, позовавайки се на неведнъж илюстрираната възможност от съвременната цивилизация за взаимно съотнасяне на художествено и извънхудожествено. Убедителни примери за подобно проникване на естетическо и житейско и обратно, представя статията на Лотман „Театърът и театралността в културата на XIX век“[15].

Историкът, който проследява събитията, отзвучали в края на миналия век в старата полска столица не би могъл да не си припомни театралната терминология, и то конкретно осмислящата този вид изкуство във връзка с ритуалното свещенодействие, положено в основата на мита.

През споменатата епоха пространството на града се превръща в сцена на особено интензивно митотворчество, което не само продължава живота на традиционните национални митове, но и актуализирайки ги, консолидира техни нови страни. Според Нортръп Фрай „повтаряемостта е в основата на мита във всеки контекст. Едно общество, дори ако притежава писменост, не може да съхрани възловите митове в съзнанието на хората, ако не ги представя непрекъснато. Нормалният начин е митовете да се свързват с ритуали, изпълнявани периодично според свещеното време, като се извършват определени символични действия, включващи повтарянето на мита“[16].

Така поредица от честванията в краковското пространство през последнот двадесетилетие на XIX век легитимират личностите на Кажимеж Велики и Адам Мицкевич като митически за националната душевност, като вечен аксеологически образец за гражданско поведение и достойно служене на отечеството. От друга страна, в контекста на нерешения национален проблем извършваните празнични ритуали изглеждат по особен начин компенсаторни, заместващи същинското разрешаване на основния проблем на полския народ. Тъй както подменящи действителното служене на Родината са споменатите преобличания, предрешаващи застъпниците на съглашателския практицизъм (споменатите „станчици“) в герои на отминалата историческа независимост.

„Виждаме, че е вярно, но не вярваме“ – ще повторим изказването на Барт, което отнесено към също така театрализираната идея за сватбен съюз между краковската интелигенция и представителите на полското село, представя в началото на XX век Краков заедно с близките до града околности като зона на действие на поредния ритуал, в който фикцията надделява над действителното.

Този път повторени са разиграваните сватбени церемонии, шумно оповестяващи пред събралото се множество в и извън Мариацката катед-

рала новия път за спасение на страната – интелигентско – селско обединение– подстъп към търсената национална самостоятелност. Избраниците на краковския творчески елит са от близко разположеното до града село Броновице Мале. Така както и Закопане, то зарежда съвременния интелектуалец с духовни импулси, без обаче като място на приятелски и артистични контакти да достига ранга на планинската столица.

Няколкото шумни венчавки способствуват за митологизирането в топографски и идеен аспект краковското пространство като национално като сливат по интересен начин знаците на житейското и театралното. Последното, свързано с преживяването на тържеството като спектакъл, като зрелище, отзвучава и в свидетелствата на съвременниците, включително и в това на Луциян Ридел. Тези спомени по особен начин възпроизвеждат събитието, възстановявайки образа на ставащото като представление, припомняйки една от дефинициите на Ортега–и–Гасет за театъра като съсредоточение на „две противоположни, но свързани една с друга функции: „д а г л е д а ш и д а б ъ д е ш г л е д а н". (разр. моя – К.Б.), а също, че „най–съществено в театъра ни се струва обстоятелството, че трябва да излезем от дома си и да отидем там. /.../ Театърът е следователно противоположното на нашя дом: той е място, к ъ д е т о т р я б в а да с е о т и д е (тук и по–нататък разр. – Ортега–и–Гасет). А това о т и в а н е н а, което предполага едно и з л и з а н е о т нашата къща, е, както ще установим веднага, самият динамичен корен на тази прекрасна човешка действителност, която наричаме театър"[17].

Ето и част от изказването на съвременника Адам Хмел, актуализиращо редица страни от интересуващите ни въпроси. Освен че осмисля събитието като проява на т.нар. „трети дуализъм" (ако продължим с терминологията на испанския критик) – „публиката е в залата з а д а г л е д а, а актьорите са на сцената з а д а б ъ д а т г л е д а н и"[18], то обръща внимание върху мястото на действието. Мариацката катедрала, която като сакрален символ на верско и национално в регионален и общополски контекст допълнително декорира ставащото с ореола на необикновеното и авторитетното. Хмел разказва, че на 20 ноември около девет часа сутринта на Мариацкия площад з а п о ч н а л и д а п р и и ж д а т х о р а (тук и по–нататък разр. моя – К.Б.), разбрали, че тук ще се състои венчавката на Л.Ридел; че пред и в църквата с е с ъ б р а л и много гости от града, д о ш л и д а в и д я т бронивицката сватба... Говори се за шумно п р и с т и г н а л и т е файтони, за църквата, изпълнена до краен предел със случайни з р и т е л и. Както и за това, че Виспянски, който не искал да бъде официален свидетел на венчавката на Ридел, присъствувал в църквата к а т о з р и т е л"[19].

Подобни моменти, акцентиращи върху театрализираността на сватбеното действи е съдържа и писмото на „главния герой" – Л.Ридел до чешкия писател и преводач на полска художествена литература Франти-

шек Вондрачек, в което адресантът между другото споделя: „На самата венчавка в църквата реших да бъда в черно официално облекло, за да избягна театралността и позьорството. (разр. – К.Б.) Иначе по време на цялата сватба бях облечен по селски„. А малко по-нататък: „Това бе единствено по рода си зрелище (разр. – К.Б.), когато около масата у Тетмайерови насядаха господа с фракове, а между селските жени с извезани елечета и гердани по вратовете, дами в официални рокли, а до тях селяни в кафтани“[20].

Съществува още един текст – известната „Клюка за „Сватба“ на Виспянски“ на Бой. Наред с предходно цитираните изказвания, мнението на съвременника на известното събитие като че ли отново ни връща към отбелязаното от Барт разминаване между изразеното и отвъд него. Народността, върху която така силно настоява Радел и която афишира със сватбена носия, години наред след венчавката продължава да носи белезите на външното съгласуване със селото, а не на същинско преживяния интелигентско-селски съюз. Бой разказва, че в народническите си увлечения поетът губи мярката, доказателство за което е и отново търсения повърхностен знак за принадлежност към друго съсловие – облеклото. Желаейки да се уподоби със селянина, Ридел посещава годежни тържества бос, облечен със сако и панталони с навити крачоли. Боя язвително отбелязва, че селянинът ходи бос или когато е на полето, или когато е беден, но никога на гости[21].

„Може ли да се каже кога знакът е здрав? – пита Барт в „болестите на театралния костюм“. Тук трябва да се пазим от формализма. Знакът е сполучлив, когато е функционален. Той не може да се определи абстрактно. Всичко зависи от реалното съдържание на спектакъла. Тук здравето е преди всичко липса на болест“[22].

Може би болестите на съвременното краковско общество най-добре успява да долови Виспянски. В „Сватба“ – пиесата, която ако се позовем на Ортега-и-Гасет най-точно отразява становището му, че „нещата и лицата на сцената ни се представят в облика и със задачата да представляват други, които не са те“[23].

Парадоксално, но факт. Реалното, житейското пространство на града и неговите околности се превръща в сцена, изпълнена с герои, които, превъплъщавайки се в различни роли, защитават един въображаем свят. В този смисъл не можем да не забележим, че местата на художественото и извънхудожествено са разменени. Реалното – в географски и житейски аспект се естетизира, театралното – занижава утвърдената степен на метафоричност и редуцира аспектите на условното. Показателно, че именно театърът, а не животът развенчава доминиращия в действителността модел, основан на подмяната на същинското с представянето, са поредицата от поведенчески жестове на публиката, посетила премиерата на „Сватба“, както и идейно-художественит едоминанти на пиесата.

Всъщност тъкмо тази драма доказва недействителната същност на отиграванията грандиозен спектакъл в Краков, който илюзорно утвърждава идеала за свободата на творческата личност (със знака на атрактивно театралното са белязани и бохемските нощни бдения на младополския артистичен елит), за щастливото побратимяване на града със селото, за възможното пренебрегване на националната подчиненост и замесването и със спомена за миналото народно величие или с бляна по постигната свобода.

"С ъ м к а т о н е е с ъ м нещо в действителност, а едно с ъ м к а т о, едно п о ч т и с ъ м; това е н е р е а л н о с т т а к а т о т а к а в а"[24]. „Пиесата на Виспянски разбива поредицата от видими метафори, в които е потопена старата полска столица. Те намират израз и в поведението на отделни индивидуалности или социални групи – представящи краковския артистичен и обществен елит като превъплъщаващ се в облика на нещо друго, което не е. Сякаш осъзнавайки същността на идейно-художествения патос на своята пиеса – болезнено отрицаващ възможността да бъдеш друг, т.е. на представяното зрелище в градската среда, драматургът тръгва към нова идея. Така напр. от него „teatr ogromny„, който разположен на сакралното Вавелско възвишение, ще потвърди шанса за осъществяване на изпълнявания сред градските стени сценарий.

Без да можем да разгледаме същността на монументалния проект на полския автор, трябва да кажем, че замисленият като отрицание на остарялата реалистично-натуралистична естетика театър остава нереализиран. Една от малкото възжелани идеи на Виспянски, отнасящи се до споменатия тип театър, която бива осъществена, са проектите му и собственоръчно изпълнените костюми към драмата „Болеслав Смели". Те, за разлика от одеждите, предрешаващи съвременниците в мними посланици на интелигентско-селския съюз са, както би казал Барт, действително функционални. Носители на друг морален хоризонт, в този случай те не подменят „смисъла на творбата с нейния външен израз".

Може би именно социалното въздействие на евентуално разработения от Виспянски театър е усетено като заплаха от участниците в разиграваното градско представление, прикриващи зад материалния израз (включително и на дрехата) нерешими обществени конфликти. Главен противник на замисъла на Виспянски, кандидатстващ за директор на Краковския театър, е станчикът Станислав Тарновски, участник в градските патриотични шествия и напуснал демонстративно премиерата на „Сватба".

И в двата известни проекта на Виспянски за пресутройство на Вавел сцената великолепно се вписва в пределете на Вавелския хълм, обърнат към Висла и устремен към извисяващите се в далечината Татри. В географски аспект двете величини сякаш се съизмерват, така както си съперничат културните средища – Краков и Закопане, разположени в

техните подножия. Търсенето на обединяващо начало (същински непостигнато на Вавелското възвишение) по много интересен начин обръща погледите към другото високо пространство – Татрите – въздигнато до символ на върховно естетическо преживяване и възвишена представа за общностно и индивидуално свободолюбие. Като в случая „високо" слива топографското и художествено изживяване на понятието „Татри". Представата за тази планина и нейното подножие като зона, отдалечена от големите обществени конфликти, а също свободна и от чужди посегателства се съдържа в историята на месността. Подобно начало, посочващо местното население като съпреживяващо се в измеренията на самостойното и непристъпното намира израз и в местния фолклор, настойчиво интерпретиращ темата за свободния и достоен човешки дух (напр. образа на Яношек), необременен от конвенциите на задължителното и нормативното и превъплътил стародавните представи за идеален герой.

Задомени във високото планинско пространство, провокиращо към забвение или поне към отдалечаване от изявите на мирското и суетното, представителите на взаимно оспорващите се обществени, политически и творчески групировки тук занижават степента на полемичното и конфликтното – същностни за живота в краковската среда.

Досегът до територия, изначално приобщена чрез обитаващия я етос и неговия фолклор към представата за родно и свободно, а чрез мощта на природния свят, издигнат към необятно божественото – и към представата за висше духовно, метафизично и абсолютно,активизира идеята за постигането на тези субстантивни проявления на единичното и колективното битие. Но не по пътя на агресивния негативизъм към другия, неконструктивното разединение от околните или театралното уподобяване с тях, а чрез положителния заряд на социалното и културното съобщество.

В този смисъл Сп. Казанджиев говори за „единното битие" на „народната душа и отечествения ландшаф", за тяхната „неразривна връзка", „Ландшафтът влияе върху народната психика не само като природа, но и като средище на чувства и преживявания, които в различни времена и в различни моменти от живота на народа са се свързали с него. Чрез тия чувства и преживявания ландшафтът става смисъл на една историческа действителност и огнище на едно историческо съзнание. С него се свързват митологията, легендите и историческите спомени на народа; той става сцена и декор на една историческа драма". (разр.К.Б.) Така изпълнен с мирния труд на народа, от сенките на неговото минало и с ехото на борбите му – ландшафтът се превръща в „отечество"[25].

В известен смисъл Закопане преповтаря моделите на артистичния живот, характерен както за епохата като цяло, така и за конкретната културна територия на Краков. Средища на духовни контакти на приижда-

щите и задомени тук творци от всички области на изкуството са многочислените кафенета, но преди всичко закопянските домове, които играят ролята на артистични салони и екзотични убежища на умореното от стихията градската цивилизация съзнание на съвременния интелигент. заредена с атмосферата на задушевност, влияеща върху много по–силната чуваемост на произнасяното слово, а в този смисъл и върху по–дълбокия му отзвук у събеседника, закопянската къща като сцена на празнични вечери–съсредоточили взаимноразбиращи се издигнати личности – внушава убеждението за сакралност. Преди обаче да се превърне в зона на действително театрално изкуство (най–яркият прием за което е организираният от Виткаци в семейния му дом Фромистки театър), къщите на планинците са обект на обстойно проучване (Виткевич–баща), което не остава затворено в пределите на високото херменевтично знание.

Съотнасянето на творческите замисли на Виспянски към литературно–критическото верую на Ст.Виткевич настойчиво проправя път на идеята за закопянската култура като приближаване, а дори и като осъществяване на търсеното от съвременния творец философско–естетическо общуване със света, останало същински нереализирано в краковското пространство, а и в мащабите на националното. Така например микропространственото съчетание в планинския дом между съвременно и традиционно изкуство сякаш съдържа спомена за бленуваното от автора на „Болеслав Смели“ сливане на миналост и сегашност, намерило израз в театралните му проекти – по–голямата част от които остава неосъществена.

„Горното“ пространство на Татрите и Подхалето се оглася и от приказното слово на легендарния планински мъдрец Сабала (Ян Кшептовски) – известен със своите предания, песенно творчество и виртуозни музикални изпълнения. Неговата личност, митически отекваща сред планинските релефи на Татрите, напомня на фигурата на древен бард, възвръщащ чрез способността си да съчетава слово, жест и музика идеята за първичния или както го нарича дитирамбическият драматург – „истински свободен художник, който може да твори само едновременно във всички изкуства, посредник и помирител между привидно разделени сфери, възстановител на единството и цялостта на художествените дарования, единство, което не може да се отгатне или разкрие, а само да се докаже на дело[26]“. Различните образни и жанрови превъплъщения на местния мъдрец (от очерка до монументалната скулптура) – дело на известни творци представят интересен феномен. В тях рефлектира едновременно невъзвратимата разграниченост („дестилираност“ както казва Ницше) на видовете творческа дейност, но и възможността за ново изживяване на изкуството като подвластно на единството между актьора, поета и музиканта. Подобно съобщество с носителя на изкуството в най–древната негова форма, в неговия генезис – ритуала – знак на естетическото и верското обединение със заобикалящото, отеква и в привличането на Сабала за кръстник на Станислав Игнаци Виткевич (Виткаци). Символен

жест, който напомня за реалното и метафорично значение на скрепените брачни съюзи между краковската интелигенция и броновицкото село. Още повече, че от другата страна на въвеждания в християнската вяра – в ролята на кръстница – застава Хелена Моджейевска – еманация на съвременното полско театрално изкуство и на облагороденото от деликантната женственост интелектуално начало. Това интелигентско–селско съглашение, скрепено от християнското посвещение и като че ли пречистено от детерминиращите неговата несъстоятелност исторически и съсловни наслоения (да си припомним истината за този съюз, изказана в „Сватба"), много слабо наподобява шумно раизграваните венчавки на Мариацкия площад, а след това и в броновицките къщи.

Без да търси пищните форми на външната ефектност, която би довела до разрастването му в перспективата на социално интригуващото или художествено привлекателното, изживяното тук освещаване на връзката между местно и външно не носи заряда на непримиримото противоречие между несъвместими начала. То се вписва естествено в сродната по дух цялост на обкръжаващото, за което общуването на автентичност модерно се оказва органично и непринудено. В този смисъл без да идеализираме моделите на житейските и естетическите отношения в планинската столица на полския духовен живот, би трябвало да отбележим тяхната много по–слаба основаност на контраверсивното и вътрешно несъответното, отколкото в краковското социално и културно пространство. Зависимост, явно осъзната от Бой–Желенски – един от най–големите мистификатори на „Легендата Млада Полша", поделил съвременната полска поезия на „дяволска" (szatańska) и „татранска" (tatrańska).

Последната означава сраствaнето на естетическото съзнание с „горния свят", включително чрез стихията на езика, актуализирайки романтичния комплекс за диалекта като проекция на неизкушеното от пагубните цивилизационни наслоения народно творчество.

Към народната реч – в диалектния ѝ вариант, характерен за Подхалето и Татрите, е устремено и драматургичното слово на Виспянски – оригинално съчетаващо енергичния израз на кратката фраза, императивния тон и нарочната езикова огрубеност. В тази си лексикална, синтактична и фонетична насоченост словото на полския автор, съотнесено към книжовно–нормативната езикова система поставя големия проблем за неадекватния словесен код като невъзможност за комуникация в рамките на съсловните отношения, но и в измеренията на националното.

Като че ли от една страна компенсаторно на „разносмислието" на словото в „Сватба" – означило на езиково равнище социалния и естетически формализъм на градско–селския съюз, а от друга – продължаваща усилията на Виспянски да охудожествява – отново чрез народната реч – драматичната величавост на историческото минало – творчеството на поетите, обживяващи Закопянския район търси усилната съпричастност

на местния диалект.Но този път – като синоним на съвременното културно съзнание, същински присъединено към знаците на фолклора, разпознало в тях символите на националната идентичност, но преди всичко на духовно–универсалното, на надвременното.

Поетиката на съня играе изключително голяма роля в драматургията на Виспянски. В художествения свят на „Сватба“ сънят възвръща идеята за миналото народно величие – персонифицирано в митическия Вернихора – основно действуващо лице в полско–украинския фолклор. Съчетаващ в едно помисъла за профетическата мощ на поетичното слово с представата за национална енергия и активност, отсъствуваща в актуалността, образът на легендарния водач е поредното внушение на Виспянски за състоялото се в света на мечтите, на илюзиите – подменящо неосъщественото наяве. Героят на полския автор е „затворен“ в тясното сценично пространство на броновицката къща, отделено от същински националното чрез специфичната форма на фикционалното, предадена му от театралното действие. Разграничено двойно от съзнанието на съвременния зрител – веднъж посредством сънната измама и втори път чрез драматургичната илюзия, съпреживяването на евентуалния народен подем остава в сферата на далечното и нереалното. В този смисъл изпъкват и разликите в разиграването на идеята за възвръщането на националната мощ в подножието на Татрите сред естествените декори на планинските висини. Оличностена в образите на заспалите рицари, съпричастие с които търси фолклорното съзнание на планинците, визията за разбуждането на народния дух се изживява от местните изпълнители като непосредствена реалност – била и възможна. Чуждо на естетическия изказ на професионалния театър, тук фолклорното изкуство, вещаещо сбъдването на националните въжделения, включително чрез въплътената в почиващия воин сила, героизъм, непобедимост, разширява представата за театралност. Тук то „печели“ с онзи синтез между музика и танц, между слово и жест, който обвързва в единство отделните поколения, заличава съсловните неравенства и културни несъвместимости, превръщайки изкуството в социално десйтвие и общностна идентичност.

Всъщност фолклорното и вдъхновеното от него лично творчество на писателите, свързани с региона на Татрите и Подхалето, възпяващо фигурата на „оживелия“ народен герой, носи рефлексите на приближаването до абсолютно стойностното – проектирано и в превода на класическия епически образец „Илиадата“ на местен диалект–гуралския. Персонифицираните носители на героичното в сроденото с тази област народно и индивидуално литературно творчество представляват своеобразния местен, а и национален вариант не само на античния, но и на средновековния епически герой – превъплътен например в легендарните сказания за крал Артур и рицарите на Кръглата маса – олицетворение на изключителни нравствени добродетели и физически сили. Или както казва Бах-

тин: „Светът на епопеята е национално-героическото минало („абсолютното минало“ според терминологията на Гьоте и Шилер), свят на „началата“ и „върховете“ на националната история, свят на бащите и родоначалниците, свят на „първите“ и „най-добрите“[27].

И така, големият литературен салон в лоното на Татрите, придобил очертанията на мащабна (в пространствен аспект, а и като смислова натовареност) сцена се отнася интересно към идеала на Виспянски за „огромен“, „епичен“ театър. Тя по своеобразен начин потвърждава въжделенията му за жанрово синкретично изкуство, съчетало в еднаква степен духовните хоризонти на различните културни епохи– от античността през романтизма до модернизма. И обърната в еднаква степен към света на фолклорното, но и към проявите на съвременното естетическо съзнание. Този „театър“ преосмисля представите за фикционално и автентично – доближава ги и ги превръща във взаимозаменяеми. Охудожественият житейски жест не противоречи на внушаващото достоверност изпълнение на народния певец. Вградената в осанката на тукашния творец представа за неразчленимост на отделните художествени езици, сякаш метафоризира идеята за сближаване за сближаването на съжителствуващите в това пространство представители на разнородни естетически доктрини и родове изкуства. Нещо повече – на застъпниците на противопоставни социални становища, които обединени от общото в топографски смисъл, но и като идеен заряд място – са зрители, но и участници в голямата национална драма, възвръщаща помисъла за същинско съпреживяване на колективния идеал. Не без провокативната мощ на природната стихия, ограждаща „обетованата земя“ на свободния творчески дух, Закопане и неговите околности митически обособяват представата за „земя, издигната високо над жизнената действителност на простосмъртните“[28] – както казва Ницше по повод на сцената на античната трагедия. Към идеализираната древност, конкретизирана в интереса му към раждането и смъртта на гръцката трагедия, немският философ се връща чрез музикалните драми на Вагнер, които изпълнявани в театъра на Байройт („Вагнер в Байройт“) превъплъщават някогашната сила на Дионисовото изкуство, положено от Ницше в основата на обновяването на европейската култура.

Но наред с обособяването на Вагнеровото творчество като „общо място“ за полското (Ян Август Кишлевски, Мечислав Карлович, Л. Ружицки, И.Шимановски, В.Берент) и българското съзнание от края на миналия и началото на нашия век, а и в частност и за Б.Пенев (включително и като смислообразуващо мита „Харенда“), би трябвало да отбележим съпричастността му към драматургичните идеи на Виспянски. Да спомена, че при цялата самостоятелност на творческите внушения, идеите на полския драматург не биха могли да бъдат извадени от контекста на Голямата реформа на европейския театър, свързана с имената на Ерих фон Майнинген, Андре Антоан, Е.Крейг, но преди всичко с Рихард Вагнер, който обновява традиционната опера и създава т.нар. музикална драма –

хармонично обединяваща музиката, танца и изобразителното изкуство. Тенденция намерила проявление може би най–силно в поетическата действителност на драмата „Легенда“ на Виспянски.

В края на миналия и началото на нашия век в родната културна среда все повече заживяват българските варианти на Ницшеанските „песимизъм на силата“ и „трагическия мит“ – най–ярък израз на които е творчеството на Пенчо Славейков. И макар Б.Пенев да реагира срещу публично изразените пристрастия на нашия поет към „Ницшевата мисъл“, не можем да не отбележим, че литературно–критическото наследство на българския учен, така както и „Раждането на трагедията от духа на музиката“ на немския философ, усилно търсят обединението на поетично и музикално.

Въпросът за единението между музика и слово – зададен от фолклорната песен чрез синкретичната връзка между двата компонента, както и от античността (старогръцката ода) остава актуален и за следходните културни епохи. От Среновековието (Chanson de Geste) – през класицизма, когато както отбелязва Н.Георгиев „Ронсар съветва събратята си поети да пеят като пишат“, романтизма (който чрез хердер, Новалис, Шлегел свързва музика и художествена литература на основата на неизмеримото, безкрайното, спонтанното) до модернизма – когато музиката „излиза извън света на изкуството и се превръща от негов дял в твърде тъмен и хлъзгав философски камък“[29].

Възгледите на Шопенхауер – един от „хлъзгавите философски камъни“, посредством които модерното съзнание търси връзката между отделните родове изкуства се оказва и едно от „общите места“, в които се срещат естетическите пристрастия на Б.Пенев и Фр.Ницше. В книгата „Бетховен“, която с оглед на набелязаното отношение между литературно и музикално, подлежи на отделно изследване, българският учен отдава дан и на немския композитор, позовавайки се на основни дефиниции за музиката, произхождащи от „светът като воля и представа“ на Шопенхауер.

Пак в „Бетховен“ намираме познатото ни от „Раждането на трагедията...“ на Ницше позоваване на трагичното като свързано според немския философ с възможността грозното и дисхармоничното („което на езика на естетиката снема порива на борещия се герой да преодолее страданието“) да се възприема „като по–висша наслада“. За да обоснове тази своя концепция Ницше прибягва към аналогията с музиката, вземайки за пример начина, по който отзвучава в нас звуковия дисонанс – той предизвиква „сладостно въздействие“[30].

Б.Пенев вижда Бетховен като стигнал до „религията на страданието, защото съзнанието му все по–ясно закрепва една мисъл: нещастието не е дадено напразно, в него се крие дълбок смисъл. Чрез него човек се преражда, издига се до висини, недостъпни за обикновените души. Същинската радост настъпва само след страдание. Ражда се от страдание. През страдание към радост“[31].

Успоредиците между разглежданите текстове могат да бъдат продължени. Тяхното съпоставяне засяга и представата за трагичното – при Ницше, като разкриващо „стремежите", „самата гибел" като нещо възвишено и значимо, като „наслада от ритъма на големите страсти и техните жертви..." „Завършената форма на героичното – пише Б.Пенев по повод на „Егмонт" на „Бетховен" – е трагизмът; героизмът на духа в последните си очертания винаги се определя като трагедия"[32].

Провокативно с оглед на сравнението между „Бетховен" и „Раждането на трагедията" представлява и многократно обобщаваното от Б.Пенев творчество на немския композитор като подвластно на Дионисовото начало (според Ницше – необхватно, опиняващо, но и способно да роди мита – „най–значителният пример на което е именно трагическият мит"), а не на Аполоновото – проявено пак според немския философ „в образа и понятията".

Книгата на Б.Пенев сякаш продължава асоциациите, които предизвиква у Бодлер – „първият вагнерианец в Париж" – както го нарича Ницше („Бодлер, моят любим Бодлер" – ще каже Б.Пенев в писмото си до М.Каспрович) представлението на „Танхойзер" във френската столица. Асоциация, която чрез творчеството на Бетховен възстановява познатата на френския модернизъм идея за ясновидстовот (Рембо) и актуализира философията на съответствията като разкриваща божествения помисъл за „света като сложно неделимо цяло"[33].

Предчувствията му го водят там („Appassionata„ – бел. К.Б.) към дълбоки прозрения, към ясновидство, каквито наблюдаваме само у гениални поети и мистици" – отбелязва авторът на „Бетховен". Посредством издирваната цялост на някогашното изкуство („Днешното изкуство е фрагментарно"[34]) книгата му сякаш продължава подетия от Ницше разговор за „незадоволената модерна култура", лишена от възможността чрез илюзията, екстаза, опиянението да свърже разпадащия се на части свят, така както той е обединен за мита. Така както за Ницше Вагнер чрез способността си да възстанови „сбития образ на света" – както великолепно формулира мита немския философ – представя възможността за възраждане на сегашното „бездомно изкуство", така за Б.Пенев Бетховен е надарен „да примири" (...) „модерното с античното". Защото в сферите на неговата музика, понесла „вихрената колесница на Дионисий" (...) „е истинската наша родина, от която сме се отлъчили и в която ще се върнем отново. В земните си странствувания ние жадуваме за тая прародина"[35].

Изказване, което обосновано от Шопенхауровото – „Като непосредствена проява на волята, тя (музиката – бел. К.Б.) е аналогична на природата", на стойчиво ни спомня за Ницшеанската „митична родина" и „митична майчина утроба", в лоното на която човек намира единение с ближния си и помирен с него се изявява като „член на една по–висша общност"[36].

Така подобно на Бетховен – своя герой, който „към никого от околните не се е чувствувал тъй близък, както към природата", Б.Пенев си

спомня с носталгия за идиличната Харенда. нейната визия („снежния път“, „лунните нощи“, „селските къщи“, „идиличния дим“ и т.н.) като че ли потвърждава написаното за немския композитор, за когото познанието на „идиличното в природата“ му помага да се освободи „от мъката, от безсмислените ограничения и условности на света...“[37].

Изповядваното в Дневника на Б.Пенев по повод на преживяното в Берлин през 1914 г. неизменно минава под знака на музикалната реалност и посетените концерти на Бетховен, Моцарт, Брамс... Този рефлекс на съпреживяване на света посредством „хармонията от звукове“ остава актуален и по време на отразеното в писмата пребиваване в Полша. Освен че музикалното творчество като „по–дълбоко и искрено от опетическото“ за Б.Пенев е единствено способно да изрази любовното му чувство към скъпата жена („Само по един начин бих могъл да изчерпя всичката си неясност и глъбина на чувствата си към нея – чрез музиката“[38] – отбелязва поетът по друг повод в Дневника си през 1907 г.), то тук „мостът“, който свързва неприязнената Варшава с митологизираната Харенда е Вагнеровото творчество. Слушаният в полската столица „Танхойзер“ пренася мислите на българския интелектуалец към Харенда, която изпъква като живо превъплъщение на Вагнеровия сценичен свят. Това легендаризирано от Б.Пенев място асоциира с настояването от Ницше чрез творчеството на Вагнер, както и с търсеното от българския литературовед (включително и чрез книгата му за Бетховен) преодоляване на кризата в съвременната култура. Нейните проявления – механизирането на човешкото съществуване и банализирането на междуличностните отношения – осъзнати от Б.Пенев като най–големи опасения за съвременната му духовност оформят и патоса на непрестанното епистоларно противопоставяне срещу М.Каспрович. Упрекът към нейното поведение – асоциращо в съзнанието му с „баналност“ и „неподвижност“ е част от издирвания от критика романтичен модел на поведение. Но не романтизъм – книжен и „застинал“, а като въплъщение на трагическото – изискващо според Макс Шелер подвижно, променящо се пространство. Или ако се върнем към думите на Ницше– като проявление на „ритъма на големите страсти и техните жертви“, а не сведено до „буря в чаша вода“ – както ще иронизира Б.Пенев в писмото си от 2.II. 1924 г. М.Каспрович.

В този смисъл макар и за българския професор Варшава да носи осъществяването на научните му амбиции, мисълта му отново се връща към Харенда. Тя е отдалечена от столичните безсмислени разговори, иронично принизявани в съзнанието му до псевдолюбовни Вагнерови дуети. Пречупена през казаното от Е.Шуре[39] в „Полският поет“ за полския романтизъм Харенда изпъква като място отстранено от века на машините, като свят на по–първичните човешки състояния и по–великите герои. Нейната „близост с природата“ напомня за думите на Ницше, за когото Вагнеровата музика е „възвръщане към природата, като същевременно е пречистване и преобразяване на природата, защото необходимостта от това възвръщане се е породила в душата на най–любещите хора и в тяхното изкуство прозвучава превърналата се в любов природа“.

БЕЛЕЖКИ

1. *Ман Томас,* Литературна есеистика, *София, 1976, т.2, с.285 и 289*
2. *Галонска Войчех,* Опитомяване на скорпионите, *Шумен, 1994, с. 85*
3. *Юнг Карл,* Психологически типове, *София, 1995, с. 483*
4. *Ман Томас, Цит. съч., с 228*
5. *Ницше Фридрих,* Раждането на трагедията, *София, 1990, с. 208*
6. *Пенев Боян,* Судии, статии, есета, *София, 1985, с. 241*
7. *Галонска Войчех, Цит. съч., с. 97*
8. *Ницше Фридрих, Цит. съч., с.*
9. *Пенев Боян,* Изкуството е нашата памет, *Варна, 1978, с.118 и 228*
10. *Ман Томас, Цит. съч., с. 291*
11. *Бодлер Шарл,* Естетически и критически съчинения, *София, 1978, с. 489*
12. *Пак там, с. 457 – 458*
13. *Биолчев боян,* Отвъд мита, *София, 1195, с. 142*
14. *Барт Ролан,* Разделението на езиците, *София, 1195, с. 105*
15. *Лотман Юрий,* Поетика. Типология на културата, *София, 1990, с. 483–510*
16. *цит. по: Цанов Страшимир, Захари Стоянов – биомитограф на В. Левски; В:* Избрани статии от списание „Родна реч", *София, с. 129*
17. *Ортега–и–Гасет,* Естетически есета, *София, 1984, с. 363–364*
18. *Пак там, с. 374*
19. *Цит по: Оконьска Алиция, Виспянский, Москва, с.118–119*
20. *List L.Rydla, W: Wyspiański St., Wesele, Kraków, 1975, s. 284 i s. 287*
21. *Пак там, с. 296*
22. *Барт Ролан, Цит. съч., с.108*
23. *Ортега–и–Гасет, Цит.съч., с.365*
24. *Пак там, с. 368*
25. *Цит. по: Неделчев Михаил,* Социални стилове, кртически сюжети, *София, 1983, с. 182 и с. 190*
26. *Ницше Фридрих, Цит.съч.*
27. *Бахтин Михаил,* Въпроси на литературата и естетиката, *София, 1983, с. 506*
28. *Ницше Фридрих, Цит. съч., с.97*
29. *Георгиев Никола,* От „Ще си викна песента" до „Искам да напиша днес поема", *В: Сто и двадесет литературни години, София, 1992, с. 296–297*
30. *Ницше Фридрих, Цит. съч., с.179*
31. *Пенев Боян, Изкуството..., с. 262*
32. *Пак там, с. 260*
33. *Бодлер Шарл, Цит.съч. 458*
34. *Пенев Боян, Изкуството..., с. 272*
35. *Пак там, с. 266*
36. *Ницше Фридрих, Цит. съч., с.75 и 177*
37. *Пенев Боян, Изкуството..., с.240*
38. *Пенев Боян,* Дневник. Спомени, *София, 1973, с. 63*
39. *Пенев Боян, Студии..., с.554*

Лиляна Минкова

БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КАРЛ-ЕМИЛ ФРАНЦОЗ

Според съвременните енциклопедии и литературни истории Карл Емил Францоз (1848–1904) е позабравен писател от втората половина на XIX век. доста странно забравен. Защото сто години след появата им, негови повести и романи се преиздават и намират читатели, на които допада дълбоката човечност и белетристичното майсторство на този автор. Изследователи в Израел, Америка, Полша, Австрия, Германия, Украйна се занимават с творчеството му и като отражение на сложните взаимоотношения между националните групи в Галиция и Буковина, този отдалечен край на Хабсбургската империя, където живеят украинци, поляци, евреи, австрийци, германци, руси, ръмунци, гърци, българи, арменци. Сред най-важните причини за интереса към Францоз е несъмнено и това, че значителна част от белетристиката му е посветена на безвъзвратно изчезналите галицийски еврейски гета[1].

Карл Емил Францоз е не само белетрист, но и публицист, литературовед, етнограф и фолклорист. Пътищата на дописника го водят най-често в Румъния, за което пише от 1869 г. С актуализирането на Източния въпрос България привлича все повече вниманието на великите сили, сред които и Австро-Унгария. Цели две десетилетия, от 1877 до 1897 г. Францоз пише и за България, създава за читателите си образа на народ, малко познат на немскоговорещия свят. Оценката, която той дава на събития и явления в миналото и настоящето на българина, могат да бъдат разбрани, само ако се познават жизнения му път и политически виждания. Затова трябва да се обърнем най-напред към биографичните данни.

Карл Емил Францоз е от еврейско семейство, дошло в галиция от Франция (от там и презимето). Както дядо му, фабрикант на свещи, така и баща му, лекар, са с немско национално и културно самосъзнание. В родното си градче Чорткив Карл Емил посещава доминиканското училище. Когато след смъртта на бащата през 1858 г. семейството се премества в Чернивци, завършва там немската гимназия. Но никой от семейството не се е отричал от вярата си. Не се покръства и бъдещият писател, въпреки че това би му открило пътя към желаното поприще на класицист. От друга страна ограниченията, наложени на евреите, не възпират Францоз да ратува десетилетия наред за тяхното приобщаване към немската култура, за пълното им национално интегриране. Докато, вече в края на живота си, не изпитва трагичното разочарование, което му носи засилващият се антисемитизъм. През 1867 г. младежът записва право във Виенския университет, за следващата учебна година се премества

в Грац, където завършва през 1872 година. Още като студент сътрудничи на списания и вестници, между които и най–четеният австрийски ежедневник „Нойе Фрайе Пресе“. През 1873 г. Француз се установява във Виена. От 1886 г. до края на живота си живее в Берлин. Там издава литературното списание „Дойче Дихтунг“, в което отстоява реализма и се противопоставя на натурализма в изкуството[2].

Героите в прозата на Француз са евреи, украинци, поляци и австрийци. Проява на етичност е фактът, че само в две–три произведения той си е позволил да претвори румънска тематика с белетристични средства. Повечето му работи за тази страна са политически статии, етнографски очерки, литературни студии. Със съзнанието, че не познава отблизо тези две страни, за България и Сърбия Француз не е писал проза, а само публицистика, съчетана с история, социология, етнография, фолклористика.

От дойката си Карл Емил е научил украински, тъй като не му е било трудно да си служи и с руски, и с полски. Студиите му за румънските пословици и съвременната румънска литература свидетелствуват, че е владеел достатъчно добре и този език.

Какво можем да кажем за познанията на Француз по български? Разполагаме с едно единствено свидетелство. В запазен в архива му във Виенската градска и областна библиотека недатиран ръкопис на статия за българското хайдутство, за „Моето пътуване по Стара планина“ от Панайот Хитов, той пише: „Аз се запознах много отблизо с тази книга, защото по времето когато учех български под ръководството на един българин–студент във Виенския университет, (откровено казано, без особен успех), тя ми служеше за четиво“[3]. Познанията на Француз по български, навярно наистина са били скромни, но очевидно достатъчни, за да може да чете и на този език.

Повечето от източниците, използвани от Француз в работите му за България, могат да се установят. Но, според собствените му свидетелства и косвени данни, много сведения е получил устно. С достатъчно увереност можем да кажем, че освен споменатия студент, писателят е познавал и други, живеещи във Виена българи. Сред най–вероятните познайници са семейство Паница, Григор Начович, членовете на българското дружество „Просвещение“[4].

23 от произведенията, публикувани в пресата, Француз издава през 1876 г. в Лайпциг в два тома, озаглавени „Из Полуазия. Културни скици от Галиция, Буковина, Южна Русия и Румъния“[5]. Книгата има невероятен успех, заглавието се превръща в крилат израз. Появяват се десетки рецензии, авторът става желан сътрудник в най–престижни издания. Полуазия е не географско, а социокултурно понятие. То характеризира начина на живот не само на малцинствени групи в Австро–Унгария, но и на цели народи, по–точно на три балкански народа – румънският, българският и сръбският. Основните белези на полуазиатщината са изостаналост в ико-

номиката (примитивно земеделие, липса на индустрия), в семейния бит (за автора на първо място отношението към жената), в културата (равнище на грамотност, културни учреждения, изкустав). В политическия живот това е липсата на демократични традиции, на парламентарна етика и т.н. полуазиатското е смесица от западна цивилизованост и азиатщина. Француз е подчертано ангажиран писател. Той не само посочва недъзи, но иска да помогне за преодоляването им. Не само на евреите от гетата, но и на румънския, българския, сръбския народи той подсказва, според собствените си разбирания, в какви насоки трябва да положат усилия, за да настигнат западноевропейците. На първо място поставя възприемането на немската култура, за него най–високата и най–безкористната.

Интересува ни образът на България и българите, който Карл Емил Француз изгражда за своите читатели. като всеки образ, който автор от една страна създава за друга, той е пресечна точка на две култури. Тази на „наблюдаващия" и тази на „наблюдавания". Създаващият образа гледа обикновено на културата на Другия като на превъзхождаща или на по–ниско стояща от неговата собствена. В нашия случай Француз вижда себе си като представител на по–висока култура. Затова при анализа на създадения образ естествено възниква желанието за спор. Обикновенно безрезултатен, той би ни отдалечил от онези цели, които си поставя имагологията като съвременна дисциплина. Основната задача, която тя поставя е да се покаже какви исторически, политически, социални и пр. предпоставки в страната на автора, какво в неговата биография е обусловило начина, по който той е видял Другия. Както пише Даниел–Анри Пажо: „Изследването на образа на Другия трябва да се интересува не от това доколко този образ е „верен", а най–вече от това доколко той съответствува на някакъв модел, на вече съществуваща схема в „наблюдаващата" култура. важно е да си изясним именно нейните основи, компоненти, начин на действие, както и социалната ѝ функция"[6]. Още повече, че образът на Другия разкрива не по–малко важни страни и от същността на този, който ги създава.

Сред елементите, съставящи образа, Пажо изрежда: думата, йерархизираните взаимоотношения и сценария. Ще се спрем тук, поради липса на място, само на първия, за който у Француз намираме блестяща илюстрация. През определена епоха дадена култура използва определен кръг от думи, позволяващи да бъде създаден образът на Другия. Думи както от езика на автора, така и от този на Другия. Француз е изковал за своето време една от най–разпространените – Полуазия. От друга страна, заедно със Зигфрид Капер, Феликс Каниц и Георг Розен, той е допринесъл много за въвеждането, без превод, на думите хайдутин и хайдутство. На Француз дължим и по–широкото разпространение чрез пресата на използуваната дотогава само в научни съчинения дума богомилство.

В началото на 1878 г. (според биографите всъщност през ноември 1877 г.) в Лайпциг излизат още два тома от поредицата „Из Полуазия",

озаглавени „От Дон до Дунава“. Тук преобладават фолклорни и литературни студии, сред които и „Духовните стремежи на българите“[7]. Противно на обичайната практика, макар и само месец по-късно, тя излиза и в три броя на „Аугсбургер Алгемайне Цайтунг“[8]. Появява се след Априлското въстание и в разгара на руско-турската война, тъкмо когато интересът към България е особено голям. Но рядката многостранност, с която е представено тук нейнотоминало и настояще, убеждава, че авторът е замислил и писал статията още преди двете събития.

Уводът е емоционален: „България! И най-закоравялото сърце се свива, и най-притъпените нерви потреперват от ужас при мисълта за бедствията, които я сполетяха. Езикът е неспособен да предаде сцените, които се се разиграли и продължават да се разиграват там ежечасно. Защото езикът ни е даден, за да изразяваме човешкото, та било то и най-изродено, но той е безсилен да следва човека, когато той падне по-ниско от животното. Много по-ниско, защото и тигърът убива жертвата си, но не я измъчва преди това“[9]. Така Француз присъединява гласа си към този на всички хора в Западна Европа, съчувствуващи на страдащите българи.

Бедствието ще отмине, но тръните в сърцата ще останат и ниват ана българския дух задълго ще е запусната – пророкува Францос. Но твърдо вярва, че децата на изстрадалото племе ще се върнат към духовните стремежи на бащите си. В това е убеден всеки, който знае, че „През последните десетилетия, въпреки неблагоприятните условия и отворните интриги на друг християнски народ – гръцкия, българските успяха със собствени сили, с безпримерна упоритост и издръжливост, да изградят свое национално образование, да създадат национална публицистика и литература“[10]. За България – продължава Француз – вече са писали немски и английски учени, но все в своята тясна област, най-често географи, геолози, историци. Никой от тях не се е спирал на духовния живот на българита. Това иска да направи той, подчертавайки с гордост, че от него Западът ще чуе за пръв път за несъмнените им постижения.

Студията започва с кратък исторически образ. От идването на прабългарите на Балканския полуостров до съвременността. Авторът се опира почти изцяло на излязлата в края на 1875 г. на немски „История на България“ от Костантин Иречек.[11] Въпреки че се позовава на авторитетни изследвания, Француз не ги следва строго и по редица въпроси с публицистична разпаленост дава израз на собственит еси виждения. Той набляга върху определени страни от явленията, остава други в сянка и дава тълкувания, които сигурно са били убедителни за широкия кръг читатели на първостепенните издания, в които публикува. Тай като статиите на Француз за България са непознати у нас, налага се да отделим повече място на тяхното съдържание, като акцентираме на въпросите, при чието осветляване той е дал израз на собствените си виждения. От не по-малък интерес е обстоятелството, че когато подхваща отново, понякога години по-късно,

някоя българска тема, Французин обикновено е променил твърде съществено позициите си. Междувременно е прочел нови изследвания, водил е разговори с българи, приел е в правотата на техните разбирания. Най-добре илюстрира това промяната в тълкуването на българското хайдутство. Още в „Духовните стремежи" Французин показва на кои учени-българисти има доверие. Така той възприема тезата на Копитар и Миклошич, че старобългарският е езикът на панонските славяни. Доверил се е на двама виенски слависти. По-нататък разсъждава така: щом старославянският е език единствено на духовенството и учените, значи на говоримия народен език не е написан нито ред. Златният век на Симеон е за Французин ярък метеор на българския духовен небосклон, книжовната дейност при двора - оазис на духовна и светска наука, но не явление, хванало дълбоки корени. Затова със смъртта на царя то изчезва. Особено голям е интересът на Французин към богомилството. Тезата му е, че това учение е единственият факт на духовно влияние на славяни върху западния свят. Богомилската книжина е за него истински народната. Когато говори за вековете на робството, след като е отрекъл на старославянската литература значение за народа, приема, че националният духсе е съхранил единствено във фолклора. Когато Французин пише „Духовните стремежи", още не са излезли книгите на Георг Розен „Балканските хайдути" и „Български народни песни"[12]. Затова като образци за български фолклор са дадени пет от първите преведени на немски от Мориц Хартман народни песни[13].

Когато говори за духовното възраждане на българите, Французин отрежда първо място на дейността на букурещките търговци. Доказателство за контактите му във Виена със свързаните именно с тях български среди. Като най-важно събитие през Възраждането (за Французин периода 1830-1876 г.) е посочено получаването, през 1870 г., на фермана за самостойна църква. Авторът не крие убеждението си, че при по-решителни реформи в Османската империя, българите биха могли да не вдигат пагубни за тях въстания и да не предизвикват намесата на Русия. Позициите му по българските въпроси се определят в значителна степен от нескритото му русофобство. Като евреин, писал за погромите в Русия, като австриец, за когото тя е съперник и потенциален враг при военен сблъсък и с убеждението, че полезна за страните от Полуазия може да е само немската култура, Французин реагира остро на всяка реална или възможна намеса на Русия в българските дела.

В края на студията са дадени сведения за младата българска публицистика („Любословие", „Български орел", „Цариградски вестник", „Ден", „Знание", „Читалище" и др.). Като представители на новобългарската литература са изредени: П.Р. Славейков, Л. Каравелов, Н. Геров, Р. Жинзифов, И. Богоров, Д. Войников, Д. Шишманов и др. Сред учените: М. Дринов, Г. Кръстевич, Сп. Палаузов и др. Авторът завършва с опитимистични предвиждания за развитието на духовния живот в България.

Студиите на Францоз за България са проникнати от убеждението, че нейния народ притежава качества, които ще му позволят да се приближи все повече към цивилизована Европа.

Едновременно с работата върху „Духовните стремежи на българите" Францоз поема и редактирането на немския превод на книгата на англичанина Джеймс Бекър „Турците в Европа". Оригиналът излиза през 1877-ма, немският превод през 1878 г.[14] В предговора на издателството изрично е подчертано, че на редактора е дадено правото да внесе каквито промени сметне за уместни, като се съобрази с немската публика. На своя ред Францоз подчертава, че Бейкър не познава научните изследвания по българска история и се налагат както поправки, така и допълнения. Той е коригирал остарелите схващания у Бейкър за българите като угрофини, направил е на десетки страници допълнения към казаното за богомилството, за учебното дело и т.н. Заслугите му като редактор са оценени високо от рецензентите. Така Юлиус Роденберг пише, че в редица отношения Францоз е по-добре осведомен от автора и много по-сполучливо осветлява българските проблеми. Рецензентът го отдава и на присъщото на австрийците умение да се ориентират в турско-славянските отношения, както са свикнали да го правят и във взамиотношенията в собствената си многонационална държава[15].

Още в първата си българска студия Францоз споменава, като аргумент за антибългарската в същността си руска политика, за съдбата на българските училища в Бесарабия. През 1879 г. той публикува във „Франкфуртер Цайтунг" статията „Българите в Русия"[16]. В много отношения тя може да бъде сравнена с тази на Г.С. Раковски „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите..." излязла в брой 54 на „Дунавски лебед" от 19 октомври 1861 г. Статията на Францоз трябва да прозвучи като предупреждение и към княз Батенберг, и към онази част от българската интелигенция, която не се е разделила с илюзията, че единствено Русия е искрен приятел на нейния народ. Доказателство е затварянето на руското правителство на 23 от 40-те училища на бесарабските българи.

С тази статия е свързана и друга – „Училищното дело в България", излязла във „Фосише Цайтунг" през 1889 г. След като излага фактите, Францоз заключава: „Нищо не е по-показателно за моралната сила на един народ от отношението му към училището. Само по този начин той може да докаже дали е способен за културно развитие и дали заслужава самостоен държавен живот. В този смисъл развитието на учебното дело в България заслужава да бъде сред фактите които трябва да станат известни и оценени по достойнство"[17].

Същата година Францоз, който вече живее в Берлин, се връща към темата за духовното израстване на българит ев статията „Двадесет години българско културно развитие", публикувана във „Франкфуртер Цайтунг"[18]. С някои теми това е продължение на „Духовните стремежи".

Француз и сега подчертава, че за политическите събития в България се пише много, но за духовното развитие на тази страна почти нищо. До 1830 г. най–непознатият народ в Европа, българите са постигнали огромен напредък. И сега авторът подчертава, че и без руска намеса след получаването на духовна свобода, този напредък би продължил. В подкрепа на мнението си Франзоц цитира тук българина Коприщенски (псевдоним на Стоян Чомаков)[19]. За Француз Чомаков е човек независим и това мнение очевидно му е било внушено от българи. В частта за развитието на учебното и читалищното дело авторът се опира на „История на славянските литератури“ от Пипин и Спасович, на вече появилия се превод на немски[20]. Любопитен е тук коментарът му относно бурното развитие на младата българска драматургия. Що се отнася до политиката на свободна България, Француз отново е недоволен от Русия, дала на страната парламентарно управление, неподходящо, според него, за народ, който е бил пет века под робство. Особено неприязнен е Француз към българските либерали, за него нихилисти, мечтаещи за република. Доверие има в консерваторите и тук изрежда Григор Начович, Драган Цанков, Марко Балабанов, Константин Стоилов и Михаил Греков. С некрито одобрение говори за Стефан Стамболов. На княз Батенберг Француз искрено симпатизира, но вижда, че въпреки добрите му намерения и висок морал, този млад и неопитен принц едва ли ще се справи с българските трудности. В края на статията става дума за първия консервативен кабинет, суспендирането на конституцията, преговорите на княза с Виена и Петербург. Разказано е накратко и за Съединението, за сръбско–българската война, абдикирането на Батенберг и неговото завръщане.

Ако се върнем с три години назад, ще видим, че всички тези събития Француз е отразил много по–широко на страниците на вестник „Нойе Илустрирте Цайтунг“, чийто издател е от 1884 до 1886 г. Тук анализите са по–подробни и придружени със снимки и скици на Карл фон Талер и Ф.Шлегел. В броевете от октомври и ноември 1885 г. е разказано за събитията в Източна Румелия и пристигането на княза в Пловдив. Подробно са проследени перипетиите на сръбско–българсакат овйна. Сред илюстрациите можем да изрдим: войници полагат клетва; войската потегля с кораби от Русе; Александър Батенберг на бойното поле; преминаване на сръбската граница; фронта при Пирот; уличен бой в този град и др. Подчертана е изненадата на света от победите на българите. Условията на мирния договор са за Француз унизителни и лишават младата държава от извоюваното с кръв. Още две публикации в „Нойе Илустрирте Цайтунг“ са особено интересни за нас. Първата е в брой 50 от 5 септември 1886 г. – бележка за Петко Каравелов с голям негов портрет. Вестникът поздравява енергичния председател на Народното събрание, който се е осмелил, въпреки недоволството на Русия, да призове княза да се завърне. Въпреки че доскоро нерядко е вгорчавал живота на Батенберг. Дадена е кратка биография на Петко Каравелов, изтъкнати са несъмнените му способности[21].

Преминаваме към най-пространната и последна, може да се каже, обединяваща и обобщаваща студия на Француз за България. „Българската литература“[22]. В нея намираме повторение на вече писаното, но и нови факти и, което е особено важно, променени оценки. Съдържа следните глави: I. Старобългарската литература. Богомолство. II. Народната песен. Църковни песни. Любовни песни. песни от турското робство. III. Хайдутството и хайдушката песен. Уводът е кратък обзор на политическите събития от Априлското въстание до времето на Фердинанд и Стамболов. Авторът и сега подчертава, че за него е по-важно да говори за духовния живот на българите. Още повече, че познанията му значително са се увеличили. Един пример – сега не само са повторени сведенията за прабългарите, но са обяснени и отликите в обществения живот на прабългари и славяни, изрично е подчертано значението на старобългарската литература като мост между Византия и други славянски народи, а езикът е наречен „единствения познат в историята на общославянския език“.

За народната песен Француз има разбирания, възхождащи към Гьоте и братя Грим. Тя е огледало на народната душа, достоверно свидетелство за миналото на народа. Ярки са характеристиките, дадени от един майстор на перото, на естетическите достойнства на българската народна песен. Тук приведените като илюстрация преводи на български народни песни са много повече. По-голямата част са на Георг Розен, но има и няколко на Йозеф Венциг[23] и Мориц Хартман. Самият Француз е превел песента „Откак се е, мила майно льо, зора зазорила“ – още едно доказателство, наред с подбора на песните, за верния му усет към българския фолклор.

Най-ярко проличават промените във вижданията на Француз, ако съпоставим първата му статия за българското хайдутство и двете, напълно идентични, излезли във „Фосише Цайтунг“[24] и „Дойче Дихтунг“. налага се да кажем най-напред няколко думи за книгата на Георг Розен „Балканските хайдути“. Тя съдържа превод (с някои изключения, съвсем точен) на книгата на Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина“, излязла в Букурещ през 1872 г. под редакцията на Любен Каравелов. В обстоен предговор, многобройни бележки и послеслов Розен иска да докаже следното: от разказите на Хитов се разбира, че с малки и временни изключения, хайдутите са били най-обикновени разбойници. След Кримската война панславизмът започва да ги използва за собствените си политически цели и да ги огражда с ореол на борци за свобода. За вдигнатите с руска подкрепа въстания, българите са платили с ужасите при потушаването на Априлското въстание и разорението на земите си по време на руско-турската война. Най-лошото е, че явлението е имало пагубни последици за морала на българския народ. С течение на времето той свикнал да възприема хайдутството като най-обикновен занят, не лек, но доходен. С други думи било е притъпено чувството му за законност и ред, а без него никой народ не може да се цивилизова.

Вече споменатият ръкопис във Виенската градска и областна библиотека са всъщност запазени шпалти на статия, с направени от автора на ръка многобройни допълнения[25]. Не се знае кога е писана, нито къде е отпечатана. Било е след 1878 г. (когато излиза книгата на Розен) и преди 1890 г., когато Француз публикува на същата тема статия във „Фосише Цайтунг", която звучи много по-различно. Но тук той все още изцяло се доверява на Розен. Като него смята хайдутите за разбойници, тях обвинява, задето българите вече не различавали морално от неморално. Това не му пречи да се възхищава от хайдушката народна песен, за него не само интересна от етнографска гледна точка, но и високо поетична.

Статията във „Фосише Цайтунг", която Француз ще включи 6 години по-късно без промени в студията си „Българската литература", започва с етимологията на думата хайдути. Сега авторът ги сравнява с украинските хайдамаци, за които е разказвал с уважение и разбиране в романа си „Барбо за справедливост", излязъл през 1884 г. хайдутството – пише сега Француз – е явление, което западноевропеецът трудно може да разбере. Невярно е те да бъдат определяни като разбойници, но и не всички са борци за свобода. За да се разбере явлението, трябва да се вникне в условията, които са го породили. Ежедневната заплаха от турците и нехайството на властта са първата причина за появата му. В четите влизат най-често хора, чийто имот е бил опожарен, чиито семейства са пострадали от турски злочинства. В години, предшествуващи въстания, към хайдутите се присъединяват повече младежи, движени единствено от патриотизъм. В по-мирни времена броят им намалява. В края на статията ,някак ненадейно, но набързо са повторени обвинения, съвпадащи с тези у Розен. Отново се напомня, че хайдутството е притъпило у българина чувството за законност и ред. В свободна България то ще се прояви в липсата на разбиране у широките слоеве на същността на демокрацията, липсата на парламентарна култура, странната за автора бърза смяна на професиите, която може да направи от търговеца и учителя министър. И все пак, за разлика от Розен, когото нарича тук направо туркофил, Француз е обяснил защо някои българи стават хайдути, защо народът ги подкрепя, обича и идеализира. За него те са единствени закрилници и отмъстители, само те му напомнят за отдавна загубената свобода. Много добре са подбрани илюстриращите статията девет хайдушки песни. Тази втора статия сближава Француз с такива автори, писали с разбиране за хайдутството, като Зигфрид Капер и Феликс Каниц.

Въпреки че говори за българите от позициите на представител на по-висока цивилизация, Француз се стреми да покаже и всичко онова, което ги приближава към нея. Значението на старобългарската литература за целия славянски свят, влиянието на богомилството върху Западна Европа са принос в общочовешката култура. След продължителното

робство разгръщането на училищното дело, създаването на литература и публицистика са залог за бърз напредък. Работите на Карл Емил Францоз за българите изграждат образа им най-многостранно, като обхващат тяхното минало и настояще, най-значимите явления в по-далечната и най-близката им история. Най-голямото им достойнство е несъмнено особеното внимание, отделено на духовния им живот. Ученолюбието на българина, духовните му стремежи, проявени при най-тежки условия, пословичното му трудолюбие са още аргументи за Францоз, когато създава за немскоезичния читател образа на българина и им предсказва добро бъдеще сред европейските народи. В това отношение написаното от него звучи актуално и днес.

Бележки:

1. За живота и творчеството на Карл Емил Францоз *виж: Lim, Jong-Dae. Das Leben und Werk des Schriftstellers Karl Emil Franzos. Дисертация, защитена във Виенския университет при проф. Волфганг Мартенс през 1982 г. Машинопис. Също: Andrea Wodenegg. Das Bild der Juden Osteuropas. Frankfurt am Main ,1987.*

2. Wolfgang Martens. Deutsche Dichtung. Eine literarische Zeitschrift 1886–1904. *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe, Nr. 31a, 1985, s.465–482.*

3. Wiener Stadt und Landes Bibliothek. *Handschriftensammlung. I.N., 112.500, s.2*

4. *Виж: Елена Стателова. биография на българския дух. (Родът Паница). С., 1997 г.*

5. *Aus „Halb-Asien".* Kulturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien. *Leipzig, 1876. Второ издание, 1878.*

6. *Daniel-Henri Pageaux.* De l'imagerie culrurelle à l'imaginaire. *B: Précis de littérature comparée. Sous la direction de Pierre Brunel, Yves Chevrel. Professeurs à l'Université de Paris-Sorbonne. Paris, 1989, p.136.*

7. *Vom Don zur Donau.* Neue Kulturbilder aus Halbasien. *2 Bde. Leipzig 1878. Според библиографите двутомникът е излязъл още през ноември 1877 г.*

8. Beilage zur Augsburger Allgemeinen Zeitung. *Nr. 297, 298, 299, 24, 25, 26 Oktober 1877. s. 4457–4459; 4473–4476; 4490–4491.*

9. Die geistigen Strebungen der Bulgaren. Vom Don zur Donau. *Leipzig, 1878, Bd. I. s.129*

10. *Пак там, с. 130 – 131.*

11. *Konstantin Josef Jireček.* Geschichte der Bulgaren. *Prag 1876. Книгата е излязла всъщност в края на 1875 г.*

12. *Georg Rosen.* Die Balkanheiducken. Ein Beitrag zur inneren Geschichte des Slaventums. *Leipzig, 1878; Georg Rosen. Bulgarische*

Volksdichtungen. Leipzig. 1879.

13. *Moritz Hartmanns Gesammelte Werke. Stuttgart 1874. Bd.1.*

14. Die Türken in Europa. *Von James Baker. Deutsche Ausgabe. Mit historisch-ethnographischen Bemerkungen von K.E. Franzos und einer Einleitung von Hermann Vámbery. Stuttgart 1878.*

15. *Julius Rodenberg.* Die Türken in Europa. *Von James Baker. Stuttgart 1878. In: Deutsche Rundschau. Bd. XXIII. Berlin 1880, s. 475–476.*

16. Die Bulgaren in Russland. *Frankfurter Zeitung. NN 220, 224. 8, 12 August 1879.*

17. Das Schulwesen in Bulgarien. *Sonntags-Beilage Nr. 34 zur Vossischen Zeitung Nr. 395, Berlin, 25 August 1889. s.1.*

18. Zwanzig Jahre bulgarischer Kulturentwicklung 1870–1889. *In: Frankfurter Zeitung Nr. 344 10 Dezember 1889.*

19. La question bulgare par Koprichtanski. *Constantionople. 1868.*

20. Geschichte der slavischen Literaturen von A.N. Pypin und V.D. Spasovič. *Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übersetzt von Traugott Pech. Bd. I. Leipzig 1880.*

21. *Neue Illustrierte Zeitung. NN 3, 6, 8, 9, 10, 11, 12 Wien, 1885; NN 28, 50, 51, Wien, 1886.*

22. Die Literatur der Bulgaren. *I. Die altbulgarische Literatur. Der Bogomilismus. Das Volkslied. Die Türkenherrschaft. In: Deutsche Dichtung. Bd. XIX. Berlin, Oktober 1895 – Marz 1896. s. 217–226; 270–275. Das Volkslied. Kirchliche Volksdichtung. Liebeslied. Türkenlied. In: Deutsche Dichtung. Bd. XX. Berlin, April–September 1896. s. 25–28, s. 77–80. Heiducken und Heiduckenpoesie. Ein Literaturbild aus Bulgarien. I.II.III. In: Deutsche Dichtung. Bd. XXI. Berlin Oktober 1896–März 1897. s. 99–104, 225–228, 251–251.*

23. Slavische Volkslieder, übersetzt von Joseph Wenzig. *Halle 1830. Bulgarische Volkslieder. s. 235–239.*

24. Heiduckentum im Balkan. *In: Vossische Zeitung. Berlin 7. 14, 21 September 1890.*

25. *Wiener Stadt und Landes Bibliothek. Handschriftensammlung. IN 112.500.*

Николай Даскалов

КЛАДЕНЕЦЪТ И ЛАБИРИНТЪТ
(Библейско-египетската тема у Болеслав Прус и Томас Ман)

В знатната компания на големите полски исторически романисти от края на XIX и началото на XX век Болеслав Прус заема особено място. Подчертавам **особено**, защото в тази област сред поляците той не е имал огромната популярност на Сенкевич и появата на ромата „Фараон“ изпод перото на най-последователния привърженик на съвременната тематика подейства на четящата публика като шок.

Няма литературен изследвач от времето на автора, та до наши дни, който, анализирайки романа, да не се е спрял пред въпроса: защо е това пътешествие на автора на „Предна стража“, „Кукла“, „Еманципантки“ по прашните кервански пътища на Изтока, това потъване във времето на отдавна изчезнали цивилизации? Какво може да каже на читателя писателят-позитивист, застанал пред загадката на сфинкса и пирамидите, залутан в „империята на мъртвите“, изправен пред мистиката на най-соларната цивилизация на древността?

Наистина Прус се интересува не просто от миналото, а от миналото на Египет и първото обяснение за това е, че и като културолог е панегиптологист. Не Вавилон, не Гърция, не Рим, а Египет стои в основата на съвременната цивилизация. Гениалният древен народ на тази земя, органически свързан със своята природа, създава науката, философията, изкуството, държавното устройсво, без които съвременното човечество не би било същото. Но в основата на египетската цивилизация лежи най-древната и най-богата духовна традиция на човечеството – религиозната, нещо повече, тук е ядрото на хенотеистичното светоусещане и идеята за безсмъртието на душата, което според автора чрез еврейския универсализъм християнството възприема и предава на човечеството. Така че ние не можем да изключим от генезиса на романа религиозните възгледи на Прус, още повече че самият писател, който глорифицира науката, смята че „нейните най-високи постижения човек дължи на религиозното чувство, за което свидетелства цялата история на човечеството“[1], че „абсолютните истини, за съществуването на които едва се досещаме, които едва долавяме, са изключителна привилегия на Бога, човек никога няма да ги постигне“[2]. Дали в тези изненадващи заключения не трябва да търсим и един от главните източници, които тласкат мъдреца Прус към египетското „учение за живота“, към онзи сложно заплетен възел от наука и религия, от митология и свещена история, от високоорганизиран ум и глъбина на метафизичното проникване, което превръща неговия роман от аналитичен прочит на историята и законите на нейното развитие в сага на мъдростта и в „поезия на културата“?[3]

Такава постановка веднага може да предизвика удивление. Основната тема в романа е борбата за власт, героите са политически мъже, въвлечени в тази борба, и Прус наистина показва интелектуална зрялост при разкриване на

мотивите, които задвижват нейния сложен механизъм. В целия роман, който е изграден върху действието и интригата, Прус разкрива възгледите си за обществения и държавен организъм, за антагонизма между класите и религията и пр. Всички съждения, всички размишления, всички доводи на учения-позитивист като че ли имат непоклатима житейска логика. В романа триумфират хората на действието, на ползата, на разума, същите, които триумфират житейски и в „Кукла". Но с какво всъщност се е променил животът? Не се ли оказва ирационална тази рационална логика на живота, щом като в него загиват великодушните и благородни характери? И ако суровостта на политическите нрави е израз на силата на индивидуалната воля и тази сила е съсредоточена в градивния разум на Херхор, който спасява в момента египетската държава и даже облекчава живота на народа, защо нашите (и на писателя) симпатии са изцяло на страната на непоследователния княз Рамзес? За това ли, че той остава повече човек именно в своите романтични илюзии, в грешките, в заблудите, в увлеченията, в своето нетърпение и своите слабости? Или за това, че в смъртта си той се очиства от порочния си двойник Ликон, а неговият вътрешен глас, жрецът Пентуер, в епилога на романа стига до нефанатичното, чисто човешкото умиротворение, до утешителната мъдрост след автентичната протяжна песен за справедливия княз и разказа на мъдреца Менес? Случайно, механично привнесени ли са в романа акцентите на „метафизичния оптимизъм", на вярата в морала на вечните истини, в тяхното решаващо, свръхорганизиращо значение? Защо е това връщане на писателя позитивист към орфическото начало, обогатено в края на романа от мъдростта на Старчеството – сякаш под вечните звезди на пустинята тече поетически разказ за пълнотата и единството на битието, за непроменяемостта на човешката съдба, за висшата целесъобразност на вечността? Какво всъщност ни казва с този финален йероглиф писателят – мъдрец и хуманист?

Ето на тези въпроси ще се опитаме да дадем отговор в следващите страници. И понеже става дума за древноегипетската тема в нейната философско-литературна интерпретация, на места ще потърсим допирните точки и разграничителните линии между поляка Болеслав Прус и немеца Томас Ман – двама от най-крупните европейски романисти с подчертан интерес към древноегипетската цивилизация и култура.

Прус прави встъпление в романа си с едно екзактно научно есе от позицията на позитивиста. В него развива нагледно папируса с географската карта на Египет, като добър лектор изказва мисли за неговата древна цивилизация и най-вече за строежа на древноегипетското общество. Малко след това обаче той се отклонява от деловия стил и се спуска в дълбоката долина – географското описание изведнъж като че ли добива историческа дълбочина и сякаш се озоваваме в красиво изпъстрената преизподня, в угробната яма, където ще се разгърнат отколешни или измислени събития. Описанието на реката, на бога – олицетворение на Египет, без което не може да мине нито един автор, у Прус несъзнателно се асоциира с лабиринта чрез образа на змията. А змията по архитипните представи веднага се свързва със своята двойна противоположна знаковост: знак на мъдростта, но и

знак на изкушението, на падението поради греховно, неистинско познание. С тях се среща главният му герой Рамзес и в пълните със знание лабиринти на храмовете, и в лабиринта на съкровищата, и в змийската гъвкавост на танцьорката изкусителка Кама. Прус вижда змията на Египет под слънчева светлина, в цялото пъстроцветие на нейните зигзаги, подсказващи лабиринта.

Рамзес е само едно въплъщение на мита за Озирис, един богоподобен борец против злото. Както Озирис, който воюва със злия си брат Сет, бива разкъсан на части и разхвърлян, за да бъде забравен, така и Рамзес загива, забравен от народа си. Но кой в този митологичен двубой в романа е Сет? Всеки, който участва повърхностно в интригуващата игра на повествованието, би помислил, че това е водачът на жреческото съсловие, езическият първосвещеник Херхор – обобщение на цялото съсловие, срещу което се изправя младият княз в борбата си за държавната власт. В политико-исторически план това е така, тук е основата на обществения конфликт в романа. Но двубоят има и други, философско-психологически, вътрешни измерения. В този смисъл Сет е злият двойник на княза, нечистото му второ „аз", братът на гибелта му, рамзесоподобният по външен лик грък Ликон. Сет – това са разрушителните стихии, разрушителната стихия в душата на княза е Ликон. Колкото и парадоксално да звучи, възстановителят на нарушената хармония, жизнената енергия на княза, т. е. неговото Ка, неговият благоразумен двойник е този, против когото воюва за властта – първожрецът Херхор. Неслучайно в името му се съдържа Хор – той събира частите на разкъсания Рамзес-Озирис не за да възкреси самия него, а умиращия от вражди, потъващия в ямата на унищожението, болния от упадък Египет. Той осъществява реформите на княза не за да ограби с цинизма на властник мъртвия, а за да се разграничи от беузмието му с могъществото на градивния си разум. Прус хвърля с преднамереността на позитивист енергията си, за да изобрази борбата на младия княз с ретроградното жреческо съсловие, а като резултат се получава и борба на княза със самия себе си, със своите страсти и заблуждения в противно приличащия му по външна красота Ликон. Тази борба поддържа интригата и нейните перипетии, услужва на развлекателността, ала в основата си е повествование за светлото начало в борбата с катастрофически подземното – двете се сблъскват в лабиринтите на Гибелта.

Лабиринтът – гробът на Рамзес-Озирис – е в преплетените коридори и зали на двореца, където се чуват фалшифицирани гласове на богове и мъртъвци. Отглас на дворцовия лабиринт е целият живот на младия княз, стегнат още приживе в пелените на своята мумия. За него подземно царство е дори чифликът, който е подарил на своята любима, еврейката Сара – с принудителното бездействие на затворения в гробницата. Тук, от своята красива, с девическа всеотдайност влюбена в него еврейка Сара Рамзес за първи път научава за богооткровената религия на монотеизма. Образованието му в жреческите училища не го е осенявало с тази мисъл.Той е чул и от разговора с майка си за еврейската вяра в Единия бог, но не ѝ е обърнал внимание. Сега князът не само получава понятие за най-висшата в

древността религиозна доктрина, но пред него се отсланя и завесата на една култура, почиваща на тази доктрина. Първата арфена песен на прекрасната Аврамова потомка Сара е един от най-хубавите пасажи на „Фараон". Който е слушал елегичните възклицания на Давидовите псалми за преходността на човека и неговите терзания и грижи, който е чел Соломоновите страници на „Еклесиаста" за суетата на живота и на всяко земно творение, който е потръпвал от нечовешките вопли на страдащия без вина праведник Йов, би оценил тази поема на Прус в свободен библейски стих. Тя, заедно с втората арфена песен на Сара, е ключ към дълбокия, апокрифен смисъл на романа, разтворен в неговия епилог. Тъкмо тук, в библейското, на което в реалистичните си и позитивистки разсъждения в произведението си Прус е чужд, дори враждебен, откриваме синтеза на египетското с човешки универсалното, единението на култури, идентичността на духовното. Писателят позитивист, иска или не иска, става вдъхновен поет и вече предусеща гениалния финал на романа си, финал, който от социално-философски прочит на историята го превръща в мъдра библейска песен, в свещен псалом на човеколюбието и примирението. „Дните на човека са като полски цвят – говори псалмопевецът – денем цъфти, вечер го няма, и мястото му се не познава..., дните му са като сянка..., и повечето от тях скръб и страдания... Затова чуй ме, Господи!" Не пее ли така и Сара в душата на полския прозаик, обладан от поета в себе си? Ако подредим тази на пръв поглед проза по ритмически тласъци, ще се получи могъщото псалмическо дихание на старозаветните химни. Мигновено чрез устата на главния си герой княз Рамзес Прус осъжда химна, т.е. осъжда себе си като поет, защото разумът му все още не проумява, че обобщението на всичко в романа ще бъде този химн на нова степен. След това той ще ни развежда из светилища и бойни театри, по долината на Нил и из пустинята, но ехото от този химн-псалм, изпят от душата му, ще погълне човешките съдби и ще покрие многообразния релеф на романовата панорама с тихото сияние на утешаващия в епилога здрач.

И така, спускайки се в кладенеца на времето и в лабиринта на историята, за да изгради социално-философски роман, Прус неусетно се изявява в библейски всеобхватното. Писателят е знаел за фараона еретик, сина на Аменхотеп Трети Прекрасни – Ехнатон, опитал се да осъществи отгоре религиозната революция в Египет, която загинала, защото не била подкрепена отдолу, от масите. И едновременно с бюста на Нефертити, който има значение едва за модерното човечество, се родил един химн с хилядолетно значение, който е носил света на крилете си преди нас и ще продължи, докато има свят. Става дума всъщност за две поеми, две славословия – Сто и третия псал на Библията и египетския Химн на слънцето[4] – първото – на трансцендентния творец на вселената, а другото – на слънчевия диск, на творението, което поради еврейското влияние приело трансцендентни черти. Именно това родоначално, трайно, основополагащо в историята на културата и цивилизация е уловено от поета Б. Прус. Вторият арфен химн на Сара, разтърсил първожреца Херхор и възмутил религиозния му пуританизъм като правоверен египтянин, напомня двата сакрални химна – еврейския

и египетския, не като подражание, а почти като сътворчество. (Тази песен всъщност решава не само съдбата на Сара, но и съдбата на княза, който за разлика от Херхор не се вслушва в нейния псаломен полет, в мъдростта ѝ, която би го избавила от прегрешенията на неразумната младост).

Не сме сигурни дали Прус е познавал египетския химн, написан на скалата край Ахетатон, но дори и да го е знаел наизуст, виждаме как във втория арфен хим на Сара той по библейски го е изчистил от дворцовото му многословие и се е приближил до старозаветната концепция за вечността, осезаема в първични образи. Втората арфена песен на Сара, или второто поетическо творение на Прус в романа, вече не миньорно приглушено като първото, а апотеозно екстатично, в повествованието кара Херхор да бяга с лодката от светотатство, тъй като е издадена върховна тайна, изповядвана в светая светих на египетските храмове. Нямаме възможност тук да приведем за сравнение по-обширни текстове от египетския Химн на слънцето, Сто и третия псалм на Библията и текстове от втората арфена песен на Сара, но и най-беглия поглед ще открие, че някои образи от Сариния хим (птиците, които люпят яйцата си, златистата пеперуда) със своята детайлност веднага ни насочват към своеобразието на египетския вариант, докато други, едри като скални отломъци – към космогонията на еврейския, към непрекъснатото чувство на летящия над хаоса и творящия от хаоса, независим от нищо Дух. И още нещо – по неповторим начин Прус е вплел в този напълно старозаветен текст евангелската притча за зърното и християнското учение за възкресението на телата, пряко свързано с тази притча. Двата древни химна, санкция на ново мислене и нов тип култура, и втората арфена песен на Сара си приличат поразително – Прус е уловил тъкмо това, главното и от „пшениченото зърно, което скрива сто зърна", възкресява из преизподнята един потънал в нея свят.

От реакцията на първожреца Херхор на Сариното славословие тезисно се очертава отношението на Прус към еврейската, а оттам и към християнската религия, към техния генезис. Според него библейският монотеизъм произхожда от египетските светилища, където жреците с най-високо посвещение знаят за съществуването на Единия бог и са монотеисти. Те обаче крият от по-низшите жреци и от народа тази тайна, смятат за светотатство разкриването ѝ и наказват със смърт този светотатство. Презрението към евреите в романа се обяснява именно с факта, че с изхода си от Египет са ограбили скритите за народа духовни ценности, известни на техния вожд, отраслия в двореца и получил висше посвещение Мойсей. Това разкрива царствената съпруга на Рамзес XII пред сина си, когато го укорява за любовните му връзки с еврейката Сара: *„Pamęntaj, że wódz ich, Messu, jest to kapłan zdrajca, którego w naszych świątyniach po dziś dzień przklinają...* – И по-нататък: *Pamętaj, że Żydzi wynieśli więcej skarbów z Egiptu, aniżeli była warta praca ich kilku pokoleń; zabrali nam nie tylko złoto, ale i wiarę w Jedynego i nasze święte praw, które dziś ofłaszają za własznе"*[5]. За да подкрепи тезата си за произхода на еврейската вяра от египетската, Прус вплита в произведението си автентични египетски текстове, които най-силно напомнят библейските. Така всъщност

постига обратен ефект – „библеизира“ романа си – и антиклерикалният, в случая антижречески патос, отстъпва място на свещената глъбинност. Майсторски втъканите древноегипетски химни, молитви и мъдрословия много често изгубват езическия си смисъл и остават под знака на библейското звучене. Може би Прус е искал да покаже и скритията в подтекста монотеизъм на религията само за избраните – т.е. химните казват истината, но забулена, за да не я разбере народът). Такъв възглед за езотеричността на езическите религии – еднобожие за посветените и многобожие за непосветените – застъпват теософите. Прус само го е заимствал. Но той-безпогрешният логик, проявява логическа непоследователност, щом непосветената във висш жречески сан царица издава тази забранена истина на посветения само в нисш жречески сан княз). Не е важно какво е искал да каже, а какво се е получило – сходствата с песните и сентенциите на библията събуждат в съзнанието на просветения читател свещеноисторически асоциации, подготвят го, както химните Сара за онова, което е казал сякаш против волята си – смъгно доловимата за разума свръхидея, говореща направо на душата по законите на онова особено чувство, за чиито секрети донякъде ни е осведомила философията на Бергсон. Така потъваме в лабиринта, в подземието на творчеството с неговите неминуеми зигзаги и, както е в романа на Прус, с търсене на изхода. Този изход търси и обреченият престолонаследник в лабиринта на храмовете.

Голямото светилище край Пи-Баст, посветено на богинята Хатор, е заключило в себе си и лабиринта на познанието чрез изпитание и въздигане в повисш жречески сан. Гората от колони, след които се лута Рамзес, невидимите ръце, които го докосват, за да му вдъхват страх божи, виковете на поливания с вряло масло, защото е издал тайна – всичко това е едновременно мистика и измама. Поетът Прус майсторски е предал мистиката, позитивистът Прус я демистифицира като хитросплетения и фокуси на жреците. За да потвърди убеждението си в измамничество на запознатата с недостъпни дори и за аристокрацията и фараоните тайна каста на жреците, той ни отвежда чрез невярващия в нищо Хирам в храма на финикийската богиня Астарта. Фокусите на финикийските свети мъже, които в своята подобност разобличават чудесата на египетските, не могат да изличат от съзнанието на читателя великолепната лунна нощ, в която звучи любовната песен на гърка Ликон. Точно тук, в цялата прелест на тези отново в свободен ритъм строфи, се крие нещо мистично, някаква двусмисленост, някаква опасност – като змията, дебнеща в цветята в първия арфен химн на Сара – очарователната среща с гибелния двойник на княза.

Това е потъване в лабиринта на гибелта, в който ще го повлече след малко голата, само със златна препаска около бедрата жрица Кама. Лекомисленият двойник на княза, обладан от подземни страсти, тръгва след нея, заразява с нейната проказа душата си и убива двойника си на разума и делото Рамзес. Неговата смърт е самоубийство – то идва след лутането му из лабиринта на Златния телец, там, където са богатствата на Египет за крайни нужди, а не за дворцови боричкания и кастови борби. Със смъртта си Рамзес се очиства от нечистия си двойник и става страдалецът Озирис, божеството-мъченик, възкресено от съчувствието на автор и читател.

Уравновесяващото начало, човекът, който прецизно държи везните, жизненото Ка, двойникът на фараоновата власт и неин наследник Херхор също попада в лабиринта. По замисъла на позитивиста-писател той би трябвало да разбере, че чудесата на вавилонския жрец Бероес, учен като него, са фокуси, с които всички жреци заблуждават народа. Но очарован от халдееца, Херхор попада в лабиринта на Сет, вярва на чудесата, и на астрологическите предсказания, в резултат на които сключва унизителния за Египет договор – друга непоследователност на позитивиста Прус. По същата непоследователност Бероес се оказва не фокусник, а чудотворец, когато в черния кристален глобус, недвусмислен символ на съвършенството на сътворената вселена, показва на умиращия фараон, бащата на Рамзес XIII, и собствения му живот, и живота на народа му, и на света и създава такава потресаващо пластична притча за суетата на напразните земни молитви, че душата човешка би се отчаяла, ако не беше накрая чистата молитва – благодарност на детето, която създателят на световете единствено чува. Тук са едни от най-вълшебните страници на романа, чрез които Прус се възвисява от страната на мъртвите, от дъното на лабиринта до божествените сфери: *„Faraon ocknął się. Zobaczył przed sobą mały stolik, no nim czarną kulę, a obok Chaldejczyka Beroesa.*

– Mer-amen-Ramzesie – spytał kapłan – znalazłżeś człowieka, którego modły trafą podnóżka Przedwiecznego?

– Tak – odparł faraon.

– Jestże on księciem, rycerzem, prorokiem, czy może tylko zwyczajnym pustelnikiem?

– Jest to mały, sześcioletny chłopczyk, który o nic Amona nie prosił, lecz za wszystko dziękował.

– A wiesz, gdzie on meszka? – pytał Chaldejczyk

– Wiem, ale nie chcę wykradać dla siebie potęgi jego modlitw. Świat, Beroesie, jest to olbrzymi wir, w którym ludzie miotają się jak piasek, a rzuca nimi nieszczęście. Zaś dziecko swiją modlitwą daje ludziom to, czego ja nie potrafię: krótką chwilę zapomnienia i spokóju. Zapomnienie i spokoj... rozumiesz, Chaldejczyku?[6]". Тя, тази молитва, се оказва по-съдържателна от органично-позитивистичните и социално-философските разсъждения на самия автор на романа. Тя е в дълбока вътрешна връзка със Сарините химнословия и с песента на бедния жрец арфист в епилога на произведението. Краят на романа не остава никакъв простор за понататъшни позитивистки разсъждения в повествованието, той затваря кръга, помирява небето със земята. Епилогът, който изненадва много от тълкувателите на романа, е една необходимост по неведомите, но винаги закономерни връзки на творчеството – изненадващо, но закономерно Прус завършва с полумрака на тежащата от скепсис, но въздигаща се от въздишката на примирението песен на арфиста, в която библейската мъдрост, изначалното и общочовешкото се разливат със спокойствието на Нил край Мемфис. Тази автентична песен е заглъхващият акорд на арфата, същата арфа, с която Сара разкриваше на княза в могъщия вопъл и апотеоз на псалмите глъбините на вселената и неумопостигаемото

величие на Бога. Тук всичко стихва в мелодията на примирението и утешителната мъдрост – примирение пред смъртта и мъдрост пред живота. Тя звучи като изпълнените с горест, свободни и отмерени от дълбочините на мисълта стихови вълни на Еклесиаста – проповед без дидактика, поучене без насилие на духа.

Като философско-митологическа осъзнатост кладенецът универсалния присъства в огромната панорамна творба на Томас Ман „Йосиф и неговите братя". Още от заглавието на неговия пространен пролог-есе „Слизане в ада" разбираме, че този кладенец е преизподнята, в която се корени духът човешки, същевременно поглъщаща безвъзвратно пропаст на нищото, на тъмното и безсъзнателното,което погубва като „огнедишащ бик": „Дълбок е кладенецът на миналото. Дали не трябва да го наречем бездънен?" И тутакси тази темпорална бездънност се проецира в другата универсалия – лабиринта, „защото това, което не се поддава на изследване, сякаш ни се надсмива и си играе с нашата изследваческа настойчивост; то ѝ предлага мними опорни точки и крайни цели, зад които се откриват в миналото нови далечини, също както става с пътника, когато е тръгнал край морски бряг: тук не може да се стигне до никакъв край, защото зад всяка кулиса от пясъчни дюни, до която пътникът се добира,се простират нови далечини и той вече се мами от нова поредица възвишения"[7]. Извън научните теории за произхода и еволюцията на човека в това философско есе най-силно впечатлява дистанцирането, но изпълнено със симпатия отношение на Т. Ман към неоплатоническото и гностическото учение за еоните, за душата, която като божествена същност се е съблазнила от формата, от материята, съвокупила се е с нея и е станала нейна пленница. И тогава, за да я спаси, в космическия кладенец на материалния свят на формите слиза еонът на Духа, който гностиците свързват с Христос. Това учение може да бъде прочетено във всяка църковна история, нас обаче ни интересува като главоломно потъване в кладенеца на предисторията или, понеже става дума за душа и дух, в кладенеца на праисторията. И то въздейства посилно и по-драматично, отколкото сухата Томас-Манова интерпретация на еволюционната теория. Сиреч това е истинското художествено-философско виждане на кладенеца – една космическа драма, която ще се развие в мита за живота на един човек – Йосиф, когото още в първата глава ще видим в нощта край кладенеца със страховете на бащата да не потъне в него синът му.

Йосиф потъва на дъното на този сух кладенец – олицетворение на Аида, – когато поради лековерие, самонадеяност и самовлюбеност разкрива божественото предначертание за себе си чрез сънищата на своите братя, събужда завистта им с ясновидството си на избраник. Авторът прави дълбока съпоставка на героя с вавилонския двойник на египетския Озирис – Тамуз. Според неинтуитивното, свързано само с разума виждане, и Озирис, и Тамуз са богове на растителността, на умиращото и възкръсващо семе. Но по силата на митологията те са богове, сиреч личности, и нямат нищо общо с безсъзнателното, което според универсалното християнско виждане на света ги прави предобрази на Христа. (За езическите религии това са забелязали още ранохристиянските философи). И Томас Ман е свел свещеноисторическия образ до митологически, издигайки разума над вя-

рата. За него Йосиф е божество на растителността, но девствен, неподвластен на растителния и животински свят (свят на страстите), той се идентифицира с Тамуз. И не само той – баща му също го вижда в образа на божеството, наричайки го обичливо Домузи. Братята му го хвърлят в кладенеца, в бездната, в мястото на смъртта и тлението. Пребиваването си в сухия кладенец самият герой осъзнава като смърт и пътуването си към Египет като пътуване към царството на мъртвите. Той дори сам си слага в Египет името Осарсиф (Озирис) – бог на подземното царство. Неговото възкресение обаче е в неговата девственост, в отчуждението от подземното царство, защото детеродният орган на Усир (Озирис), който разкъсва мумийните пелени, за да оплоди Изида, в своята двойственост е повече знак на страстта, т. е. на гибелта, на вихрите на небитието, а не на живота. За големият художник-мислител Томас Ман всичко, което е неподвластно на разума, всичко инстинктитвно, дори интуитивно, е катастрофическо свличане в кладенеца. Да си спомним отново Прусовия Рамзес: следвайки чувствата си, той потъва в смъртоносната утроба на Ваал чрез увлечението си по финикийката Кама (която е и съблазънта, и Златният телец), но в края на краищата си остава вътрешно девствен като Йосиф, с тази разлика, че библейският герой се осмисля като носител на мирова мисия, докато Рамзес в представите на Прус е неудачният месия на Египет. И затова в действителност той не може да излезе от лабиринта. Трябва жрецът на злия бог Сет, човек, чужд на мистицизма, да слезе в лабиринта, където всъщност е обърканата душа на княза, да го извади оттам, за да спаси чрез него Египет. Но всъщност той посяга на озирическото предание, на свещеното начало – тогава златото, съкровището като символ на светлината се превръща в своето отрицание и вместо към спасение води към катастрофа. Защото доброто в златото като символ е в неговата неприкосновеност, в причастието му към соларното начало – основа на древноегипетската религия и култура[8]. Така, че ако се вгледаме в дълбочинната същност на Прусовия роман, съкровището в Лабиринта крие двойствен смисъл – от една страна, съблазън (подземно-демоничния му смисъл), а от друга – съкровищница на духовното извисяване, символ на светлината. Докосването до него от непосветения е равнозначно на влизане на търговците в храма, на осквернение и смърт. В своето лекомислие и в борбата си със силите на консерватизма Рамзес посяга на него, на соларния знак и се стопява като лъчезарна сянка – това е неговият край.

За разлика от Томас Ман, Прус като че ли не е познавал панвавилонската теория и учението за космическата география, според които вавилонското царство, където е и Палестина, е място на живота и на възхождащото слънце, а Египет – на подземното слънце, на мъртвите, на подземния зодиакален календар[9]. Но полският писател открива в това царство на мъртвите, на умиращия Бог абсолютния символ на живота – преобраза на Христос. Не убитото ли от лошия двойник на княз Рамзес незаконно негово дете, родено от носещата името на Аврамовата жена еврейка Сара, му се явява като възкръсналия Озирис в храма с необикновената си соларна красота? Ако нямаме предвид досегашните си разсъждения и тълкувания на романа откъм тази, сигурно неочаквана за

мнозина страна, ние трудно можем да си обясним това съвсем необосновано от позитивистичното перо на писателя появяване на Спасителя, избавител на душата му (а не просто на Египет), но и същевременно негова собствена смърт. С лъчезарната си, необикновена, отвъдна красота то е неговата смърт и неговото второ раждане. В живота Рамзес умира безвъзвратно, в поетическите и във философско-религиозните откровения на Прус той възкръсва като Младенеца, появил се в храма, за да каже чрез своята невинност истината на мъдреците.

БЕЛЕЖКИ

1. За еволюцията в религиозните възгледи на Прус *вж.подробно Szweykowski Z. Twór*czość Boleslawa Prusa. *II. WKW, Poznań, 1947. s.15.*

2. *Eusapia Palladino.* „Kurier Codzienny", *r. 1980, nr. 348.*

3. *Изразът е на Ст. Бжозовски.* Вж.: Boleslaw Prus w oświetleniu najcelniejszych krytyków. *Zob. L. Oginska, Warszawa, 1929, s. 98.*

4. Вж. Висящи градини, *С., Нар. култура, 1980, 168–171 (Прев. Гр. Ленков и Л. Любенов).*

5. *Faraon, t.I, s. 71.*

6. *Faraon, t. II, s. 135.*

7. *Томас Ман.* Йосиф и неговите братя. *С.Ч.I, с.8.*

8. *Не е трудно оттук да се прехвърли хилядолетният мост от Египет към Византия, от езическия хенотеизъм към християнския монотеизъм. Според Аверинцев („Златото на Византия") златото като образ на божествената светлина е основа на византийското изкуство от златните му векове в безконечността на златния фон на мозайките, в които са разположени конкретните фигури на светостта. Благородният неръждаем метал тук изгубва подземния си демоничен смисъл – съблазън и падение на човешкия род – и приема истинската си съкровищност – съкровищността на духовното извисяване. Тук древноегипетският соларен знак става християнски и слънчевата светлина се превръща в символ на божествената светлина. Не е никак случайно (макар че този „духовен метал" присъства в изкуството на всички народи), че тъкмо в древен Египет и във Византия, в творенията на тяхното изкуство, то е изразител на теократическия принцип. В неговата абстрактност, материализирана в най-малките детайли на теократическото общество, снело себе си в творчеството на майсторите, е съсредоточена културата на слънцето, на соларните цивилизации, обърната напълно към сиящата целесъобразност – хенотеистична в Египет и монотеистична във Византия. Защото дори във византийското апофатическо отрицателно „Бог не е любов, Бог не е светлина, Бог не е нищо, което е умопостигаемо" все пак слънцето и светлината са главното, Бог в Себе Си е преизобилие от същност, но той се откроява чрез енергията си, чрез свръхсветлината, която е свръхлъчезарен мрак (Вх. Лоский Вл. Мистическое богословие – Сб. Богословские труды. T.VIII, Моск. патриархия, М., 1972).*

9. *Вж. Введенский В.* Патриархь Йосифь и Египеть, *1914.*

Николай Аретов

БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВНИК ОТ XIX В. ДАЛЕЧ ОТ ДОМА

Предложените тук разсъждения всъщност отпращат към голямата тема „Емиграция и литература". Значителна сама по себе си, тя е особено актуална в контекста на славянските литератури от XIX и XX век. Разглеждането ѝ в български контекст допуска и дори предполага проблематизиране и на двата елемента, двете ключови думи – „емиграция" и „литература". Струва ми се, че поне имплицитно в разсъжденията по подобни проблеми, свързани с българската възрожденска литература, трябва непрекъснато да присъстват най–малко два въпроса. Първият е изконен, но и традиционно отбягван – **доколко коментираните текстовете са литература.** Вторият само привидно е по–ясен – **що е емиграция по отношение на българите от XIX век.** В миналото автори като Б. Пенев си дават сметка за първия въпрос, но в наши дни нерядко в най–добрия случай се приема, че съществува някакъв консенсус, който някак си придава „художествен" статут на творби, които очевидно не са литература. Би било нереалистично да се очаква бързо попътно решаване на подобен проблем. Затова тук той няма да бъде разглеждан, но и не трябва да бъде напълно изтласкан от зрителното поле.

Един същностен въпрос очевидно е свързан с първия и зависи от неговата интерпретация. Става дума за **резултатите от емиграцията върху различни социални групи** и професии. Изглежда очевидно, че отдалечаването от дома оказва различно въздействие върху един търговец, учител, вестникар, учен или върху един писател. Очевидно е, че националната маркираност е различна и различно значима при икономическата активност (която може да бъде интернационална в най–голяма степен), науката (където разликите между хуманитарните и другите дисциплини, а и между различните хуманитарни дисциплини е значителна именно по отношение на националната маркираност), училищната практика, журналистиката и при изкуствата и особено литературата, която поради езиковия си характер има най–категорична етническа характеристика. От своя страна литературата може да бъде насочена предимно към национални проблеми, както е в България през XIX в., а може да има амбицията за универсалност на идеите и сюжетите, а дори да се стреми да универсализира средата, в която те се развиват.

Литературното творчество, житейското поведение и политическите ангажименти представляват сложни комплекси, в които се преплитат различни мотиви, както осъзнати, така и неосъзнати. Задачата на литературоведа е да определи границите на интересуващите го явления, да ги отграничи от други сфери и да потърси спецификата им. В случая – да определи кое и до каква степен в една творба или в даден период от творчество на един автор е свързано с пребиваването му в чужбина и как, в каква посока, това пребиваване въздейства върху автора.

Вторият въпрос е за **смисъла на думата „емиграция“.** Какво всъщност означава тя и дали не обединява няколко разнородни казуса – диаспора, миграция, същинска емиграция. Дали границата, която отделя емигранта от неемигранта, е политическа, културна или психологическа. Кога един писател става емигрант, кога българският възрожденец е в „емиграция“. Очевидно възможните случаи са многобройни и твърде различни, затова като че ли е по–благоразумно, а и по–логично да се говори за книжовници „далеч от дома“. Подобна описателна формула има поне две предимства. От една страна тя по–безболезнено обединява различните случаи. От друга извежда на преден план субективното усещане на човека за промяната. А това субективно усещане е особено важно при допускането, че трудно може да се посочи универсален критерий за емиграция.

Очертават се два възможни типа отношения – **емиграция,** за която е характерно съчетаване на интегрирането в новата среда със запазването на собствената идентичност, и **имиграция,** при която доминира стремежът към придобиване на нова идентичност. Типичен „имигрант“ е например българинът Н. Пиколо (1792–1865), който се вгражда в гръцката култура и дори я представя в извънгръцка среда – Одеса, Париж. (Казусът с Пиколо е още по–интересен, тъй като към края на живота си книжовникът се стреми да се реинтегрира в родната си българска среда). За разлика от общуването с други национални култури, например с новогръцката, при разглеждането на съдбата на българите в Русия през Възраждането, а и по–късно, почти не се отделя внимание на имигрантските импулси. Същевременно е очевидно, че емиграцията е по–важното явление от гледната точка на народа, който продуцира изселници, докато имиграцията е по–съществена за културата, в която те се настаняват. В края на XX век значителна част от световната литература, особено от англо и френскоезичната, е имигрантска (Салман Ружди, а преди това Дж. Конрад).

Отдалечаването винаги влияе, но по **различен** начин и в различна степен. Съществува риска да се размие спецификата на явлението, ако се обединят различни случаи, например когато един казанлъчанин отиде, да кажем, в Пловдив, в Цариград или Смирна, във Влашко, в Одеса или Москва, в Париж или Виена. налага се някакво дефиниране на представата за „дома“, която е по–специфична при отсъствието на национална държава и неизбистрено национално съзнание. Докъм средата на XIX век мнозина българи, включително и книжовници наричат „отечество“ родното градче или село и близките му околности. За тях отдалечаването от него дори в рамките на територии, населени със сънародници, вече създава усещане за отдалечаване от дома. От своя страна при относително малките разстояния на Балканите човек може да се окаже в чужбина и на стотина километра от родното си място – нещо, което трудно се съгласува с мащабите на големите европейски народи.

От друга страна очевидно отдалечаването от дома има своите степени. Едно е усещането за отдалеченост, когато се намираш в собствена езикова среда (пък било и в някой мултикултурен град като Цариград), друго е когато си в друга стреда, която в някаква степен възприемаш като близка – това е усещането на хората, останали в славянския регион, трето е то в някаква езиково и културно различна среда. И това също не е някаква българска или славянска специфика – един англичанин може да емигрира в съседна Франция (и обратното), а да се чувства свързан с родината си в Индия.

Първото нещо, което прави впечатление е, че „емиграцията" става значещ факт за европейските литератури, а и за българската, едва в края на XVIII и особено през **XIX и XX век.** В по–ранните периоди се говори за колонии и заточения, но не и за емиграция. И това има връзка с не съвсем неподлежащото на обсъждане и проблематизиране понятие „национална литература". Волтер и неговите съвременници, за да не се връщаме по–назад от XVIII век, свободно се движат из Европа, но едва ли могат да бъдат наречени емигранти. Дори когато са прогонени от родината или от мястото, което смятат за своя родина, както става с Русо. Всъщност понятието емиграция се налага едва след Френската революция и романтици като В. Юго вече охотно се изживяват като емигранти.

Не е необходимо да се ходи далече за да се види, че по–ранните векове предлагат принципно различни казуси. Необосновано осъвременяване би било да се говори за емиграция при Кирил и Методий и техните ученици или дори при прогонените от турските завоеватели български книжовници от края на XIV и началото на XV век.

Свикнали сме да мислим, че **напускането на държава, в която си роден,** означава емиграция, но дори и това не е точно – ако дисидентът Г. Марков бе заминал за Москва той едва ли би бил емигрант. А и проблемът не е само **къде отиваш, но и откъде тръгваш** – през 80–те години на XX век има полски интелектуалци, които живеят на Запад, но не всички (например Ст. Лем) са типични емигранти. Както и защо си там – има примери на **заточени в периферията на империята** писатели (от Овидий до Пушкин), които не са емигранти, но не са и „у дома". И проблемът едва ли е само политически.

А има и писатели, родени или израснали извън родината метрополия, но в нейна езикова и културна среда (френският писател А. Камю е роден в Алжир). Още по–комплицирани случаи предлагат англоезичните литератури, при които отделни индивиди прекосяват не просто граници, а континенти и океани, като едни се смятат за емигранти, а други – не.

Малко по–различна форма представлява ненасилственото преместване, **миграцията** в рамките на държавата. Очевидно тя може да бъде двупосочна. Обикновеното движение е по периферията към някакъв културен център, на първо място столицата. При по–големите държавни об-

разувания и особено при империите, където преместването от родната периферия към центъра може да се окаже свързано с преминаване на етнически, езикови и културни граници вътре в голямата държавна структура. Не може да се пропуска и наличието на по-слабо миграционно движение в обратната посока – от центъра към периферията. То може да бъде обикновено **завръщане у дома**, може да е резултат от търсене на по-добри материални условия, но може да бъде и схващано като съзнателна просветителска мисия (както е при народническото „отиване сред народа") – едно заслужаващо внимание културно явление.

Отдалечаването от дома може да има различни **мотиви**. На първо място се открояват **политическите**, които могат да бъдат както насилствено прогонване (най-типичните примери са от Франция след революцията и от СССР), така и наложени от политически обстоятелства или от враждебно настроена среда. От своя страна враждебността на средата или на властите могат да бъде реална или мнима. Особен тип политически мотив представлява ангажирането с каузата на националната независимост – нещо по-характерно за Източна Европа и славянския свят. Многонационалните империи (а в по-ново време – и колониите) пораждат подобни емигрантски импулси – типичните примери от XIX век са Русия и Турция, а в някаква степен – и Австро-Унгария.

След тях идват като че ли дори по-широкообхватните икономически и всевъзможни други извънлитературни, но съществуват и общокултурни и специфично литературни мотиви. Отдалечаването от дома не толкова рядко е свързано с желанието да се използват възможностите, които големите центрове предлагат както за възприемане на чуждото, така и за представяне на своето пред света, като „своето" е както национално, така и лично, на автора. Най-често мотивите са, разбира се, сложни и преплетени, но като цяло за българския XIX век като че ли специфично литературните мотиви остават на втори план. Може би и поради това, че по това време липсва завършена писателска професионализация.

Същинските емигрантски **средища** имат интересни многоаспектни връзки с националната традиция. В класическия случай, когато става дума за политически емигранти, каквито са руските след 1917 г., се наблюдава подчертан интерес към определени страни от собственото националното културно развитие и усилия те да бъдат продължени в новата среда – нещо, което действително става в Париж и Берлин, а в някаква степен – и в София, предимно в Софийския университет, където за по-кратко или за по-дълго гастролират руски професори (голямата фигура сред хуманитаристите е, разбира се, П. Бицили). Подобни процеси, но в по-голяма връзка с европейската култура, се наблюдава и при латиноамериканските емигранти в Европа от втората половина на XX век.

Не е без значение и въпросът за **средата**, в която попадат емигрантите. Дали тя е изцяло чужда или в нея съществува (или възниква в мо-

мента) някаква сродна емигрантска общност. Нещо повече – съществено е дали съществуват други емигрантски общности, дали средата е мултикултурна или новопристигналите се оказват единствените чужденци и образуват единствена чужда общност. Друг важен елемент на средата е наличието или отсъствието на институции, които да контактуват с емигрантите, целите, които тези институции преследват и средствата, с които си служат. В контекста на Българското възраждане такива крайно интересни институции са различните славянофилски общества, особено в Русия.

Още по-сложен е проблемът с българските възрожденци, които са лишени от своя национална държава. При това този факт очевидно оказва различно въздействие върху, да кажем, Хр. Ботев и К. Фотинов. Друг съществен проблем е в това дали отдаленият от дома автор има възможност да работи в някаква „емигрантска" среда и дали желае да влезе в подобна общност, ако тя съществува.

Всред българските възрожденци могат да се открият разнообразни типове „писатели далеч от дома". През XVIII и особено през XIX век извън българските земи и извън Турската империя възникват сравнително големи български **колонии**, някои от които постепенно придобиват значение за българската култура. Привидно монолитни, по същество те представляват сбор от неоднородни явления, които в началото са резултат по-скоро от диаспора и имиграционни процеси и само с известни уговорки могат да бъдат характеризирани като „емиграция". За представителите на всяка подобна колония би трябвало да се задава въпросът доколко те се чувстват „далеч от дома" и очевидно отговорите няма да са еднакви.

Отделен, особен и най-слабо изследван случай представляват българоезичните прояви на по-старите **български католически общности** в днешна Унгария и другаде.

Първи по хронология на възникване са колониите в рамките на империята и предимно в **днешна Гърция и Турция**. По множество причини, на първо място религиозни, по-подходяща среда е гръкоезична. Което не отменя задачата да се търсят възможни туркоезични изяви на българи. Характерно средище и привлекателен център за българите е **Атон** и неговите манастири. От една страна тук съществува една наднационална православна общност, за която не е така актуален въпросът за отдалечеността от дома – манастирът по принцип предполага отделяне от „света", т.е. от „дома". От друга страна светски лица идват тук на поклонение, подобно на хаджилъка до Божи гроб – нещо, което непременно предполага усещането за отдаленост.

Особен случей е и мултикултурната столица **Цариград**, в която поне част от българите не се чувстват „далеч от дома". Столицата предлага по-добри възможности за икономическа, а и образователна и книжовна активност. В някаква степен тук се търси решение на местните

проблеми, на проблемите на „отечеството“ – такъв е случаят с многобройните делегати и депутации от времето на църковната борба. Нейните дейци се чувстват и действат тук като поданици на същата държава, а не като чужденци, като „емигранти“. Същото важи и за търговци, вестникари, ученици и пр.

От друга страна Цариград предлага общуване с други емигрантски общности и на първо място с полската, която в някаква степен се оказва образец и катализатор за българите. Подобна роля изиграват полските и унгарските емигрантски ядра в българската среда, на първо място в Шумен. Центрове като Цариград предлагат по–добри възможности и за общуване с чужди мисионерски организации от типа на Британското библейско общество, което има несъмнена роля в културния живот на българите от епохата. Достатъчно е да се припомни първият пълен новобългарски превод на Библията, осъществен именно благодарение на това общество. Немаловажен факт е и това, че средища като Цариград се оказват по–благоприятен изходен пункт за други чужди средища. Оттук мнозина тръгват за Русия и Централна или Западна Европа.

Малко по–късно нараства значението и влиянието на колониите в **Русия**. Те са образувани от изселници след войните, търговци, намерили по–добра среда за работа, младежи, които търсят по–високо образование, бегълци от турските власти и т.н. От гледна точка на процесите в културата руските средища са важни преди всичко с високото образование, което предлагат, и с чувството за принадлежност към голямата славянска общност. От друга страна именно в поетическите творби на българите в Русия най–категорично присъства характерната за емигранта носталгия. Най–ярко изявена е тя при Р. Жинзифов и Д. Миладинов, но несъмнено присъства още при Д. Чинтулов, а и при творбите на Л. Каравелов и Хр. Ботев, писани в Русия или Влашко.

Подобен характер има и престоя на българи из другите европейски центрове. Идеята за славянското единство несъмнено извежда на преден план и някои неруски славянски центрове, на първо място Прага, които могат да бъдат и в държави, в които славянският етнически елемент да не доминира, какъвто е случаят с Австро–Унгария. Благодарение на различните славянофилски организации руските и някои други славянски центрове привличат българи с възможността да им предложат по–високо образование.

За културните общности на емигрантите, които по определение присъстват в две култури едновременно, е характерен стремежът към посредничество, към двупосочно движение на идеите и духовните ценности. Подобни процеси са особено интензивни при сродни в етногенетически или исторически план народи, каквито несъмнено са българите и руснаците, българите и украинците и въобще българите и другите славяни. Същевременно идеален баланс едва ли е възможен, винаги едната страна доминира.

Осъзнатият стремеж за двупосочно движение на ценности и идеи е особено характерен за българите в Русия. От една страна те се стремят да представят своята култура чрез фолкористки, етнографски, исторически и публицистични изяви, да я легитимират, обикновено като част от голямата славянска общност, към която принадлежи и Русия, а оттам и да съдействат за някаква промяна в нерадостното положение на родината си. Типичен пример в това отношение са Найден Геровите „Писма от България", публикувани в „Одесский вестник" през 1854 г.

От друга страна българите в Русия се стремят да приближат не само себе си, но и своя народ към ценностите на културата, в която са се оказали. Нерядко те отново имат предвид не само отделната национална култура (в случая – руската), но и някаква по-голяма общност, от която тя е част. Нещо повече, освен като ценност сама по себе си, руската литература се оказва посредник (при това често – съзнателно търсен посредник) в българското общуване със световната култура.

За епохата на Възраждането, когато подобни процеси са особено интензивни, е същностен и един друг въпрос, който често се подминава и който тук може само да бъде подхвърлен мимоходом – какво и защо възрожденците възприемат като култура, като ценност, която може да бъде възприета отвън. Това, което досега е констатирано, е предпочитанието, което по това време се отдава първо на образованието и на хуманитарното знание – история, филология, етнография и пр., също и на медицината, а малко по-късно – и на литературата. Привидно парадоксално средища като Цариград или Одеса предлагат на българските възрожденци възможност да се запознаят по-добре с българската литература. Нещо, което се наблюдава по-късно и във Влашко.

Несъмнено значителни български културни средища възникват на територията на **днешна Румъния.** Някои изследвачи ги откриват още в началото на XIX век и ги свързват с дейността на Софроний Врачански там. По-оформен тип общност се открива в Брашов през 20-те години, по време на престоя на П. Берон там, а несъмнено значителни средища има в Браила, Букурещ и Галац, където се публикуват някои от най-значителните възрожденски книги и периодични издания и където българския театър прави някои от най-важните си стъпки. Средищата във Влашко имат най-ясно изразен емигрантски характер, въпреки че възникват около по-стари български колонии, образувани в резултат на миграционни процеси. В Цариград, Русия и Влашко възникват и някои от най-важните български културни и научни институции – БКД (Браила, 1869), Екзархията (1870), читалището (1866) и Българското печатарско дружество „Промишление" (1870) в Цариград и т.н.

С Освобождението и възникването на българска държава се появяват и следващи вълни емигранти, които по-пълно покриват днешните

представи за това явление. Между тях се откроява фигурата на Ив. Вазов, който по-рано пребивава във Влашко (1870–1872, 1876), а сега временно се установява в Русия (1886–1889), където пише и романа „Под игото".

Още от времето на Ив. Шишманов литературната история констатира, но по правило се въздържа да коментира един друг съществен въпрос – доколко актуални са представите на възрожденците далеч от дома за литературите на народите, сред които са попаднали. Не без основание се приема, че в българските средища в Русия имат най-голямо културно значение и са един от основните проводници на българо-руските литературни взаимоотношения. И именно на този фон по-ясно изпъква меко казано слабият интерес към водещите в тогавашната руска литература фигури като Толстой и Достоевски. По-скоро изключение, отколкото правило е търсенето на контакти с наистина водещи литературни фигури – почти единичен е случаят с отношението на С. С. Бобчев към Ив. Тургенев; при това той не е доведен до желания край (превод на „В навечерието") и е чак от втората половина на 70-те години. Традиционното обяснение свързва това отсъствие с рецептивните възможности на българите, но с него едва ли може да се изчерпи проблемът.

Предварителните размисли за българската възрожденска литература, създавана в емиграция на този етап очевидно не могат да предложат някаква цялостна и завършена представа за структурата на българските общности „далеч от дома". Това, което все пак се очертава, е многообразието на явлението, което обхваща различни казуси. Първото, което се набива на очи, е чувствително нарастналата мобилност на възрожденския човек, включително и на книжовника и писателя. Тази мобилност е както миграционна, така и емиграционна, като, струва ми се, културното значение на излизането извън империята е донякъде надценено спрямо движението вътре в империята. Съществува опасност и от един друг тип неточни обобщения – наличието на прояви на мобилност, особено на излизане извън империята, да се генерализира като достатъчно обяснение на различни явления. Примерно фактът, че Хр. Ботев живее в Русия и Влашко, да се приеме като единствена причина за един или друг негов житейски или литературен жест. Доколкото може да се говори за каузалност при културните и литературните явления, тя винаги е комплексна и правилото „преди това, следователно поради това", не издържа сериозна критика. Но това вече е тема за друг, не по-малко сериозен разговор.

Радост Иванова

МАСМЕДИИ И ФОЛКЛОР

Демократизацията, която започна в страните от Източна и Средна Европа през последните 7–8 години, създаде условия за коренни промени в културата на обществото. Най–новите културни процеси и форми дадоха шанс на фолклористиката за едно ново начало, което е призвано да очертае новата ориентация в науката. За Запада и Северна Америка то беше поставено преди повече от две десетилетия и бе свързано със смяна на парадигмите, превръщайки фолклористиката в културно–аналитична дисциплина[1].

Предизвикателствата на днешния ден изискват и от нас критично отношение или даже отказ от някои основни понятия, които досега са били извеждани в ранг на неполклатими истини във фолклористиката. Такива са например станалите христоматийни клишета понятия за определяне белезите на фолклора като колективност, устно предаване, анонимност и пр.

Съвременната култура не може да бъде поставена под един знаменател с културата на миналото, която в най–общи линии може да се определи като култура на патриархалното село. Но новата култура не може да бъде и пренебрегвана безкрайно, само защото не се вписва изцяло в споменатите клишета. А, както пише К. Рот, народната култура днес предлага на хората стратегии за справяне с житейското всекидневие, често дори дава помощ за оцеляване, и в никакъв случай не може да бъде деградирана до вкаменелост или декоративно украшение на сивото ежедневие[2].

В светлината на казаното дотук ми се струва, че никой не би се наел да оспори необходимостта от смяна на парадигмите в славянската фолклористика. Разглеждането на фолклора като съвременност и бъдеще с неговите разновидности на фолклоризъм, фолклоризация, художествена самодейност, професионализъм и т.н. са необходими насоки в изследванията, но в никакъв случай тези насоки не изчерпват задачите на науката. Техническите комуникации на нашия век изправят фолклористите пред същите или сходни предизвикателства, които стояха преди десетилетия пред нашите колеги от Запад. Разбира се, и в нашите страни началото е поставено и има бърз напредък, особено що се отнася до изследванията на нашите хърватски, полски, словашки и др. колеги. Ето защо смятам, че поставянето на проблема за отношението „масмедии и фолклор“ е закономерно и необходимо. На фона на преобладаващото предпочитание към проблемите на митотворчеството, поставянето на този нов проблем не е в дисонанс с общата атмосфера, а напротив. Мотивите са част от нашето всекидневие.Те са навсякъде около нас, но тяхното създаване и разпространение днес не се ограничава до устното предаване. Голям дял в него се пада на всекидневните и седмичните издания, на книгопечатането, на електронните медии: радио и телевизия, телефон и факс, на електронната поща (e–mail) в по–широки мащаби и т.н. В последно време

се заговори и за фолклор на кибернетичното пространство, а за самите фолклорни произведения е съчинен нов термин – нетмитове[3]. Нещо повече, както твърди Л. Дег, масмедиите са част от фолклора, може ди най–голямата част от него. Защото общото познание, мирогледът, общественото мнение, което стои зад фолклорното произведение, се дължи до голяма степен на медиите. А те превръщат всички нас в случайни разказвачи и слушатели[4].

Едната от задачите на този доклад е да разкрие онези моменти, които сближават масмедиите, и по–конкретно вестниците, с фолклора. Другата е да посочи присъствието на фолклора в тях. Макар че, както ще стане ясно по–нататък, между фолклора и нефолклора на масмедиите няма китайска стена. За целта са използвани вестници на славянските народи от Източна и Югоизточна Европа (Русия, Югославия) и най–вече български, които са всекидневно достъпни за авторката.

Без съмнение, новинарите и техните вестници интерпретират събитията и фактите различно в зависимост от характера на изданията. Партийните, професионалните, възрастовите, хумористично–сатиричните издания или жълтата преса имат различно отношение към действителността. Във всички тях се забелязва една обща черта – стремежът им те да бъдат приети от най–широк кръг читатели на онази общност, към която са насочени. В това отношение независимата преса е с най–големи претенции да поднася новините такива, каквито са и затова воюва за най–широка читателска аудитория.

Всяка новина или всяко информационно съобщение от вестниците може да бъде разглеждано като наратив, като разказ, който изпълнява същите или сходни функции, които изпълнява и фолклорният наратив. И ако е вярно – пише Л. Дег – че разказвачът, ограничен от фабулата и сюжетните формули на традиционната приказка, все пак намира път да персонализира своята версия, също така е вярно, че дори репортажът за всекидневното събитие се пресъздава различно от различните новинари. „Всеки професионално разказан вариант – пише по–нататък авторката – било той обикновено информационно съобщение или литературна творба, носи мирогледа, убежденията, образованието, въображението и повествователните способности на разказвача. Въпреки че те са адресирани към една анонимна масова аудитория, а не към малка група от нея, техните текстове могат да бъдат разглеждани като звена от една непрекъсната трансмисионна верига. Подобно на техните устни съответствия, те са варианти, предавани по алтернативни канали, които заедно конструират традиционния текст“[5].

Информационните съобщения за събитията, поместени в различните масмедийни издания, всъщност са първите варианти на повествованието, от което често тръгва и устният наратив. Вариантността се дължи обикновено на това, че преди да стане автор, новинарят е слушател или наблюдател. Той обикновено разчита на своите сетива, и най–вече на сведенията на своите информатори. Източниците на осведоменост обаче са колкото конкретни, толкова и абстрактни, защото всеки един от тях предава събитието, пречупено

през своето субективно възприятие. Така може да се окаже, че разказвачът смесва фактите с псевдофактите, като ги поставя в контекста на новата обстановка[6]. А, както твърди Жан-Ноел Капферер, няма такава действителност, която да бъде еталон за истина, а има реалности[7]. Според него много лабораторни опити са потвърдили недвусмислено, че хората надценяват своите способности за възприемане. Свидетелите на събитието отговарят по-скоро според степента на вероятност на нещата, отколкото според забелязаното от тях. Така че сведенията отразяват понякога по-скоро стереотипите на мислене, отколкото действително видяното[8]. Нещо повече, като че ли самият новинар, целейки обективност, използва съзнателно вариантността. Много често в своите информации той се позовава на различни осведомени източници, които дават различни варианти на подробности или детайли вътре в самата информация. Тези варианти обикновено формират гледните точки към цялостната картина.

Друг способ при верифицирането на информацията е повторението ѝ на няколко нива. В най-сбита форма тя е дадена в заглавието, в малко по-разширен вид я откриваме в подзаглавието, а понякога и над заглавието. Самият текст по-нататък разширява и конкретизира съдържанието. Ако към текста има и фотографии, текстовете под тях също „повтарят" на някакво ниво смисъла на вече написаното в заглавието и текста.

Докато „повторението" на цялата информация я обобщава и цели да внуши най-важното, най-съществения, то вариантите вътре в нея я мултиплицират и на практика разколебават доверието на читателя. Той трябва сам да определи на кого да вярва, а авторът на материала не взема страната нито на единия, нито на другия „осведомен" източник. Всеки от информаторите е оставен да говори чрез своя глас.

В много случаи към разколебаване на доверието на читателя новинарят пристъпва още в заглавието. Той изразява директно своето отношение на съмнение и несигурност в информацията, като поставя заглавието във въпросителна форма и използва преизказното наклонение на глаголите, напр.: „Христо Ботев бил роден във Врачанско?" (в-к „24 часа", 07.01. 1997 г., с. 4).

Като сваля от себе си и от редакцията на своя вестник отговорността за достоверността на информацията, новинарят всъщност разколебава читателя, който вярва на написаното, но загубва „строгата" вяра в него. Така колебливото доверие се очертава като най-широко използваният подход при излагане на сензационните събития.

В установяването на връзка на колебливо доверие между автора и читателя откриваме нещо общо с внушението на фолклорния разказвач към разказваната от него приказка. В приказките разколебаното доверие е въпрос на извървян културно-исторически път, който преминава през отслабване на строгата вяра в истинността на мита, откъдето води началото си и самата приказка. Всъщност пътят на превръщането на мита в приказка е път на развитие от „истината" към неистината, или по-точно, на отслабването на доверието в нея[9]. Нещо подобно изживява и новинарят, който трябва да предаде истината.

Той предпочита да използва естетиката на колебливото доверие. А това той постига посредством многогласието на текста и различните гледни точки. Нещо обикновено е дори допускането на неточна информация. Това твърде много сближава новинарската информация със слуха, мълвата или клюката, защото за тях не е задължително да са верни. „Ние предпочитаме разказа, който ни се отразява добре, пред истината, която не ни предлага нищо", твърди Капферер[10].

Вариантите в една и съща информация всъщност осигуряват свръхинформация на текста. А, както е известно, това е един от способите за съхранение на информацията в архаичните общества, където предаването ѝ става изключително по устен път и повторението ѝ на различни нива е гаранция за нейното запазване.

Друг начин за сближение на новинарския текст до фолклорния наратив е използването на битоворазговорния език. След „дървения" тоталитарен език, който владееше масмедиите до периода на промяната, на смяна дойде неофициалният битов език. При това тази смяна се изразява не толкова в областта на фонетиката, морфологията и синтаксиса, колкото в лексиката. В езика нахлуха сленгизми, ориентализми, англицизми и пр., които превърнаха и най-сериозните политически информации в пикантно четиво, написано с игриво-експресивен език. Както твърди М. Виденов, „Журналистът фактически се е постарал да свърши още една работа: да напише за събитието така, както читателят, пиещ кафето си, би го препредал на приятелите си, т.е. спестени са му усилията да превежда от официален на неофициален език"[11].

Освен битоворазговорния език, особена интимност в отношението между пишещия и четящия внася и използването на личното име или прякора, вместо официалното съчетание на името и фамилията. Желю, Жорж, Жан (или Жан Валжан), Ф. Д. (или Фил Кенеди за Филип Димитров), Вук (Вук Драшкович), Хубавото Наде (Надежда Михайлова), Мими (Виткова) и пр. и пр. – това са имената, с които най-често влизат политиците в журналистическите информации и коментари. Още по-безпардонни са новинарите към „героите" на престъпния свят, които са по-известни с прякорите си, отколкото с личните си имена. А прякорите им най-често отпращат към света на животните: Мечката, Кобрата, Лисицата, Котето, Патичето, Паяка и др. Всъщност, отделяйки целия този животински свят от света на хората, авторите на вестникарските материали им вменяват в аванс и онези черти, които са им необходими, за да извършат съответното престъпление[12]. Тук може да се говори за процес, който протича двупосочно: от устната реч, от слуховете, мълвите, клюките и т.н., към масмедиите и обратното. Защото и самите новинари са участници в този процес; те не могат да бъдат изключени от него.

Така всяко информационно съобщение, всяка новина може да бъде разглеждана като съдържаща в себе си потенциален фолклорен заряд. Има обаче теми и сюжети, които са особено податливи на принципите на фолклорната комуникация. Такива са например темите и сюжетите, които запознават читателя с известни или неизвестни лица и техните действия, описват случки

и събития, които са своеобразна сензация на деня. В това отношение особен интерес представя темата за престъпния свят и неговите герои. Тази тема стана едва ли не хит на масмедиите през последните години, като се има предвид, че престъпността е проблем номер 1 за обществата в преход[13].

Много от публикациите във вестниците не само плътно се доближават до фолклора чрез разказите си за героите на ъндърграунда, но и първи дават място на страниците си за фолклорни форми. Те поместват изказвания на близки от обкръжението на „героите" на деня – техни родители, братя, сестри, съседи, приятели, адвокати и др. – свидетели или на събитията. Техните разкази са сходни с устните биографични разкази, които са особен обект на наблюдение и проучване от фолклористиката през последните години. Въз основа на такива разкази например Ив. Чолович прави характеристика на сръбския лидер на престъпния свят Люба Земунац, чиято дейност и смърт стават легенда в родината му, а и вън от нея – в Германия, където той е убит[14]. Според автора тези разкази, които го идеализират или отричат, възхваляват или порицават, които го представят в светлината на един съвременен Робин Худ или черен владетел на подземния свят, са в основата на онази противоречивост и двойнственост на образа, която се колебае между най–положителните и най–отрицателните черти на човешкото поведение.

Българските масмедии досега не са фаворизирали един единствен представител на престъпния свят, но няма да бъде погрешно, ако твърдим, че опит да стане такъв герой се открива например в писанията за набедения за кръстник на българската мафия Иво Караманski. Даже и прякорът му – Кръстника – говори за неговото лидерство в престъпни ясвят. Многократните опити да бъде убит и все пак жив, засилват неговата легендарност, митологизират образа му. Защото той е в центъра на поредица от публични скандали и престрелки, но той винаги остава неуязвим и невредим. Нещо повече – той случайно или не беше и в центъра на събитията около камиона–бомба, убил 14–те войничета на 11 август 1995 година. И то в ролята на човек, който дава първа помощ на пострадалите. Той е и основателят на профсъюз на най–незащитените в България – безработните и тютюнопроизводителите. Той е и певецът – партньор на известната българска певица Грета Ганчева...

За разлика от живата легенда Караманski, „публичната" биография на „редовия" борец започва от неговото убийство. До този момент той е бил известен само в своята среда. Неговото погребение му носи истинската популярност. Защото такива погребения се устройват само на високопоставени държавни личности, а вестниците с охота отразяват и най–малките подробности около тях. В разказа за погребението задължително влизат моменти като например описание на многохилядното множество, стекло се да изпрати убития до последния му дом, описание на стотиците лимузини, задръстили града, стенанията на майката, бащата, братята, сестрите, съпругата или приятелката на убития, емоционалното слово на свещеника в църквата и пр. Репортажите за тези погребения са изпъстрени със снимки на яки млади мъже с тъмни очи-

ла, съпровождащи ковчега с мъртвия. На пръв поглед всичко е comme il faut. Но само на пръв поглед. Зад игриво–експресивния език на повествованието се прокрадва желанието на автора да се дистанцира от емоционалната атмосфера на събитието. Обективността на подробностите прикриват иронията му, а читателят намира в лицето на автора свой съмишленик.

Докато репоратжите и коментарите за героите от ъндърграунда и техните „подвизи" са носители на елементи от биографични разкази, то някои рубрики и много от писанията на журналистите са същински биографични разкази. Те обикновено съдържат любопитни данни за личния живот на известни личности. Вестник „24 часа" например поддържа постоянна рубрика „Първите седем години", в която се поместват разкази, съдържащи забавни случки от детството на любими артисти, певци, политици, спортисти, бизнесмени и др. Своеобразното „приземяване" на звездите е нещо ново, неочаквано за читателя, а това е и целта на новинаря – да предложи ако не сензация, то поне да задоволи любопитството на читателя с пикантни подробности от интимния живот на известната личност. Сензацията е още по–атрактивна, ако става дума за личности, влезли със своите дела и имена в историята. Данните за тях най–често се базират на спомени от очевидци, приятели, колеги и др. от най–близкото обкръжение на личността или са резултат от специални издирвания.

Така вестниците първи отключват фолклорната вълна, а оттам нататък тръгват и устните наративи: разкази, слухове, мълви, клюки, легенди, вицове...

Вицът, един от най–актуалните фолклорни жанрове, след годините на промяната като че ли рязко изчезна от устен оборот. Отливът му от живото разказване несъмнено се дължи на прилива в получилите свобода на словото масмедии. Те до голяма степен извзеха функциите на авторите и разпространителите на вицове. Първо, увеличи се броят на специализираните издания за хумор и сатира. И, второ, със или без специализирани рубрики, вицовете навлязоха и във всекидневниците. Не само иронично–саркастичното отношение в репортажите на новинарите, а и събитията от самия живот понякога стават първоизточници за вицове. Ето например един репортаж от съдебната зала, информиращ за циганка от Сливен, която се помолила за развод с бащата на 4–те ѝ деца: „30–годишният Маринчо Асенов редовно лежал в ареста на РПУ за кокошкарство, а вкъщи не давал нито лев. Липсвал му и мерак да погледне жена си. „Нямате ли никакви контакти", питал съдията. „А, имаме, ама не ги включваме, защото токът много скъп стана", отвърнала мургавата булка". (в–к „24 часа", 27.03. 1997 г., с. 32).

Ако случките, съчетани с иронично–експресивния тон на новинарите често водят до вицове, то елементът на сензационност отключва значително по–широко вратите на вестниците за навлизането на фолклора в тях. Новинарите смятат за особено престижно да подплатяват репортажите си с народна мъдрост, народно знание, народна вяра. Така най–актуалните за деня новини влизат в руслото на традицията, която им придава значимост и тежест или дава обяснение на явленията, предсказва доброто или злото, което предстои

да се случи. Вниманието винаги е заострено към необикновените природни или социални феномени, а те винаги са някаква сензация. Появява се на хоризонта кометата „Хейл–Боп“ например и всички масмедии се вкопчват в нея. И колкото по–добре осветен от различни гледни точки е редкият феномен, толкова по–престижно е за вестника. Затова мненията на учени и експерти се редуват с предсказанията на ясновидци и гадатели за апокалиптичната катастрофа, за края на света, описан в Библията и пр. Реалност и мит се преплитат, възторгът се смесва със страха. Особено ако „опашатата“ звезда бъде взета за НЛО, както това се е случило в Скопие, Щип и Преспа в началото на април 1997 година, по сведения на македонските масмедии. Не закъсняват и трагичните съобщения за самоубийството на 39–те сектанти, според които в опашката на „Хейл–Боп“ се крие НЛО, което идвало да ги прибере. И ето, че новият мит поема своя път: „Някои експерти по НЛО и космически мистерии коментираха, че „Хейл–Боп“ носи мистериозни извънземни изненади, които могат да разтърсят човечеството“ (в–к „Стандарт“, 23.03. 1997, с.15).

От вестникарските сензации се раждат и новите вярвания и митове за НЛО, за полтъргайстите, за чудовището Неси, което според ИТАР–ТАСС освен в Лох Нес, живеело и във водоема Бросно в Тверска област. Негови роднини са „забелязани“ обаче и в Китай, и в Швеция, а и други 250 екземпляра имало по целия свят. Под влияние на пресата редките природни явления стават още по–загадъчни и романтични.

Макар че вестниците предпочитат да се занимават с новите обекти на вярвания, каквито са НЛО, полтъргайстите и пр., често пъти новинарите ни връщат и към света на духовете, вампирите, таласъмите и др. В едни случаи те са просто вярвания, описани в репортажите. В други обаче те са вплетени в легенди от миналото. И до днес не е забравен например софийският вампир, който пиел кръвта на жените около Руския паметник в София през 1933 година. Още тогава пресата се опитва да отгатне кой е вампирът: дали това е хайдутинът Спир Димитър, атентаторът от черквата „Св.Неделя“ Марко Фридман, обесен близо до паметника или руския цар Александър II, чиято насилствена смърт на 1 март съвпада с датата на първата жена–жертва (в–к „24 часа“, 27.01. 1996 г., с.46). Подобни легенди навлизат трайно и в устната традиция, която ги повтаря и до ден днешен.

И докато вярванията все пак са повече въпрос на любопитство, то суеверията са една жива традиция, която масмедиите непрекъснато подхранват. „Мисля, че руснаците са по–склонни от останалите народи към суеверия, особено в смутни времена, твърди Наташа Перова от литературното списание „Глаз“. Сега нещата се променят толкова бързо, че хората търсят опора и се вкопчват в суеверията“[15].

Освен указанията какво да се прави (или да не се прави), за да не се навлече лош късмет, суеверията във вестниците изпълняват и друга функция – развлекателна. Чрез тях читателят влиза в интимния свят на политици и артисти, певци и спортисти. Веднага след сърдечната операция на президента Ел-

цин например съпругата му Наина си подстригала косата. „Вестникарските фотографии на новата ѝ прическа бяха ясен сигнал за руснаците, че президентът е добре, защото се смята, че носи лош късмет да се подстрижеш, ако някой член на семейството е болен“[16].

Масмедиите в България показват, че суеверията не са по-малко присъщи и на българите. Тук ще посоча само един пример – суеверността на българските футболисти. В дните около заминаването им на европейското първенство през юни 1996 година всички вестници детайлно отразиха тяхното изпращане. Извоюваното четвърто място на световното първенство през 1994 година подтикна футболистите да повторят буквално церемонията оттогава: същите ритуали, същото облекло, същите изпращачи, същите репортери, същия ред на качване в самолета – Христо Стоичков – пръв, Наско Сираков – последен. „Вярващ в поличби, Модерният ляв не позволи на никого да го изпревари“, пише в-к „24 часа“. И по-нататък продължава: „Постъпката му е пълна противоположност на действията му на терена преди мач, когато Ицо задължително стъпва на терена последен“. За друг футболист – Трифон Иванов – пък пише: „Според запознати с навиците му железният защитник на „Рапид“ няма да бръсне брадата си през цялото първенство“ (в-к „24 часа“, 07.06. 1996, с. 20). Всички вестници отбелязват обаче и трите гафа, задържали самолета преди излитане, без нито един от тях да даде гласност на страха си, че за българите това е лоша поличба...

Макар че вестниците сами по себе си не могат да бъдат носители на песенната фолклорна традиция, те отделят достатъчно място на новите явления в областта на фолклорното изпълнителство и фолка. В рубриките за културни или други обществени прояви се публикуват текстове на авторски произведения, окачествени от авторите им като фолклорни. За тях е влязъл в оборот и нов термин – авторски фолклор, който е особено популярен в Сърбия, Македония, а напоследък и в България. В този фолклор няма да открием традиционната фолклорна поетика, макар че това не означава откъснатост от традицията. Както и в другото фолклорно творчество, връзката с традицията е дълбока и същностна. Вродена или придобита, тя се проявява в моделите на отношение към житейските реалии, защото сходните ситуации пораждат и аналогични форми на изразяване[17].

Бихме могли да продължим изброяването на фолклорните форми, които намират място в масмедиите. Тук бихме добавили например различните магически, гадателски и лечителски практики, рецептите за оцеляване от кризата, описанието на календарни и семейни празници, репортажи за тяхното празнуване, съобщенията за раждания, сватби, погребения и т.н. Това са области, които сами по себе си могат да станат обект за самостоятелни проучвания. „Вестникарският“ фолклор – ако можем така да назовем всички онези форми, които намират прием в масмедиите, е един от дяловете на фолклора, чието проучване би утвърдило фолклористиката като културно-аналитична дисциплина, като дисциплина, която никога не е скъсвала с миналото, но никога

не би трябвало да изпуска от погледа си и това, което става наоколо, което съпътства нашата всекидневна култура.

С едно изречение – нови времена, ново социално устройство, нови начини и средства за културна комуникация. И нов фолклор. Масмедиите са само част от него, но може би най–важната!

Цитирана литература

1. *Bausinger, H.* Volkskultur in der technischen Welt. Stuttgart, *1961; Dundes, A.* The American Concept of Folklore. *Analitic Esseys in Folklore. The Hage – Paris 1975, 3–16; Ben–Amos, D.* Toward a Definition of Folklore in Context. – *Journal of American Folklore, January–March, 1971, vol. 84, N 331, 3–15; Korff, G.* Change of Name as a Change of Paradigm. – *Europaea, Bruxelles, 1996, II – 2, 9–32 и др.*

2. *Pom, K.* Народната култура на Югоизточна Европа в модерното време. – *Български фолклор, София, 1992, кн.1, с.41.*

3. *Кьосев, Х.* Разгадана е втората лунна реплика. – *в–к „24 часа", 19.03. 1996, с.22.*

4. *Dégh, L.* Oral Tradition in the Age of Mass Reproduction. *Paper delivered on a Workshop on the Present–Day Importance of Oral Traditions – Their Preservation, Publication and Indexing, 19–23 November 1995 in St. Augustin near Bonn.*

5. *Dégh, L. Op. Cit.*

6. *Dégh, L. Op. Cit.*

7. *Капферер, Ж.–Н.* Слуховете. *София 1992, с.20.*

8. *Капферер, Ж.–Н. Цит. съч., с. 36.*

9. *Мелетинский, Ем.М.–* Поэтика мифа. *Москва, 1976, с. 264; Парпулова, Л.* Българските вълшебни приказки. *София, 1978, 27–28.*

10. *Капферер, Ж.–Н.* Цит. съч., *с.155.*

11. *Виденов, М.* Динамични процеси в езика на съвременните български масмедии. – *Българско медиазнание. София, 1997 (под печат).*

12. *Иванова, Р.* Юнаци, борци, бодигардове, мутри... или превъплъщенията на героя. – *Българска етнология. София, 1997, кн.1 (под печат).*

13. *Иванова, Р.* Цит. съч.

14. *Čolovlć, I.* Smrt Ljube Zemunca ili paradoks o zaçtitniku. – *Bordel ratnika. Beograd, 1994, 5–21.*

15. *Цит. по в–к „24 часа", 14.12. 1996, с.9.*

16. *Карпентър, Д.* Суеверни ли са руснаците. – *в–к „24 часа", 14.12. 1996 г., с.9.*

17. *Иванова, Р.* Фолклорните явления в наши дни. – *Български фолклор. София, 1986, кн.3, 3–9. Захариева, С.* Фолклорът – пътуване към себе си. – *Български фолклор, София, 1987, кн.4, 3–15.*

Любомир Миков

ЕСТЕТИЧЕСКИ АСПЕКТ НА АНТРОПОМОРФНАТА ПЛАСТИКА В СЛАВЯНСКАТА КАЛЕНДАРНА ОБРЕДНОСТ (РИТУАЛНА ГРОТЕСКА)

1

Гротеската е специфична естетическа категория, която се среща в изкуството на всички епохи. Нейният апогей е в литературата и изкуството на Западна Европа през средните векове. Във връзка с това В. Юго изтъква специално, че най–съществена е ролята на гротеската в европейското изкуство след края на античността. Гротеската в това изкуство, подчертава авторът, придобива основно значение вследствие на нейното проникване във всички сфери на живота през средните векове, включително в обичаите и правото[1]. Подобно е и становището на А. Гуревич, за когото гротеската в средновековното изкуство не е някакъв странен куриоз, а „вкоренена черта", както и „постоянна насока в преживяването на действителността и себеусещането на средновековния човек"[2].

Разглеждайки творчеството на Франсоа Рабле в контекста на народната култура през средновековието и Ренесанса, М. Бахтин доказа с блестящи анализи, че осмислянето и пренасянето на „високото" (идеалното, сакралното, космичното, родовото и социално–общественото) в материално–телесен или в „низов" план е един от основните и най–съществени моменти при формирането на гротесковата образна система[3]. Това обаче съвсем не изчерпва нейната същност, тъй като гротесковата естетика по принцип не изключва от образната си система посочените „високи" аспекти. Снижаването на „върха" в „низ" илюстрира само едната страна от същността на гротесковото възприемане и отразяване на света. По–специално внимание на този въпрос обърна А. Гуревич във връзка с наблюденията му върху материал от средновековната народна култура – главно паметници на среднолатинската литература[4]. В анализа на тези паметници А. Гуревич стига до извода, че гротескността невинаги е равнозначна на карнавализация, т.е. невинаги се свежда до комическо или смехово възприемане и отразяване на света. В този смисъл неговото възражение спрямо едностранчивото представяне на средновековната гротеска от М. Бахтин само като комическа гротеска е основателно[5].

Най–съществената особеност на средновековната гротеска според А. Гуревич се свежда до „реалния синтез" на противоположности и до тяхната конфронтация[6]. Става дума за „синтез" и „конфронтация" между „високото" и „низкото" или между сакралното и профанното, официалното и делничното, сериозното и смеховото, църковното и народното (фолклорното), между религиозното и художественото преоткриване на света

и т.н. Главното за средновековната гротеска според този автор е в „парадоксалното сближаване“ на противоположностите[7]. Гротесковото мислене, заключава той, е „силовото поле на действие“, в което се осъществява „непрекъснато движение от противоположност към смесване и от смесване към противоположност“[8].

Такова в общи линии е становището на А. Гуревич за присъщите на средновековната култура гротескови форми (образи) и за гротесковата логика по принцип. Въпреки че той не достига обхватността и експресивността на Бахтиновите анализи, тезата на А. Гуревич представи същността на средновековната гротеска в относително цялостен вид.

Изразът „средновековна гротеска“ е условен термин. Такива са и термините „архаична гротеска“, „антична гротеска“, „митологична гротеска“, „карнавална гротеска“, „сатирична гротеска“, „романтична гротеска“ и др. Условен характер има и използваният тук термин „ритуална гротеска“. Условността на тези термини се обуславя преди всичко от обстоятелството, че гротеската обслужва различни исторически периоди и сфери на културата, без да променя същността си по принцип, тъй като гротесковите образи имат универсален характер. Иначе казано, условността на посочените термини се обуславя от универсалния характер на самата гротеска. Във връзка с това може да се каже, че детайлното и относително цялостно изследване на гротеската в средновековната култура от М.Бахтин и А.Гуревич има значение и на база за разглеждане на тази естетическа категория във всяка култура. Именно това качество на трудовете на М.Бахтин и А.Гуревич доказва огромния принос на техните автори за разработване на един от най–деликатните проблеми в естетиката, какъвто е категорията гротеска.

2

Гротеската е компонент и в структурата на редица народни обичаи и обреди от календарния цикъл. Става дума за аграрни ритуали, в които съчетаването на темата за плодородието с брачната тема и с темата за жертвоприносяването заема основна позиция. Аграрният характер на тези ритуали се реализира чрез символично възпроизвеждане на митологемата „сватба“ – „смърт“, която сама по себе си е типична гротескова фигура. Тъкмо това обстоятелство превръща ритуалите от посочената група и в естетически факт.

Ритуалната гротеска е неизследвана валентност в народната култура, въпреки че не липсват опити в тази насока[9]. Една от възможностите за принос по този проблем е разглеждане на антропоморфната пластика в славянската календарна обредност през периода от средата на XIX до края на XX век.

Моделирането и функционирането на антропоморфните атрибути като гротескови образи и в славянските календарни ритуали, с които те

са изпълнявани главно през пролетно–летния сезон, е изтъкнато вече от някои изследователи. Например в изследването на масленицата при източните славяни, съпоставена с материали от други славянски и европейски народи, В. К. Соколова обобщава, че „унищожаването на обредните чучела (Марена, Пуста, Карнавал), получаващи обикновено форма на гротеска, ... са били централен мотив в масленичната обредност“[10]. В изследването на немско–западнославянските връзки с пролетната обредност Ф. Зибер подчертава, че обличането на фигурата Смърт като булка или в празнични дрехи се основава на преход от „ужасното към гротескното“ третиране на образа[11]. Аз също изказах някои становища по проблема[12], които се опитах да разгледам по–подробно върху материал от българските пролетно–летни ритуали[13].

Обосноваване на посочените констатации и разглеждане на този тип фигури като гротескови образи в сравнителен план на славянска основа е задачата, която си поставям тук.

Сред женските варианти на фигурата Масленица от едноимения руски обичай, изпълняван в началото на пролетта, преобладава изображението на възрастна жена, на старица. В повечето случаи това изображение е изработвано с набита слама в стари, скъсани и изобщо в отпаднали от употреба дрехи, обърнати с опакото навън. Според някои локални традиции в състава на дрехите се включва и саван. Често срещана практика в обичая е и поставянето на фигурата върху шейна, с която тя е разкарвана в съответното селище.

Възпроизвежданият образ на старица е в съответствие с представата за фигурата като олицетворение на зимата и по принцип като символ на смъртта. Във връзка с това може да се каже, че както изработването на фигурата със слама и с обърнати наопаки стари дрехи, така и нейното поставяне върху шейна, също не са случайни. Според В. К. Соколова сламата в пролетно–летните обичаи на източните славяни е символ на прорастването[14], но от наблюдението на Н. Я. Никифоровски за сламата в белоруската погребална традиция става ясно, че тя се смята и за убежище на душите на умрелите[15]. В изследването на въпроса за обърнатите предмети в славянския погребален ритуал Н. И. Толстой разглежда и траурната практика за носене на дрехи, обърнати наопаки[16]. Л. Нидерле изтъква данни за употребата на шейната като средство за превозването на покойника до гроба при източните славяни през XI век[17]. В края на XIX век Хр. Ящуржински отбелязва, че в Украйна превозването на покойника до гроба става само на шейна както през зимата, така и през лятото[18]. По същото време излиза от печат и специалното изследване на Д. Анучин за шейната, лодката и коня в погребалния ритуал[19]. Употребата на шейната е устойчива практика и в традиционната погребална обредност на южните славяни[20].

От тези пояснения става ясно, че пластичният образ на Масленицата е изцяло свързан със символиката на смъртта. На практика обаче тази

фигура се третира в съвсем противоположен план. От една страна, тя става предмет на осмиване, на подигравка. Това е „широката" и „честна" Масленица, за която П. А. Городцов изтъква, че в Урал тя е поставяна не само в шейна но и върху специално изработван за нея трон. Освен седнала на трон, който се намира под също специално направена увеселителна шатра („балаган"), Масленицата тук е „аранжирана" и с метла в ръка. По време на обиколките с фигурата в селото хората са водили с нея непристойни (еротични) диалози, в които от името на Масленица е говорил нейният „воевода" (водач). В тези диалози „тя" е поздравявала населението по случай празника и като заявявала: „Я – широкая масленица", изказвала желание да се присъедини към тяхното пируване и веселие. Пак тук Масленицата е имала и документ за самоличност – „паспорт", който водачът е чел публично, за да удостовери нейната „честност" (девственост).

„Този паспорт на Масленицата, пише П. А. Городцов, предизвиква у народа весело настроение, чуват се смях, кикот и остри подмятания", след което хората се отдръпват и дават път на шейната с фигурата, като я привестват: „честная масляница, широкая масляница, милост молим за нашето село; пии, весели се, блинки яж и по нашите улици се пързаляй!". В края на празника хората се прощават с Масленицата, като я канят да г посети отново през следващата година, но „наред с тези добри пожела ния" се чуват и „враждебни изрази", като: „Изчезвай изпокъсана и грозна старице! Изчезвай напълно!"[21].

Специфичният начин на ситуиране на тази фигура е функция преди всичко на гротесковото мислене.Синтезът на противоложните стойности, които пластичният образ придобива при неговото третиране, е особено показателен за действието на специфичната гротескова логика. В този смисъл трябва да се разбира и становището на П. А. Городцов за фигурата, според когото на нея „не бива да се гледа без смях и отвръщение", което е основната предпоставка тя да се приготвя като „страшно и до смешно отвратително" изображение[22]. Амбивалетното схващане на този образ като олицетворение на смъртта и на виталността в съчетание с поставянето му на трон, при това с метла в ръка, както и с подлагането му на вулгарни шеги, е действително израз на преднамерено отношение, което е не само породено от феноменологията на гротесковия тип мислене, но е и фактор за обособяване на гротеската в ритуала, т.е. на ритуалната гротеска.

По друг „сценарий" и с мъжка фигура, но също в съдържателния план на гротеската, е изпълняван един вариант на масленичния обичай в Переславско–Залески район (Северна Русия), публикуван от М. И. Смирнов[23]. Този вариант е изпълняван от група девойки, които са правили фигура с размерите на детска люлка или на корито за пране. Фигурата е схващана за мъжко изображение и е поставяна обикновено в

корито, което е използвано като ковчег. В него тя е увивана в саван, след което девойките са я разнасяли из селото под формата на погребална процесия. Тази процесия е водена от девойка, облечена като поп. Освен това тя си е поставяла брада от лен и е носила кандило. По пътя „попът" е пял погребални песнопения и заупокойни молитви, но едновременно с това девойките зад него са пели и шеговити песни, като:

Хороним покойничка,
и с ногами, и с ручками,
и с телячьей головой...

Девойките също се опитвали да оплакват „покойника", но това им се отдавало трудно, защото били непрекъснато разсмивани от хумористичните импровизации на „попа", които той вмъквал в песнопенията и молитвите си. „В миналите години, изтъква авторът, те са оплаквали умрелия като „камор" – така се наричал там любовникът[24].

Промяната на пола на фигурата в този вариант подменя аграрния характер на обичая с проблема за социализацията на индивида в обществото. Налице в случая е типично гротесково съчетаване на погребални песнопения и заупокойни молитви с шеговити песни и хумористични импровизации по отношение на мъртвец, който според посочения текст на песента представлява също един гротесков образ – мъж с телешка глава. Но от цитираното пояснение на автора на описанието става ясно, че първоначално този гротесков образ е схващан от девойките като символ на „камор", на любовник. Оттук следва, че всяка девойка, участвала в погребението на фигурата, е възпроизвеждала символично погребене на любовника си. Основен момент в изпълнението на ритуала е гротесковото третиране на фигурата, израз на което е нейното едновременно оплакване и осмиване от девойките. Те са оплаквали фигурата, олицетворяваща любовникът на всяка една от тях, защото в границите на ритуала са били символично лишени от възможността да се реализират като съпруги. Паралелно с това обаче девойките са и осмивали тази фигура, което е специфичен израз на реакцията им срещу реалната тенденция да се разделят с моминството си ,т.е. да загубят социалната си свобода след брака.

Друг начин за гротесково третиране на масленичната фигура е представен в един варинат на обичая, описан от И. Забелин в Клински район, Московска област[25]. Тук кулминацията на масленичния празник е отбелязана с ритуала Изпращане на масленица, който е изпълняван в неделята от масленичната седмица. Участниците в ритуала най–напред подсигурявали и украсявали една шейна, наричана „колесница". След това те закрепвали в нея един изправен дълъг прът – като „мачта". На върха на прът поставяли фигура, която смятали за „мужик–прибаутник", т.е. за остроумен веселяк. Тя е правена също от слама, но набита в бяла женска риза.

Начинът на възприемане и начинът на изработване на тази фигура съчетават представата за нея като остроумен „мужик“ с обличането ѝ в бяла женска риза, т.е. като женско изображение. Подобно обединяване на женското и мъжкото начало в един образ, но на технологично равнище, се среща и при други фигури. Например в описанието си на масленичния обичай в Урал П. А. Городцов изтъква, че върху забрадката на Масленица понякога е поставяна стара и скъсана мъжка шапка, а под фустата ѝ са вмъквани скъсани мъжки гащи[26]. Женските фигури Мара–и–Лишанка и Лазар от едноименните български обичаи също са изработвани с елементи от състава на мъжкото облекло. За фигурата Мара–и–Лишанка (в Бургаско) Д. Маринов отбелязва, че е обличана в мъжка риза след богато украсяване на главата ѝ с булчински накити[27]. Главата на фигурата Лазар (в Ивайловградско) също е богато украсявана с булчински и невестински украшения, но при един от вариантите на тази фигура аз установих, че тя е изработвана (маркирана) с червен мъжки пояс[28]. Изводът от тези примери е, че съвместяването на женското и мъжкото начало в един образ или в едно тяло кореспондира, от една страна, с културния андрогинизъм, а, от друга – с гротеската. Но тъй като културният андрогинизъм е по принцип частен случай или един от аспектите на гротеската, основният фактор, обединяващ двете начала в посочените фигури, е предимно гротесковия начин на мислене.

Аналог на източнославянската масленична фигура в пролетните обичаи на западнитеславяни е фигурата Маржана (Марена, Смърт, Пуста). Преобладаващото мнение на изследователите за нея е, че тя също като Масленица е олицетворение на зимата и символ на смъртта. Основният изходен материал за изработване на Маржана при всички западни славяни е също сламата. Шейната при тях обаче не е употребявана като превозно средство за разнасяне на фигурата, въпреки че има данни за това – например в посмъртните писма на К. Поткански се посочва, че в Полша тя е изнасяна на шейна[29]. Функционално–семантичните сходства между двете фигури не изключват и някои други формални разлики между тях, които в крайна сметка също произтичат от гротесковия им начин на възприемане. Става дума за различното оформяне на двете фигури. За разлика от Масленица, която е обличана предимно в стари, скъсани и обърнати наопаки дрехи, за да олицетворява образът на смъртта във вид на старица, Маржана е обличана предимно в моминско празнично облекло или в булчински костюм. С такива дрехи е обличана Маржана и сред словашкото население в Унгария[30].

В изследването си на шльонската форма на обредите Маржана и Гайка в сравнителен план сред западните славяни З. Сташчак изтъква, че фигурата Маржана е изработвана в естествен ръст от девойки и е обличана предимно в празнично облекло, с което те са ходили и на сватби. В състава на това облекло се включва: бяла риза, корсет, пола, престилка,

бяла кърпа за глава и венец от цветя, също поставян на главата[31]. Освен това авторката подчертава, че постоянен елемент в облеклото на фигурата при всички западни славяни е бялата риза. По аналогия с траурния характер на бялата кърпа за глава в славянската народна традиция, разгледан подробно от А. Доброволска[32], З.Сташчак предполага, че бялата риза на Маржана също има функция на траурен знак в нейното облекло[33]. Във връзка с това може да се каже, че отсъствието на шейната като един от символите на смъртта се компенсира при ситуирането на Маржана сред западните славяни от задължителното използване на бялата риза. Друг алтернативен символ на смъртта по отношение на Маржана при западните славяни е носилката. Тя е използвана рядко и се среща предимно в Южна Моравия, за където Й. Томеш пише, че Маржана не само е обличана в бели дрехи, но е и носена на носилка до мястото ѝ на давене[34].

Преобладаването на белия цвят в облеклото на Маржана се подчертава и от А. Вацлавик[35]. Освен това той отбелязва, че една от типичните украси, поставяна върху фигурата, е нанизът от кухи бели яйца в съчетание с черупки от охлюви и празни сламени класове. Според автора този наниз върху фигурата символизирал едновременно пълнота и празнота[36].

Ч. Зибрт, А. Вацлавик, Й. Томеш, Я. Манга и др. изтъкват, че фигурата Маржана е обличана обикновено в сватбените дрехи на невястата, която се е омъжила последна в селото[37]. Ф. Зибер обаче привежда данни за нейното обличане в дрехите на последния умрял човек в селото. Той отбелязва, че тази практика е регистрирана през 1700 г. при лужишките сорби, а през 1934 г. и при немците около Познан[38]. Освен това Ф. Зибер подчертава, че при немското малцинство в Румъния Маржана е наричана „хубава Смърт“[39]. Според него това е резултат от съчетаване на представата за фигурата като символ на смъртта с нейното обличане в булчински дрехи, както и с оформянето ѝ по принцип като олицетворение на хубаво селско момиче[40]. Ф. Зибер смята, че названието „хубава Смърт“ е повлияно и от западнославянското название „Mařená krásná (překrásná)„, в което етимологията на самото име е свързана със семантичния комплекс „смърт“[41]. Тази етимологична връзка се потвърди от У. Дукова и върху български материал[42].

Конкретната спецификса на западнославянската фигура Маржана се съдържа във факта, че тя въплъщава представа за смъртта в образ на празнично облечена девойка или на булка. Това обаче не я отличава по принцип от източнославянската Масленица, защото и двете фигури олицетворяват витални образи, които са съставени от символи на смъртта или са в органична връзка с тях. Тези символи са не само средство за моделиране на фигурите като витални образи, но са и фактор за тяхното възприемане в аспекта на смъртта. Подобно моделиране и схващане на фигурите е функция на една твърде специфична естетическа концепция, която М. Бахтин условно нарича „гротесков реализъм“[43]. Най–важният ре-

зултат на действието на тази концепция е заличаване на границата между живота и смъртта, които са символично въплътени във всички ритуални фигури от този тип и обуславят тяхната амбивалентност.

Женските фигури при южните славяни се срещат само в българската ритуална традиция. Тук те са изработвани също с момински или невестински дрехи, въпреки че в контекста на съответните ритуални тези изображения са мислени за „булки". Такива са фигурите Светото, Лазар, Мара–и–Лишанка, Иванка, Еньова буля и Булка на пеперуда[44]. Те са правени и използвани предимно от момински групи с право на брак. Ритуалните действия с тях символизират самата социализация на момите в брачна възраст. Унищожаването на фигурите във финала на ритуала е колкото жертвен акт за подсигуряване на аграрно плодородие[45], толкова и акт, равнозначен на ритуалната смърт на момата по време на сватба. Във връзка с това може да се каже, че отношението между атрибути (фигури) и изпълнители (персонажи) се основава на функционално–семантичната аналогия между тях. Типичен пример за това е грабенето на куклата Мара–и–Лишанка от ергенска група[46]. Като се има предвид, че това изображение е дублирало невестинския костюм на девойката, която го носи, раизгрява и пази, става ясно, че в случая е налице мним грабеж на мома за невеста[47].

Освен като „сватбени" изображения посочените фигури са осмисляни както в аспекта на снизяването (асиметризма, оскверняването, ругаенето, хулата и др. под.), така и в аспекта на „умирането", „смъртта" или на „погребението". Например фигурата Мара–и–Лишанка е смятана за гърбава, което обяснява втората част на името ѝ (Лишанка от „нишан", т.е. знак, белег), както и образ, символизиращ грозота, мързел и изобщо нещо лошо, вредно, излишно и нежелано. Затова нейното грабене от ергените е съпровождано с много ругатни, хули и викове с отрицателна конотация. Пускането (или давенето) на фигурата в река е последното действие за нейното отстраняване като вредоносен символ. Другият мотив на този акт е да се подсигури дъжд при евентуално засушаване през лятото[48].

Аналогично е отношението и към фигурата Светото (в Хасковско), смятана за „булка" и изработвана като такава. Преди да бъде развалена във финала на ритуала тя е била обект на осмиване – сгодени ергени и деца са хвърляли по нея сурови и развалени яйца[49]. Подобна практика е изпълнявана и по отношение на фигурата Маржана при западните славяни. Във връзка с това Й. Томеш подчертава, че хвърлянето на камъни по фигурата във Валашко е било задължително[50]. Но тази, както и посочената по–горе практика, са типични примери за профаниране на въплътената във фигурите сватбена символика[51].

Куклата – „булка" Светото е разнасяна в изправено положение и поставена върху шейна. Това е друг пример за съчетаване на образа на жизненотворящото начало с образа на погребението, на смъртта. Изправено-

то положение на фигурата върху шейната и нейното прекарване през селото по установения за сватбените процесии път[52], както и стремежът на всички да се докоснат до фигурата по време на нейното разнасяне[53], са метафори на виталност, на женитбено–родитбеното начало и на здравословността. Но използването на шейна за разнасяне на куклута – „булка" е типична погребална практика. В контекста на социализиращата същност на ритуала, който по принцип е основан върху мотива „сватба" – „смърт", тази практика е естествена и разбираема.

Профанирането на женските фигури от пролетно–летните ритуали на славянските народи се съдържа и в акта на тяхното унищожаване. Ликвидирането на тези фигури във финала на съответните ритуали е акт на жертвопринасяне, който сам по себе си е и специфично средство за профаниране на техните съдържателни аспекти. Например с погребване на фигурата Булка на пеперуда (в Ямболско) се погребва всъщност възпроизводителното начало, съдържащо се както в името й, така и в представата за нея като „булка". Унищожаването на животворната сила на това изображение се извършва в името на животворната сила на влагата. Тъждествени помежду си, тези две еманации на животворна сила са свързвани с трета – земята, която също се включва в тъждеството между „булката" и влагата, и по този начин триадата „булка" – земя – влага се оформя като една семантична редица от продуциращи фактори.

Подобна роля има и смеха, който е изнесен по правило във финала на ритуалите и съпровожда актът на унищожаване на съответните фигури. Той обаче е противопоставен на оплакването на някои от тях при погребването им. Особено показателна във връзка с това е фигурата Булка на пеперуда. Плачът при нейното погребение кореспондира с т.нар. „сватбен плач" в действителната сватба[54] и е провокиран от едновременното схващане на фигурата като „булка" и като мъртвец.

Някои от мъжките съответствия на женските фигури също се отличава с гротесков начин на реализиране. За разлика от женските варианти на западнославянската Маржана, които са обличани в булчински или невестински празнични дрехи, за да изглеждат красиви, техните мъжки съответствия са обличани в стари и скъсани дрехи. Обличането на мъжките фигури в такива дрехи е начин за изразяване на схващането за тях като символи на изтичащата зима и на смъртта по принцип. От изтъкнатото по–горе за оформянето на фигурата Масленица при руснаците става ясно, че този начин за манифестиране на образа на смъртта има широко приложение в славянските ритуални традиции.

От друга страна обаче, символиката на смъртта, въплътена в мъжките фигури, е съчетавана при някои от тях със символиката на младостта и на виталността. Изображенията на две такива фигури се съхраняват във фотоархива на Етнографския музей в Будапеща. Те са наричани Киснел и са обличани в стари и скъсани дрехи. Едната фигура е заснета от А. Вацлавик

през 1933 г. в с. Тотфьолд, намиращо се в Словакия. Тази фигура е направена от дърво – съставена е от дървени елементи, презицно изработени на ръка и на струг[55]. Другата фигура е заснета от Я. Манга през 1948 г. в с. Хонту, което също се намира в Словакия. Тя е направена от слама и парцали, натъпкани в стари и скъсани дрехи[56]. Макар и облечени, двете фигури са представени с фалос. Фалосът на фигурата, заснета през 1933 г. е по–голям и е изработен на струг. Впечатляващо в случая са не толкова фалосите, а по–скоро тяхното демонстриране върху облечени фигури. Това означава, че тяхното демонстриране върху облечени фигури. Това означава, че мъжките фигури са осмисляни и като витални образи. Виталността на тези фигури, илюстрирана от техните фалоси, е инспирирана от сватбения мотив на самия ритуал, в рамките на който преди унищожаването им те са резигравани в любовни сцени с женските фигури.

Съчетаването на образа на смъртата с образа на живота при мъжките фигури е много добре изразено както в пластичното оформяне, така и в ситуирането на фигурата Ярило от едноименния руски обичай. Ритуалната специфика във формата и ситуирането на тази фигура се обуславя главно от преплитането на погребална с еротична символика, което само по себе си е типичен начин на гротесково изразяване. И. М. Снегирев, на когото се дължат първите сведения за обичая Ярило, изтъква, че в гр. Костром той е изпълняван преди Петровия пост и с кукла. Тя е наричана Ярило и „представлява мъж с неговите естествени принадлежности"– Тази кукла е поставяна в неголяма кутия, изпълняваща функцията на ковчег. „Пияни жени, пише авторът, занасяли ковчега до гроб, в който закопавали с различни припявания"[57]. Две години преди това описание И. М. Снегирев подчертава, че същата фигура се отличава с „голям детероден член" („лоьшим детеродым удом")[58]. През 1975 г. Э. В. Померанцева публикува нови сведения за този обичай, записани от М. М. Зимин. От тях става ясно, че в Даниловски район, Ярославска област е съществувал вариантът „Погребване на плешивия Ярило", който през първите десетилетия на XX век е бил все още жив. „При това, изтъква Э. В. Померанцева, ергените правят от глина фигурата Ярило с човешки ръст и с подчертани признаци на мъжка сила, а срещу него поставяли Ярилиха"[59], т.е. женското съответствие на мъжката фигура. Тези сведения обаче съдържат още един гротесков мотив, какъвто е съчетаването на образа на живота, на „големия детероден член" с образа на старостта, на „плешивия" Ярило.

В изследването на П. С. Ефименко, посветено специално на Ярило като езическо божество на руските славяни, се изтъква, че в Украйна названието Ярило не е съхранено, но има празник, който наподобява на Яриловото тържество в Русия. В украинските песни вместо Ярило се е употребявало названието Кострубонко, а за изпълняването на самия ритуал се е правело мъжко сламено изображение „с всичките му естествени части", което е закопавано в гроб. За ситуирането на този украински варинт на руската

фигура Ярило П. С. Ефименко пише следното: „Пияни жени се приближавали към него и викали с вопли: „Умря той, умря!“ Мъжете повдигали чучелото и казвали: „Така е, жената не лъже! Тя знае, че той е по-сладък и от меда“. Жените продължавали да наричат: „Кокло хубав беше той, колко беше усложлив“. Гледали го любострастно и казвали: „Няма да стане повече той! О,как да се разделим с теб и как ще живеем без теб! Вдигни се поне за малко, но той не става и не става“. След продължителни и разнообразни наричания те изнасяли чучулото и го погребвали“[60].

Пластичен и функционален аналог на руския Ярило и на украинския Кострубонко са южнославянският Герман и отчасти източнороманският Калоян. Най-характерната особеност на фигурите Герман и Калоян е тяхната голота – изработвани са само с кал или глина. Но за разлика от Калоян, който „от самото начало се е считал за мъртав“[61], Герман съдържа и витални белези, най-типичен между които е фалосът на фигурата. Може би недвусмисленото възприемане на Калоян като олицетворение на покойник е причината за неговото оформяне без фалос.

„Идолът, пише Сл. Зечевич за Герман при сърбите, е миниатюрна фигура на мъж с хипертрофирани гениталии. С тази външност се обясняват свойствата на идола. Голите мъжки и женски фигури със силно подчертани полови органи са били символ на плодовитост в много религии. Тук става дума за също такъв символ, защото другите части на тялото на Герман са изработвани сумарно“[62].

Фалосът на Герман при българите е обикновено също с размер над нормалния спрямо мащаба на фигурата, която в повечето случаи е дълга около половин метър. Паралелно с това обаче Герман в българската традиция се отличава и с детайлна изработка. Д. Маринов, който в началото на века прави едно от първите пластични описания на Герман, изтъква, че той се изработва „с всички подробни части на човешкото тяло. Очи правят с две зърна от червена царевица или две малки въгленчета; за вежди гуждат две тънки извити начернени пръчици; устата му правят с нож. На главата му гуждат червена шапка, наречена в Западна България и в Плевенско подкапник; тоя подкапник тук е черупката от великденско яйце и то онуй, което се счупило първо на трапезата. При устройването на Германа не забравят дори и мъжкия член. Ръцете на Германа ще бъдат кръстосани на гърдите, както се прави обикновено с всеки умрял човек“[63].

Детайлно изработени бяха и вариантите на същата фигура, които документирах през 1982 и 1983 г. в селата Главановци, Бързия и Пърличево, Михайловградско (днес район Монтана)[64]. Тези варианти притежават и някои специфични белези. Например за нос на фигурата в с.Главановци е поставяна суха червена чушка (с такава чушка е маркиран и фалосът на някои фигури в Разградско). Устата на фигурата от същото село е оформяна чрез дълбоко вдлъбване на глината в съответствие на изискването Герман „да е с отворени уста“. Пак тук е правен и едноок Герман. Става

дума за вариант, изработван от тъкани и върбова клечка с три чатала. Главата на тази фигура е правена от кръстачка, оплетена с разноцветни конци. Средата на плетивото има форма на ромб, който е смятан за „око“ на Герман. Впечатляващ факт е и опита в с. Пърличево да изобразяват лицето на глинената фигура с усмивка.

Детайлното изработване на фигурата Герман при българите е също средство за нейното превръщане в гротесков образ. Паралелно с формирането на тази фигура като „съставен символ“[65], тя се обособява и като специфична художествена структура, съдържаща редица гротескови елементи. Например маркирането на носа и на фалоса със суха червена чушка, което ги прави еквивалентни. Моделирането на разтворена уста, предназначена за изхвърляне или поглъщане на влага, отвежда и към „телесната преизподня“, т.е. към корема. Маркираните очи, поставени на фигурата „да гледа“, създават и впечатление за облещеност, втренченост, напрегнатост и изобщо на изпъкналост, т.е. на излизане от границите на тялото. Подобни примери във връзка с това са носът–чушка и фалосът, който е и с размер над нормалния спрямо мащаба на фигурата. Такъв пример е и разтворената уста (като вдлъбнатина). Безспорен гротесков характер в случая имат и голотата, едноокостта, както и изискването за пластично оформяне на смеещо се лице[66].

Гротесковият характер на някои от мъжките фигури се обуславя и от начина им на изработване като андрогинни образи. Например за фигурата Герман, изработвана от тъкани и растителност в с.Главановци, е използвана върбова клечка с три чатала в единия край. Две от разклоненията на чатала са схващани за „краката на Джермана“, а третото разклонение е знак, че фигурата е мъжка: „като мъш гу прайме и затова тръсиме върбова клечка с три чатала“. Тази клечка е увивана с бяло памучно платно – „за риза – къту на мрътвец, и да не бие град“. Върху това платно е поставяно още едно – синьо или синьо на бели точки – също „дане бие град“[67]. От друга страна обаче, тези платна придават женски облик на фигурата. Типичен случай във връзка със съвместяване на женско начало в мъжки образ е обличането на фигурата Ярило във Воронежка област едновременно в мъжки и женски дрехи[68].

Под знака на гротеската става и самото жертвопринасяне на фигурата Герман, което се изпълнява както по модела на погребението, така и с възпроизвеждане на ритуален смях. Един от важните изводи, който М. Беновска прави в изследването си на едноименния обред за дъжд (или против много дъжд) при българите, е, че „преобладават вариантите, в които отношението на обредните лица към разиграваното действие е сериозно“[69]. Сериозното при тези варианти се манифестира предимно от оплакването на фигурата, т.е. от плача на участниците в обреда. От друга страна обаче, Б. Ганева, която направи специално изследване на смеха в обреда Герман, заключава, че смехът в някои от вариантите му има обреден статус[70].

Като цяло изводите на М. Беновска и Б. Ганева кореспондират със становището на О. М. Фрейденберг, според която в земеделските общества плачът и смехът са разчленени, като в обреда и в мита те продължават да съществуват съвместно дотолкова, доколкото плачът се свързва със смъртта и фигурира в първата половина на сюжета, а смехът се свързва с новото раждане и фигурира във втората част на сюжета[71]. Впечатляващо е съвпадението между това становище и лаконичната характеристика на обреда Герман, която една информаторка от с. Ряхово, Русенско (род. 1090 г.) прави с израза: „Нататък плач, насам веселие"[72]. Смисълът на този израз е, че фигурата се оплаква до мястото ѝ на погребване, което е всъщност първата част на обреда, а на връщане от там започва веселие, т.е. втората част.

Ситуацията на внезапен преход от плач към смях има широко приложение в традиционните ритуали на много народи. По повод на нейното възпроизвеждане в руските аграрни празници В. Я. Проп изтъква, че плачът при погребение и смехът при възкресение са смесени – „едни имитират плач, други едновременно играят и се смеят", защото „смехът е трябвало да подсигури на убиваемото (унищожаваната или жертваната фигура – б. м., Л. М.) възвръщане към живот, което е важна предпоставка за подсигуряване на новия урожай"[73]. Но този смях е по принцип амбивалентен – от една страна, той се е наложил като стимулатор на животворна сила, а, от друга, е снизяващо средство, от действието на което финалът на ритуала получава и гротесков характер.

Част от антропоморфните атрибути в славянските календарни ритуали представляват пластичен образ на дете. Този вид изображение се среща най–често в българската ритуална традиция, в която гротесковото му третиране е и най–добре изявено. По данни от XIX в. образът на детето е възпроизвеждан и при чехите[74]. Те го смятат обикновено за символ на смъртта, поради което ритуалът с него е аналогичен на ритуала с фигурата Маржана. При българите този образ е документиран предимно през втората половина на нашия век и се представя от варинат на фигурата Герман, от сирнишката кукла–бебе Тодорчо и от куклата–бебе в кукерския ритуал.

Погребването на фигурата Герман, мислена като дете, е изпълнявано в с. Алфатар, Силистренско, и е описано от С. Генчев. Той изтъква, че тя е схващана като живо дете при изработването ѝ и като починало дете при погребването ѝ[75]. Едновременното третиране на фигурата, като жива и мъртва ѝ придава амбивалентен характер и я вписва в семиосферата нагротеската. По подобен начин е третирана и куклата–бебе Тодорчо. В с. Горно Павликене, Ловешко, тя е изработвана с парцали от бели пелени или дрехи на болни деца и е изгаряна на Сирница. Ритуалът с тази фигура е документиран и коментиран от Г. Краев[76]. Данните, които посочвам тук, са документирани от мен. Куклата се смята за болно бебе и се изгаря, за да

изгорят болестите, въплътени в него. Преди са се хвърли в огъня, тя се оплаква, но това се прави не защото Тодорчо ще изгори, а защото е болен. Изгарянето на фигурата е съпроводено с хора, песни, викове, крясъци и много смях. Пепелта от изгорялата кукла се смята за знак, че болестите в бебето са изгорели. От изтъкнатото става ясно, че тази фигура също е схващана като амбивалентен образ, т.е. като олицетворение на ранната младост и на болестите. Но изгарянето на фигурата се възприема като начин за изгаряне на болестите, а не като начин за унищожаване на самата фигура, на бебето. Това означава, че след изгарянето ѝ олицетворяваният от нея образ на ранната младост продължава да се мисли за жив. Тази представа обаче също има гротесков характер, но не поради абсурдността си, а защото възпроизвежда процесът за разделяне на противоположностите, т.е. на болното от оздравялото тяло, на ранната младост от болестите като метафори на живота и смъртта.

Твърде характерно е гротесковото третиране на куклата–бебе, носена от персонажите „баба" и „невяста" („булка") в някои югоизточни варианти на кукерския ритуал. Ж. Стаменова подчертава, че „бабата" по–често от „булката" носи дете, направено от парцали, дърво или кратуна[77]. Бабата, пише тя, непрекъснато върви със своето бебе из къщата и по градината или проси дар за „детето си"[78]. Тук се наблюдава съчетаване на образа на детството с образа на старостта. Иначе казано, в случая е налице изтъкнатото вече паралелно съществуване на две противоположни метафори – на живота и на смъртта. Понякога образът на бебето е и своеобразен синоним на образи като гърбицата и бременността, които излизат от границите на тялото и придават характерната асиметричност на телесната гротеска. Типичен пример във връзка с това е персонажът „гърбава бабичка с бебе", документиран от Ж. Стаменова в с. Михалци, Пловдивско[79].

Най–често куклата се носи от персонажите в ръце, но понякога се носи в нарамено цедило или в кошница, с която се демонстрира принципно снизяване на детския образ. Персонажите, свързани с него, участват най–активно в смехови, оргиастични и изобщо в профанни ситуации. Обикновено те биват крадени и похищавани. Често участват и в пантомими, представляващи раждане или опалакване на бебе[80].

Подчертан интерес предизвиква видът на куклата в с. Индже войвода, Бургаско. За нея В. Фол отбелязва: „Бебето" на Бабата е хермафродит. Куклата е облечена като момиче. От дясната страна на забрадката е закичено със скилидка чесън и паричка от тенеке „срещу уроки". „Бебето" има под полата си мъжки орган, направен от три червени чушлета, като двете странични са по–малки"[81].

Този образ може да се интерпретира като аномалния или пластична метафора на несъвършенството; като пластична метафора на идеалната цялост, на съвършения образ, на „завършеното същество"[82]; като образ от типа neutrum[83].

Освен като анатомичен факт, този образ въплъщава и отразява обединените сили на двата пола, чиято изконна цялост започва от човека и рефлектира върху всички планове на битието. Единението на човешки субстанции в ритуала се схваща като символичен източник на сили за регулиране на равновесието в социума и природата. В ритуалното изкуство и изобщо в ритуално–празничния тип култура този начин на осмиляне и реализация на човешките субстанции е в най–голямо приближене до гротесковия тип светоусещане.

Добре известно е приложението на андрогинизма в мита, ритуалната практика и специализираното художествено творчество. Според М. Елиаде той е средство за изразяване на чувството за единство, завършеност и съвършенство – едно изконно чувство, породено от първичната неяснота на предкосмогоничния хаос[84]. В този смисъл би могло да се каже, че детските пластични изображения са частен случай на първоначалната недиференцираност на двата пола. Тя ги съотнася с модела на първичния хаос, заложен в началото (първата част) на ритуала. Постановката на М. Елиаде обаче обяснява само едната страна на андрогинизма в пластичния образ на детето. Другата се обяснява от М. Наста във връзка с обстоятелството, че като детско изображение тази фигура въплъщава и отразява естествената неутралност, незавършеност и несъвършенство на детската възраст[85]. Пряко свързан с недиференцираността на половете в детските пластични изображения, този факт обяснява принципната разлика по отношение на андрогизма между детските и другите два вида пластични изображения.

Независимото или обособеното съществуване на отделните видове антропоморфни пластични форми, както и възможното отнасяне на детските към мъжките и женските изображения, са също частни случаи, но вече на съвсем друг модел. Най–характерното за него е социалната организация на първичния хаос, включваща и социалната диференциация между половете. Това всъщност е моделът, който се разиграва в цялата втора част на ритуала. В хода на тоталната еволюция, породила този модел и обхванала всички планове на битието, връзката на човека с чувството за първичния хаос проявява изключителна устойчивост във времето. През XIX век тя дори става обект на специално внимание сред немските романтици, които предвождани от Новалис, провъзгласяват андрогина за човека на бъдещето, основавйки се на представата за андрогина като образец на „най–съвършения човек“[86]. Според М. Елиаде същността на представата за идеалната човешка завършеност се съдържа в следното обстоятелство: „не може да бъдеш съвършено нещо, ако не си едновременно неговата противоположност, или по–точно, ако не си всичките неща едновременно“[87].

3

Технологично асиметрични/незавършени или прекомерно формирани, функционално амбивалентни, семантично многозначни, андрогинно

третирани, социално обусловени и космично осмисляни, разгледаните антропоморфни фигури са типологично сходни на художественото наследство от античността, средновековието и Ренесанса, създадено по метода на т.нар. вулгарно-гротесков реализъм.

Най-съществената особеност на този вид атрибути като гротескови образи в сезонните ритуали на славянските народи е, че възпроизвеждат митологемата „раждаща смърт". Във връзка с това те са съставени от взаимопревръщащи се начала, които не преминават едни в други до пълното изчезване на едните и до абсолютното тържество на другите.

БЕЛЕЖКИ

1. Гюго, В. Сочинения. *Т.14, М., 1956, 82–90.*

2. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. *М., 1981, с. 280.*

3. Бахтин, М. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. *С., 1978.*

4. Гуревич, А.Я. Цит.съч., 283–325.

5. Пак там, с.278.

6. Пак там, с.283.

7. Пак там, с.322.

8. Пак там, с.321.

9. Трифонова Ек. Карнавалната гротеска в българските народни небивалици в приказки за надлъгване. – В: Проблеми на българския фолклор. *Т.5. Език и поетика на българския фолклор. С., 1980, 40–51; същата:* От ритуалния огън до театралната рампа. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 6 Фолклор и история. *С. 1982, 179–186; Добрев, Ив.* Гротескната същност на българските *народни кукерски игри. – Български фолклор, 1872, № 3; 39–44; Миков, Л.* Български великденски обреден фолклор. *С., 1990, 121–128.*

10. Соколова, В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. *М., 1979, с.35.*

11. Sieber, F. Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräsuchen. *Berlin, 1968, s. 38.*

12. Миков, Л. Типологизация на антропоморфните атрибути в пролетно-лятната обредност на славянските народи. – В: Проблеми на българския фолклор. Т.8. Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция. *С., 1991, с.217; същият:* Мотивът „сватба – смърт" в славянската обредност, съдържаща антропоморфни атрибути. – *В: Славянска филология. т.20. С., 1988, 180–181.*

13. Миков, Л. За естетиката на антропоморфрите атрибути в българското обредно изкуство. – *В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. т.15. Фолклор. С., 1988, 417–425.*

14. Соколова, В. К. Цит. съч., с.24.

15. Никифоровский, Н. Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах в Витебской Белоруссии, *Витебск, 1897, с. 291 (2246).*

16. Толстой, Н. И. Язык и народная культура – очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. *М., 1995, 217–219.*

17. Niederle, L. Slovanské starožitnosti. *Odd. kulturny, dķl 1, sv.1 Praha, 1911, 269 – 271.*

18. Ящуржинский, Х. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии, – *Этнографическое обозрение, 1898, № 3, с.94.*

19. Анучин, Д. Сани, ладья и кони как принадлежность похоронного обряда: Археолого-этнографический этюд. – *В: Древности. Труды Московского археологического общества. Т.14. М., 1890.*

20. Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи – сравнително изучаване. *С., 1990, с.98 и цит. там литература.*

21. Городцов, П. А. Праздники и обряды крестьян Тюменского уезда. – *Ежегодник Тобольского музея. Вып. 26. 1915, 19–28.*

22. Пак там, с.18.

23. Смирнов, М. И. Культ и крестьянское хозяйство в Переславль-Залесском уезде. – Труды Переславль-Залесского историко-художественного и краеведного музея. Вып. 1. Переславль-Залесский, 1927, 22–23.

24. Пак там, с. 23.

25. Забелин, И. Заметки о старинной масленице. – *Московитянин. Ч.II, 1850, № 1–2, 43–44.*

26. Городцов, П.А. Цит.съч., с.18.

27. Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – *СбНУ, 28, 1914, 434–435.*

28. Миков, Л. Антропоморфната пластична фигура Лазар от едноименния обичай в Ивайловградско. – *Български фолклор, 1993, № 1, 94–95.*

29 Potkański, K. Pisma pośmiertne. *T. II. Kraków, 1924, 44–45.*

30 Manga, J. Historsche Schichten des „Kisze" – treibens in Ungarn. – *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 20, 1971, 1–43.*

31 Staszczak, Z. Śląska forma obrzędu Marzanny i Gaika na tle porównawczym. – *Opole, 1964, 7–8.*

32 Dobrowolska, A. Strój ludowy na Lużycach. – *„Biblioteka Studium Slow. U.J.", 1948, N.3, 94–98.*

33 Staszczak, Z. Op. cit., s.15.

34 Tomeš, J. Vynįšení Smrti na východní Moravě a ve Slezku. – *Acta ethnologica slovaca 1. Bratislava, 1974, s. 238.*

35 Vįclavík, A. Výročni obyčeje a lidové umění. *Praha, 1959, s.183.*

36 Пак там.

37 Zibrt, Ć. Veselé chvíle v životě lidu českeho. *Praha, 1950, s. 232; Vįclavic, A. Op. cit., s. 184; Tomeš, J. Op. cit., s. 238, 247; Manga, J. Op. cit., s. 125.*

38 Sieber, F. Op. cit., s. 36.

39 Пак там, с. 40.

40 Пак там.

41 Пак там.

42 Дукова, У. Названия на демонични същества от общослав. mor– в българския език (Мора, Морава, Мара, Марен, Марой, Марок). – *В: Език и поетика на българския фолклор, 108–113.*

43 Бахтин, М. Цит. съч., с.341.

44 Миков, Л. Антропоморфни атрибути в българската фолклорна обредност. – *Български фолклор, 1986, № 4, с.25 и сл.*

45 Миков, Л. Жертвоприношението на антропоморфни фигури в сезонните ритуали на европейските народи. – *Българска етнография, 1991, № 3, 66–75.*

46 Миков, Л. Български великденски обреден фолклор, *с. 116.*

47 Пак там. Срв. Миков, Л. Ритуалната кражба. – *Българска етнография, 1992, № 2, с.32.*

48.Миков, Л. Български великденски обреден фолклор, *с.116*

49 Генчев, С. „Въвеждане" на пролетта. – *Векове, 1984, № 1, с.42.*

50 Tomes, J. Op. cit., s. 247.

51 Такъв пример е и изработването на фигурата Лазар без престилка в някои ивайловградски села. Това се прави, за да се подчертае, че тя се схваща като олицетворение на „разпасана" жена, т.е. като девойка със съмнителен морал. – Срв. Миков, Л. Антропоморфната пластична фигура Лазар, *с. 95.*

52 Генчев, С. Цит– съч., с.42.

53 Пак там.

54 Иванова, Р. Българската фолклорна сватба. *С., 1984, 229–242.*

55 Национален етнографски музей в Будапеща, фотоархив – F 68279.

56 Пак там, F 92403.

57 Снегирев, И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. *Вып. 4. М., 1839, с.55.*

58 Снегирев, И.М. Цит. съч. Вып. 1. М., 1837, с. 234 (под линия).

59 Померанцева, Э.В. Ярилки. – Советская этнография, 1975, № 3, с. 128.

60 Ефименко, П.С. О Яриле, языческом божестве русских славян. – *Записки РГО, СПб, 1869, II, с. 86.*

61 Зеленчук, В.С., Попович, Ю. В. Антропоморфные образы обрядах плодородия у восточнороманских народов (XIX – начало XX в.) – *В: Балканские исследования. Проблемы истории и культуры. М., 1976, с. 200.*

62 Зечевић, Сл. Митска биħа српских преданьа. Београд, *1981р 57–58.*

63 Маринов, Д. Цит. съч., с. 553.

64 Миков, Л. Антропоморфна обредна пластика в обреда „Герман" от Михайловградско. – *В: Регионални проучвания на българския фолклор. Т.1. От Тимок до Искър. С., 1989, 187–188.*

65 Беновска, М. Същност и естетически измерения на обреда Герман. – *В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, с. 242.*

66 Срв. Бахтин, М. цит. съч., 341–373.

67 Миков, Л. Антропоморфна обредна пластика в обреда „Герман“, *с. 188, 191.*

68 Ефименко, П. С. Цит. съч., с. 86 (под линия).

69 Беновска, М. Цит. съч., с. 252.

70 Ганева, Б. За смеха в обреда „Герман“. – *В: Проблеми на българския фолклор. Т.7. Смехът във фолклора. С., 1987, с. 259.*

71 Фрейденберг, О. М. Поэтика сюжета и жанра. *Л., 1936, с. 103.*

72 Ганева, Б. Цит. съч., с. 254.

73 Пропп, В. Я. Русские аграрные праздники. *Л., 1963, с. 103.*

74 Sieber, F. Op. cit., s. 155.

75 Генчев, С. Герман. – *В: Сб. Добруджа. С., 1974, с. 349.*

76 Краев, Г. Заговезнишкият огън – обред и символ. – *В: Втори международен конгрес по българистика. Т. 15, 501–504.*

77 Стаменова, Ж. Кукери и сурвакари. *С., 1982, с.24.*

78 Пак там, с. 29.

79 Стаменова, Ж. Календарни празници и обичаи. – *В: Сб. Пловдивски край. С., 1986, с. 262.*

80 Стаменова, Ж. Цит. съчинения и цит. там литература.

81 Фол, В. Антични остатъци в обичая Кукеровден. – *В: Втори международен конгрес по българистика. Т.15, 388–389.*

82 Eliade, M. Méphistophélčs et l'Androgyne. *Paris, 1962, 121–141.*

83 Nasta, M. Enfants du desir naissance d'androgyne. – Ethonologies d'Europe et d'ailleurs. *2. Civilisations. Vol.XXXVII, 1987, 2, p. 145.*

84 Eliade, M. Op. cit.

85 Nasta, M. Op. cit.

86 Eliade, M. Op. cit., p.124.

87 Пак там, 136–137.

Евгения Мицева

ВЯРАТА В ДОБРИ И ЛОШИ СИЛИ – МИТОЛОГИЯТА НА СЛАВЯНИТЕ

Разсъжденията в настоящия труд са провокирани от немалкото случаи, при които митологията, макар и условно, бива делена на висша и нисша. Дали имаме основание при славяните да противопоставяме по такъв начин представителите на отвъдното, силите и персонификациите от другия свят, или може да потърсим отговор в други измерения.

Славянството е известно със своя богат демоничен персонаж и в известна степен с неясен пантеон. Разбира се, когато се обръщаме към древността, можем предимно да предполагаме в граденето на хипотези и рядко да се позоваваме на паметници. Редно е също така да се отчетат и два съществени фактора, допринесли за видоизменянето на представи и мотиви, за заличаването в известна степен на „чистото" славянско в митологията още от ранни векове – липсата на достатъчно доказателствен материал за силна древна митология с ясно откроен пантеон и решаващата роля на християнството, както и влиянието на развити цивилизации като скандинавската, средиземноморската, немската. Успоредно с това в много източници се споменава за силното езичество, действало сред славяните и запазило се и след приемането на християнството – в някои случаи в самобитен вид, в други чрез приемственост и онаследяване между древни религиозни и християнски представи и практики.

Народните вярвания, съхранени от древността във фолклора, ни убеждават, че в генезиса за възгледите за света славянската митология не се различава от другите митологии, приемани за по–богати. Много автори (като Л. Нидерле, Л. Леже, Е. В. Аничков, В. Рибаков и още др.)[1] въз основа на данните, с които разполагат, говорят за почитането от древните славяни на един Бог, множество божества и природни сили. В писанията на Прокопий от Кесарий[2] за славяните е отбелязано: „Те (славяни и анти) признават един Бог, Гръмовержеца, един Господ на вселената и принасят му в жертва бикове и други свещени животни... Почитат и реки, нимфи и други божества и на всички принасят жертви". Или – според тези сведения славяните вярват в силата на жертвоприношенията като еднакво действена и пред Бог, и пред персонифицираните природни сили, атмосферни явления и др. сили от отвъдното и от обграждащата ги среда, които допринасят за осигуряване средствата за препитание и съществуване. Съвсем недвусмислено в научната литература е отразена една голяма истина, а тя е, че към всички, които са извън човешкия свят, но с някаква дейност са насочени към него, славяните подхождат по един и

същ начин – поднасят им своето преклонение. Иначе казано, древният славянин е очаквал от всички сили от отвъдното действия с негативен резултат за самия него и за труда му и е вярвал, че всяка една от тях може да бъде умилостивена чрез принесената жертва и да смени негативната си насоченост с позитивна.

Специално за чешките славяни Козма Пражки[3] казва: „Едни се прекланят пред водата и огъня, други на реките и камъните, някои на планините, а други на саморъчно направени неща..." К. Пражки свидетелства действащо езичество сред чехите въпреки енергичната съпротива на християнското духовенство. Пак за тези ранни периоди Козма Властислав[4] цитира текст, според който пражани се съветват за предстоящи събития и битки с магьосници вражалици и принасят жертви (най–често магаре), защото такава е била волята на силите от отвъдното. Контактьорите, медиаторите с отвъдното са тези, които могат да определят какво да се извърши, за да се предразположат силите от другия свят към земните обитатели. Не се упоменава точно какви са тези сили, които ще бъдат привличани за съдействие, но става ясно, че те са древни и могат да бъдат еднакво добри и лоши в зависимост от молбата на човека, в зависимост от неговото поведение, в зависимост от качеството на жертвата и нейната стойност за човека. Колкото е по–ценна за него, толкова по–добре ще бъде приета от отвъдните представители – назовани или неназовани. Известно е, че когато една „сила" приеме с доволство жертвоприношението, тя се отплаща добре. Или – за древните славяни според техните мирогледни виждания „силите" се отзовават съответно на начина на призоваване за намеса, както и според поведението на земните обитатели.

Подобна е ситуацията и при източните славяни, при които преобладават практиките, свързани с магиката и култа към природните сили и явления. Тук е редно да се отбележи, че възприятието за природата като жив организъм със свой специфичен, самостоятелен живот, и в същото време изпълнен с множество духове е съхранено при източните славяни до най–ново време, до началото на XX век. Целият този свят има своите персонификации, които не са поетически средства, използвани от по–късните поколения, а вяра – вяра в говорещите дървета и камъни, в могъществото на облаците с образ, в астралните тела, които наблюдават и направляват съдбата на земните обитатели, в духовете на мъртвите, които ръководят съдбата на потомците си и понякога дори на природата; тя от своя страна влияе на трудовия ритъм на човека. Източният славянин, също както и западния, запазва в значителна степен своите ранни представи, създали го като двуверник – не е случайна поговорката: „Бога люби, но и черта не гневи!"

При южните славяни вярата в могъществото на отвъдните сили е също много силна, макар и персонифицирането на природата да не заема такъв представителен дял, както при руси и белоруси. Както при всички

славяни, така и при южните има достатъчно информации за принасянето на жертва на различни обжества, което е белег за тяхната немалка численост. Сведенията за тях са може би най–запазени в различни топонимични и други названия, съдържащи имената на божества, които са били почитани на юг от Дунава – примери могат да се приведат с божествата ВЕЛЕС (гр. Велес, Волос и под.); с ХОРС (с. Хърсово, Хръсград, фам. Хърсови); с ПЕРУН (планината Пирин, Перин, пеперуна, пеперуда); прпоруша (в сръбски език и др. под. срещани при руси, белоруси и др.). Божеството Мокош пък се среща в сръбската разказна традиция – за нея се говори като за магьосницата Мокошка; упоменава се и цар Дабог – вероятно от Дажбог и др. под. В същото време и при южните славяни двойствеността по отношение на възприемането на силите на отвъдното е също налице. При магьосници и вещици се отива както за да се предизвика добро, така и за да се причини нещо лошо. Мъртвите се възприемат, в зависимост от ситуацията, или като пазители–предци на рода и дома, или като вредители, опасни за човека. Тази представа за мъртвите е много силно изразена и при русите... Или от всичко изброено тук, макар и бегло и по малко и за трите клона на славяните, е очевидно, че всички изпитват страх и се прекланят пред отвъдното – страх от гнева, от наказанието, от възмездието и в същото време надежда за намеса и помощ в безсилието на човека, в преодоляването на земните трудности. Действията на хората са насочени изцяло към отвъдното и това, което прави впечатление за онези древни времена, е, че липсва разпределяне на персонажа от другия свят по отношение на неговата положителна и отрицателна натовареност. Такава натовареност може би се придава при по–късното развитие или по–точно от наслагванията и промените, които настъпват след приемането на християнството. Всеизвестно е, че част от божествата или представителите на митичното отвъдно претърпяват метаморфози и придобиват нов облик в християнската религия като светци, а друга част, неасимилирани и приспособени, биват неугодни и остават извън каноните. Разбира се, по логиката „всеки забранен плод е по–сладък“ тази част от езическия персонаж на отвъдното получава свое развитие и има присъствие в представите на човека и до днес. Успоредно с тези две логично обособени групи съществува и друг персонаж, който не е предизвикал острото отричане на църквата. В стари източници[5] четем, че славяните са вярвали в богове, които управляват съдбата на човека. Това са: за западните славяни Судица, Судичка; за източните славяни Рожаница и за южните славяни Наречница, Орисница, Усуд (персонажите на съдбата са известни и в други митологии, но в случая няма да се вземат предвид). Ако в митични времена това са били божества, то днес те не принадлежат към нито един пантеон, както и не могат да бъдат намерени сред отречения отрицателно натоварен персонаж, макар че повече се приобщават към него, но като междинна, в известна степен неутрална категория. В българските вярвания съществува представата, за написването на съдбата на всеки човек на челото му. Вярва

се, че писмото е закодирано, неразчитаемо – това е назъбената ивица, която се получава при сглобката на частите на черепа. Оттук идва и поговорката: „Каквото е писано на глава, на камък не ходи“ – т.е. написаното на главата е предначертано за даден човек, то не се случва с друг, не може да попадне и на камък. Вероятно това е много древна представа, заменена по-късно с друга. Упоменатите по-горе божества от отвъдното са достигнали до нас чрез по-късни текстове, но там вече са поставени в междинно положение и се явяват като посредници между отвъдното и новородения. Те определят съдбата на новороденото, определят неговия житейски път, като по отношение на съсловното положение на новородения бъдещето се съглусава от божествата на съдбата с Господ[6]. За този случай на Господовата намеса свидетелстват пак поговорки: „господна воля – наша доля“ и „Всякую долю Бог посылает“. Така персонажът Орисница, считан за древно божество на съдбата, получава „законен“ периметър в разположението „Земно отвъдно“, което е добре отразено във фолклорните текстове. Странното е, че Орисниците носят както добро, така и лошо на хората – в повечето случаи, според приказките и песните, те предопределят близка смърт, но в същото време на тях не им се придава нито положителна, нито отрицателна натовареност или – те са запазили типичното за представителите на митологията – те са господстващи над човека, той зависи от тях и те носят за него и доброто и лошото, защото те го съдържат в себе си, и защото са амбивалентни, както и повечето от представителите на отвъдното.

Подобен пример е и друг персонаж – при полабяните и при чехите е известна богиня Жива като богиня на плодородието, на пролетно-летния цикъл. Тя е противопоставена на Морена, която символизира зимата, смъртта или персонажа Баба Яга, Йежи баба. В българския фолклор богиня Жива има отглас в представата за Баба Марта, като предвестница на пролетта и бъдещото плодородие. Разбира се тук, изхождайки от името Марта, трябва да се отчете очевидната връзка с корена „mor„, „mar„. В този случай Баба Марта може да се разглежда като двойносемантичен персонаж, събрал особеностите на зимата и на пролетта. Явяваща се точно в преходния период между двата сезона, тя основателно носи тази двойнствена характеристика, която може да се тълкува като край на зимата и възвестяване на пролетта. За почитането на някогашното божество, загубило характеристиката си като такова през хилядолетията, има съхранена самобитна обредност в България, известна като мартенска обредност. В нея проличава именно амбивалентната природа на персонажа Баба Марта, залегнал в представите и обредните практики. В някои трудове цитираният персонаж се разглежда именно като „еманация на доброто и злото“[7]. Във връзка с цялата мартенска обредност има[8] и могат да бъдат направени още изследвания, но за конкретния случай цялостният анализ е встрани от темата.

Марта, като олицетворение на зараждащото се пролетно слънце, като символ на обновление и животворно начало е поставена в календарния порядък на границата зима/пролет или смърт/живот – т.е. тя е пак в междинно пространство, както и орисниците, но ако в единия случай междинността е по посока отвъдно–земно, то в другия случай тя е по посока календар и преходност на сезоните. Това междинно положение, между впрочем е причина и за изградената представа за „непостоянните настроения" на Баба Марта, дали рефлексия в словесния фолклор, свързан с нея. Всъщност „непостоянните настроения" са двойственият, амбивалентният характер, обединението на доброто и лошото в един образ.

На трето място след орисниците и Баба Марта може да се разтълкува споменатата вече поговорка: „Бога люби, но и черта не гневи". За да се стигне до такъв извод, който носи тя, и да бъде той обясним и ясен за всеки слушател, трябва да се имат предвид по–конкретните представи на човека от древността. Пред него са действали закони, свързани със значими и осезаеми за момента събития, насочени към реалния живот, към актуални събития – природни бедствия, племенни битки, опасност от заобикалящата среда. Този човек е бил далеч от времето, в което действа една усъвършенствана и канонизирана религия, внушаваща страх от възмездие за земни дела чак в отвъдното. Но този древен човек продължава в някаква степен да живее и у съвременника, който защитно се пази и от едните, и от другите сили. Или двойствеността, изразявана във вяра и невяра, във вяра и суеверие или по трети начин, се корени именно в това начало, началото на доброто и лошото, съхранено у всекиго. Това, което е съществено и водещо за човека и което е залегнало в целия му живот и дейност, е идеята, че в отвъдното има сили, които се отзовават с добро и лошо в зависимост от поведението на човека и в зависимост от начина, по който са призовани и зачетени. На силите от отвъдното може да се погледне като на неутрални, но съпричастни в земния свят. Тези сили не могат да бъдат нито ниско, нито високо, те не са висши и нисши – те са там, отвъд, в другия свят и реагират в зависимост от проявите на земния обитател и съобразяването на човека с тях като регулатор – регулатор на обществения и икономическия му живот се явяват именно отвъдните сили, независимо от тяхната натовареност, която ние тълкуваме като положителна или отрицателна или която в някои случаи наричаме възмездие, справедливост, наказание.

Дългогодишните ми занимания с демонология и митология ми дават основание да си изградя убеждение, че славяните са почитали еднакво силите на доброто и силите на злото, както и са очаквали от всеки представител на отвъдното и добронамереност и злонамереност. За настоящия кратък доклад избрах персонификации, които са запазили своята амбивалентност и привидна неутралност. От представените примери и от други материали се очертава специфичност, която показва че положи-

телната или отрицателната натовареност се провокират от Земята и нейните обитатели и затова те са се стремяли да регулират отвъдните сили, да предотвратят лошото и да предизвикат доброто. Човекът е умилостивявал силите на доброто и лошото по един и същ начин и те са били еднакво значими за него.

БЕЛЕЖКИ

1. *Л.Нидерле.* Религия, вера, култ. В: Быт и култьтура древних славян. *Прага, 1924, 268–206; L. Leže, Slovenska nitologija, Beograd, 1984 (I изд. 1904, Париж), 19–52; Е.В. Аничков.* Язычество древная Русь. *СПб 1914; Б.А. Рыбаков.* Язычество древных руси, *М., 1987 и др.*
2. Прокопий из Кесарии, *М., 1950, с. 297.*
3. *Я.Э. Воцел.* Древнейшая бытовая история славян вообще и чехов в особености. *Киев, 1875, 187–188.*
4. *Пак там, 190.*
5. *Л.Нидерле. Цит. съч., 270 и бележките там.*
6. Българска народна поезия и проза, *т.7, С., 1983, 243.*
7. *Л.Миков.* Първомартенска обредност, *С., 1985, 34*
8. *Пак там, 42, 75–81.*

Владимир Пенчев

МЕЖДУ СВОЕЧУЖДОТО И ЧУЖДОСВОЕТО

За някои проблеми на етнокултурната идентичност на „българските“ чехи и „чешките“ българи

Странното заглавие на този текст не е проста словесна игра. Става дума за явление, което е присъщо на етничното битие на повечето европейски народи и което в днешните реалности на политическо унитаризиране на Европа би трябвало все повече и повече да фокусира вниманието на изследователите. Предлаганият конкретен анализ е по-скоро подтик към навлизане в проблематиката, защото трактува една сравнително неординерна ситуация (славянските България и Чехия нямат етнични разногласия помежду си), но той се съсредоточава върху механизми, работещи в европейското етнично всекидневие, които довеждат (и ще довеждат) до различни напрежения. От тази гледна точка актуалността на разглежданата материя е повече от зрима.

Неслучайно напоследък проблемът за *другостта* и *чуждостта* доста често занимава научната мисъл у нас. От една страна, политическото разкрепостяване и възможността нещата да се кажат на глас, позволи не само да се огледаме, но и да започнем да формулираме *другостта* на различните етнични общности, формиращи комплекса, наречен българско общество. От втора страна, войната в Югославия показа, че неумелото насаждане на изкуствени или чужди модели в областта на етничното рано или късно довежда до сериозни обществени колизии, което естествено провокира изследователски интерес към проблематиката в балкански контекст. И от трета страна, къде реалната, къде хиперболизирана *другост* на двете части на европейския континент неминуемо инициира взаимното опознаване и анализиране по пътя към евентуалната бъдеща европейска общност.

Всичко това води днес до една актуализирана и вторична идентификация на идентичността, при това и личностна, и общностна. Тавтологията тук не е самоцелна. Тя просто регистрира повторението на процесите (разбира се, в друга ситуация, по друг начин, в други измерения и т.н.), свързани с появата на етничния феномен *нация* в Европа. Идеологемата за европейска общност, независимо от нейните названия (дали вече архаичното „общ европейски дом“, „европейска уния“, или нещо друго) провокира, въпреки хуманния си патос, препарадигматизиране на изконни идентификационни категории, преосмисляне на собствената си *своест* (и в личностен, и в обществен план), както и на *другостта*.

Иначе казано, проблемът *свой/чужд*, може би неочаквано, се оказва почти екзистенциален в съвременната европейска действителност. Тук само ще вметна в скоба, че определената неидентичност на понятията *чужд* и *друг* (*другият* невинаги е *чужд*) в конкретния случай не е релевантна. Важното е, че самото естество на човешката природа изконно класифицира *своето* и *чуждото*, макар веднага да се натрапва въпросът: кой е по-чуждият – светът на *другите*, защото е външен за нас, или светът вътре в нас, защото от определено ниво е закрит за осъзнаването ни[1]. Все пак съществено тук е, че реално съществуващите отношения с *другостта* са характерно измерение на всяка идентичност. Нещо повече, целенасочено (макар и може би неосъзнато) човекът търси *чуждото*, защото то, наред с опасността за *своето*, носи потенциала и на неговото опознаване. Тази ситуация има своите психологически обосновки както в самовъзприятието на *Аз–а*, така и в проецирането върху него на типичното за *другия*. Изграждайки в споменатия процес собственото *Аз*, неминуемо се изгражда и образът на *другия*[2]. На практика взаимоотношението *свое/чуждо* дефинира до голяма степен собствената идентичност, защото моментално маркира нейните граници и нейната противоположност. *Чуждото* става съществено за *своето* по простата причина, че първото не е различното от второто, а значимо различното и в този смисъл то носи позитивно съдържание[3]. Дори и да се има предвид, че *различието* не означава автоматично *чуждост*, срещата с *чуждото* винаги проблематизира и активизира очевидностите на *света на своето*. *Чуждостта* фиксира отсъствието на интерсубективност и най-лесният начин за него е да се затвори в кръга на познатото, само че тогава ще се лиши от шанса да развие собствените си духовни и жизнени потенции[4]. Именно затова *чуждото* сякаш изобщо не е малоценният член в анализираната категориална дихотомия, или както беше казано на едно място: „в отношението *свое–чуждо* най-съществено е отношението“[5]. Всичко това обяснява факта, че *чуждото* може да бъде оценявано по разнообразни начини – да бъде възхвалявано или анатемосвано, анализирано или иронизирано. Оценката може да диференцира различни видове *чуждост*: едни – желани, други – отричани. И едните, и другите са съществени за *своестта*, защото открояват нейните граници, междата, която я отделя от нейното *друго* – било то отрицание, или идеал[6]. Тук отрицанието, продиктувано най-вече от неразбиране, идва от склонността на *Аз–а* да „премели“ специфичността на *другия* през мелницата на собствените си възприятия. Крайностите в тази посока водят до уродливото му „екскатегоризиране“ („той не е човек“) или „дехуманизиране“ („той е свиня, говедо, идиот“). Същевременно обаче *чуждостта* може да получи значението на ценностна норма, макар и осъзнаването ѝ като ценност да не отменя психологическото недоверие, предизвикано от постоянно обновяващото се чувство за нейната *другост*[7]. И тази характерна двойственост има място не

само на личностно, но и на общностно равнище в контекста на взаимоотношенията личност – социална общност – общество, маркиращи социално-антропологичната система на обществото.

Чуждото е съществено за *своето* и във втори смисъл – като конституиращо го. Срещата с *чуждостта* актуализира или дори формира измеренията на идентичността, които без нея биха могли да останат латентни, неопределящи за *света на своето*. Същото, и то не в по-малка степен, е валидно за *чуждото*. То също се конструира от *своето*, конструира се като значимо тъкмо спрямо него[8]. В крайна сметка става ясно, че тук е налице ефектът на скачените съдове.

Няколко пъти беше подчертано, че отношението *свой/чужд* се реализира не само на личностно равнище. Вярно е, че единичният човек по презумпция е по-склонен към общуване с другия. *Аз* и *той* винаги се разбират по-добре, отколкото *ние* и *те*. *Различният, другият, чуждият* се възприемат много по-естествено, отколкото *различните, другите чуждите*[9]. Но вярно е също така, че човек живее и се реализира посредством участието си в редица общности – социални, производствени, политически и т.н. Вярно е и това, че той по рождение принадлежи на една общност – етничната. Неизбрана от отделния индивид, етничната му принадлежност донякъде определя неговия жизнен път, емоционалните му нагласи, реда на мислите му, а оттам – и житейското му поведение[10]. В такъв случай става очевидно, че етничното се налага като специфична ценност и неговият парадокс е в това, че афиширайки самобитното и локалното, характерното и неповторимото, то е ценност с общочовешко значение, предпоставка за самоутвърждаването на човека по посока на общочовешкото. Предпоставка за самата личност, етничното по същество разтваря в нея универсални принципи и потребности – генотипни, семиологични, културологични, благодарение на които животът се възпроизвежда в неговата уникалност. Именно затова сред личностните идентификации етничната е в ариегарда и тя може да бъде в съгласие или противоречие с другите самоидентификации на *Аз-а*. Нещо повече, в определени ситуации подобни противоречия могат да патологизират личността, да доведат до нейното разрушаване. А всичко това иде да подскаже, че етничната идентичност е основополагаща в структурата на човешката личност. Само че човечеството като колективен субект притежава обективната потребност битието му да се развива чрез определено многообразие от общности. Така индивидуалното става всеобщо, а всеобщото – индивидуално[11]. Без да се навлиза в цялата теория на нещата е достатъчно да се отбележи, че изградените чрез взаимодействието на общностните връзки човешки общности акумулират идентификационните механизми на своите членове, като впоследствие те отново се възпроизвеждат в индивидуалното съзнание, но вече с наслагванията на общностния опит. Този спираловиден процес на взаимоотношенията личност – общност съвсем естествено е налице и при етничните

общности. На практика там се стига до манифестиране (легитимиране и съхранение), реконструиране (припомняне, възстановяване) и изграждане (най–често чрез уподобяване) на определена общностна идентичност[12]. А както неведнъж вече стана дума, ракурсите към *другостта* са характерно измерение на всяка идентичност.

Следователно тук опираме до проблема за стереотипите. Този термин е въведен в науката, за да обозначи опосредстваната представа, която един човешки колектив има за друг колектив или за самия себе си. Стереотипите сякаш придобиват ролята на познание, свеждайки го обаче до един опростен модел–антитеза: *ние* и *те*. Противопоставянето между своето и чуждото добива израз в изграждането на стереотипите, или по–скоро на етностереотипите, за собствената етична значимост и противополагането им на чуждата, т.е. в повечето случаи формирането на собствената идентичност става за сметка на отрицанието[13]. Тук, изглежда, се разиграва т.нар. „ефект на акордеона“ в междуетничните отношения, изразяващ се в засилване и отслабване на антагонизмите, в сближаване и раздалечаване, продиктувани от историческата ситуация[14]. Обикновено „хармониката“ се разтваря в периода на формирането и самоосъзнаването на една нация (в тази връзка трябва да се вметне, че стереотипите в масовото съзнание имат толкова по–широко приложение, колкото по–критична е ситуацията, в която е попаднал социумът) и въпросното начало бива ознаменувано чрез негация – още преди да си наясно със себе си, започваш да отричаш *другия*[15]. Нерядко тези етностереотипи се задълбочават с течение на времето, но могат и да се предефинират. По–особен е случаят, когато се откроява един интересен феномен – сближаване на общности с различен етнопрофил по отношение на трета, *по–чужда* етнична общност. Този феномен може условно да се нарече „локалистки етноцентризъм“ и той формулира склонността на местните етнични общности да приписват предимно негативни характеристики на чуждия етнос или на негови представители, които нямат регионален произход. Това отношение е по принцип критично, дистанцирано, дори потенциално конфликтно[16]. Възможни са, разбира се, и други конфигурации, но съществено в случая е, че етностереотипите са формален изказ на съзнанието за *своест* и *чуждост* на всяка една етнична общност, че те маркират етничните взаимоотношения.

А всъщност цялата тази теоретична екскурзия беше нужна, за да даде потребната понятийна база за анализ на етнокултурната идентичност на две, формирали се по стечение на историческите обстоятелства малки, но типични етнични общности от емигранти, битуващи в славянска чуждоетнична среда. Става дума за б ъ л г а р и т е в Ч е х и я и ч е х и т е в Б ъ л г а р и я[17]. Ето накратко картината на заселничеството и формирането на двете етнични общности. Пионери на масовата българска поява в чешките земи са градинарите. Посоката на гурбетчийската ек-

спанзия (Унгария – Словакия – Чехия) довежда първите от тях някъде през двадесетте години на XX век. До II световна война градинарите (с малки изключения) си идват в България през късната есен и прекарват зимата по родните си места, за да се върнат напролет отново в Чехия. Ситуацията коренно се променя след войната, когато голяма част от тях се установяват за постоянно там. Това всъщност е и времето на следващата българска заселническа вълна. През есента на 1946 г. България и тогавашна Чехословакия подписват спогодба за изпращане на български земеделски работници в помощ на земеделското стопанство. Тази стратегия може да се определи като организирана от държавата имиграция. Тя е продължена и с нова спогодба от пролетта на 1957 г., насочена основно към набиране на работници в строителството и промишлеността. В резултат хиляди българи се установяват за постоянно в чешките земи. Третата миграционна вълна е след събитията от 1989 г. Някои от емигрираните българи целенасочено се насочват към Чехия, а други не успяват да пробият през немската граница и по принуда остават там. Като прибавим и единичните, но не спорадични, заселвания на бивши студенти, хора от смесени бракове и др. под. картината на аморфната, но постепенно формирала се българска общност в чешките земи придобива завършен вид[18].

Същевременно и при миграцията на чехи в България се наблюдават няколко характерни заселнически вълни. Първата е свързана с масираната инвазия на чешки научни и културни дейци, дали своя значителен принос за възстановяването на българската държавност в първите години след Освобождението, на занаятчии, както и на работници в създадените с чешки капитал по онова време промишлени предприятия у нас. Малко по-късно, в началото на века, се реализира следващата миграционна вълна, свързана с настаняването в Северозападна България на компактна група чешки заселници. Имигрираните тогава у нас са потомци на установили се по-рано (през 20-те години на XIX век) в румънски Банат чехи. Повод за идването им е приетият през 1880 г. Закон за заселване на пустеещите земи в България. След дълги митарства през есента на 1900 г. те се настаняват окончателно в местността Гладно поле (до дн. гр. Мизия), където основават безименно село, което било наречено през следващата година Войводово. Формираната там етнодиаспора се запазва до 50-те години на XX век, когато огромната част от представителите ѝ реемигрират. По-нататъшните миграционни движения към България носят характеристиките на вече споменатите с обратен знак – на българи към Чехия. Става дума за единични заселвания, смесени бракове и пр.[19].

Тъкмо тези (макар и по различен начини в различно време формирали се) етнични общности в чуждоетнична среда дават реални възможности за анализ на проблема *свое/чуждо* от една по-странична, но характерна гледна точка. Разсъжденията в случая са основани на резултатите

от проведени теренни изследвания в чешките (през 1993 г.) и българските (през 1984 и 1996 г.) земи сред представители на двете общности[20]. Наличната емпирична база позволява да се очертаят параметрите на тяхната етнокултурна идентичност по линията на дивергенцията между *свое* и *чуждо*, да се регистрират различията, продиктувани от различната жизнена среда и в крайна сметка дори да се потърси съответната специфика съобразно регионалните особености на Балканите и Средна Европа. Основа на анализа е една вече предложена (макар и по друг повод) конструкция, целяща да фиксира взаимодействията между *свое* и *чуждо*[21], чиято перифраза би могла да онагледи до голяма степен същността на изследвания проблем. В случая конфронтацията на моделите би трябвало да даде отговори на възникващите въпроси.

Своето като свое. Безспорно всяка етнична общност изконно афишира собствената си идентичност и това едва ли се нуждае от коментар. По-важното е, че в чуждоетнична среда механизмите на едно подобно афиширане са и специфични, и някак изострени. Специфични са, защото са зависими от конкретната ситуация и са принудени да се съобразяват с нея. Същевременно са и винаги в „боеготовност", защото идентичността в такава обстановка постоянно трябва да се отстоява. И още нещо. Би могло да се смята, че в чуждоетнична среда етничната общност, така да се каже, съсредоточава идентификационните си усилия върху няколко емблематични маркера, които я репрезентират като обособено етнично цяло.

Езикът. Знайно е, че всеки етнолект, т.е. всеки етничен вариант на езика е плод на социално-антропологичната действителност на етноса като негов наследник и негов творец. Чрез него и в него той преутвърждава и разгръща своята идентичност[22]. Неслучайно конкретно у славяните възрожденските процеси са пропити с един характерен филологизъм, в който език е равно на народ. Още по-неслучайно е, че тъкмо в ситуациите, за които става дума, говоримият собствен език израства като основен жалон на идентичността. „Чешките" българи запазват езика си, макар и с някои генерационни особености. Първото поколение предпочита българския пред чешкия (който в много случаи остава не съвсем усвоен), запазва диалектните характеристики, настоява за неговата употреба. Второто поколение е класически билингвистично, неговият български е по-"окнижовностен" и вече се губят диалектните особености, в ситуациите на нормална употреба се предпочита чешкият. Третото поколение рядко използва българския, и то основно в битова среда. Войводовските чехи, в периода на тяхното битуване като общност, също запазват (и то много по-стабилно езика си). Там генерационните различия се изразяват по-скоро по линията диалектност – книжовност и са във връзка с изграждането в селото на чешко училище. В крайна сметка, ако се съпоставят нещата, става ясно, че разминаванията в моделите са продиктувани от характера на двете общности – едната е

много по-компактна и статична, докато другата е прекалено аморфна (българско училище има например само в Прага), а думата си казват и времевите различия.

Религията. Въпреки че почти няма специализирани наблюдения върху сложните взаимодействия между етносферата и теосферата, или, иначе казано, между етничната и религиозната структура на човечеството, конфесионалността винаги се изтъква като основен етноидентификационен и етносъхраняващ фактор. Нещо повече, когато вярата е застрашена, от измерение на колективна идентичност тя се превръща в нейна сърцевина; дори се стига дотам, че понякога религиозната идентификация постепенно подменя собствената етнокултурна специфика[23]. В нашия случай, у в о й в о- д о в с к и т е ч е х и, това донякъде е така и то е следствие от характерното им протестантско вероизповедание. Въпреки че са привърженици на две различни протестантски течения, те изявяват и запазват своята идентичност до голяма степен благодарение на конфесионалната си обособеност[24]. Що се отнася до „ч е ш к и т е“ б ъ л г а р и, липсата на собствени църкви (макар за целта да се използват православните, в които някъде служат дори български свещеници), но най-вече типичната за съвремието секуларизация обясняват неосновността (но характерното място) на този иначе значим идентификационен фактор. Ако трябва да се обобщят нещата, ще се види, че и тук има разминаване на моделите, продиктувано от спецификите в битието на двете етнични общности.

Традицията. Всъщност в случая по-скоро става дума за фолклора, интерпретиран в съзнанието на етнодиаспората именно като традиция, като пъпна връв с етноса-майка, но и изобщо за традиционализмите, възприемани като идентификационни маркери. За някаква системност във фолклорната култура на „ч е ш к и т е“ б ъ л г а р и трудно може да се говори и това е лесно обяснимо с оглед структурата на общността. Дотолкова, доколкото могат да се регистрират фолклорни явления и прояви, те са на битово равнище. Наблюдават се обаче целенасочено търсени изяви на определени типове фолклоризъм (най-вече клубен и сценичен), и то афиширани именно като идентификационни строежи. Иначе задължително се представя като такъв и запазването (поне донякъде) на традиционната българска кухня. Що се отнася до „б ъ л г а р с к и т е“ ч е х и, там нещата отново са малко по-особени. Дългият път до България (почти един век) и особено религията „смазват“ до голяма степен фолклорното, въпреки компактността, и затова са налице предимно вторични (един вид „рециклирани“ чрез училището) прояви на фолклоризъм, а дотолкова, доколкото могат да се регистрират фолклорни явления (например в областта на фолклорната проза, песенност и обредност), те също са по-скоро фолклоризирани, вторични[25]. Иначе и при тях са характерни традиционализмите (храна, облекло), възприемани като етноидентификационен маркер. С една дума, тук отново има разминаване между двата модела.

Следователно излиза, че *своестта* се репрезентира по различни начини и чрез различни механизми у двете етнични общности. И в това няма нищо чудно. Съответните модели са конкретен продукт на конкретна ситуация. А тя е свързана както със съхраненото наследство, така и с характеристиките на реципиента. Иначе казано, етнокултурната идентичност се изявява според това доколко я имаш и доколко ти е позволено да я изявиш.

Своето като чуждо. Тук би могло да се търси преплитане на двата модела и то е проектирано от принципа, че рефлексията за *своето* като *чуждо* трайно присъства в съдържанието на *своестта*. Една от най–често срещаните форми, под която се тематизира, е националният нихилизъм, но място имат и отчуждаването, и деконструкцията на националната идентичност, и др.[26]. В нашия случай съществен (и то при двете общности) е един по–скоро социален мотив (миграциите са почти изцяло от икономически подбуди) за формулиране на *своето* като *чуджо*, т.е. за оттласкване от *своестта* и за потъване в *чуждостта* като битие[27]. Този акт не носи белезите на себеотричане; неговата индивидуализирана същност не предполага като цел отчуждаване от или предателство спрямо общността, а се интерпретира като собствено социално спасение. Подобен социален императив сякаш смива усещането за граница между *свое* и *чуждо*, сякаш оправдава съдържанието на акта. Само че реално се извършва процес тъкмо на *от–чужд–аване* от своестта и затова контактите с родината, честите посещения там (особено на „чешките" българи) са по–скоро индулгенции, отколкото манифестации на принадлежност към своето.

Чуждото като свое. Усвояването на *чуждото* е взаимодействие, но драматично взаимодействие. Защото става дума за човека и за неговата драма като чужденец в съответната етнична среда. Характерно е, че той преживява тази драма по два противоположни начина. Първият е, когато *чуждото*, което се усвоява, е предмет на избор. В тази ситуация всяка от страните се стреми да докаже, че вплитането в нейното *чуждо* има по–голям (или единствен) шанс да изгради консистентна система от споделени релевантности, която единствена прави диалога и взаимодействието възможни[28]. „Българските" чехи например развиват във Войводово една организация на земеделския труд, която е почти консенсусна между *свое* и *чуждо*. Почти идентичен е примерът с българските градинари в Чехия. А редица подобни аналогии могат да се намерят и изобщо в културното битие на двете общности. В другия случай обаче избор няма; *чуждото* изглежда естествено, очевидно, нормално, неподлежащо на рефлексия[29]. То е продиктувано от принципите на съществуване на съответната общност и съ–съществуването в нея просто го изисква. Тук нещата са принципни, те се отнасят до всяка подобна ситуация и затова трудно могат да се търсят някакви специфики на изследваните етнодиаспори.

Чуждото като чуждо. Има обаче и видове *чуждост*, които си остават *чужди*. В единия случай *чуждото* не бива допуснато в отношението *свое/чуждо*, защото то не е просто *чуждо*, то е *чуждо* въобще. Крайност в това „неотношение" (Зимел) е когато то се възприема не като различно от *моята* култура, а като не–култура[30]. Но дори и да не се стига дотам, достатъчно е да се „включат" етностереотипите, за да се фиксира в съзнанието на отделния индивид и на етнодиаспората изобщо *чуждостта* на *чуждата* общност–реципиент. На практика се получава нещо като в изтормозено семейство: живея с теб, но те мразя! И сред „б ъ л г а р с к и т е" ч е х и, и сред „ч е ш к и т е" б ъ л г а р и подобни, особено индивидуализирани, тенденции са налице и те даже не са дълбоко скрити, а са на повърхността и се включват във всяка предизвикваща ситуация[31]. Вторият случай е, когато *чуждото* до такава степен прониква в *моето*, че го превзема. *Аз* се превръщам в *чужд* на самия себе си[32]. На пръв поглед другото име на този процес е асимилация. Само че тук става дума за нещо различно. Това е случаят, който бихме назовали безродие. То може да се развие по линията на космополитизъм или към етнична безтегловност (на принципа: аз не знам кой съм и какъв съм, ама не искам да знам и хич не ми пука!). И в двете анализирани общности подобни прояви, макар и единични, също се срещат и това е лесно обяснимо с оглед естеството на човешката природа.

Логиката на разсъжденията по проблема отвежда и до още един ракурс към него, свързан с моделите на възприемане на *чуждостта* на двете етнични общности от етничната среда, в която те битуват. Тази чуждост се формулира от съзнанието за принадлежност към основния етнос, изграждащ съответната държавна организация, към „главната" култура на своята родина, както и от фрустрацията от присъствието на *другостта*[33]. По–нататък в оформянето ѝ имат пръст и конкретните етностереотипи, и най–вече зависимостта от социалното пространство, в което се осъществява срещата с *чуждостта*. Това, последното, наистина е значимо, защото няма социално пространство, което да е напълно безразлично към нея. По–важното е, че има едно, което е особено чувствително и то е „домът", защото домът е *моето* пространство и всеки, който мисли квартала, жилищния блок, къщата с терминологията на „*моето*", е особено чувствителен към *чуждото* [34]. Тъкмо на тази основа се концептира възприемането на *чуждия*, и то в две посоки.

Първо, ***чужденецът като приятел.*** Чужденецът винаги е *чужд*, защото е по–неразбираем, отколкото собственият опит го показва и това донякъде плаши. Но той предизвиква и положителна психологическа реакция, защото активира чувството за общност и съпринадлежност – на локално, регионално, национално равнище[35]. В тази роля чужденецът е до мен, а не срещу мен. Ние можем да живеем един до друг, даже аз имам на какво да се науча от него. В общи линии подобна е нагласата на

българите към „б ъ л г а р с к и т е“ ч е х и, а и на чехите към „ч е ш к и т е“ б ъ л г а р и. Напоследък обаче във втория случай има промяна в нагласите и тя е свързана със структурата на българското присъствие там след 1989 г.

Т.е. тук се сблъскваме с втория вариант – ***чужденецът като враг***. По принцип тази реакция е следствие от склонността в *чуждостта* да се вижда и търси конкретен виновник за всички общи и индивидуални беди, в *чуждостта* да се персонифицира злото[36]. Нещо повече, чужденецът се акцептира като реална заплаха за собствената идентичност, защото застрашава и културата, и правовия ни ред, и битието ни изобщо. По близък до този начин се възприемат „новите“ българи в Чехия в последните години заради плашещите изяви на автомобилния ни ганг, на джебчиите, черноработниците и др. под.[37]

Изобщо, разсъжденията в тези посоки могат да продължат още дълго. При всички положения обаче се набелязват основните характеристики на анализираното явление. Ясно е, че диаспората е тип етнична среда, която предполага усилия за личностна и общностна адаптация и за промяна и развитие на етничната идентичност. Следователно тя предполага отдалечаване от *своето* и сближаване с *чуждото*. От друга страна обаче, е налице и едно оттласкване от *чуждостта* и търсене на *своестта* – като спомен или като реалност – факт, който е втъкан в самото естество на етничното. Така в контекста на усилията за опазване на етничната система в определени граници чрез взаимодействие с обществото, подвластно на друга етнична общност, на практика се стига до ***етнична маргинализация***, съдържаща сложни личностни и обществени измерения[38]. Както при всяка маргиналност, тук съзнанието за *свое* и *чуждо* е едновременно притъпено и изострено, което обяснява до голяма степен протуберансите в класификациите на *своестта* и *чуждостта*, за които стана дума по-горе.

БЕЛЕЖКИ

1 Вж. А. Георгиева. Образи на другостта. *(Колективно несъзнаване – архетип – мит). – Български фолклор, 1994, № 2, с.92.*

2 Вж. Ст. Станоев. Вицът и чуждият. Циганите. – В: Представата за „другия“ на Балканите. *С., 1995, с. 317. Вж и цитираните там: Ю. Лотман, Б. Успенски.* „Изгоят“ и „изгойничеството“ като социалнопсихологическа позиция в руската култура от Допетрово време. („Своето“ и „чуждото“ в историята на руската култура*). – В: Ю. Лотман.* Поетика. Типология на културата. *С., 1990, 468–482; Г.Зимел.* Чужденецът. – *В: Социология на личността. С., 1990, 348–353. Вж. още А.Оболонский, В. Волкан.* Националните проблеми: психоанализа и политология. – *Изток–Изток, 1993, № 11, с.32, Социология на личността, 147–212.*

3 Вж. А.Кръстева. Свое и чуждо:българският прочит. – *В: Универсално и национално в българската култура. С., 1996, с.11.*

4 Вж. Г.Фотев. Предпоставки и перспективи на етническата толерантност. – *Философски алтернативи, 1994, № 4, с.9. Вж. и Ю.Кръстева.* Токата и фуга за чужденеца. – *Изток–Изток, 1991, №2, 8–13.*

5 А.Кръстева. Цит.съч., с.12.

6 Пак там.

7 Вж. в тази връзка П.Щихирев. Психика и морал в конфликта. За възпитателната сила на злото. – *Изток–Изток, 1993, № 11, 37–38.*

8 Вж. А.Кръстева. Цит. съч., с.12

9 Вж. Е.Иванова. Другите и другият. – *Изток–Изток, 1993, № 11, с.16.*

10 Вж. Т.Ив.Живков. Етнокултурно единство и фолклор. *С., 1987, с. 58; В.Мутафчиева. Другите.* –Изток–Изток, *1993, № 11, с.11.*

11 Вж. по–подробно Т.Ив.Живков. Етничният синдром. *С., 1994, 49–58.*

12 А.Гълъбов. Етническа идентичност и социална интеграция. – *Социологически проблеми, 1996, № 2, с. 48. Вж. още А.Кръстева.* Етничност, национална идентичност, гражданство. – *В:Идентичности, С., 1995, 111–164; Ив. Еленков.* Версии за българската идентичност в модерната епоха. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. *С., 1994, 5–26.*

13 Вж. Н.Данова. Представата за „другия". – *В: Представата..., с.5, също и:* Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. *С., б.д., 5–7.*

14 А.Оболонский, В.Волкан, Цит. съч., с.33.

15 Вж. В.Мутафчиева. Фолклорното мислене като основа за изграждане на образа на „другия". – *В: Връзки ..., с.318; Другите, с.15.*

16 Л.Димова, Н.Тилкиджиев. Профили на националната идентичност: между локализма и етноцентризма. – *Социологически проблеми, 1996, № 2, с. 39. Вж. и Й.Зографова.* Междуетнически нагласи и социални дистанции. – *Пак там, 55–65.*

17 Настоящият текст не е първа проява на собствен интерес към подобна проблематика. Вж. Вл.Пенчев. Българските чехи – „свои" и „чужди" сред „свои" и „чужди". – В: Българите в Средна и Източна Европа. *С., 1995, 155–160; Аз* и той. Образът на другия у чешките българи и българските чехи. – *In: Prịce zdéjin slavistiky, т. 18, Praha, 1997, 43–48;* Социалнопсихологически нагласи за емиграция в периоди на преход. – В: Общество в преход. *С., 1997 (под печат);* Пътят към Ханаан, или какво довежда българите в Чехия и чехите в България. – В:Българи в Чехия и чехи в България. *Шумен, 1997 (под печат).*

18 Вж. по–подробно Побратим *(М.Моравцова, Зд.Урбан, К.Михайлова, Вл.Пенчев, В.Светославов).* Българи по чешките земи. *С., 1994.*

19 Вж. по–подробно Вл.Пенчев Tempus edax rerum, или за миналото и настоящето на войводовските чехи. – В: Чехи в България. История и типо-

логия на една цивилизаторска роля. *т.2, С., 1996, 53–76;* Някои проблеми на адаптацията на чешките заселници в Северозападна България. – *В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. т.15, С., 1988, 480–492.*

20 Част от събрания теренен материал в Чехия е публикуван. Вж. Побратим. *Цит.съч. Част от събрания терен материал в България (от изследването през 1984 г.) пък е архивизиран в Института за фолклор – БАН. Вж. АИФ № 195 (зап. Вл. Пенчев). Тук се позовавам на тях, както и на останалите в личен архив теренни записи.*

21 Става дума за А. Кръстева. Свое и чуждо..., *14–41. Също и А. Кръстева.* Етничност..., *122–158.*

22 Т. Ив. Живков. Етничният синдром, *с. 104.*

23 А. Кръстева. Свое и чуждо..., *с.18; А. Гълъбов. Цит. съч., с.47.*

24 Вж. по-подробно Вл. Пенчев. Някои проблеми...,Tempus edax rerum...

25 Пак там.

26 Вж. А. Кръстева. Свое и чуждо..., *29–37.*

27 Вж. по-подробно Вл. Пенчев. Пътят към Ханаан...

28 А.Кръстева. Свое и чуждо..., 37–38; Т. Ив. Живков. Етничният синдром, *с.117.*

29 А. Кръстева. Свое и чуждо..., *с.38.*

30 Вж. пак там, 39–40.

31 Вж. по-подробно Вл. Пенчев. Аз и той.

32 А. Кръстева. Свое и чуждо..., *с.39.*

33 Вж. А. Кръстева. Етничност..., *с.123.*

34 Вж. пак там, с 131.

35 Пак, там, с. 149.

36 Вж. пак там, 155–156.

37 Вж. по-подробно по въпроса Češi a jizní Slované. Praha, 1996.

38 Т. Ив. Живков. Етничният синдром, *с.116.*

Магда Карабелова

ПОЛСКАТА ЕМИГРАНТСКА ЛИТЕРАТУРА В КОНТЕКСТА НА СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Преди да пристъпим към разглеждане на така предложения проблем, необходимо е да обърнем внимание, че полската литература в България е една от най–превежданите славянски литератури след Втората световна война.

Интензивните преводи на полската литература в началните десетилетия на века, стимулирани от Пенчо Славейков и от Боян Пенев, имат не само компесаторна задача – да внесат онова, което българската култура в робство не е успяла да създаде или пък е създала само в „един екземпляр", най–вече романтична поезия. Основният обем от преводни полски текстове принадлежат на поети от Великата романтическа емиграция, а също и на модернисти (най–вече големият Ян Каспрович), към тях се прибавят историческите опуси на Сенкевич и неговата народопсихологическа формула „Ku pokrzepeniu serc„.

Казаното до тук не е само историческо въведение към темата. Превеждането на полски автори след Втората световна война в България и особено късния период от 80–те гоини до падането на идеологическите бариери през 1989–90 г., се характеризира със същия стремеж, особено когато говорим за голямата полска емигрантска проза и поезия. Онова, което българската литература не е могла да изкаже поради идеологически табута, е внесено най–напред чрез прозата на Витолд Гомбрович.

Ромънът „Фердидурке" излиза от печат в началото на 1988 г., издаден от единственото, монополно издателство за преводна литература в България, „мастодонтът „Народна култура". До голямата промяна има още две години.

За да си представим как българските полонисти са успели да заблудят официалните цензори относно личността и творчеството на Гомбрович е необходимо да надзърнем в предговора, като вид текст, който също принадлежи към рецепцията. Този предговор е много показателен, писан от преподавателя по полска литература в Софийския университет, проф. Боян Биолчев, възпитаник на Ягелонския университет.

Още първото изречение на предговора ни убеждава, че Гомбрович не е емигрант, тъй като живее в Аржентина от 1939 г., сиреч преди войната и преди победата на комунизма в Полша. Но че категорично е отказал да се върне в освободената от съветските войски Народна Полша – ни дума, иначе как би излязла книгата? В предговора се акцентува върху демитологизиращата роля на романа на Гомбрович, а отношението му към следвоенна Полша – част от същата тази демитологизация не присъствува. Акцентите са поставени, както следва:

– подчертава се, че „Фердидурке“ обогатява възможностите и дори предопределя изхода от борбата с „романтическите утайки“ в душата на поляка.

– следват пералели с Болеслав Прус и естетическите задачи на Мрожек, а малко по–нататък е направена особено интересната уговорка, която трябва да помогне на автора на предговора да премине по неизбежно щръкналите на повърхността подводни камъни, образувани от трудното съвместяване на „родно“ и „чуждо“ или на „домашно“ и „привнесено“, защищаващи позицията, че творбите на Гомбрович „не се карат“ нито зачертават творчеството на Ивашкевич, Анджейевски, Рудницки, Неверли, Стрийковски и т.н. Без коментар!

Връщаме се към сравнението с Виспянски, където авторът на предговора ерудиран и свободомислещ човек, е трябвало да извади вода от девет кладенеца, за да изкаже онова, което иска, на да го каже тъй, че цензурата да не го изличи: „Гомбрович, обяснява Биолчев, се обръща към проблемите на полската душевност, с нехайството на надареното дете и все пак методично достига да овладяната или шаржирана гротеска, до самоирония, която гравитира до границите на тъжното, до вкуса на неизречената трагедия. Гомрович блестящо показва изкривените, анахронични параметри на шляхтишкото и простонародното, пропастта между прослойките и комизма на опитите тя да бъде компенсирана чрез духовно съпреживяване (...) Романът е метафора за шляхтишка безперспективност в един период, когато старото поколение не може да се отърси от своите стереотипи, а младото се опитва да му противостои външно чрез мода, подражателство, или ексцентричност на поведението (...) и тук по езоповски Биолчев е казал нещо много важно: „И точно свободата, с която писателят гради една фиктивна действителност от миналото, настоящето и предчувствието за бъдеще, се явява като „жива вода“ срещу остаряването на книгата, независимо от избледняването на строго историческата ѝ актуалност“[1]. Биолчев не може да обясни директно естетическата задача на прозаика и драматурга Гомбрович, който „изпраща“ посланията си до поляците в PRL и до тези от емиграцията, които наблюдава с безпощадното си и недолюбовано от другите „рентгеново око“, Той и Онези в Народната Полша, в PRL, която не познава директното, но предчувствува размера и степента на душевното изкривяване, причинявано от диктатурата и комунистическото управление, което ще ескалира в бъдещето и чието психоаналитично установяване и болезнено лечение, той може да предложи дори в аванс с безпощадните „Фердидурке“, „Транс–Атлантик“, „Порнография“. Което и прави.

Диагнозите на полското предвоенно и на полското следвоенно общество при Гомбрович вървят заедно, но в превода на „Фердидурке“ у нас е опасно да бъдат забелязани, камо ли анализирани.

Паралелът с позитивиста Болеслав Прус е ясно какво ще ни поднесе: „Още Болеслав Прус започва в полската литература темата за западането

[1] Витолд. Гомбрович. Фердидурке Нар. Култ., С. 1988, с.6.

на аристокрацията, за травмите, които тя понася от обективните закономерности на капиталистическото развитие, разпадането й, моралната ѝ интелектуална деградация, отчаяното ѝ спасение в прослойката на формираща се хуманитарна интелигенция, което е по-малко фрапираща форма на деградация“[2].

И може би тук е мястото да цитираме почти вицовия разговор, състоял се между отговорника за полската литература в маститото издателство и директорката, която беше единица мярка за цензура, но за щастие не разбираше от полска литература.

– Какъв е този Гомбрович, що за автор е, какви са идейните му позиции?“ – засипва с въпроси тя авторът на предложението да се издаде романа „Фердидурке“.

– Ами това е писател, който не може да понася поляците и ги прави на нищо (и се разсмива) в романа си“ – отговаря, без да му мигне окото отговорникът за полската литература в издателството.

– Отлично! Давайте смело, ще им натрием носа на тия поляци, дето се бунтуват и искат да живеят най-добре от целия социалистически лагер!“ – заявява директорката, дала зелена светлина на „Фердидурке“.

Каква ли усмивчица от своя невъобразим комплект иронични усмивки е пратил Гомбрович от Вечността, как ли го е забавлявала такава самоувереност, която дори не може да си представи на какви горещи камъни са се насадили собствените ѝ сътрудници. Не се е присетила дори от предговора, в който има пасаж като този, който си позволяваме да цитираме без съкращения, защото за специалиста сигналът е бил ясен:

„Ако Юлиан Тувим прави това с апостолска вяра, във възкресението на реалната човечност, ако Владислав Броневски ни поднася същата действителност от гледната точка на пролетария със суровост на историческата оценка и топла вяра в бъдещето, една оформяща се класа, която трудно може да разбере терзанията на аристократа, въпреки че в този момент, колкото и комично да звучи, и аристократът е жертва на развитието на капитализма, ако Константи Алдефонс Галчински очертава периода между двете войни в една топла лирична гротеска, в която водеща е лиричността, Гомбрович е този, който приема гротеската за единствената амалгама на творческия анализ и поднася разобличението без деклариран или подтекстов „хепи енд“. Голяма е заслугата му, „лекият тон“, в който като в подмол се крие солта и лютивината на историческата оценка, да придобие право на гражданство в полската литература и да спечели свое читателско търсене. Оттам е и възможността да се появи след Втората световна война творчеството на Славомир Мрожек“[3].

Пак от там е и възможността Гомбрович трайно „да подпали чергата на социалистическата проза в Народна Полша, да зарази читателя с

---

[2] В: “Фердидурке”, Предговор, с.7.

[3] Предговора, с. 8.

бацила на „сверяващото“ всичко и всички недоверие, с гротеската на безумните идейни напъни, които в следвоенна Полша имат нови апологети, но деформиращият трагикомически резултат е отблъскващо подобен.

Българският читател не узнава колко десетилетия е бил забравен Гомбрович в Полша и с какъв знак възкръсна в полското културно съзнание с първите афиши на поставените след огромната пауза пиеси.

„Неспециализираният“ български читател от края на 80–те години не познава кой знае колко добре литературата на абсурда, тя няма такива традиции, каквито има в полската литература чрез Виткевич, но пък знае европейските Бекет и Йонеско, той може да оцени напомнянето на Биолчев, че хронологично Витолд Гомбрович е доста преди тях, поради което полската абсурдистка традиция Виткевич–Гомбрович бележи откривателска естетическа тенденция и много повече от едни само фолмалистични търсения.

Отделихме значително внимание на този предговор, тъй като издаването на „Фердидурке“ в България не е последвано от рецензии или други коментари. Причината едва ли е идеологическа, щом книгата е излязла за нея може да се пише, но Гомбрович е непознат дори за специалистите. Писателите–емигранти са извадени както от задължителната, така и от препоръчителната литература за студентите–полонисти. В тази връзка и името на Чеслав Милош беше процедено през зъби в българската преса, когато получи Нобеловата награда, нито миг по–рано, но едно просто съобщение в печата рецензия не прави. Затова ще си позволим да цитираме и заключителните думи на проф. Биолчев: „Ако действително съществува такова нещо като среден читател и той се насили да прочете „Фердидурке“ и не я разбере или разбере малко от многото, което се съдържа в романа, това струва ми се, и за щастие, отдавна е престанало да бъде аргумент „против“. Доста бели полета в нашия преводен фонд се дължат на схващането, че книгите трябва да са винаги съобразени с представите и манталитета на този среден читател. Това на практика би означавало, че ако в някоя част на света някой се почувствува в състояние да създаде нещо оригинално, ексцентрично, да реализира художествената си мощ по неизвестен досега път, ще трябва да го направи в средни граници, за да разчита на български превод. Така със забележителни явления, разтърсили интелектуалния нерв на културния свят, се запознахме в този превод след десетки години, които „странността“ и „екзотиката“ им получиха „карт бланш“ чрез оправданието, че са написани отдавна“.

Бедний ми Гомбрович, с българското ти издание се е случило това, което най–много те плашеше приживе и за което единствено не притежаваше чувство за хумор: да си захвърлен в архива като непонятен ексцентрик за ... брой не години, а десетилетия!

Дързостта в предговора взема връх и той смело минава към директен изказ: „И все пак, без забавяне, би ми се искало да се стремим към следващия етап, към изпреварващо действие. Примерно: подобна книга като „Фердидурке“ веднага да породи идеята да се издаде в кратък период цели-

ят световен контекст от този тип творчество, при това в серия, в която да присъствува и световният критически коментар и българската критическа рецепция. Така обективно намаляват възможностите за случайните и злободневни схващания, за предразсъдъка, поднесен като научно мислене, намаляват възможностите цели тенденции да бъдат отричани само заради един белег. Подобно изпреварващо издателско мислене е една от важните предпоставки към пълнота и единство на националното и културно съзнание". Пишейки за миналото, Гомбрович е ужасяващо прогностичен. Отказвайки всякакви сделки с полския читател, за да му се хареса (впрочем тази е и темата на големия спор Гомбрович – Милош в полската емигрантска проза, а по-точно в легендарната парижка „Култура") Гомбрович, познавачът на тъмните гласове на душевността и на слепите психични коридори, така силно дръпва пръсттà под краката на господствуващата идеология и стереотипи, че трябва да си съвсем сляп, пък макар и среден читател, за да не го забележиш или да не усетиш „неидентифицирана" тревога при четенето на подобни редове. За праволинейно вярващите идеологически – не само отпреди, но и сега, във времето на демокрацията Гомбрович е разколебаващ. Нещо повече – той е развращаващ. Гомбрович е торпилиращо насилие, което те принуждава да се досетиш сам, да се самоопределиш, да определиш и човека до себе си, да идентифицираш и горестоящите и изказващите пътеводни лозунги за ново „напред" сега към демокрация. Гомбрович е символ на вечното съмнение, велик скептик, превърнал скепсиса си във фанатизъм и така гарантирал на творческия си метод и творческата си ерудиция противоядие, ефективна защита срещу митологизирането и нездравия тип слава на „всяка цена".

Гомбрович е от тревожните, от смущаващите автори, които ще останат такива завинаги и този е и смисълът да се спрем по-обстойно на неговата рецепция и интерпретация, която ще ни разкрие, че стремежът да се превежда и издава „трудният" Гомбрович у нас е константен, но идеологическите пречки сега са заменени от финансови. И въпреки това...

По-нататък предизвикателството, наречено Гомбрович, бива възприето и от други преводачи като Катя Митова, която е и един от най-интелигентните му тълкуватели, инициатор на изключително богатото за българските условия и интензивно издаване и представяне и на друг тревожен ум: Лешек Колаковски. Един от най-големите философи на нашето време, един от най-добре познатите в световната хуманитаристика полски интелектуалци-емигранти.

За съжаление „Транс-Атлантик" и „Порнография" в превода на Катя Митова все още са незавършени, поради нейното преместване в САЩ и аспирантура в Чикагския университет.

Специалистите и студентите-полонисти са в привилигировано положение – големите библиотеки, включително доста богатата библиотека на Полския институт в София са се снабдили с пълното събрание на съчине-

нията на Гомбрович, включително дневниците и с изследвания за него от отлични специалисти като Jerzy Jarzembski от Ягелонския университет.

Ако обособим превода на емигрантската поезия, за да изброим подробно многобройните публикации на стихове и проза от Чеслав Милош, Збигнев Херберт и Ева Липска, станала любимка на една от преводачките ни, можем да продължим и с изданията на Мрожек, че овъпреки неговото емигрантствуване бе относително кратко, затова пък естетическото родство с Гомбрович едва ли подлежи на съмнение. В случая с Мрожек е необходимо да уточняваме. Ние се спираме на изданията му: пиеси и разкази, а те се явяват по–късно, затова пък Мрожек е поставян на българска сцена доста по–рано, но преводът на пиесите, които не са издадени, не би могъл да влезе в изследването ни.

Нека добавим, че още през 1984 г. излиза превода на разказите „Целомъдрие“ и „Банкет“ превод на Димитрина Лау–Буковска. Това е всъщност първият печатен сигнал за българските читатели и той е даден от едно от водещите литературни списания „Съвременник“. В годината, в която излиза романа „Фердидурке“ неуморната г–жа Буковска превежда „Филиберт, изпълнен с добри намерения“ (гротески) във вестник „Пулс“. От превода на романа „Транс–Атлантик“ Катя Митова отпечатва една част в сп. „Демократически преглед“ през 1994 г. През същата година (преводачката е Светла Василева) е отпечатан и кратък откъс от Дневника 1953–1956 г. (за Сенкевич). С повече отпечатвани преводи на Гомбрович българското книгоиздаване не може да се похвали, също тъй липсват и интерпретационни текстове. Вероятно този процес ще се интензифицира със спец–курсове, лекции и семинарни упражнения за студентите–слависти. Време е да се преосмисли обема и регистъра на съвременната полска литература в университетските програми.

Що се отнася до преводите и интерпретацията на творчеството на Чеслав Милошу, те започват с прозата му. Не липсват имената и на Зб.Херберт и Ева Липска, Адам Загайевски се радва на отделно издание. Заедно с тях много последователно в България, се издава Мрожек, който се радва на десетилетен „бум“.

Големите съвременни полски поети са превеждани у нас по силата на неписано правило, което не е само българско: ако са намерили своя преводач и ценител. Той е активната фигура, която предлага, убеждава и намира начин независимо от огромните финансови затруднения за издаване. Активна помощ от няколко години оказва Полският институт в София. Такъв е и случая със стихосбирката на Адам Загайевски през 1996 година в превод на Силвия Борисова, с поезията на Халина Пошнятовска, на Вислава Шимборска, а сега и с великолепната книга на Войчех Карпински от Париж „Книги бунтовни“.

И тъй, годината на Чеслав Милош в българското книгоиздаване е 1994 г., твърде късно, но преводите са правени в продължение на няколко години, а причините за неиздаването са обективни. Веднага отбелязваме, че

„Поробеният разум“ излезе през 1992 г., а през 1994 г. започва работата четиригодишна международна програма на Института за литература при БАН с автор доц. д-р Магда Карабелова, която е озаглавена „Одисей пътува към дома“ (завръщането на съвременните славянски емигрантски литератури у дома). В многобройните ѝ печатни изяви, в докладите на двете международни конференции през 1994 и 1995 г. и в сборника, който е издаден през 1996 „Емиграцията – драма и мотивация“ с текстове на български, руски и английски език, на творчеството на Чеслав Милош и неговото място в съвременната поезия е отделено достойно място. За тази значима българска научна инициатива, в която полските специалисти взеха активно участие ще стане дума в края на този доклад. Със споменаването на програмата искаме само да подчертаем, че заедно с преводите на Милош от 1994 година насам, присъствува в определена степен и тяхната интерпретация чрез привличането на един от най-значимите полски специалисти проф. Александър Фют, ръководител на катедрата по полска литература в Ягелонския университет. И тъй, издаването на Чеслав Милош започва с прозата му след „Поробеният разум“ 1992 г. в превод на Вера Деянова – най-спорната книга на Милош, която полската емиграция рязко критикува като неискрена и поръчкова, особено Гомбрович, а светът я приема на доверие. През 1994 г. излиза „Долината на Иса“, автобиографията на Милош в превод на Галя Белинска. Парадоксалното в случая е, че я издава бившето Партийно издателство, но поради неизяснени причини затваря тиража в един склад за няколко години и почти не я изважда на пазара, въпреки отличния превод. Най-вероятната причина е злоупотреба с авторските права, което екс-партийното издателство, сменило името си, но не и начините на действие, прилага не за първи път.

В литературния периодичен печат стиховете на Чеслав Милош излизат от края на 80-те години. Например „Мисли за Т. С. Елиът“ излиза в сп. „Съвременник“ през 1989 г., а през 1990 г. излиза откъс от книгата „Вироглав автопортрет“ в сп.“Панорама“ и прев. на Катя Митова. Трябва да подчертаем специалните заслуги на сп. „Панорама“, чийто главен редактор за периода 1991-1994 г. е великолепната полска преводачка Катя Митова. Нейна е огромната заслуга за раздвижването на пластовете и отпечатването на редица стихотворения на Челсав Милош, заедно с другата активна преводачка Вера Деянова, също и превода на редица книги на Лешек Колаковски, който започва трайно да присъствува в българското преводно пространство на 90-те години.

Ако се опитаме да погледнем синтетично върху преводите на Чеслав Милош и на текстовете, интерпретиращи творчеството му за периода 1990-1994 г., отново установяваме, че заслугата е на две-три отлични преводачки, които се заемат най-вече с поезията, не само с прозата, въпреки че единствено Катя Митова пише стихове и е полонистка. Случаят с другата преводачка Вера Деянова е тъкмо обратен – нито пише стихове, нито е полонистка, но има отлични попадения при превода на стиховете на Милош. Тя изглежда много обвързана емоционално с тази задача.

И тъй, българското преводно пространство е населявано всяка година от 1991 насам със стихове и проза от Милош. Излизат класически неща като „Муртибинг“, превод В. Деянова, „Литературен вестник“, 1992 г., № 37, „Народ–Риба“, превод Катя Митова, пак. „Литературен вестник“, 1992 г., № 1, есето „Кетман“, превод В. Деянова, сп. „Факел“, 1992 г.,№ 3, „Варшавският Фауст“ и други стихотворения превод В. Деянова, „Славянски вестник“, 1994, г. № 2.

През 1996 г. по повод 85 годишнината на поета „Литературен вестник“, едно от четените и уважавани литературни вестници издаде брой, в който бяха публикувани много стихове, интервюта, био–библ. справки, мисли на поета и т.н. Но и там липсва българската гледна точка. За съжаление, българската полонистика не е излъчила своя Милошовед.

Същото се отнася и до текстовете, засягащи Чеслав Милош в емигрантските конференции от програмата „Одисей пътува към дома“ 1993–1996 г. Проф. Александър Фют участвува със своето изследване „Завръщането на Чеслав Милош“.

Липсата на български интерпретатори не само на Чеслав Милош, но също така на Збигнев Херберт и на Адам Загайевски и на Ева Липска естествено се дължи и на факта, че те много дълго са отсъствували в българския преводно–литературен живот. Но не е само това, защото и в оригинал са били трудно достъпни.

Може би изключение от правилото е преводната рецепция на философа Лешек Колаковски, чийто трудове са подбрани систематично от семейството на Катя Митова – преводач и интерпретатор и нейният съпруг Збигнев Яновски, философ от Краков, който е бил аспирант и сътрудник на проф. Колаковски в Чикагския университет. Тай, че амбицията този голям мислител да присъствува на българския книжен пазар е съчетано с предварителната неколкогодшна популяризация и интерпретация на концепциите му.

След добре премисленото представяне на Колаковски в 33 брой на „Литературен вестник“ от 1994 г. вестникът е запълнил първата си страница с портрет на Колаковски и надпис: „Истината срещу свободата“, а вътре освен превод на есето „Истина и свобода – кое по–напред?“ читателят намира текст, който обяснява, че Л. Колаковски е постоянен автор в „Литературен вестник“ и вече са публикувани статиите му „Самоотравянето на отвореното общество“ бр. 1–2, 1992 г. и „Може ли дяволът да бъде спасен“ бр. 34, 1992 г. Освен това се анонсират както сборника с есетата, който предстои да излезе, тъй и „Религията: или ако няма Бог“ в превод на Катя Митова, издание „Перо“, 1996 г.

В Библиография „ПОЛОНИКА“ откриваме само за 1991 г. осем превода на текстове на Колаковски – от полски, френски и английски, за 1992 – пет есета, и статии – една в сп. „Панорама“ 1993 г., след което излизат сборника и „Религията или ако и няма Бог“, когато преводачката Катя Митова е вече в Америка и отсъствието ѝ определено се отразява върху присъствието на

текстовете на Лешек Колаковски на книжния пазар. Но и така направеното не е малко, като се има предвид, че колосални мислители като Мирча Елиаде или Емил Чоран са извънредно слабо представени в България.

Присъствието на Лешек Колаковски в българското културно съзнание с масираните обеми от текстове, именно тогава, когато паднаха идеологическите табута и интензивно се печаташе полска емигрантска поезия и проза, според нас не бива да бъде отделяно от превода на художествена литература, то е едно общо духовно явление, със синтетични резултати за съвременната българска духовност и така и трябва да бъде интерпретирано: с естетичните си качества като литература и с идеите си като философия и вид духовност.

По всичко личи, че заедно с по-нататъшните преводи на съвременните полски автори, кръгът на интерпретаторите няма да се ограничават само полонистите, рецепцията на творците, ще намери тълкуватели сред теоретици, компаратисти, психоаналитици и т.н. Засега процесът е в първата си рецепционна фаза – компенсаторната. Преводните полски автори запълват българското културно пространство със стойности, които българската емигрантска литература, съсеродоточена предимно в Германия и малко в Англия, не е имала художествен потенциал да „изработи". Затова пък българската емигрантска философия е успяла, но книгите на проф. Георги Шишков, а и на Асен Игнатов не са се върнали „у дома" в пълния си обем въпреки европейската им значимост...

Що се отнася до поезията на Збигнев Херберт, преводният обем далеч отстъпва от този на Милош, стиховете са отпечатани в литературната ни периодика „За двата крака на г-н Когито", превод Анго Боянов „Век 21, 1990 г., № 22 и Димитрина Лау-Буковска, в. „Литературен вестник", 1991 г., № 37.

Ева Липска е представена съвсем скромно по обем от преводачката В. Деянова, нейното посещение в България през 1997 г. се осуети. Що се отнася до Адам Загайевски, както подчертахме, излезе книга с негова поезия в превод на Силвия Борисова през 1996 г. Необходимо е да отбележим, че макар и еднократно, големият полски поет и преводач Станислав Баранчак присъствува, но както е добре известно той самият пък никога не се е идентифицирал като емигрант.

Що се отнася до печатните преводи на Мрожек, а не до играните пиеси, процесът започва едва през 1988 г. с „Малките писма" (есета), превод Катя Митова, Б. Божков и М. Маринов. През 1990 г. издателство „Народна култура" пусна „Танго и други пиеси" в превод на Боян Биолчев, където е направен опит за анализ и обозначение на явлението „Мрожек". Следват многобройни преводи на разкази, ппубликувани в периодиката през 1990-1993 г., след което нещата утихват, идват други полски имена, които са били напълно изключени, като Милош или Колаковски.

През 1991 г. Малина Иванова превежда драмата „Контракт" и тя е публикувана изцяло в бр. 1-2, 1991 г., на списание „Панорама".

Не би трябвало да пропуснем още една голяма полска белетристка, която се завърна от емиграция в Лондон в разгара на „комунистическия сезон“ в Полша, но всеки сам взема решенията и носи кръста им. Катя Митова преведе романа „Чужденка“ на Мария Кунцевичова, а после стана дума и за „Тристан 1946 г.“.

Ако ми бъде позволено, ще завърша с резултатите от изследователската славистична емигрантска програма, чиято научна задача бе да запълни донякъде интерпретаторската празнина и по възможност да го стори компаративно, обхващайки явлението в по–цялостния му славянски диапазон. За целта на страниците на сп. „Летописи“ беше организирана „Панорама на съвременните славянски литератури“ като всеки брой от списанието представяше по нещо от полската, чешката, руската, българската, в обем от 30–50 стр. Идеята беше да се намерят писма, дневници, записки, интервюта или мемоари, които да разкрият непознати страни от личността и творчеството на авторите. Докладите от първата емигрантска конференция по програмата „Одисей пътува към дома“ също бяха отпечатани в сп. „Литературна мисъл“, кн. 3, 1994 г. А сборникът „Емиграцията: драма и мотивация“, бе резултат от съвместните усилия на международния изследователски екип от учени от Краков, Берлин, Париж, Москва, Кьолн, София, Лайпциг, както и специалисти от университетите в страната, които си поставиха актуална и амбициозна задача на конференцията през 1996 г. в София – да разкрият тенденциите, общите места и болезнените процеси при разместването на ценности в националните класации след завръщането на емигрантите в рожденната им литература.

Особено актуални бяха проблемите за идентичността за „своето“ и „чуждото“, въпросът за „другостта“ и стремежът да се покажат обобщят изводите в сравнителен общославянски план.

Биме могли да заключим, че онова, което липсваше на българската литературна славистика – изследователската реакция, свързана с преводите на емигрантските автори донякъде е компенсирано. А възможността да отчитаме резултатите от такива проекти и специализирани програми и да ги обсъждаме на международни форуми като този, представлява сериозен стимул и предизвикателство за нас.

16.000